Journal of Research and Development

A Multidisciplinary International Level
Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access Journal

ISSN:2230-9578 January- 2026 Volume-18 Issue-1(VIII)

Mob: +91-9552416001 Website: https://jrdrvb.org Chief Editor: Prof. Ramesh V. Bhole

MULTIDISCIPLINARY INTERNATIONAL JOURNAL

Website: https://jrdrvb.org

JOURNAL OF RESEARCH AND DEVELOPMENT
ISSN: 2230-9578

ISSN: 2230-9578
January- 2026
Volume-18 Issue-1(VIII)

Please Get in Touch
Email: jrdrvb.org@gmail.com
Mob: +91-9552416001,+91- 8888454089

Journal of Research and Development
Peer Reviewed International, Open Access Journal.
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(VIII)| January 2026

Journal of Research and Development

A Multidisciplinary International Double Blind Peer Reviewed Refereed International Research Journal

Volume-18, Issue-1(VIII) | January 2026

Publication Language – English, Hindi, Marathi and other Indian Languages
Periodicity of Publication- Monthly
Email: jrdrvb.org@gmail.com
Journal Website: https://jrdrvb.org

CHIEF EDITOR
Dr. Ramesh V. Bhole
Professor
Sardar Vallabhbhai Patel Arts and Science College Ainpur,
Tal Raver, Dist Jalgaon
Email: jrdrvb.org@gmail.com

Disclaimer

The Editors shall not be held responsible for the originality or the views and opinions expressed in the papers. The author(s) alone shall bear full responsibility for the originality of their work and the ideas expressed therein.

© All rights reserved with the Editors.

Journal of Research and Development
Peer Reviewed International, Open Access Journal.
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org

JOURNAL PARTICULARS

Name of Journal	JOURNAL OF RESEARCH AND DEVELOPMENT
Frequency	Monthly : Jan to Dec (12 issues per year)
ISSN	2230-9578
Publisher	Dr. Ramesh V. Bhole
Chief Editor	Dr. Ramesh V. Bhole
Copy right	Journal of Research and Development
Starting Year	January 2010
Subject	Multi-Disciplinary
Review Process	Double Blind Peer
Language	English, Hindi, Marathi, and other Indian Constitutional Languages.
Publication Format	Print
Access	OPEN ACCESS
License	Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
Phone No.	+91 93256 65856, +91-8888454089
Email	jrdrvb.org@gmail.com
Journal Website	https://jrdrvb.org
Registered office Address	'Ravichandram' Survey No-101/1, Plot, No-23, Mundada Nagar, Jalgaon, Maharashtra, India
Admin. Office Address	'Ravichandram' Survey No-101/1, Plot, No-23, Mundada Nagar, Jalgaon , Maharashtra, India
Printing	**Amitsons Digital Copiers** 106 and 110, Paras Chambers 1st Floor, Near Laxmi Narayan Theatre, Above Bank Of India, Swargate-411042

Journal of Research and Development
Peer Reviewed International, Open Access Journal.
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org

JOURNAL OF RESEARCH AND DEVELOPMENT

A Multidisciplinary International Double Blind Peer Reviewed Refereed International Research Journal

Publication Language – English, Hindi, Marathi and other Indian Languages
Periodicity of Publication- Monthly
Email: jrdrvb.org@gmail.com
Journal Website: https://jrdrvb.org

CHIEF EDITOR

Dr. Ramesh V. Bhole
Professor
Sardar Vallabhbhai Patel Arts and Science College Ainpur,
Tal Raver, Dist Jalgaon
Email: jrdrvb.org@gmail.com

ASSOCIATE EDITORS

Prof. (Dr.) Madan Mohan Goel
Vice-Chancellor (Former)
Rajiv Gandhi National Institute of Youth Development, Govt. of India
Starex University, Gurugram, Haryana, India

Dr. Praveen G. Saptarshi
Visiting Faculty
Salisbury University, United States

MANAGING EDITOR

Dr. Santosh P. Mane
Assistant Professor,
Head Department of Geography,
Sameer Gandhi Kala Mahavidyalaya

Journal of Research and Development

Peer Reviewed International, Open Access Journal.

ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org

EDITORIAL BOARD

BABALOLA, Ayodele Samuel Department of Pure and Applied Zoology, Federal University of Agriculture, PMB 2240, Abeokuta, Ogun State, Nigerian	**Dr. Lal Mervin Dharmasiri** Senior Professor and Chair Head of Geography University of Kelaniya, Sri Lanka.	**Vijayanand Selvaraj** Data Strategist and Artificial Intelligence Lead Information Technology (IT), Houston,Texas, USA
Dr. Munther Moh'd Ibrahim Zyoud Assistant Professor of English Language Teaching Methods-Al-Quds Open University, Palestine.	**Prof. A.G. Amarasinghe** Senior Lecturer Grade University of Kelaniya, Sri Lanka.	**Dr. Gyanaranjan Sahoo** Extension Scientist Orissa University of Agriculture & Technology, Orissa India
Dr. RVS Praveen Director Digital Engineering and Assurance, USA	**Dr. Ranjan Kalita** Principal Rangapara College, Amaribari, Rangapara, (Autonomous) Assam	**Dr. S. C. Advitot** Principal CBK's B. Sci, R.V. Com. & R. J. Arts College, Akkalkot
Dr. Kulkarni Swanand Gajanan Associate Professor, Mechanical Engineering Department, S.K.N. Sinhgad College of Engineering,Korti, Pandharpur-	**Dr. Anurag Shrivastava** Professor & Post Doctoral, Lincoln University College (LUC) Petaling Jaya, Malaysia, Malyasia	**Prof. (Dr.) F. M. Nadaf** Principal, Government College Borda Margao Goa (Autonomous), India
Dr. Tushti Sharma Royal School of Languages, The Assam Royal Global University, Guwahati, Assam	**Dr. Sandeep Rout** Faculty of Agriculture, Sri Sri University, Cuttack, Odisha	**Dr. Daneshwar. R. Pandey** Assistant Professor, Head Of Department S.S Agrawal College Of Commerce And Management Navsari Gujarat

Co Editors

Dr.P. A. Sutawane Professor and HoD Dept.of History , Shri Shivaji College Parbhani.	**Dr. L.M.Jirewad** Associate Professor, Dept.of History, Shri Shivaji College Parbhani.	**Mr. P. L. Kadam** Lecturer, Dept.of History, Shri Shivaji College Parbhani.	**Dr. P.J. Nadare** Lecturer, Dept.of History, Shri Shivaji College Parbhani.

PUBLISHER

Dr. Ramesh V. Bhole

'Ravichandram' Survey No-101/1, Plot, No-23, Mundada Nagar, Jalgaon

Email: jrdrvb.org@gmail.com Journal Website: https://jrdrvb.org

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(VIII)| January - 2026

Sr. No.	CONTENTS	Page No.
1	हरित अर्थव्यवस्था आणि शाश्वत व्यवसाय पद्धती **डॉ. रेखा दत्तात्रय आपटे**	1-3
2	तंजावर मधील मराठी साहित्य **युवराज खरात**	4-5
3	लिंगभाव आणि असमानता : एक समाजशास्त्रीय अभ्यास **प्रा. अशोक शंकर शिंदे**	6-11
4	भारतीय ज्ञान परंपरा के संवाहक संत गुलाबराव महाराज की 'अभंगगाथा' में जीवन कौशल (21 वी सदी के संदर्भ में) **डॉ. वैशाली शिंदे**	12-15
5	नाना जगन्नाथ शंकरशेठ यांचे शैक्षणिक क्षेत्रातील योगदान **प्रतिभा गुलाब मोरे**	16-20
6	हिंदी साहित्य में दलित विमर्श **डॉ. बाजीराव राजाराम शेलार**	21-23
7	हिंदी साहित्य में व्यंग स्वरूप और संकल्पना (राम अवतार यादव जी के "मेरे श्रेष्ठ दलित व्यंग" के संदर्भ में) **नदिम इकबाल मुल्ला**	24-26
8	स्वातंत्र्योत्तर काळातील औद्योगिक धोरणात बदल **भानुदास भागवत मदने**	27-31
9	अम्बेडकरवाद और काव्य: दलित कविता में राजनीतिक विमर्श का उत्कर्ष **डॉ. नितीन वामनराव गायकवाड**	32-34
10	अलिबाग मध्ये शाश्वत विकासासाठी हरित ऊर्जेची भूमिका **Sanjana kunal patil**	35-39
11	'निवडुंग ते बोधीवृक्ष' या आत्मकथनातून प्रतिबिंबित होणारी आंबेडकरी प्रेरणा - एक अभ्यास **निलम नंदलाल अडसुळे**	40-42
12	बाजारी यंत्रणा आणि शाश्वत विकास: बौद्धिक संपदा अधिकार विरुद्ध मुक्त स्रोत नवोपक्रम यांचा एक स्पर्धात्मक व आर्थिक अभ्यास **Sunita Haridas Londhe**	43-47
13	बोलीभाषांचे महत्त्व :महाराष्ट्रातील प्रादेशिक भाषिक विविधतेचा अभ्यास **रेणुका राहुल झांबरे, जतिनकुमार श्रीधर मेढे**	48-52
14	दिव्यांगांच्या आत्मकथनांतील व्यथा आणि वेदना **ज्ञानेश्वर किसन म्हात्रे**	53-57
15	ग्रामीण उद्योजकतेत शेतकरी महिलांची भूमिका **रामेश्वरी गणेश रंगारी**	58-61
16	रोजगार के अवसर में हिंदी की उपयुक्तता **Kadam Komal Subhash**	62-64
17	सातपाटील कुलवृत्तांत कादंबरीचा भौगोलिक अवकाश **बापुराव भास्कर वऱ्हाडे**	65-68
18	सोशल मीडिया और हिंदी भाषा : उपयोग, प्रभाव तथा बदलाव **गजानन भोसले**	69-72

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(VIII)| January - 2026

19	ग्रामीण कथा एक दृष्टिक्षेप **अश्विनी शिवदास माने**	73-77
20	समकालीन विवाह संस्थेतील मूल्य संघर्ष आणि कौटुंबिक समुपदेशन **आबासाहेब शंकर वैराट**	78-82
21	उच्च माध्यमिक स्तरावरील विद्यार्थ्यांच्या सोशल मीडिया वापराच्या सवयी आणि सायबर सुरक्षा जाणीव - एक अभ्यास **शोभा संग्राम पाटील**	83-86
22	स्त्री प्रस्तुति हिंदी नाटकों में: एक आलोचनात्मक दृष्टि **प्रतिभा आनंदराव जावळे**	87-88
23	समकालीन मराठी कादंबरीतील सामाजिक वास्तव: बदलते प्रवाह **ज्योती एस. बाविस्कर**	89-93
24	इक्कीसवी सदी में सांस्कृतिक विमर्श और हिंदी लेखन **चव्हाण चंद्रकांत संतोष**	94-96
25	सातारा जिल्ह्यातील अज्ञात स्त्री-स्वातंत्र्यसैनिक : एक अभ्यास **राहुल किसन गंगावणे**	97-101
26	रुपनारायण सोनकर की आत्मकथा: भटकटैया **गोरख निळोबा बनसोडे**	102-106
27	पोशिंदा’ काव्यसंग्रहातील कृषी जीवनदर्शन **प्रा. श्रीकांत प्रल्हाद बोधे**	107-110
28	भूगोल शिक्षणात बहुदिश विचाराचे स्थान **मनिषा पाटील, डॉ.मीना आहेर**	111-113
29	हिंदी सिनेमा में नारी जीवन: एक शोधात्मक अध्ययन **विजय अरविंद चव्हाण, वसीम अमीन शेख, निलेश सुनील लाड, नितीन विलास गायकवाड**	114-117
30	सर्वेश्वर दयाल सक्सेना का नाटक 'अब गरीबी हटाओ': व्यवस्था और विडंबना का विश्लेषण **समाधान सुरेश जगताप, अनंत जगतसिंह यादव,अंकिता सुधीर गार्डे**	118-123
31	सर्वेश्वर दयाल सक्सेना के नाटक ‘लड़ाई’ की प्रतीकात्मकता **यशराज भास्कर बर्गे, सुयश राजेंद्र ससाणे, सुप्रिया वसंत जाधव**	124-128
32	लोकगीतांमधील जीवनदृष्टी: एक विश्लेषण **वंदना माधव चव्हाण**	129-134
33	21वी सदी के प्रथम दशक का महिला लेखन **स्मिता अभिजित वणिरे**	135-136
34	कमार जनजाति की साहित्य अस्मिता: गोदना परंपरा एवं लोक-साहित्य **सुशील सोमवंशी**	137-144
35	समर्थ रामदास स्वामी स्थापित कराड व पाटण तालुक्यातील मारुती मंदीरांचा भौगोलिक अभ्यास **शिवाजी संपत चव्हाण**	145-150
36	नारी विमर्श तथा हिंदी उपन्यास **डॉ.अजयकुमार कृष्णा कांबळे**	151-153

37	डॉ. गोरख बनसोडे की 'हिंदी दलित कविता' किताब की समीक्षा **रूपाली सखाराम कांबळे**	154-158
38	समकालीन हिंदी गजलों में चित्रित सामाजिक चेतना **राबन खुदाबक्ष मुल्ला, मुखत्यार शेख**	159-163
39	लोककथांतील नैतिक आणि सांस्कृतिक मूल्ये **डॉ. कोकिळा हनुमंत चांगण**	164-169
40	दलित हिंदी कविता की अभिव्यक्ति: संघर्ष और प्रतिरोध **राहुल भिवा हातागळे, डॉ. प्रोफेसर विठ्ठल वजीर**	170-172
41	२१व्या शतकातील साहित्य प्रवाह आणि सांस्कृतिक बदल : समकालीन परामर्श **आत्माराम तुकाराम चिमकर**	173-177
42	बळी आणि 'वारूळ' या कादंबरीतून चित्रित झालेला मातंग समाज **सारिका मारोती दळवी**	178-180
43	आदिवासी कविता में पर्यावरण चिंतन **डॉ चांदणी लक्ष्मण पंचांगे**	181-184

Journal of Research and Development

A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access

ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(VIII)| January- 2026

Original Article

हरित अर्थव्यवस्था आणि शाश्वत व्यवसाय पद्धती

डॉ. रेखा दत्तात्रय आपटे

सहयोगी प्राध्यापक, अर्थशास्त्र विभाग, श्रीमती सी. बी. शाह महिला महाविद्यालय, सांगली

Email: rekhadeodhar55@gmail.com

Manuscript ID:

JRD -2026-180101

ISSN: 2230-9578

Volume 18

Issue 1(VIII)

Pp. 1-3

January 2026

Submitted: 10 Dec. 2025

Revised: 20 Dec. 2025

Accepted: 10 Jan.2026

Published: 31 Jan. 2026

सारांश

एकविसाव्या शतकात जागतिक अर्थव्यवस्थेसमोर हवामान बदल (Climate Change), जागतिक तापमान वाढ (Global Warming), पर्यावरणीय ऱ्हास आणि नैसर्गिक संसाधनांची झपाट्याने होणारी कमतरता ही अत्यंत गंभीर आव्हाने उभी राहिली आहेत. औद्योगिक क्रांतीपासून चालत आलेल्या पारंपरिक 'रेखिक आर्थिक मॉडेल' (Linear Economic Model - Take, Make, Dispose) मुळे नैसर्गिक चक्राचे संतुलन बिघडले असून कार्बन उत्सर्जनात प्रचंड वाढ झाली आहे. या संकटमय पार्श्वभूमीवर, 'हरित अर्थव्यवस्था' (Green Economy) आणि 'शाश्वत व्यवसाय पद्धती' (Sustainable Business Practices) या केवळ संकल्पना न राहता जागतिक विकासाचे अनिवार्य मापदंड ठरत आहेत. प्रस्तुत संशोधन लेखाचा मुख्य उद्देश हरित अर्थव्यवस्थेची सैद्धांतिक मांडणी करणे आणि उद्योग क्षेत्रात शाश्वत कार्यप्रणाली कशा प्रकारे राबवता येईल, याचे सविस्तर विश्लेषण करणे हा आहे. यामध्ये 'ट्रिपल बॉटम लाईन' (नफा, लोक आणि पर्यावरण) या तत्वाचा व्यवसायातील अंतर्भाव आणि उत्पादनापासून ते वितरणापर्यंतच्या प्रक्रियेत होणारे बदल अभ्यासले आहेत. सदर अभ्यास हा प्रामुख्याने दुय्यम माहितीच्या (Secondary Data) आधारे करण्यात आला असून, त्यात संयुक्त राष्ट्र पर्यावरण कार्यक्रम (UNEP), जागतिक बँक आणि भारतातील 'नीती आयोग' यांच्या अहवालांचे संदर्भ घेतले आहेत. शाश्वत व्यवसाय पद्धतींमुळे केवळ पर्यावरणाचे रक्षण होत नाही, तर दीर्घकाळात उद्योगांची कार्यक्षमता वाढून ते अधिक स्पर्धात्मक बनतात. भविष्यातील 'नेट झिरो' (Net Zero) उत्सर्जनाचे लक्ष्य गाठण्यासाठी धोरणात्मक बदल, हरित वित्तपुरवठा (Green Finance) आणि तांत्रिक नवकल्पनांची अंमलबजावणी करणे अपरिहार्य असल्याचे या लेखात स्पष्ट करण्यात आले आहे.

महत्त्वाचे शब्द: *हरित अर्थव्यवस्था, शाश्वत विकास, शाश्वत व्यवसाय पद्धती, पर्यावरण संरक्षण, हरित वित्त, परिपत्र अर्थव्यवस्था.*

प्रस्तावना:

औद्योगिक क्रांतीनंतर जागतिक अर्थव्यवस्थेने अभूतपूर्व वेगाने प्रगती केली असून उत्पादन, व्यापार आणि तंत्रज्ञान क्षेत्रात क्रांती घडवून आणली आहे. मात्र, या आर्थिक भरभराटीची मोठी किंमत पर्यावरणाला मोजावी लागली आहे. पारंपरिक आर्थिक मॉडेल्सनी केवळ सकल देशांतर्गत उत्पादन (GDP) आणि अल्पकालीन नफा मिळवण्याला प्राधान्य दिले, ज्यामुळे 'ग्लोबल वॉर्मिंग', जल-वायू प्रदूषण आणि जैवविविधतेचा ऱ्हास यांसारख्या समस्यांनी रौद्र रूप धारण केले आहे. निसर्गाचा अमर्याद उपसा आणि 'वापरा व फेकून द्या' (Linear Economy) या वृत्तीमुळे आज जागतिक हवामान बदलाचे संकट मानवी अस्तित्वावरच प्रश्नचिन्ह निर्माण करत आहे. या पार्श्वभूमीवर, आर्थिक विकास आणि निसर्ग संवर्धन यांचा समतोल साधणारी 'हरित अर्थव्यवस्था' (Green Economy) हा एकमेव शाश्वत पर्याय म्हणून समोर आला आहे.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Quick Response Code:

Website: https://jrdrvb.org/

DOI: 10.5281/zenodo.18739400

OPEN ACCESS

Address for correspondence:

डॉ. रेखा दत्तात्रय आपटे, सहयोगी प्राध्यापक, अर्थशास्त्र विभाग, श्रीमती सी. बी. शाह महिला महाविद्यालय, सांगली

How to cite this article:

आपटे, रेखा. दत्तात्रय. (2026). हरित अर्थव्यवस्था आणि शाश्वत व्यवसाय पद्धती. Journal of Research and Development, 18(1(VIII)), 1–3. https://doi.org/10.5281/zenodo.18739400

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(VIII)| January- 2026

व्यवसाय क्षेत्र हे कोणत्याही अर्थव्यवस्थेचे मुख्य इंजिन असल्याने, जोपर्यंत औद्योगिक कंपन्या आणि कॉर्पोरेट जगत आपल्या पारंपरिक कार्यपद्धतीत अमूलाग्र बदल करून शाश्वत व्यवसाय पद्धतींचा (Sustainable Business Practices) अंगीकार करत नाही, तोपर्यंत हरित अर्थव्यवस्थेचे ध्येय गाठणे अशक्य आहे. म्हणूनच, शाश्वत विकास साध्य करण्यासाठी उद्योगांनी आपल्या धोरणांमध्ये पर्यावरणाला केंद्रस्थानी ठेवणे ही आता केवळ नैतिक जबाबदारी नसून ती एक आर्थिक अपरिहार्यता बनली आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे:

- हरित अर्थव्यवस्थेची संकल्पना, गरज आणि मूलभूत तत्त्वे सविस्तर स्पष्ट करणे.
- शाश्वत व्यवसाय पद्धतींचे विविध प्रकार आणि त्यांचे महत्त्व अभ्यासणे.
- हरित अर्थव्यवस्था आणि व्यवसाय पद्धती यांच्यातील सेंद्रिय संबंधाचे विश्लेषण करणे.
- भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या संदर्भात या संकल्पनांची अंमलबजावणी करताना येणारी आव्हाने आणि उपलब्ध संधी शोधणे.
- शाश्वत विकासासाठी प्रभावी धोरणात्मक उपाययोजना सुचवणे.

संशोधन पद्धती (Research Methodology)

प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी वर्णनात्मक आणि विश्लेषणात्मक संशोधन पद्धतीचा अवलंब केला आहे. हा अभ्यास प्रामुख्याने दुय्यम माहितीवर (Secondary Data) आधारित आहे. यासाठी संयुक्त राष्ट्र पर्यावरण कार्यक्रम (UNEP), जागतिक बँक, नीती आयोग (NITI Aayog) यांचे अहवाल, विविध आंतरराष्ट्रीय जर्नल्स, पुस्तके आणि अधिकृत सांख्यिकीय संकेतस्थळांचा वापर करण्यात आला आहे.

हरित अर्थव्यवस्थेची संकल्पना:

'युनायटेड नेशन्स एन्व्हायर्नमेंट प्रोग्राम' (UNEP) नुसार, हरित अर्थव्यवस्था म्हणजे अशी व्यवस्था जी मानवी कल्याण आणि सामाजिक समता वाढवते, तसेच पर्यावरणीय धोके आणि संसाधनांची टंचाई लक्षणीयरीत्या कमी करते.

हरित अर्थव्यवस्थेची सविस्तर वैशिष्ट्ये:

- **कमी कार्बन उत्सर्जन:** जीवाश्म इंधनाचा (कोळसा, पेट्रोल) वापर कमी करून कार्बन फूटप्रिंट कमी करणे.
- **संसाधनांची कार्यक्षमता:** उपलब्ध नैसर्गिक साधनसंपत्तीचा अत्यंत काटकसरीने आणि प्रभावी वापर करणे.
- **सामाजिक समावेशन:** ही अर्थव्यवस्था केवळ श्रीमंतांसाठी नसून, गरीब आणि वंचित घटकांनाही विकासाच्या प्रवाहात सामावून घेते.
- **जैवविविधता संरक्षण:** आर्थिक विकास करताना जंगले, नद्या आणि प्राण्यांच्या प्रजातींचे जतन करणे.

शाश्वत व्यवसाय पद्धती : संकल्पना व स्वरूप:

शाश्वत व्यवसाय म्हणजे असा व्यवसाय जो केवळ नफ्याचा विचार न करता, समाजावर आणि पर्यावरणावर होणाऱ्या परिणामांची जबाबदारी घेतो. यासाठी 'Triple Bottom Line' (TBL) हे सूत्र वापरले जाते:

- **नफा (Profit):** आर्थिक यश आणि विकास.
- **लोक (People):** कर्मचाऱ्यांचे कल्याण, मानवाधिकार आणि सामाजिक न्याय.
- **ग्रह (Planet):** पर्यावरणाचे संरक्षण आणि संवर्धन.

शाश्वत व्यवसाय पद्धतींचे प्रकार:

- **हरित उत्पादन (Green Manufacturing):** यामध्ये उत्पादन प्रक्रियेत कमीत कमी ऊर्जेचा वापर केला जातो. विषारी कचरा बाहेर पडणार नाही याची काळजी घेतली जाते आणि उत्पादने 'Eco-friendly' कच्च्या मालापासून बनवली जातात.
- **हरित विपणन (Green Marketing):** उत्पादनांची जाहिरात करताना त्यांच्या पर्यावरणपूरक वैशिष्ट्यांवर भर दिला जातो. ग्राहकांना पर्यावरणाप्रती जागरूक करणे हा याचा मुख्य उद्देश असतो.
- **हरित वित्त (Green Finance):** पर्यावरणपूरक प्रकल्पांसाठी कर्ज पुरवठा करणे. 'Green Bonds' च्या माध्यमातून सौर ऊर्जा किंवा कचरा व्यवस्थापन प्रकल्पांसाठी निधी उभारला जातो.

- **परिपत्र अर्थव्यवस्था (Circular Economy):** 'घ्या, बनवा आणि कचरा करा' या ऐवजी 'पुनर्वापर आणि पुनर्चक्रण' (Reduce, Reuse, Recycle) या तत्त्वावर हा व्यवसाय चालतो. वस्तूचा जीवनकाळ संपल्यावर ती फेकून न देता त्यातून नवीन काहीतरी निर्माण केले जाते.

हरित अर्थव्यवस्था आणि शाश्वत व्यवसाय पद्धती यांचा परस्परसंबंध:

हरित अर्थव्यवस्था हे एक व्यापक ध्येय आहे, तर शाश्वत व्यवसाय पद्धती हे ते ध्येय गाठण्याचे साधन आहे. जेव्हा एखादी कंपनी सौर ऊर्जेचा वापर करते (शाश्वत पद्धत), तेव्हा ती देशाच्या कार्बन उत्सर्जनात घट करते (हरित अर्थव्यवस्था). उद्योगांची कार्यक्षमता वाढल्यास देशाची नैसर्गिक संपत्ती सुरक्षित राहते, ज्यामुळे दीर्घकालीन आर्थिक स्थैर्य येते.

भारतातील हरित अर्थव्यवस्था : संधी:

- **नवीकरणीय ऊर्जा:** भारत सौर आणि पवन ऊर्जेत जगातील आघाडीचा देश बनत आहे. यामुळे 'Green Jobs' च्या मोठ्या संधी उपलब्ध होत आहेत.
- **शाश्वत शेती:** सेंद्रिय शेती आणि ठिबक सिंचनामुळे कृषी क्षेत्रात मोठी क्रांती होत आहे.
- **इलेक्ट्रिक वाहने (EV):** वाहतूक क्षेत्रात इंधनावरील अवलंबित्व कमी होऊन प्रदूषणात घट होण्याची मोठी संधी आहे.

भारतातील आव्हाने:

भारतात हरित अर्थव्यवस्थेच्या अंमलबजावणीसाठी मोठी क्षमता असली, तरी प्रत्यक्षात काही मूलभूत आव्हाने या प्रक्रियेचा वेग मंदावत आहेत. त्यांचे सविस्तर विश्लेषण खालीलप्रमाणे आहे:

वित्तीय मर्यादा आणि उच्च प्रारंभिक खर्च (Financial Constraints):

कोणत्याही व्यवसायाला 'हरित' करण्यासाठी सुरुवातीला मोठी भांडवली गुंतवणूक (Capital Investment) करावी लागते. सौर ऊर्जा प्रकल्प उभारणे, कचरा प्रक्रिया संयंत्रे लावणे किंवा ऊर्जा-कार्यक्षम यंत्रसामग्री बसवणे यासाठी लागणारा खर्च हा पारंपरिक यंत्रणेपेक्षा कितीतरी जास्त असतो. विशेषतः भारतातील सूक्ष्म, लघु आणि मध्यम उद्योगांकडे (MSMEs) अशा गुंतवणुकीसाठी पुरेसा राखीव निधी नसतो. तसेच, बँकांकडून मिळणारा 'हरित कर्ज' (Green Loans) पुरवठा अद्यापही मर्यादित आहे आणि त्यावरील व्याजाचे दरही छोटे उद्योजक पेलू शकत नाहीत.

तंत्रज्ञानाचा अभाव आणि तांत्रिक परावलंबित्व (Technological Gaps):

प्रगत हरित तंत्रज्ञान, जसे की कार्बन कॅप्चर (Carbon Capture), हायड्रोजन फ्युएल सेल्स किंवा कार्यक्षम बॅटरी स्टोरेज, यासाठी भारत अजूनही पाश्चात्य देशांवर आणि प्रगत अर्थव्यवस्थांवर अवलंबून आहे. तंत्रज्ञान हस्तांतरणाचे (Technology Transfer) जागतिक नियम आणि 'बौद्धिक संपदा हक्क' (IPR) यांमुळे हे तंत्रज्ञान महाग पडते. भारतात स्थानिक पातळीवर अशा संशोधनासाठी लागणाऱ्या 'संशोधन आणि विकास' (R&D) निधीची कमतरता असल्याने स्वदेशी बनावटीचे स्वस्त हरित पर्याय विकसित होण्यात अडचणी येत आहेत.

जनजागृतीची कमतरता आणि ग्राहक मानसिकता (Lack of Awareness & Consumer Behavior):

भारतातील बाजारपेठ ही प्रामुख्याने 'किंमत-संवेदनशील' (Price-sensitive) आहे. हरित उत्पादने बनवण्याचा खर्च जास्त असल्याने त्यांची बाजारभावातील किंमतही जास्त असते. ग्राहकांमध्ये पर्यावरणीय जाणीव वाढत असली, तरी पर्यावरणपूरक उत्पादनांसाठी अतिरिक्त किंमत (Premium Price) मोजण्याची मानसिकता सर्वसामान्य ग्राहकांमध्ये अजूनही पूर्णपणे विकसित झालेली नाही. तसेच, अनेक छोटे व्यावसायिक 'शाश्वतता' म्हणजे केवळ पर्यावरणाचे रक्षण समजतात, परंतु त्याचे दीर्घकालीन आर्थिक फायदे त्यांना अद्याप समजलेले नाहीत.

पायाभूत सुविधा आणि धोरणात्मक अंमलबजावणी (Infrastructure & Policy Execution):

केवळ सौर पॅनेल बसवून चालत नाही, तर त्यातून निर्माण झालेली वीज साठवण्यासाठी प्रगत 'ग्रीड' आणि 'स्टोरेज' सुविधा लागतात, ज्यांची भारतात अजूनही कमतरता आहे. याव्यतिरिक्त, सरकारी पातळीवर अनेक कायदे असूनही त्यांच्या अंमलबजावणीमध्ये असणारी शिथिलता आणि नोकरशाहीतील अडथळे यामुळे हरित प्रकल्पांना गती मिळण्यास उशीर होतो.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(VIII)| January- 2026

धोरणात्मक उपाययोजना (Strategic Policy Recommendations):

भारतातील हरित अर्थव्यवस्थेपुढील आव्हाने दूर करून शाश्वत विकासाचा मार्ग सुकर करण्यासाठी खालील धोरणात्मक उपाययोजना राबवणे आवश्यक आहे:

सरकारी सवलती आणि आर्थिक प्रोत्साहन (Fiscal Incentives & Subsidies):

जे उद्योग आपल्या उत्पादन प्रक्रियेत शाश्वत पद्धतींचा अवलंब करतात, त्यांना सरकारने थेट कर सवलती (Tax Tax Breaks) द्यायला हव्या. उदा. कमी कार्बन उत्सर्जन करणाऱ्या कंपन्यांसाठी कॉर्पोरेट करात कपात करणे. तसेच, 'हरित अर्थपुरवठा' (Green Financing) उपलब्ध करून देण्यासाठी बँकांना कमी व्याजदराने कर्ज देण्याचे निर्देश द्यावेत. कार्बन टॅक्स (Carbon Tax) लागू करून तो निधी हरित प्रकल्पांसाठी वापरल्यास उद्योगांमध्ये सकारात्मक स्पर्धा निर्माण होईल.

संशोधन आणि विकासामध्ये गुंतवणूक (Investment in R&D):

हरित तंत्रज्ञान सध्या महाग असण्याचे मुख्य कारण म्हणजे त्याचे देशांतर्गत संशोधनातील मागासलेपण. सरकारने आयआयटी (IITs) आणि इतर संशोधन संस्थांना 'हरित तंत्रज्ञान विकास' (Green Tech R&D) साठी विशेष निधी उपलब्ध करून दिला पाहिजे. सौर ऊर्जा साठवणूक (Energy Storage), हरित हायड्रोजन (Green Hydrogen) आणि शाश्वत पॅकेजिंग यांसारख्या क्षेत्रांत स्वस्त आणि स्वदेशी पर्याय शोधल्यास भारताचे परकीय तंत्रज्ञानावरील अवलंबित्व कमी होईल.

कौशल्य विकास आणि हरित रोजगार (Green Skills & Employment):

हरित अर्थव्यवस्था केवळ पर्यावरणाचे रक्षण करत नाही, तर मोठ्या प्रमाणावर रोजगाराच्या संधी निर्माण करते. मात्र, या नोकऱ्यांसाठी विशिष्ट कौशल्यांची गरज असते. 'प्रधानमंत्री कौशल विकास योजने' अंतर्गत तरुणांना सौर पॅनेल तंत्रज्ञ, कचरा व्यवस्थापन तज्ज्ञ, ऊर्जा लेखापरीक्षक (Energy Auditors) आणि शाश्वत शेती तंत्रांचे प्रशिक्षण दिले पाहिजे. यामुळे भविष्यातील 'ग्रीन कॉलर' वर्कफोर्स तयार होईल.

सार्वजनिक-खाजगी भागीदारी (Public-Private Partnership - PPP):

शाश्वत पायाभूत सुविधांच्या निर्मितीसाठी सरकार आणि खाजगी क्षेत्रांनी एकत्र येणे आवश्यक आहे. कचरा-ते-ऊर्जा (Waste-to-Energy) प्रकल्प किंवा मोठ्या प्रमाणावरील सांडपाणी प्रक्रिया प्रकल्पांसाठी पीपीपी मॉडेल अत्यंत यशस्वी ठरू शकते. यामुळे खाजगी क्षेत्रातील कार्यक्षमता आणि सरकारी पाठबळ यांचा मेळ बसेल.

पर्यावरणीय मानकांचे सक्तीचे पालन आणि पारदर्शकता:

केवळ सवलती देऊन चालणार नाही, तर पर्यावरणाचे नियम मोडणाऱ्या उद्योगांवर कडक कारवाई होणे गरजेचे आहे. कंपन्यांनी दरवर्षी आपला 'Sustainability Report' प्रसिद्ध करणे अनिवार्य करावे, ज्यामुळे त्यांच्या पर्यावरणावरील प्रभावाबाबत पारदर्शकता येईल. यामुळे 'ESG' (Environmental, Social, and Governance) गुंतवणुकीला प्रोत्साहन मिळेल.

भविष्यातील दिशा:

भारताने जागतिक महासत्ता होण्याच्या दिशेने ५ ट्रिलियन डॉलर अर्थव्यवस्थेचे जे महत्त्वाकांक्षी उद्दिष्ट ठेवले आहे, त्याची यशस्वी पूर्तता ही केवळ औद्योगिक उत्पादनावर अवलंबून नसून ती 'पर्यावरणीय शाश्वततेवर' अधिष्ठित असणे अनिवार्य आहे. भविष्यात आंतरराष्ट्रीय व्यापार आणि गुंतवणूक ही प्रामुख्याने एखाद्या देशाच्या 'हरित कामगिरी'वर (Green Performance) अवलंबून असणार आहे. भारताने २०२७ पर्यंत 'नेट झिरो' (Net Zero) उत्सर्जनाचे जे लक्ष्य निर्धारित केले आहे, ते गाठण्यासाठी केवळ सरकारी कायदे पुरेसे नसून, त्यामध्ये खाजगी क्षेत्राचा सक्रिय पुढाकार आणि नाविन्यपूर्ण संकल्पनांचा संगम होणे आवश्यक आहे. जेव्हा खाजगी कंपन्या आपल्या नफ्याइतकेच महत्त्व 'कार्बन न्यूट्रॅलिटी' आणि 'पुनर्वापरक्षम ऊर्जे'ला देतील, तेव्हाच खऱ्या अर्थाने शाश्वत आर्थिक वाढ साध्य होईल. हरित तंत्रज्ञानाचा स्वीकार केल्यामुळे उत्पादकता वाढून जागतिक बाजारपेठेत भारतीय मालाची स्वीकारार्हता वाढेल. थोडक्यात, भारताची आर्थिक प्रगती आणि पर्यावरणाचे रक्षण हे दोन वेगळे मार्ग नसून, 'हरित विकास' हाच ५ ट्रिलियन डॉलर अर्थव्यवस्थेकडे जाणारा सर्वात सुरक्षित आणि शाश्वत महामार्ग आहे.

निष्कर्ष:

हरित अर्थव्यवस्था आणि शाश्वत व्यवसाय पद्धती या केवळ तात्विक संकल्पना नसून, त्या २१ व्या शतकातील मानवी अस्तित्वाचा आणि आर्थिक प्रगतीचा एकमेव शाश्वत मार्ग आहेत. पारंपरिक आर्थिक मॉडेल्सनी निसर्गाचा जो ऱ्हास केला आहे, त्याची भरपाई

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(VIII)| January- 2026

करण्यासाठी उद्योगांनी आपल्या धोरणांमध्ये पर्यावरणाला केंद्रस्थानी ठेवणे अनिवार्य आहे. केवळ अल्पकालीन आर्थिक नफ्याचा विचार न करता 'ट्रिपल बॉटम लाईन' (नफा, लोक आणि पर्यावरण) या तत्त्वाचा स्वीकार केल्यास उद्योगांना दीर्घकालीन स्थैर्य प्राप्त होईल. हरित उत्पादने, परिपत्र अर्थव्यवस्था आणि हरित वित्त यांसारख्या पद्धतींमुळे संसाधनांची बचत होऊन कचरा व्यवस्थापन सुलभ होईल, परिणामी पर्यावरणावरील ताण कमी होऊन भविष्यातील पिढ्यांसाठी एक सुरक्षित आणि समृद्ध पृथ्वी सोपवणे शक्य होईल. दुसरीकडे, भारतासारख्या विकसनशील देशाला ५ ट्रिलियन डॉलर अर्थव्यवस्थेचे स्वप्न साकारताना आर्थिक वाढ आणि पर्यावरणीय संवर्धन यांचा सुवर्णमध्य साधणे आवश्यक आहे. जरी सुरुवातीला वित्तीय मर्यादा आणि प्रगत तंत्रज्ञानाचा अभाव ही मोठी आव्हाने वाटत असली, तरी सरकारी पाठबळ, कर सवलती, आणि सघन कौशल्य विकास कार्यक्रमांमुळे या अडचणींवर मात करता येणे शक्य आहे. 'नेट झिरो' उत्सर्जनाचे लक्ष्य गाठण्यासाठी सरकारी धोरणांची प्रभावी अंमलबजावणी आणि खाजगी क्षेत्राची कल्पकता यांचा समन्वय असणे ही काळाची गरज आहे. थोडक्यात, हरित संक्रमण हे केवळ पर्यावरणाचे रक्षण न करता भारताला जागतिक स्तरावर एक जबाबदार आणि स्पर्धात्मक अर्थव्यवस्था म्हणून प्रस्थापित करण्यासाठी एक महामार्ग ठरेल.

संदर्भसूची:

1. पवार, आर. एस. आणि कदम, एम. बी. - (२०२०), 'आधुनिक व्यावसायिक पद्धती आणि पर्यावरण व्यवस्थापन', फडके प्रकाशन, कोल्हापूर.
2. डॉ. कुंभार, बी. बी. - (२०१८), 'पर्यावरणीय अर्थशास्त्र आणि शाश्वत विकास', निराली प्रकाशन, पुणे.
3. संयुक्त राष्ट्र पर्यावरण कार्यक्रम (UNEP) - (२०११), 'हरित अर्थव्यवस्थेकडे: शाश्वत विकास आणि गरिबी निर्मूलनाचे मार्ग' (Towards a Green Economy), अधिकृत अहवाल.
4. नीती आयोग (NITI Aayog) - (२०२१-२२), 'शाश्वत विकास उद्दिष्टे (SDG) इंडिया इंडेक्स अहवाल', भारत सरकार.
5. जागतिक बँक (World Bank) - (२०२०), 'समावेशक हरित वाढ: शाश्वत विकासाचा मार्ग', जागतिक बँक प्रकाशन.
6. अर्थव्यवस्था आणि पर्यावरण मंत्रालय - (२०२३), 'भारताचे नेट झिरो उत्सर्जन लक्ष्य आणि धोरणात्मक आराखडा', पर्यावरण, वन आणि हवामान बदल मंत्रालय, भारत सरकार.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(VIII)| January- 2026

Original Article

तंजावर मधील मराठी साहित्य

प्रा. युवराज खरात
मराठी विभाग, सरदार बाबासाहेब माने महाविद्यालय रहिमतपूर शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर, महाराष्ट्र
Email: yuvrajkharat56@gmail.com

Manuscript ID:
JRD -2026-180102
ISSN: 2230-9578
Volume 18
Issue 1(VIII)
Pp. 4-5
January 2026

सारांश

तंजावर (तमिळनाडू) येथील मराठी साहित्याला 17व्या ते 19व्या शतकात विशेष वैभव प्राप्त झाले. छत्रपती शहाजीराजे भोसले व त्यांच्या वंशजांनी दिलेल्या राजाश्रयामुळे मराठी भाषा व वाङ्मयाचा दक्षिण भारतात भक्कम पाया घातला गेला. या कालखंडात संस्कृत, तमिळ व तेलुगू भाषांच्या प्रभावाखाली राहूनही मराठी कवींनी नाट्य, काव्य, धार्मिक व पौराणिक ग्रंथ, तसेच व्याकरण व भाषाशास्त्रीय साहित्याची निर्मिती केली. तंजावरमधील सरस्वती महाल ग्रंथालयात आजही त्या काळातील दुर्मिळ हस्तलिखितांचा अमूल्य ठेवा उपलब्ध आहे. या साहित्यामुळे मराठी भाषेचा दक्षिणेत प्रसार झाला असून सांस्कृतिक समन्वयाचे दर्शन घडते. तंजावरातील मराठी साहित्य परंपरा ही मराठी भाषा-विकासाच्या इतिहासातील एक महत्त्वाची व समृद्ध परंपरा म्हणून ओळखली जाते.

मुख्यशब्द: *तंजावर, मराठी साहित्य, मराठा राजाश्रय, छत्रपती शहाजीराजे भोसले, सरफोजी भोसले, नाट्यवाङ्मय, काव्यपरंपरा, सरस्वती महाल ग्रंथालय, संस्कृत प्रभाव, दक्षिण भारत*

Submitted: 10 Dec. 2025
Revised: 20 Dec. 2025
Accepted: 10 Jan.2026
Published: 31 Jan. 2026

प्रास्ताविक

मराठी साहित्य खऱ्या अर्थाने समृद्ध आहे. या साहित्याला प्राचीन परंपरा आहे. भारतीय भाषेतील अनेक मूळ ग्रंथ मराठी मध्ये लिहिलेले पाहावयास मिळतात. महाराष्ट्रातील मराठी भाषेच्या संदर्भात अधिक संशोधन करता असे दिसून येते की.12 व्या शतकापासून मराठी वाङ्मयात अनेक प्रकारची ग्रंथ निर्मिती सुरू झालेली पाहावयास मिळते. तरीपण या काळातील साहित्याचा निर्मितीही तो हा प्रामुख्याने धार्मिक व पौराणिक स्वरूपाचे राहिलेले आपणास दिसून येईल.

तंजावर मधील मराठी साहित्याचे स्वरूप

दक्षिण भारतातील तामिळनाडू राज्यातील तंजावर येथे मराठी साहित्याची समृद्ध अशी परंपरा निर्माण झालेली आहे.छ. शहाजीराजे आणि त्यांच्या वंशजानी यासाठी अधिक योगदान दिले आहे. साधारण 17 वे शतक ते 19 वे शतक या कालखंडात तंजावर जिल्ह्यामध्ये मराठी ग्रंथ रचना अधिक प्रमाणात झाली आहे. यासाठी या काळातील राजांनी येथील कवी लेखकांना राजश्रय दिलेला आपणास दिसून येतो. या कालखंडात संस्कृत भाषेचा प्रभाव असतानाही तंजावर मधील मराठी लेखकांनी संस्कृत व मराठी या भाषांचा समन्वय साधून मोठ्या प्रमाणात मराठी नाट्य लेखन केले आहे. उदा. याज्ञसेनी अद्वैतकिर्तन यासारखी मराठी भाषेतील नाटकं लिहिली गेली आहेत. एवढेच नव्हे तर त्यांची त्या काळात अधिक प्रमाणात नाट्यप्रयोग ही करण्यात आल्याच्या नोंदी आहेत. नाट्यवाङ्मयां बरोबरच काव्यरचनेच्या संदर्भातही असेच सांगता येईल.छ. शहाजीराजे यांचे वंशज दक्षिणेत गेले. आणि तिथे त्यांनी सत्ता स्थापनेबरोबरच तेथील वातावरणात मराठी ग्रंथ काव्य इत्यादींची रचना करून 17 व्या शतकात मराठी भाषा समृद्ध करण्याचे फार मोठे कार्य केले आहे.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
युवराज खरात, मराठी विभाग, सरदार बाबासाहेब माने महाविद्यालय रहिमतपूर शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर, महाराष्ट्र.

How to cite this article:
खरात, युवराज. (2026). तंजावर मधील मराठी साहित्य. 18(1(VIII)), 4–5.
https://doi.org/10.5281/zenodo.18740046

Quick Response Code:
Website:
https://jrdrvb.org/
DOI:
10.5281/zenodo.18740046
OPEN ACCESS

रामायण महाभारता सारख्या प्राचीन संस्कृत ग्रंथावर तंजावर मधील मराठी राज्यांनी आपल्या बोलीभाषेत ग्रंथ रचनेचा पाया घातला. एवढेच नव्हे तर मराठी व्याकरणावरही त्यांनी त्या काळात विपुल लेखन केलेले दिसून येते.

एकूणच मराठी साहित्य व मराठी भाषा 17 व्या शतकापासून दक्षिणेत विस्तारायला लागले होते. त्यामुळे दक्षिण भारतात मराठी भाषेचा मजबूत पाया महाराष्ट्रातील मराठी राजांनी रुजवला असे आवर्जून म्हणता येईल. याचे सर्व श्रेय या काळातील महाराष्ट्रातून दक्षिणेत गेलेल्या मराठी राज्यकर्त्यांना व त्यांच्या दूरदृष्टीला जाते. या काळी मराठी भाषेबरोबरच तमिळ तेलगू याही भाषेचां प्रभाव सभोवताली होता. पण तरीही भाषा व मराठी साहित्य तेथील मराठी कवींनी आजरामर केले आहे.

साहित्याचे आधारस्तंभ

तमिळनाडू हा दक्षिण भारतातील भौगोलिक आणि भाषिक दृष्ट्या अतिशय महत्त्वाचे राज्य आहे. येथे प्रामुख्याने तमिळ भाषेचा सर्वत्र प्रभाव दिसून येतो. पण तरीही महाराष्ट्रातील छ. शहाजीराजे भोसले छ. सरफोजी भोसले यांच्यासारख्या साहित्याची आवड असणाऱ्या राजामुळे तंजावर सारख्या वेगळया भूप्रदेशात मराठी वाङ्मयाला समृद्धता लाभली हे विशेष म्हणावे लागेल. या काळातील तमिळ प्रदेशात निर्माण होत असलेले मराठी ग्रंथ हे प्रामुख्याने धार्मिक आणि पौराणिक स्वरूपाचे त्याचे स्वरूप राहिलेले आहे. तंजावर मधील सरस्वती महाल ग्रंथालय हे भारतातील प्राचीन आणि जगातील महत्त्वाच्या ग्रंथालयापैकी एक आहे. असे आवर्जून म्हणता येईल. या काळातील सरफोजी राजे भोसले यांच्या उदार भूमिकेने व अनेक कलावंतांना राजघराण्याचा आश्रय त्यांनी तंजावर मधील मराठी लेखकांना व कवींना दिला. त्यामुळेच मराठी साहित्य अधिक प्रमाणात विकसित झालेले दिसून येते. या काळात मराठी साहित्याच्या संदर्भात विशेष म्हणजे काव्य कथा आणि संस्कृत मराठी मिश्रित ग्रंथ अधिक प्रमाणात निर्माण झाले आहेत. या पाठीमागे तंजावर मधील मराठा राजांनी कला साहित्याला विशेष महत्त्व दिलेले दिसून येते. त्यामुळेच महाराष्ट्रातील अनेक कवी नाटककार यांना मराठा राजांची कृपादृष्टी झाली व राजाश्रय मिळाला. त्यामुळेच मराठी वांग्मय तंजावर मध्ये खऱ्या अर्थाने विकसित झाले असे म्हणता येईल.

ग्रंथ निर्मिती

तंजावर मध्ये बावासाहेब सरफोजी या राजांच्या दूरदृष्टीतून अनेक कवींनी मराठीतून रचना केली आहे. त्याचबरोबर स्वतः सरफोजी यांनी शकुंतल सारख्या नाटकाची निर्मिती केलेली दिसून येते. याचबरोबर त्यांचे समकालीन कवी नाटकारांनी मराठी यज्ञभान ज्यामध्ये पद्य संवाद गाणी या स्वरूपाची कलात्मक रचना केलेली पाहावयास मिळते. असे असले तरी या साहित्यावर तमिळ भाषेसह संस्कृतचाही मोठा प्रभाव असलेला दिसून येतो. तसेच या काळातील दुर्मिळ हस्तलिखिते व्याकरण आणि भाषाशास्त्र व ऐतिहासिक शिलालेख इत्यादी साहित्याची निर्मिती तंजावर मध्ये होत राहिली. त्यातूनच तेथे मराठी भाषेला व्यापक अर्थाने महत्त्व आले. असे म्हणता येईल. समारोप-महाराष्ट्रातील ग्रंथ परंपरेचा वारसा घेऊन तंजावर मध्ये मराठी भाषा आणि मराठी संस्कृती यांच्या विकासाचा पाया सरफोजी यांच्या कारकिर्दीत सुरू झाला. आजही मराठी भाषेच्या 16 व 17 व्या शतकातील समृद्ध मराठी भाषेच्या ग्रंथ निर्मितीचा ऐतिहासिक ठेवा सरस्वती महाल ग्रंथालयात उपलब्ध आहे. हे मराठी भाषा विकासाच्या दृष्टीने खूप महत्त्वाचे आहे. आजच्या नव्या पिढीला तंजावर मधील एकूणच साहित्याचा अभ्यास करण्याच्या दृष्टीने या ग्रंथाची खूप मदत होत आहे. त्याचबरोबर त्या काळातील लोक परंपरा सामाजिक चालीरीती व यासह अनेक अर्थाने सदरील ग्रंथ नव्या संशोधकांच्या दृष्टीने खूपच उपयुक्त ठरत आहेत असेच म्हणता येईल

संदर्भ ग्रंथ

1) महाराष्ट्र सारस्वत. भावे वि.ल. पॉप्युलर प्रकाशन. मुंबई.1983

2) मराठवाडा साहित्य पत्रिका.1986 काटे श्री गो

3) मराठी आख्यान कविता- ग्रामोपाध्ये गं. ब पुणे-1970

4) प्राचीन मराठी कोरीव लेख- तुळपुळे श गो. पुणे 1980

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(VIII)| January- 2026

Original Article

लिंगभाव आणि असमानता : एक समाजशास्त्रीय अभ्यास

प्रा. अशोक शंकर शिंदे
पंचक्रोशी शिक्षण संस्था,सरदार बाबासाहेब माने महाविद्यालय,रहिमतपूर
Email: ashokshinde2691986@gmail.com

Manuscript ID:
JRD -2026-180103
ISSN: 2230-9578
Volume 18
Issue 1(VIII)
Pp. 6-11
January 2026

गोषवारा

लिंगभाव आणि असमानता यावर आधारित हा शोधनिबंध समाजातील लिंगाधारित भेदभाव आणि सामाजिक विषमता यांच्या विविध पैलूंवर प्रकाश टाकतो.लिंगभाव म्हणजे समाजाने स्त्री, पुरुष आणि इतर लिंगासाठी ठरवलेल्या विशिष्ट भूमिका आणि जबाबदाऱ्या तर असमानता ही वर्ग, जात, लिंग, धर्म आणि आर्थिक स्तरांच्या आधारे होणारी विषमता होय. सदर शोधनिबंधाचा उद्देश हा लिंगभाव आणि असमानता यांच्या मुळ कारणांचा शोध घेणे. तसेच समाजावर होणारा परिणाम अभ्यासणे. तसेच उपयुक्त उपाय मांडणे. शोधनिबंधामध्ये विविध संदर्भग्रंथातील माहिती, उदाहरणे, आकडेवारी यांचा आधार घेतला आहे. या माहितीच्या आधारे विश्लेषण केले आहे. समाजातील पुरुषप्रधान संस्कृती, रूढीवादी पारंपारिक विचारसरणी, सामाजिक विषमता तसेच शिक्षणाचा अभाव यांसारख्या कारणांमूळे लिंगाधारित सामाजिक असमानता निर्माण होते. याचा परिणाम असा होतो की, महिलांचे हक्क तसेच वंचित गटांचे हक्क डावलले जातात. या घटकांच्या प्रगतीवर परिणाम होतो. सदर शोधनिबंधात समाजात समानता निर्माण करण्यासाठी शिक्षण,कायदे,महिला सक्षमीकरण, सामाजिक सुधारणा, तसेच प्रबोधन, जनजागृती यांसारखे उपाय सुचविले आहेत. हे उपाय सुचविल्यास प्रगत समाज घडविला येईल.

किवर्ड्स: *लिंगभाव असमानता, पुरुषप्रधान संस्कृती, सामाजिक विषमता, महिला सक्षमीकरण.*

Submitted: 10 Dec. 2025
Revised: 20 Dec. 2025
Accepted: 10 Jan.2026
Published: 31 Jan. 2026

प्रस्तावना

भारताची संस्कृती ही जगातील प्राचीन संस्कृतीपैकी एक आहे. इथली मुल्ये, कुटुंबव्यवस्था, स्त्रीला प्राचीन काळापासुन मिळणारा मानसन्मान हा भौतिकदृष्ट्या पुढारलेल्या पाश्चिमात्य जगाच्या कुतुहलाचा कायमचा विषय ठरलेला आहे. यत्र नार्यस्तु पुज्यते, रमन्ते तत्र देवता : म्हणजे जिथे स्त्रियांचा मानसन्मान केला जातो, तिथे देवता वास करतात अशा अर्थाचे जुने सुभाषित आपल्याकडे आहे. गार्गी, मैत्रेयी सारख्या प्राचीन काळातील विदुषींपासून ते अलीकडच्या काळातील राणी लक्ष्मीबाई , डॉ. आनंदीबाई जोशी, सावित्रीबाई फुले, इंदिराजी गांधी अशा वेगवेगळया क्षेत्रातील महिलांनी आपल्या कर्तृत्वाची चुणुक जगाला दाखवुन दिली आहे. असे असताना समाजसुधारणांच्या क्षेत्रात देशात अग्रेसर असलेल्या आपल्या महाराष्ट्रात स्त्री – पुरुष प्रमाणाचा समतोल ढासळला जावा, ही खरोखरच चिंतेची बाब आहे.

मानवी समाज हा विविध घटकांच्या एकत्रितपणे रचनेने तयार झाला आहे. त्यात लिंगभाव आणि असमानता या दोन घटकांना विशेष महत्त्व आहे. लिंगभाव हा व्यक्तींच्या लिंगावर आधारित सामाजिक अपेक्षा, भूमिका आणि जबाबदाऱ्यांचा परिणाम असतो, जो सहसा पुरुष आणि स्त्रियांच्या भिन्नतेवर केंद्रित असतो, दुसरीकडे सामाजिक असमानता म्हणजे व्यक्तीच्या जात, धर्म, सामाजिक परिस्थिती, लिंग, शिक्षण आणि इतर घटकांवर आधारित विषमता या दोन्ही घटकांमुळे समाजात असमानतेची पाळेमुळे खोलवर रुजली आहेत. ज्याचा परिणाम केवळ व्यक्तींवरच नव्हे तर संपूर्ण समाजाच्या प्रगतीवर होतो. लिंगभावाच्या अनुषंगाने स्त्रियांना विविध प्रकारच्या भेदभावाचा सामना करावा लागतो. उदा. पुरुषांच्या तुलनेत स्त्रियांना दुय्यम स्थान दिले जाते. अशा प्रकारचा भेदभाव घरगुती कामांपासून ते व्यावसायिक आयुष्यापर्यंत दिसून येतो. भारतासारख्या देशात, जिथे सांस्कृतिक आणि पारंपारिक रूढी गहाण ठेवलेल्या आहेत, तिथे लिंग – भावावर आधारित भेदभाव अधिक प्रकर्षाने जाणवतो.

संशोधनाची उद्दिष्ट्ये:

1. लिंगभाव आणि सामाजिक असमानतेची संकल्पना स्पष्ट करणे.
2. लिंगभाव आणि असमानतेची कारणे शोधणे.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
अशोक शंकर शिंदे, पंचक्रोशी शिक्षण संस्था, सरदार बाबासाहेब माने महाविद्यालय, रहिमतपूर.

How to cite this article:
शिंदे, अशोक. शंकर. (2026). लिंगभाव आणि असमानता: एक समाजशास्त्रीय अभ्यास. Journal of Research and Development, 18(1(VIII)), 6–11. https://doi.org/10.5281/zenodo.18740084

Quick Response Code:
Website: https://jrdrvb.org/
DOI: 10.5281/zenodo.18740084
OPEN ACCESS

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(VIII)| January- 2026

3. लिंगभाव आणि असमानतेचे परिणाम अभ्यासणे.
4. लिंगभाव आणि सामाजिक असमानता दूर करण्यासाठी उपाय शोधणे.

गृहितके:

1. सामाजिक असमानता आणि लिंगभाव परस्पर संबंधित आहेत.
2. लिंगाधारित भेदभाव सामाजिक प्रगतीस अडथळा निर्माण करतो.

संशोधनपद्धती:

सदर शोध निबंधाकरिता दुय्यम स्रोत पद्धतीने विविध प्रकारचे ग्रंथ,पुस्तके, मासिके, पाक्षिके, वर्तमानपत्र यांच्याद्वारे माहितीचे संकलन करून त्यांचे विश्लेषण समाजशास्त्रीय दृष्टीकोनातून केले आहे. प्रस्तुत शोध निबंधात वर्णनात्मक संशोधन पद्धतीचा उपयोग केलेला आहे.

विषय विवेचन:

आजच्या जागतिकीकरणाच्या युगात,जिथे समानता आणि समता यांना अधिक महत्त्व दिले जाते, तिथेही लिंगभाव आणि सामाजिक असमानता अजूनही मोठे आव्हान आहेत.

1) लिंगभावावरील सैद्धांतिक अभ्यास:

अ) स्त्रीवादी दृष्टीकोन:

सिमोन द ब्यूवोअर यांनी “The Second Sex“ या ग्रंथात तिने स्त्रीला ऐतिहासिक व सांस्कृतिकदृष्ट्या “दुसरे” मानले जात असल्याचे विश्लेषण केले आहे. समाजात स्त्रियांच्या दुय्यम स्थानाचे मुळ पुरुषप्रधान व्यवस्थेत असल्याचे दाखविले आहे. जुडिथ बट्लर **“Gender Trouble”** ग्रंथामध्ये लिंगभाव हा जैविक नसून सामाजिक व सांस्कृतिक रचना आहे.

ब) पुरूषत्व अभ्यास:

Raewyn Connell ने “Hegemonic Masculinity” च्या माध्यमातून पुरुषप्रधानतेच्या वेगवेगळया प्रकारांचे विश्लेषण केले.

२) कार्ल मार्क्स यांचा सामाजिक असमानतावरील अभ्यास:

आर्थिक आणि वर्गीय असमानतेवर आधारित समाजातील भेदभावाचे स्वरूप मांडले. स्त्रीश्रम व कामगारवर्गावर होणाऱ्या शोषणावर त्याच्या विचारसरणीतून प्रकाश टाकला आहे.

३) समकालीन अहवाल:

विश्व आर्थिक मंच: Global Gender Gap Report या अहवालात लिंग समानतेच्या पातळीवर विविध देशांची तुलना केली आहे.आर्थिक, शैक्षणिक,राजकीय आणि आरोग्यविषयक घटकांवर आधारित निर्देशांक दिले आहेत.

४) ऐतिहासिक दृष्टिकोनातील अभ्यास:

भारताची परंपरा व साहित्य: मनुस्मृती व इतर धर्मग्रंथांमधून स्त्रियांवरील निर्बंध आणि असमानतेचे मूळ समजावले जाते. परंतु, तुलसीदास, संत महात्मे, आणि भाऊसाहेब आंबेडकर यांसारख्या विचारवंतांनी स्त्रियांच्या समानतेचे समर्थन केले.सरोजिनी नायडु, सावित्रीबाई फुले आणि महात्मा फुले यांनी स्त्रीशिक्षण व असमानतेविरोधात कार्य केले.

5) सामाजिक लिंगभाव व असमानता:

UNESCO च्या अहवालानुसार, महिलांना शिक्षणाच्या संधी मिळण्यात प्रचंड तफावत आहे, विशेषत: ग्रामीण भागात ILO च्या आकडेवारीनुसार, महिलांना समान कामासाठी पुरूषांच्या तुलनेत कमी वेतन दिले जाते.

संकल्पना:

लिंगभाव:

लिंगभावही एक व्यापक आणि बहुआयामी संकल्पना आहे. जी व्यक्तीच्या जैविक लिंगावर आधारित नसून समाजाने घालुन दिलेल्या भूमिकांवर , अपेक्षांवर आणि सामाजिक संरचनेवर आधारित असते. लिंगभाव म्हणजे पुरुष आणि स्त्रिया किंवा इतर लिंग समुहाबाबत समाजाने आखुन दिलेल्या वर्तनाच्या, जबाबदाऱ्यांच्या आणि अधिकारांच्या परंपरागत चौकटी.ही संकल्पना फक्त लैंगिकतेपुरती मर्यादित नसून ती सामाजिक, सांस्कृतिक,आर्थिक,आणि राजकीय क्षेत्रामध्ये खोलवर रूजलेली आहे.

सामाजिक असमानता:

समानता आणि असमानता या संकल्पना समाजशास्त्रात महत्त्वाच्या आहेत. त्या सामाजिक गटांमधील संसाधने, अधिकार, सन्मान, संधी आणि अधिकार यांचा असमान किंवा समान वितरण यावर आधारित असतात.

लिंगभाव आणि सामाजिक असमानता यांचा परस्परसंबंध:

लिंगभाव आणि सामाजिक असमानता हे एकमेकांशी निगडित संकल्पना आहेत. ज्या समाजातील विषमतेच्या वेगवेगळया स्तरांवर प्रभाव टाकतात. लिंगभाव म्हणजे स्त्री, पुरुष आणि इतर लिंगासाठी समाजाने आखून दिलेल्या भिन्न भूमिकांमुळे निर्माण होणारी विषमता, तर सामाजिक असमानता म्हणजे समाजातील भिन्न गटांमध्ये हक्क,संधी आणि संसाधनांच्या वितरणातील विषमता. दोन्ही समस्या एकमेकांना पुरक आहेत.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(VIII)| January- 2026

१) **पितृसत्ताक व्यवस्था:**
सामाजिक असमानतेचे मूळ स्त्रोत पितृसत्ताक व्यवस्थेत दिसते. पितृसत्ताक व्यवस्थेत पुरुषांना अधिक अधिकार आणि महिला व इतर लिंग समुदायांना द्यम स्थान दिले जाते. हे लिंगभावाला चालना देत असून महिलांना आर्थिक, शैक्षणिक आणि सामाजिक संधीपासून वंचित ठेवले जाते. परिणामी, समाजातील असमानता आणखी तीव्र होते.

२) **आर्थिक असमातेवरील परिणाम:**
लिंगभावामुळे महिलांना आणि इतर वंचित लिंग समूहांना समान आर्थिक संधी मिळत नाहीत.पुरुषांना अधिक वेतन आणि चांगल्या नोकऱ्या मिळण्याचे प्रमाण जास्त असते, तर महिलांना कमी वेतनाच्या आणि असुरक्षित नोकऱ्यामध्ये मर्यादित केले जाते. महिलांची आर्थिक परावलंबित्व वाढल्यामुळे त्यांची सामाजिक स्थिती कमकुवत होते, ज्यामुळे सामाजिक असमानता आणखी तीव्र होतो.

३) **शैक्षणिक असमानता आणि लिंगभाव:**
शिक्षणाच्या अभावामुळे लिंगभाव आणि सामाजिक असमतोल अधिक दृढ होतो. ग्रामीण भागात मुलींना शिक्षण घेण्यापेक्षा घरकाम,विवाह किंवा इतर जबाबदाऱ्यांमध्ये गुंतवले जाते. शिक्षणाच्या कमतरतेमुळे महिलांना चांगल्या रोजगाराच्या संधी मिळत नाहीत,आणि त्यामुळे त्यांच्या जीवनमानात सुधारणा होत नाही.

४) **आरोग्यसेवांमधील असमानता:-**
लिंगभावाचा प्रभाव आरोग्य सेवांवरही दिसून येतो. महिलांच्या आरोग्यविषयक गरजांकडे दुर्लक्ष केले जाते,ज्यामुळे त्यांच्या जीवनाची गुणवत्ता खालावते.स्त्री-पुरुष यांच्यातील भेदभावामुळे महिलांना पुरेशा आरोग्य सुविधा मिळत नाहीत, जे सामाजिक असमानतेचे आणखी एक लक्षण आहे.

५) **राजकीय असमानता आणि प्रतिनिधित्वाचा अभाव:**
लिंगभावामुळे महिलांना राजकीय क्षेत्रात प्रतिनिधित्व करण्याच्या संधी कमी मिळतात. महिलांना राजकीय नेत्यांच्या भुमिकेत स्वीकारण्याबाबत समाजात अजूनही विरोधाभास आहे. यामुळे महिलांच्या समस्या आणि त्यांचे मुद्दे नीट समोर येत नाहीत, ज्याचा थेट परिणाम सामाजिक विषमतेवर होतो.

६) **सामाजिक मनोवृत्तीचा परिणाम:**
सामाजिक असमानता निर्माण होण्यासाठी समाजातील मानसिकतेचा मोठा वाटा आहे. महिलांबद्दल असलेल्या रूढीवादी विचारसरणीमुळे त्यांना दुय्यम वागणूक दिली जाते. लिंगभाव आणि सामाजिक असमानता एकमेकांशी जोडलेले असून, ते समाजातील विषमतेला अधिक तीव्र करतात. महिलांच्या आणि वंचित गटांच्या अधिकारांना दुय्यम स्थान देणे म्हणजे केवळ त्यांच्यावर अन्याय करणे नाही, तर संपूर्ण समाजाच्या प्रगतीला अडथळा आणणे आहे.

लिंगभाव आणि सामाजिक असमानतेचे कारण:

१) ऐतिहासिक परंपरा:
इतिहासात अनेक संस्कृतीमध्ये पुरुषप्रधान पद्धतींचे प्राबल्य होते. यातून स्त्रियांना दुय्यम स्थान मिळाले.ऐतिहासिक काळात स्त्रियांना शिक्षण, संपत्तीचे मालकी हक्क किंवा राजकीय हक्क मिळण्यास नकार दिला गेला. उदा. प्राचीन भारतीय समाजात मनुस्मृतीत स्त्रियांवर निर्बंध घालण्यात आले. अनेक देशांमध्ये स्त्रियांना मतदानाचा अधिकार १९ व्या – २० व्या शतकात मिळाला.

२) धार्मिक व सांस्कृतिक विचारसरणी :-
धार्मिक ग्रंथ आणि प्रथा लिंगभावाला प्रोत्साहन देतात. अनेक धर्मांमध्ये स्त्रियांना घरकुलाची जबाबदारी देऊन सार्वजनिक आणि आर्थिक क्षेत्रातून दूर ठेवले गेले. उदा.काही संस्कृतीमध्ये स्त्रियांना “पवित्रता” आणि “मर्यादा” याच्याशी जोडले जाते, ज्यामुळे त्यांच्यावर समाजाने ठरवलेल्या कडक नियमांचे पालन करणे बंधनकारक होते. धार्मिक विधींमध्ये स्त्रियांची भूमिका मर्यादित ठेवली जाते.

3) शैक्षणिक आणि आर्थिक विषमता:
शिक्षणाच्या अभावामुळे स्त्रियांना योग्य रोजगाराच्या संधी मिळत नाहीत. आर्थिक दृष्टिकोनातून स्त्रियांची आर्थिक स्वायतत्ता मर्यादित राहते, ज्यामुळे त्यांचा सामाजिक स्तर खालावत जातो. गरिबीमुळे मुलींचे शिक्षण थांबवून त्यांना लहान वयातच लग्न लावले जाते. महिलांना पुरुषांच्या तुलनेत कमी वेतन दिले जाते.

४) पितृसत्ताक मानसिकता:
पितृसत्ताक म्हणजे पुरुषप्रधान समाजरचना जिथे पुरुषांना निर्णय घेण्याचा हक्क असतो. आणि स्त्रियांना त्यांच्या अधीन मानले जाते. कुटुंबामध्ये मुलींपेक्षा मुलांना प्राधान्य दिले जाते. मुलींच्या कामगिरीपेक्षा त्यांच्या विवाह आणि घरातील योगदानाला महत्त्व दिले जाते.

५) माहितीचा अभाव आणि अनभिज्ञता:
समाजातील अनेक लोकांना लिंगसमानतेबाबत माहिती नसते. यामुळे जुन्या रूढी आणि परंपरा चालू राहतात. उदा.ग्रामीण भागातील मुलींना मासिक पाळी, आरोग्य् आणि शिक्षणाबद्दल माहिती नसल्याने त्यांचे जीवन अधिकच कठीण बनते.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(VIII)| January- 2026

६) कायदा आणि अंमलबजावणीतील त्रुटी:

काही देशांमध्ये स्त्रियांसाठी समानतेचे कायदे अस्तित्वात आहेत, पण त्यांच्या अंमलबजावणीत कमतरता दिसते.उदा.बलात्कार, हुंडाबळी आणि घरगुती हिंसाचार यांसारख्या गुन्ह्यांमध्ये न्याय मिळण्यात स्त्रियांना अडथळे येतात. हुंडा प्रथा आणि बालविवाहसारख्या सामाजिक प्रथा अजूनही काही भागात चालू आहेत.

लिंगभाव आणि सामाजिक असमानता यावर उपाय:

१) शिक्षणाचा प्रसार:

शिक्षण हे लिंगभाव आणि सामाजिक असमानता कमी करण्यासाठी प्रभावी साधन आहे. स्त्री शिक्षणावर भर,मुलींना शिक्षणाच्या समान संधी देणे अत्यावश्यक आहे. बालिका शिक्षण प्रोत्साहनासाठी मोफत शिक्षण, शिष्यवृत्ती योजना आणि सुरक्षित शाळा या बाबींचा अंतर्भाव करणे. लिंग संवेदनशीलता प्रशिक्षण, शाळांमध्ये आणि महाविद्यालयांमध्ये विद्यार्थ्यांना लिंगभावविषयी संवेदनशील बनविणे. शिक्षकांसाठी लिंग – संवेदनशीलता प्रशिक्षण कार्यक्रम राबविणे.

स्त्रियांची साक्षरता (भारत):

वर्ष	स्त्रियांची संख्या
१९५१	८.१६ %
१९६१	१५.३५ %
१९७१	२१.९७%
१९८१	२९.७६%
१९९१	३९.२९%
२००१	५४.१६%
२०११	६३.२७%

(योजना – जून,२०१२. पान नं.२७)

2) आर्थिक सशक्तीकरण:

महिलांना आणि वंचित घटकांना आर्थिकदृष्ट्या सबल करणे हे सामाजिक विषमता दूर करण्यासाठी महत्त्वाचे आहे. महिला उद्योजकता प्रोत्साहन महिलांना सूक्ष्म लघु आणि मध्यम उद्योगांसाठी कर्ज सुविधा सबसिडी आणि तांत्रिक मदत देणे. समान कामासाठी स्त्रिया आणि पुरुषांना समान वेतन मिळेल याची अंमलबजावणी. ग्रामीण भागातील महिलांना आर्थिकदृष्ट्या स्वावलंबी बनवण्यासाठी स्वयं – सहायता गटांची स्थापना.खाजगी आणि सार्वजनिक क्षेत्रांमध्ये महिलांसाठी आरक्षण.

३) कायदेशीर उपाय आणि प्रभावी अंमलबजावणी:

कायदे आणि त्याची योग्य अंमलबजावणी ही समस्या सोडविण्यासाठी अनिवार्य आहेत. महिला हक्कांसाठी प्रभावी कायदे राबविणे, जसे की कौटुंबिक हिंसाचार प्रतिबंधक कायदा, स्त्रीभ्रूण हत्या विरोधी कायदा आणि लैंगिक शोषणाविरोधी कायदे महिलांना कामाच्या ठिकाणी सुरक्षितता प्रदान करण्यासाठी फास्ट – ट्रॅक कोर्ट आणि प्रभावी तक्रार निवारण यंत्रणा. लैंगिक शोषण आणि हिंसेविरोधात कठोर कारवाई आणि जलद न्यायव्यवस्था.

राज्यनिहाय पंचायतीराज संस्थातील महिला प्रतिनिधित्वाची स्थिती

राज्य	एकूण	महिला सरपंच (५०%)
आंध्र प्रदेश	२१,८०७	१०९०३
अरुणाचल प्रदेश	१७७९	८९०
छत्तीसगढ	६५६४	३२८२
बिहार	८०२६	४०१३
गोवा	१९०	९५
गुजरात	१३,६९३	६८४७
हरियाना	६१५५	३०७७
हिमाचल प्रदेश	३२४३	१६२२
केरळ	९९९	५००
मध्य प्रदेश	१५४१४	७७०७
महाराष्ट्र	२७९०९	१३९५५
मणिपूर	१६५	८३
सिक्कीम	१६३	८२

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(VIII)| January- 2026

त्रिपुरा	५११	२५६
उत्तराखंड	७५४१	३७५१
चंदीगड	१२	०६
लक्षद्विप	१०	०५
पौंडेचरी	९८	४९

(महिला आरक्षण विशेषांक, दै. सकाळ, १० मार्च, २०१०.)

4) सांस्कृतिक बदल आणि जनजागृती:

सांस्कृतिक रूढी आणि पूर्वग्रहांमध्ये बदल घडवून आणल्याशिवाय लिंगभाव आणि असमानता दूर करणे कठीण आहे. स्त्रीभ्रूणहत्या,लिंगभेद आणि बालविवाह यांसारख्या समस्यावर जनजागृती अभियान राबविणे. स्त्री-पुरुष समानतेविषयी सकारात्मक दृष्टीकोन निर्माण करणे. माध्यमांचा प्रभावी वापर चित्रपट, मालिका आणि सोशल मिडियाच्या माध्यमातून स्त्री – पुरुष समानतेचा संदेश देणे. धार्मिक आणि सामाजिक नेत्यांची भूमिकापरंपरा आणि रुढीमध्ये बदल घडवून आणण्यासाठी धार्मिक आणि सामाजिक नेत्यांचा सक्रीय सहभाग.

5) राजकीय आणि सामाजिक प्रतिनिधित्व वाढविणे –

राजकीय आणि धोरणनिर्माण प्रक्रियेत महिलांचा आणि वंचित समाजाचा सहभाग वाढविणे महत्त्वाचे आहे. महिला आरक्षण, संसद आणि विधानसभांमध्ये महिलांसाठी ५०% आरक्षणाची अंमलबजावणी. सामाजिक नेतृत्व तयार करणे. महिलांना आणि वंचित गटांना सामाजिक नेतृत्वासाठी प्रोत्साहन देणे. धोरणांमध्ये समावेशकता, महिलांच्या आणि वंचित घटकांच्या समस्या लक्षात घेऊन धोरणे तयार करणे.

महिलांसाठीचे कायदे

1) मानवी हक्क संरक्षण कायदा - १९९३
2) हिंदू विवाह कायदा -१९५५
3) हिंदू विधवा पुनर्विवाह कायदा -१८५६
4) हिंदू उत्तराधिकार कायदा -१९५६
5) अनैतिक देह व्यापार प्रतिबंधक कायदा - १९५६
6) कौटुंबिक हिंसाचार प्रतिबंधक कायदा - २००५

शिफारशी:

1) समाजात स्त्रियांच्या अधिकारांची जाणीव वाढविण्यासाठी सामाजिक उपक्रम राबविले पाहिजेत.
2) शिक्षण आणि महिलांचे आर्थिक सक्षमीकरण यावर अधिक भर दिला पाहिजे.
3) महिला सशक्तीकरणाच्या चळवळीला अधिक गती देण्यासाठी सरकार आणि समाजातील प्रमुख घटकांनी एकत्र येऊन काम करणे आवश्यक आहे.
4) शाळा कॉलेजमध्ये कोणत्याही कार्याची विभागणी करताना लिंगाच्या आधारावर करू नये.
5) कुटुंबामध्ये निर्णय प्रक्रियेत कुटुंबातील सर्व सदस्यांचा सहभाग असावा.

निष्कर्ष:

शिक्षणाची संधी न मिळाल्याने महिलांना कौशल्य विकास, स्वावलंबन आणि स्वातंत्र्यापासून वंचित रहावे लागते. ग्रामीण भागात शिक्षणाच्या अभावामुळे स्त्रियांना बालविवाह आणि आर्थिक परावलंबित्वाला सामोरे जावे लागते. महिलांचा राजकीय सहभाग कमी आहे. संसद आणि स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये महिलांचे प्रतिनिधित्व अपुरे आहे. भारतात महिलांसाठी आरक्षित ५०% जागांचे उद्दिष्ट पूर्ण करण्यास अद्याप अडथळे आहेत. जातीय आणि वर्गीय असमानता ही लिंगभावाशी परस्परसंबंधित आहे. पितृसत्ताक व्यवस्था स्त्रियांच्या प्रगतीमध्ये मोठा अडथळा ठरते. पारंपारिक सामाजिक रूढी स्त्रियांवर मर्यादा घालतात, जसे की कौटुंबिक जबाबदारी मुलगी म्हणून शिक्षणाचा अभाव, आणि विवाहित स्त्रियांवरील निर्बंध.

संदर्भग्रंथ:

1) Judith Butler, 1990 ‘Gender Trouble Feminism and the Subversion of Identity’ – Routledge Publication, London.
2) Simone de Beauvoir, 1949 ‘The Second Sex’ – France.
3) डॉ. पाटील वा. भा.२०१२, पंचायतराज, प्रशांत पब्लिकेशन, जळगाव.
4) पळशीकर, सु. (सं.), २००७ महाराष्ट्रातील सत्ताधारी राजकीय पक्षांची वाटचाल, समकालीन प्रकाशन, पुणे.
5) डॉ.देशमुख अलका, जुलै २०१४, भारतीय शासन आणि राजकारण, श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर.
6) देशमुख गणेश, (२००८), ग्रामीण समाज जीवन व साहित्य स्वरूप, प्रकाशन सिडको, औरंगाबाद.

7) मदन जी.आर. (१९९८) भारत का ग्रामीण पुननिर्माण, विवेक प्रकाशन जवाहर नगर, दिल्ली.
8) योजना, जून,२०१२.
9) लोकराज्य, सप्टेंबर, २०११.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(VIII)| January- 2026

Original Article

भारतीय ज्ञान परंपरा के संवाहक संत गुलाबराव महाराज की 'अभंगगाथा' में जीवन कौशल (21 वी सदी के संदर्भ में)

डॉ. वैशाली शिंदे
हिंदी विभागाध्यक्ष, आर्ट्स अँड कॉमर्स कॉलेज, कडेपुर, तह- कडेगाव, जि सांगली
Email: vsshinde1377@gmail.com

Manuscript ID:
JRD -2026-180104
ISSN: 2230-9578
Volume 18
Issue 1(VIII)
Pp 12-15
January 2026
Submitted: 10 Dec. 2025
Revised: 20 Dec. 2025
Accepted: 10 Jan.2026
Published: 31 Jan. 2026

सारांश

राष्ट्रीय शिक्षा नीती 2020 ने भारतीय ज्ञान परंपरा के महत्व को अधोरेखित किया है। 21 वी सदी में भारतीय ज्ञान परंपरा के परिप्रेक्ष्य में जीवन कौशल 'जीवन जीने का संबल' है। संत साहित्य इसका प्रमाण है। भारतीय ज्ञान परंपरा के संवाहक संत गुलाबराव महाराज महान संत, कवि, तत्वज्ञानी, समाज सुधारक, राष्ट्रवादी चिंतक तथा अद्वैत वेदांत के प्रखर व्याख्याता थे। उनका साहित्य भारतीय ज्ञान परंपरा का सामाजिक,वैज्ञानिक, तात्विक और अनुभव प्रधान दस्तावेज है। भारतीय ज्ञान परंपरा साहित्य केवल अध्यात्मिक ग्रंथ तक सीमित नही, बल्की समाज,संस्कृती, शिक्षा, मानव संबंध,मूल्य तथा विज्ञान की समग्र व्यवस्था का पथदर्शन करता है। रामायण, महाभारत, वेद, उपनिषद, स्मृती पुराण, भक्ति साहित्य और आधुनिक संत साहित्य सभी में समाज कल्याण की भावना दृष्टिगोचर होती है। संत गुलाबराव महाराज के साहित्य में भारतीय ज्ञान परंपरा के महत्वपूर्ण बिंदू जैसे अध्यात्म, भक्ती, ज्ञान और विज्ञान का अद्‌भुत समन्वय मिलता है, जो उनकी प्रज्ञाशील बुद्धी और व्यापक ज्ञान की पहचान है। उनके साहित्य में निहीत जीवन कौशल आज भी प्रसंगिक हैं। वे नेत्रहीन होते हुए भी उनकी प्रज्ञाचक्षु दृष्टी अद्‌भुत थी।

संत गुलाबराव महाराज की 'अभंगगाथा' जीवन कौशल का महान स्त्रोत है, जिन्होंने सामाजिक सुधार, अध्यात्मिक जागृती कर तर्क संगत, विवेकपूर्ण चिंतन और सांस्कृतिक संरक्षण के आयामों से समाज को नई दिशा प्रदान की। उनके विचार आज भी सामाजिक, मानसिक, आध्यात्मिक और वैज्ञानिक विकास के लिए प्रासंगिक हैं।

***बीज शब्द-** कौशल, ज्ञान, परंपरा, जीवन, संस्कार, मूल्य, प्रबंधन आदि*

प्रस्तावना

भारत के महाराष्ट्र में अमरावती जिले के माधान में रहने वाले श्री संत गुलाबराव महाराज हिंदी और मराठी की भक्ती परंपरा के सशक्त साहित्यकार हैं, जिनके मौलिक विचारों का प्रचार एवं प्रसार करने के उद्देश से स्कंद दास स्मारकण्यास और पंचलतिका ग्रंथन्यास इन प्रकाशन संस्थाओं की स्थापना हुई। उनके कुछ ग्रंथों का राष्ट्रभाषा में अनुवाद भी हुआ है। आपने जल्मांध होते हुए 133 ग्रंथों की रचना की। आप कृष्ण के भक्त और मधुराद्वैत आपकी भक्ति थी। संत ज्ञानेश्वर माऊली उनकी माता एवं स्वयं को उनकी बेटी मानते थे। उनके पास अलौकिक बुद्धिमत्ता थी। उन्होने सांख्य, योग,वेदांत,व्याकरण,संगीत जैसे विषयों पर लेखन किया है। वे ग्रंथ रूप में अमर हुए और उनके विचार सर्वांग सुंदर,आदरणीय एवं अनुकरणीय हैं। 21 वी सदी के स्पर्धात्मक, तकनीकी युग में मनुष्य को भारतीय ज्ञान परंपरा के परिप्रेक्ष्य में जीवन कौशल आत्मसात करना युग की मांग है। संत गुलाबराव महाराज की 'अभंगगाथा' केवल भक्ती एवं अध्यात्मिक अनुभूती का काव्य नहीं, बल्की मानव जीवन कौशल का संवाहक है। उसमे मानव चेतन को संस्कारीत करने वाले अनेक तत्व मिलते हैं।

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
डॉ. वैशाली शिंदे, हिंदी विभागाध्यक्ष, आर्ट्स अँड कॉमर्स कॉलेज, कडेपुर, तह- कडेगाव, जि सांगली.

How to cite this article:
शिंदे, वैशाली. (2026). भारतीय ज्ञान परंपरा के संवाहक संत गुलाबराव महाराज की 'अभंगगाथा' में जीवन कौशल (21 वी सदी के संदर्भ में). Journal of Research and Development, 18(1(VIII)), 12–15.
https://doi.org/10.5281/zenodo.18740129

Quick Response Code:
Website: https://jrdrvb.org/
DOI: 10.5281/zenodo.18740129
OPEN ACCESS

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(VIII)| January- 2026

मानव जीवन सुखदायी, सफल एवं उन्नत बनाने में आत्मसंयम, धैर्य, सही गलत का भेद, निर्णय लेने की क्षमता, साहसिकता, सहनशीलता, मानसिक संतुलन, विनम्रता, अपने दायित्व के प्रति जागरूकता, समन्वयात्मक, सकारात्मक सोच जैसे जीवन कौशल मानव जीवन को उन्नत बनाने में 'मिल का पत्थर' है I निम्न बिंदुओं के माध्यम से हम 'अभंगगाथा' में चित्रित जीवन कौशलों पर प्रकाश डालेंगे -

1) तणाव प्रबंधन कौशल

सांसारिक चिंता एवं अत्याधिक चिंता तणाव की जननी है I संत गुलाबराव महाराज मनुष्य को मानसिक तणाव, चिंता एवं असंतुलन से मुक्ती का सशक्त मार्ग प्रस्तुत करते हैं I वे चिंता एवं परिणाम की असक्ती छोडकर मन को शांत रखने ईश्वर के प्रति समर्पित भाव रखकर 'विश्वचि माझे घर' यह व्यापक दृष्टिकोन प्रदान करते हैं I वे कहते हैं-

"असो नसो ऐसा न करी विचार I 'विश्व माझे घर'सुखे म्हणे I
विश्वची लेकुरे मग देती अन्न I संसाराची जाणं नको चिंता II [1]

संत गुलाबराव महाराज सुख और दुःख को क्षणिक मानते हैं I असफलता में निराश एवं सफलता मे अहंकार ग्रस्त नहीं होना चाहिए, क्योंकि सुख- दुख क्षणिक होते हैं I वे भूतकाल की चिंता एवं भविष्य के डर से बाहर निकलकर वर्तमान में जीवन जीने का कौशल बताते हैं Iनामस्मरण और ध्यानधारणा तणाव मुक्ती के साधन मानते हैं I

2) संयम, सहनशीलता एवं धैर्य कौशल-

मनुष्य जीवन उतार -चढाव का समग्र रूप है I विपरीत परिस्थितीयों में सहनशीलता के साथ संयम एवं धर्य बनाये रखना आवश्यक हैI काम, क्रोध, लोभ जैसे विकार मानव जीवन को बाधित करते हैं I भावनाओं का व्यवस्थापन एवं आत्मविश्वास कौशल परिस्थिती को बिगडने नही देते Iसंत गुलाबराव महाराज के शब्दों में-

"निज क्रोधे करी जगाचाचि नाश I कृष्णसामर्थ्यास तूचि भोगी II"[2]
"चित्तीधरा पश्चातापा I साधा ज्ञानेश्वरकृपा II
हाची मार्ग असे सोपा I काम कोपा सांडावे II"[3]

अर्थात मनुष्य के विकार संपूर्ण विश्व के विनाश का कारण बनते हैं I संत गुलाबराव महाराज का मानना है कि ईश्वर कृपा से मानव संयम और धैर्य से विकारों पर विजय पा सकता है I स्वस्थ समाज निर्माण के लिए इसकी आवश्यकता है I इंद्रिय पर संयम एवं विषय सुख से दूर रहने का कौशल अपने अभंग के माध्यम से संत गुलाबराव महाराज सरल, सहज भाषा में सिखाते हैं I

"राम कृष्ण नाम आदर्श लेनाI बाबिन खुलेगा ब्रह्म ताला II
बिखयाबिलाखा मन मो न लाना I अखंड मिलाना सत्संगती II
भवसागर मों अपना न कोईI गावो फणीशायी अनुक्षण II
ज्ञानेश्वर कन्या शाम नाम बोले माया पटखोले वैराग्य से II"[4]

3) समता, समन्वय एवं व्यवहार ज्ञान कौशल

संत गुलाबराव महाराज के अनुसार समता का अर्थ केवल समानता नहीं, बल्की मान-अपमान, लाभ -हानी में मानसिक संतुलन बनाये रखना हैI आप प्रत्येक जीव में ईश्वर का अंश देकर भेदभाव का त्याग करने का संदेश देते हैं I संत गुलाबराव महाराज समन्वय को जीवन का आधार मानते हैं I समन्वय कौशल से इन्सान में नेतृत्व, सामाजिक संवाद, निरीक्षण क्षमता का विकास होता है I संत गुलाबराव महाराज अभंग, ओवी एवं उपदेश जीवन की सूक्ष्म व्यवहारिक समाझ प्रदान करते हैं I व्यवहारिक जीवन कौशल का उदाहरण संत गुलाबराव महाराज के शब्दों में-

"उपाशी मरावे घरात राहोनी I न जावे अंगणी श्रीमंताच्या II
मिळेल तयात मानावा संतोष I न करावा द्वेष दुसऱ्याचा II
अंतरी निर्मळ वरी गोड व्हावे I स्त्रियाते पाहावे मातेसमII"[5]

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(VIII)| January- 2026

4) सकारात्मक सोच एवं आशावाद-

आज मनुष्य जीवन सफल, आनंदमयी बनाने के लिए सकारात्मक एवं आशावादी सोच महत्त्वपूर्ण है ।संत गुलाबराव महाराज की 'अभंगगाथा' मानव जीवन को निराशा से आशा की ओर ले जाने वाला प्रेरणास्रोत है। वे मनुष्य को सुख और दुःख में समान भाव रखने का संदेश देते हैं। उन्हीं के शब्दों में -

"नाही तयावरी एवढा का श्रम । हरीपाशी प्रेम दृढ राखा ।
मग सुखदुःखे एकरूप होती । हृदयी ते वृत्ती पुढे ठाके ॥ [6]
"केशव माधव नारायण गावो । डुबी मत जाओ भवाब्धी मां ॥ [7]
"तान्हे बाळ जैसे मायेलागी बाहे । तैसा चित्ती पाहे नारायण ॥
घरीच बैसुनि आवरी इंद्रिये । हृदयी धरावे शुद्ध प्रेम ॥"[8]

संत गुलाबराव महाराज की अभंगों में निराशा, भय और चिंता को मन के विकार बताया गया है। वे नामस्मरण, ध्यान और भक्ति के माध्यम से इन विकारों पर विजय पाने की प्रेरणा देते है । 'अभंगगाथा' अतीत के पश्चाताप और भविष्य की चिंता से मुक्त होकर वर्तमान पल को सार्थक बनाने की सीख देती है। यह मन को सकारात्मक दिशा में मोड़ने का कौशल है।

5) ध्यान, उपासना एवं भक्ती कौशल

ध्यान, उपासना एवं भक्ति व्यक्ति के मन-आत्मा को शांती एवं संतुष्टी प्रदान करते हैं। मानव अपने इंद्रियों को अपने वश में कर सकता है। वह अपने मन एवं विचारों पर संयम प्राप्त करता है। ध्यान, उपासना, ज्ञान, भक्ति का महत्व बताते हुए संत गुलाबराव महाराज कहते हैं -

"विक्षेपावरणे उपासनाज्ञाने । निवर्तती तेणे भक्ती नोहे।
ध्यानाचे ते फळ निपजे अन्यथा । बोलीजे तत्वता उपासना ।
ध्यानाचे ते फळ करी ध्याननाश । ज्ञान ते तयास बोलताती बीज तेही ध्यान फळ तेही ध्यान।याचे नांव जाण कृष्णभक्ती॥"[9]

अर्थात ध्यान, उपासना, ज्ञान, भक्ती ये चार तत्व एवं कौशल एक दुसरे पर निर्भर हैं। ये कौशल आत्मसात करने से मन को स्थिरता, एकाग्रता मिलती है, आत्मपरीक्षण और निर्णयक्षमता का विकास होता है, ताण- तणाव से मुक्ती मिलती है, सत्य-असत्य की पहचान होती है, आज 21 वी सदि में मनुष्य को इसकी जरुरत है।

6) प्रभावी संप्रेषण या संवाद कौशल-

मानव को मानव से जोडने के लिए प्रभावी संप्रेषण या संवाद कौशल महत्त्वपूर्ण है। इससे व्यक्तित्व का प्रभाव पडता है। दोस्त हो या दुश्मन किसी के भी दिल को छू लेने की क्षमता संप्रेषण कौशल में होती है । संत गुलाबराव महाराज की अभंग गाथा मे ईश्वर संवाद,आत्मसंवाद,श्रोता केंद्रित संवाद, गोपिका विरह संवाद, गोपिका उद्धव संवाद,शुक- परीक्षिती संवाद, गुरु - शिष्य संवाद,प्राश्नोत्तर शैली कौशल अत्यंत सशक्त रूप से प्रकट हुए हैं। यशोदा माता का वात्सल्य भाव संत गुलाबराव महाराज बहुत ही सुंदर शब्दों में बयां करते हैं -

"बता देवो माई देखी हो नयना । कौन गली कान्हा गयो मेरा ॥
शिस शिखीपिच्छ गले बनवला । शामतनु लाला दोबस्स के ॥
मंजुला मंजुल बोले बालवानी । कहे नानी नानी गोद मे ले ॥
ज्ञानेशजा बोले अहो वत्सलता । नही प्रेमलता वर्णी जाई ॥"[10]

अत: संवाद कौशल के कारण घटना आंखों के सामने उभरकर आती है। लोकभाषा के कारण संत गुलाबराव महाराज के संवादों में सहजता और सरलता है। उनकी 'अभंगगाथा' संवाद कौशल के श्रेष्ठ आदर्श प्रस्तुत करती है।

निष्कर्ष

21वीं सदी सूचना, तकनीक और परिवर्तन की सदी है। ऐसे समय में मनुष्य के लिए केवल ज्ञान ही नहीं, बल्कि कल्पनाशक्ति, भावनात्मक संतुलन, सकारात्मक सोच, सृजनशीलता और जीवन-दृष्टि भी उतनी ही आवश्यक है। संत गुलाबराव महाराज की अभंग गाथा में निहित जीवन कौशल आधुनिक जीवन में अत्यंत प्रासंगिक है।व्यवहारिक समझ व्यक्ती का जीवनपथ सुखकर करती है। डॉ. कृष्ण

दिवाकर कहते हैं, " आधुनिक जीवन में रहकर उसके समस्त महत्व को आत्मसात कर भक्ती की श्रेष्ठता को समझाना और आत्म शांती के रूप में उसका समर्थन करना श्री गुलाबराव महाराज का महत्वपूर्ण कार्य है।"[11] जीवन प्रबंधन में भक्ति -व्यवहार,व्यक्ती -समाज,परंपरा -आधुनिकता का समन्वय, जाती,लिंग,भेद से उपर उठकर समता भाव, आशावादी दृष्टीकोन महत्त्वपूर्ण एवं लाभदायी है। जीवन कौशल आत्मसात करने से व्यक्ति का समग्र विकास होता है। संत गुलाबराव महाराज की 'अभंगगाथा' इसका प्रमाण है। श्री गणेश खापर्डे लिखते हैं, " या दुष्ट कलियुगात भ्रमात व अधर्मात पडलेली प्रजा फारच फार आहे. म्हणून परमेश्वर संत रूपाने अवतार घेऊन सारखा बोध करीत असतो. अशा ईश्वरअवतारी विभूतीपैकी श्री सद्‌गुरु गुलाबराव महाराज हे आहेत"[12] निश्चित तर पर उनके विचारों से विश्व को जीवन कौशल एवं प्रेरणा प्राप्त होगी।

संदर्भ सूची

1) अभंगाची गाथा- श्री ज्ञानेश्वर मधुरा द्वैत सांप्रदायिक मंडळ दहिसाथ, अमरावती, पृ. 211
2) वही, पृ. 214
3) वही, पृ. 213
4) वही, पृ. 229
5) वही, पृ. 236
6) वही, पृ. 156
7) वही, पृ. 229
8) वही, पृ. 229
9) वही, पृ. 180
10) वही, पृ. 275
11) डॉ. कृष्ण दिवाकर -श्री संत गुलाबराव महाराज और उनका हिंदी काव्य, विश्व संत साहित्य प्रतिष्ठान प्रकाशन नागपूर, सं 1983, पृ. 158
12) संपा. राम पंडित - श्री गुलाबराव महाराज विभूती आणि साहित्य, पंचतालिका ग्रंथ न्यास, सं 1999, पृ. 52

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(VIII)| January- 2026

Original Article

नाना जगन्नाथ शंकरशेठ यांचे शैक्षणिक क्षेत्रातील योगदान

प्रतिभा गुलाब मोरे
इतिहास अधिविभाग, शिवाजी विद्यापीठ कोल्हापूर, सरदार बाबासाहेब माने महाविद्यालय रहिमतपूर
Email: more47207@gmail.com

Manuscript ID:
JRD -2026-180105
ISSN: 2230-9578
Volume 18
Issue 1(VIII)
Pp 16-20
January 2026

सारांश

नाना जगन्नाथ शंकरशेठ हे आधुनिक महाराष्ट्रातील व विशेषतः मुंबई प्रांतातील शिक्षणप्रसाराचे आद्य शिल्पकार मानले जातात. ब्रिटिश काळात समाजाच्या सर्वांगीण प्रगतीसाठी शिक्षण हेच प्रभावी साधन आहे, ही भूमिका स्वीकारून त्यांनी प्राथमिक, माध्यमिक, उच्च तसेच व्यावसायिक शिक्षणाच्या प्रसारासाठी आयुष्यभर कार्य केले. बॉम्बे नेटिव्ह एज्युकेशन सोसायटी, एल्फिन्स्टन हायस्कूल व कॉलेज, ग्रँट मेडिकल कॉलेज, सर जे.जे. स्कूल ऑफ आर्ट्स, मुंबई विद्यापीठ तसेच विविध शैक्षणिक मंडळांच्या स्थापनेत त्यांचे मोलाचे योगदान होते. स्त्रीशिक्षणास चालना देत त्यांनी सामाजिक रूढी व अंधश्रद्धांना आव्हान दिले. शिक्षणाकडे केवळ नोकरीचे साधन म्हणून न पाहता समाजसुधारणा व राष्ट्रनिर्मितीचे प्रभावी माध्यम म्हणून त्यांनी त्याचा पुरस्कार केला. त्यांच्या दूरदृष्टीमुळे मुंबई इलाख्यात आधुनिक शिक्षणाची भक्कम पायाभरणी झाली असून त्यांचे शैक्षणिक कार्य आजही प्रेरणादायी ठरते.

किवर्ड्स: *आधुनिक शिक्षण, शिक्षणप्रसार, मुंबई प्रांत, बॉम्बे नेटिव्ह एज्युकेशन सोसायटी, एल्फिन्स्टन कॉलेज, मुंबई विद्यापीठ, स्त्री शिक्षण, समाजसुधारणा, राष्ट्रनिर्मिती*

Submitted: 10 Dec. 2025
Revised: 20 Dec. 2025
Accepted: 10 Jan.2026
Published: 31 Jan. 2026

प्रस्तावना

नाना जगन्नाथ शंकर शेठ यांचे शिक्षण क्षेत्रातील कार्य अविस्मरणीय आहे.मुंबई इलाख्यात नव्या शिक्षणाचा पाया घालण्याचे कार्य मुंबईचा गव्हर्नर माउंट- स्टुअर्ट एलफिस्टन यांनी केले. एलफिस्टनला या कामी नानांची मोठीच मदत झाली येथे लोकांना आधुनिक शिक्षण मिळाल्या खेरीज त्यांच्या प्रगतीचा मार्ग खुला होणार नाही ही गोष्ट नानांनी पटवून दिली. त्यानुसार सरकारने शिक्षण प्रसारक कार्य हाती घेतले आणि विद्यार्थ्यांना आधुनिक शिक्षण देण्यास सुरुवात केली. नानांचा मुंबई शहराच्या जडणघडणीत सिंहाचा वाटा होता. म्हणून त्यांची ओळख मुंबईची शिल्पकार अशी होते ते एक प्रसिद्ध मराठी शिक्षण तज्ञ व उद्योगपती म्हणून परिचित होते.[1]

ब्रिटिश लोक व्यापार धंद्यानिमित्त भारतात आले भारतीय लोकांच्या अज्ञानाचा व आपापसातील दुहीचा वाटेल तसा फायदा घेऊन त्यानी या देशाचे राज्य बळकवले जनतेत शहाणपणा असता तर स्वातंत्र्य गमावून पारतंत्र्यात खितपत पडण्याचे दुर्दैव या देशाच्या वाट्याला आले नसते. जनतेत सर्वत्र पसरलेल्या मूर्खपणाच्या समजूती अंधश्रद्धा आळस वगैरे गुण दूर करण्याचे एकमेव साधन म्हणजे शिक्षण प्रसार हेच होय.

महान संत कबीर असे म्हणतात नर करणी करे तो नरका नारायण होय परंतु या म्हणी प्रमाणे मनुष्यमात्राच्या हातून करणी मात्र योग्य तऱ्हेने झाली पाहिजे ही करणी सर्वोत्तम रीतीने पूर्ण करण्याचे मुख्य साधन विद्या हेच आहे. या साधनाच्या योगाने ज्यांनी ही विद्या साधना आत्मसात केली. तीच माणसे या जगतकोंडावर हिऱ्याप्रमाणे चमकत असतात मग ती कोणत्याही धर्माची अगर कोणतेही देशातील सर्व ठिकाणी विश्वसनीय व पूजनीय असतात आजची मुले ही उद्याची भावी नागरिक असतात हीच मुले आपल्या देशाचा उद्धार करणार देशाचे भविष्य बनविण्यात शिक्षणामुळेच आपल्याला देशाभिमानाची जाणीव होते. आजच्या मुलांना योग्य शिक्षण मिळाले तर ती मुले स्वाभिमानी होतील

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
प्रतिभा गुलाब मोरे, इतिहास अधिविभाग, शिवाजी विद्यापीठ कोल्हापूर, सरदार बाबासाहेब माने महाविद्यालय रहिमतपूर.

How to cite this article:
मोरे, प्रतिभा. गुलाब. (2026). नाना जगन्नाथ शंकरशेठ यांचे शैक्षणिक क्षेत्रातील योगदान. Journal of Research and Development, 18(1(VIII)), 16–20. https://doi.org/10.5281/zenodo.18740195

Quick Response Code:
Website:
https://jrdrvb.org/
DOI:
10.5281/zenodo.18740195
OPEN ACCESS

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(VIII)| January- 2026

आपल्या देशाविषयी त्यांना तळमळ वाटू लागले आणि मग मागच्या पिढीने आपापसात भांडून जे राज्य गमावले ते परत घेण्याचा ती प्रयत्न करतील असे विचार नानांच्या मनात येऊन त्यांनी मुलांमध्ये शिक्षण प्रसार व्हावा याकरिता प्रयत्न सुरू केले. त्या काळात विद्या शिकवण्याचे कार्य ब्राह्मण करत आणि ते असेही म्हणत की विद्या ही पवित्र सरस्वती देवी आहे. विद्या शिकण्याचा अधिकार फक्त ब्राह्मण व पांढरपेशी मुले यांनाच होता.ब्राह्मणांनीच विद्या शिकावी व इतरांना तसा अधिकार नाही.असा समज प्राचीन काळापासून होता.एखाद्या देवळात किंवा पडक्या घरात गावातील थोडी लोकं जमवायची व पंतोजी त्यांना मुळाक्षर शिकवायचे. इंग्रज सरकारला राज्यकारभारासाठी तलाठी, कारकून,मामलेदार अशा प्रकारचे नोकर हवे होते कारण हे काम करण्यासाठी इंग्लंड वरून लोक आणणे शक्य नव्हते.अशा प्रकारच्या नोकर तयार करण्यासाठी म्हणून सरकारने शाळा सुरू केल्या पण अशा शाळेत मिशनरी लोक बायबलचे म्हणजे ख्रिस्ती धर्माचे शिक्षण देत.म्हणूनअशा शाळेत लोक आपली मुलेपाठवीत नव्हते परिणामी या शाळा ओस पडल्या. त्यामुळे लोकांना शिक्षण देण्याचे प्रयत्न व्यर्थ जात आहे तसेच सरकारला वाटत असे.

विद्यादानासारखे दुसरे पुण्य नाही. लहानपणापासूनच नाना शंकर शेठ यांच्या अंतकरणात व विद्येचे सर्वोत्कृष्ट बीज पेरले शिक्षणाशिवाय तरणोपाय नाही हे त्यांनी ओळखले सन १८५७ मध्ये माउंट स्टुअर्ट एल्फिन्स्टन यांची मुंबईचे गव्हर्नर म्हणून नियुक्ती झाली. त्यांनी नानाच्या सल्ल्याने, मार्गदर्शनाने व साह्याने मुंबईत आधुनिक शिक्षणाचे पायाभरणी केली.[2]

सार्वजनिक जीवनात पदार्पण केल्यानंतर तन मन धनाने सर्वप्रथम शिक्षण प्रसार कार्याकडे लक्ष पुरवले. प्राथमिक,दुय्यम व उच्च शिक्षण एवढेच नव्हे तर विविध प्रकारच्या असतात वैद्यकीय, भौतिक, कला, कौशल्य,वकायदेशास्त्रात आपले देश बांधव तरबेज झाले पाहिजेत. तरच देशाच्या उन्नतीचा मार्ग सुकर होईल हे ओळखून नानांनी ज्ञान प्रसाराच्या प्रत्येक कार्यासाठी आयुष्याच्या शेवटच्या क्षणापर्यंत झटले.

नानांच्या शैक्षणिक कार्याबद्दल दादाभाई नौरोजी म्हणतात " ज्यांनी शिक्षणाचे बीज रुजत घातले त्यांनी त्याची निगा राखली आणि आज दृष्टीस पडणारी त्याची निरामय अधिवृद्धी होईपर्यंत त्याचा परिघोष केला. त्या आघाडीच्या कार्यकात्यामध्ये जगन्नाथ शंकरशेठ हे पहिले होते"[3]

मुंबई प्रातांत गव्हर्नर एल्फिन्स्टन यांचे शिक्षणासाठी फार मोठे योगदान होते माउंट स्टअर्ट एलफिस्टन यांनी लोक सुधारण्याचे कार्य सुरू केले होते. त्यामध्ये त्यांना नाना जगन्नाथ शंकर शेठ यांचे मोलाचे सहकार्य होते रयतेस विद्यामिलाल्याशिवाय त्याची सुधारणा होणे कठीण म्हणून प्रथम त्यास विद्यादान द्यावे यासाठी त्याकाळी सर्व जनतेचे पुढारी असलेले आजचे लोकनायक नाना यांना सरकारने हाताशी धरले आणि ज्ञानदानाचे कार्य सुरू केले. रयतेस विद्यादान दिल्याशिवाय त्यांची सुधारणा होणार नाहीहे त्यांनी जाणले होते.[4]

बॉम्बेनेटिव्ह एज्युकेशन सोसायटी

नाना शंकरशेठ यांचे शिक्षण क्षेत्रातील कार्य मोलाचे आहे १८२२ मध्ये त्यांनी 'बॉम्बे नेटिव्ह एज्युकेशन सोसायटी एज्युकेशन सोसायटीया शिक्षण संस्थेची स्थापना केली. आणि मुंबईसह महाराष्ट्रात शिक्षणाचा प्रसार घडवून आणला. या संस्थेत नाना शंकरशेठशिवाय स. का. छत्रे, जगन्नाथ शास्त्री,बाळशास्त्री जांभेकर तसेच कॅ. जर्व्हिस सारखे इंग्रजही होते. नानांच्या प्रशासनाने मुंबई प्रांतातील संस्थानिक जहागीरदार इत्यादी श्रीमंताकडून या संस्थेमध्ये हजारो रुपयाच्या देणग्या मिळाल्या. ही संस्था म्हणजे मुंबई प्रांतातील शिक्षण प्रसाराची मुहूर्त मेढच होय. ही सोसायटी स्थापन झाल्यावर प्रारंभी लोकांस एकदेशीय भाषा शिक्षण देण्याचा क्रम सुरू केला ज्या मराठी शाळा स्थापन करण्यात आले त्यांची तपासणी करण्यासाठी सदाशिवंत छत्रे आणि जगन्नाथ शास्त्री क्रमवंत यांची नेमणूक करण्यात आली. परंतु विद्यार्थी जमविण्यात अडचणी येऊ लागल्या. त्यावर उपाय म्हणून सदाशिवपंत छत्रे यांनी व इतर मंडळीलिनी आपले आप्त, इष्टमित्र यास शिकवीन्यकरिता मुद्दाम मुंबईस आणले. त्यापैकी काही जणांची सोय नांनानी आपल्या घरी केली. अशा रीतीने छत्रवृत्ती सांभाळून जे विद्यार्थी नानांच्या घरी राहिले होते त्यात प्रसिद्ध बाळशास्त्री जांभेकर हे ही एक होते. अभ्यासू हुशार मुलांना परीक्षेनंतर शेला, पागोटा, रेशमी जरीचे कपडे अशी बक्षिसे नाना देत. अशा रीतीने नानाच्या अथक प्रयत्नाने मुलांची संख्या भराभर वाढू लागली. या संस्थेच्या वतीने मुंबई शहरात तसेच मुंबईबाहेर अनेक शाळा सुरु करण्यात आल्या. इंग्रजी शिक्षणाच्या सुरुवातीच्या कालखंडात नानांनी महाराष्ट्रात शिक्षणाचा प्रसार करण्यासाठी अत्यंत परिश्रम घेतले.[5]

एल्फिन्स्टनहायस्कूलवएल्फिन्स्टनकॉलेज

मुंबई प्रांतात गव्हर्नर एल्फिन्स्टन यांचे शिक्षणासाठी फार मोठे योगदान होते त्यांनी शिक्षण क्षेत्रात केलेले कार्य बघून त्यांचे मुंबई प्रांतात स्मारक व्हावे अशी नाना जगन्नाथ शंकर शेठ यांची इच्छा होती त्यासाठी नाना जगन्नाथ शंकर शेठ यांनी तीन लाख रुपये निधी जमा केला. या निधीचे ते स्वतः विश्वस्त होते. या निधीतून त्यांनी इ.स.१८२४ मध्ये मुंबईत एल्फिस्टल हायस्कूल सुरू केले.१८३४ मध्ये याच हायस्कुलचे रूपांतर एल्फिन्स्टन महाविद्यालय करण्यात आले. एलफिस्टन कॉलेज मधून दादाभाई नवरोजी न्यायमूर्ती रानडे यासारख्या सारख्या विद्वानांची पहिली पिढी तयार झाली.[6]

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(VIII)| January- 2026

बोर्ड ऑफ एज्युकेशन

१८४० मध्ये सरकारने मुंबई इलाख्याच्या शिक्षण व्यवस्थेवर नियंत्रण ठेवण्यासाठी 'बोर्ड ऑफ एज्युकेशनची' स्थापना केली. त्याचे सदस्यत्व नानांनाबहाल केले. ते १८५० ते १८५६ या काळात बोर्ड ऑफ एज्युकेशनचे सदस्य होते.१८५६ मध्ये बोर्ड एज्युकेशन चे रूपांतर स्वतंत्र शिक्षण खात्यात झाले.याबोर्डवर सरकारने ज्या तीन हिंदी सदस्यांची नियुक्ती केली. त्यात नाना शंकरशेठ हे एक होते.मुंबई इलाख्याच्या शिक्षणाची घडी व्यवस्थित बसवण्याची बहुमोल कामगिरी या बोर्डाने केली.

ग्रँट मेडिकलकॉ लेजची स्थापना

हे मुंबई प्रांताचे १८३५-३८ या काळात गव्हर्नर होते. यांच्या मृत्यूनंतर भरलेल्या सभेत नाना जगन्नाथ शंकर शेठ यांनी रॉबर्ट ग्रँट यांच्या स्मृतीप्रित्यर्थ ग्रँट मेडिकल कॉलेजची स्थापना करण्याची कल्पना मांडली १८४५ मध्ये मुंबई येथे ग्रँट मेडिकल कॉलेजची स्थापना केली.या कॉलेजातील वैद्यकीय शिक्षण मराठी माध्यमातून शिकवण्याची व्यवस्था केली.[7]

स्त्री शिक्षणास चालना

स्त्रियांच्या शिक्षणासाठी जगन्नाथ शंकर शेठ यांनी मोलाचे प्रयत्न केले. स्त्रियांना शिक्षणाचे अधिकार नव्हते स्त्रियांना शिक्षण दिल्यास त्यांच्या पतीच्या आयुष्य कमी होते.अशी त्या काळात समजूत होती त्यामुळे स्त्री शिक्षणाचे कार्य करणाऱ्याची निंदा करण्यात येऊन त्याचा छळही केला जात असे.स्त्रियांना आचार, विचार, आहार, विहार असे कोणतेही स्वातंत्र्य नव्हते स्त्री शिक्षणाबद्दल बोलणे व लिहिणे निषेद्द होते. तरीही स्टुडन्ट लिटरली व सायंटिफिक सोसायटीने स्त्री शिक्षणाचे कार्य करण्याचे ठरवले होते ही त्या काळातील क्रांतीच होती.या काळात पुणे येथे महात्मा ज्योतिबा फुले यांनी या क्रांतीचे बीज पेरले हे उल्लेखनीय आहे. सप्टेंबर १८४९ मध्ये प्रो.पर्टन यांच्या अध्यक्षतेखाली सभा घेण्यात आली या सभेत मुंबई शहरात आठ विभागात कन्या शाळा उघडण्याचे ठरले समाज जागृतीसाठी एक पथक काढण्यात आले त्यात कन्या शाळांना जनतेने सहकार्य करावे असे जाहीर विनंती करण्यात आली या कन्या शाळांसाठी जागा मिळवणे महत्त्वाचे होते तेव्हा स्टुडन्ट लिटररी अँड सायंटिफिक सोसायटीच्या सदस्याचे अडचण नानांनी सोडवली होती. जगन्नाथ शंकर शेठ यांनी या कार्यासाठी जागा दिली. मुंबईत शिक्षणाची पायाभरणी नानांनी केली.अशा तऱ्हेने ५ ऑक्टोबर१८४९ रोजी कन्या शाळेचे कार्य सुरू झाले.[8]

कॅप्टन रीड,दादाभाई नौरोजी, यांनी सभा भरून नानांचे आभार मानले ही त्या काळातील स्त्री शिक्षणाचे कार्य करणारी मुंबईतील पहिली संस्था होती. ही संस्था स्त्रियांच्या शिक्षणासाठी सतत झटत होती.या सर्व कार्यात नानांचे असामान्य योगदान होते.या संस्थेला मदत देऊन तिला प्रोत्साहन देणाऱ्या पहिल्या पुण्यवंतात नाना जगन्नाथशंकरशेठ हे होते.त्यापैकी एक मुलींची शाळा नाना चालवत होते. नानांनी या सोसायटीला तन-मन-धनाने सहाय्य केले.[9]

स्टुडंटस लिटररी अँड सायंटिफिक सोसायटी

भारतीय समाजात विद्येचा व ज्ञानाचा प्रसार व्हावा आणि तेथील युवकांमध्ये सार्वजनिक कार्याचे आवड निर्माण व्हावी या उद्देशाने काही सुशिक्षित उत्साही व होतकरू तरुणांनी 'स्टुडन्ट अँड सायंटिफिक सोसायटी' संस्था मुंबई शहरातइ.स.१८४५ मध्ये स्थापन केली.यासंस्थेतील दादाभाई नौरोजी, नारायण दिनानाथजी, डॉ.भाऊ दाजी लाड,विश्वनाथ नारायण मंडलिक,भगवानदास पोत्तमदासइत्यादी मंडळी ही संस्था स्थापन करण्यापूर्वी नाना शंकरशेठ यांच्याकडे गेली होती आणि त्यांनी नानांना आपला उद्धेश कळविला.तेव्हा नांनाना त्या मंडळीचा उत्साह आणि सार्वजनिक कार्य कार्यविषयीं त्याची खरी कळकळ पाहून फार कौतुक वाटेल आणि 'आपण कार्याला प्रारंभ करा. माझे आपणास पूर्ण पाठबळ आहे असे आश्वासन दिले.स्टुडंट्स लिटररी अँड सायटिफिक सोसायटीच्या स्थापनेत त्यांनी सर्वोतरी सहकार्य केले.[10]

सरजे.जे.स्कुल ऑफ आर्टसची निर्मिती

भारताची प्राचीन परंपरा ही कलावादी परंपरा असून संपूर्ण जगाने थक्क हाव्या अशा अनेक कलाकृती भारतीय कलाकारांनी अमर करून ठेवल्या आहेत. सततच्या आक्रमणामुळे ही कला नष्ट होऊ नये तिचे पुनेरुजीवन व्हावे म्हणून नांनानी प्रयत्न सुरु केले.संस्कृतीचा मोठा आधार कला आहे कलेने संस्कृती जिवीत रहाते हे नानांनी जाणले होते यातूनच कला महाविद्यालय स्थापन करण्याचा विचार नानांच्या मनात आला.जगन्नाथ शंकर शेठ व इतर काही पुढऱ्यांनी एखादे 'कला महाविद्यालय स्थापन करण्याची योजना सरकारकडे मान्यतेसाठी पाठविली सरकारने योजना तात्काळ मान्य करून शाळेचा अंदाजे खर्च, अभ्यासक्रम, इमारत इ तपशील तयार करण्यासाठी नाना शंकरशेठ व इतर काही लोकांची एक समिती नेमली दि.२ मार्च १८५७ रोजी सरजे.जे.स्कुल ऑफ आर्टस् हे विद्यालय सुरु करण्यात आले.या विद्यालयाच्या देखरेखीखाली नानां शंकरशेठ यांना नेमण्यात आले.[11]

मुंबई विद्यापीठाची स्थापना

२५ ऑगस्ट १८५२ पासून मुंबईतील पाणी पुढाऱ्यांनी विद्यापीठ स्थापन करण्याच्या चळवलीला प्रारंभ केला होता. कारण मुंबई प्रांतात शाळा कॉलेजची संख्या वाढू लागल्यावर विद्यापीठाची स्थापना करण्याची गरज भासू लागली.विद्यापीठाचा मुख्य हेतू असा की परीक्षांच्या माध्यमातून विद्यार्थ्यांची कला, विज्ञान व साहित्य अशा शिक्षणाच्या निरनिराळया दालनातील प्रगती पाहून त्यांना पदव्या

देणे थोडक्यात ज्ञान देण्यापेक्षा ज्ञानाची पातळी तपासणे हाच विद्यापीठाचा मुख्य आहे म्हणता येईल.सरकारने सर जेम्स कॉलव्हील यांच्या अध्यक्षतेखाली तीनही युनिव्हर्सिटी चा आराखडा तयार करण्यासाठी एका विशेष समितीची नेमणूक केली डिसेंबर १२ तारखेला सरकारने १८५७कायदा दोन म्हणून कलकत्ता युनिव्हर्सिटी चे विधेयक संमत केले.१८५७चा कायदा २२हाबॉम्बे युनिव्हर्सिटी चा होता तर त्याच वर्षीचा कायदा ५७ मद्रास युनिव्हर्सिटी चा होता.

मुंबई इलाखा आणि हिंदुस्तान यामधील राणी सरकारच्या सर्व वर्गातील आणि स्तरातील प्रजानांना नियमित आणि मुक्त शिक्षणासाठी अधिकाधिक प्रोत्साहन मिळावे यासाठी बॉम्बे युनिव्हर्सिटी ची स्थापना करण्यात यावी असे निश्चित करण्यात आले ज्या व्यक्ती वाड:मय,विज्ञान आणि कला यातील विविध शाखांमध्ये प्रक्रिया मिळतील त्यांच्या क्षमताची परीक्षा द्वारे खात्री करून त्यांना त्यांच्या "प्रविण्यानुसार विद्यापीठ पदव्या व मानसन्मान देणे हे या विद्यापीठाचे उद्दिष्ट राहील "[12]

अशाप्रकारे जगन्नाथ शंकर शेठ सर.जमशेदजी जीजीभाई,डॉ.भाऊदाजी लाड, बामनजी, डॉ.विल्सन इत्यादींच्या प्रयत्नांमुळे १८५७ चा कायदाक्रमांक २२ अन्वये मुंबई विद्यापीठाचे मुंबईचे गव्हर्नर लॉर्ड एल्फिन्स्टन यांच्या कारकिर्दीत स्थापना झाली. हे विद्यापीठ लंडन विद्यापीठाच्या धर्तीवर होते. मुंबईचे गव्हर्नर हे विद्यापीठाचे चान्सलर म्हणून निवड झाली. तर या विद्यापीठाचे २६ सभासद निनेटर किंवा फेलोज होते. नानाने शिक्षण क्षेत्रात केलेल्या कार्याची योग्य दखल घेऊन ब्रिटिश कार्यकर्त्यांनी मुंबई विद्यापीठ स्थापन करताना नानांची "दि फेलो ऑफ बॉम्बे युनिव्हर्सिटी "अशी नियुक्ती केली.

जगन्नाथ शंकर शेठ यांची बुद्धिमत्ता त्यांचे समाजातील स्थान त्यांची शैक्षणिक कामगिरी याचा विचार करून त्यांना विद्यापीठाची फेला ही पदवी देऊन सन्मान करण्यात आला. जगन्नाथ शंकरशेठ शिष्यवृत्तीमुळे तर त्यांचे नाव मुंबई विद्यापीठाशी कायमचे निगडित झाले होते. यावरून त्याच्या शैक्षणिक कार्याची महती कळते. मुंबई इलाख्यात पुढील काळात शिक्षणाचा जो वृक्ष फोफावला त्याचे विचारोपण नानांनी केले होते.यासंदर्भात दादाभाई नौरोजी असे म्हटले आहे "आपण भारतीय लोक जगन्नाथ शंकर शेठ ऋणी राहिले पाहिजे,कारण त्यांनी शिक्षणाचे बिजारोपण करून त्याची जोपासना केली व अत्यंत काळजीपूर्वक वाढ केली "असे अमोल शैक्षणिक कार्य करण्यात ते अग्रणी होते. नानांच्या शैक्षणिक कार्याचे स्मारक म्हणून १८५७ मध्येदि जगन्नाथ शंकर शेठ फर्स्ट ग्रेड अँग्लो व्हर्नाकुलर स्कूल' काढण्यात आले. तसेच नानाच्या चिरंजीवानी त्याच्या स्मरणात एस.एस. सी परीक्षेत संस्कृत विषयात पहिला दुसरा येणाऱ्या विद्यार्थ्यास शिष्यवृत्ती ठेवली आहे.[13]

मराठी आणि संस्कृत भाषेचे संगोपन वअध्ययन या दृष्टीने त्या काळात नानाने केलेले कार्य फार मोठे आहे. शिक्षण हा नव्या समाज रचनेचा पाया असतो इंग्रजांजी खरी ताकद त्यांच्या ज्ञानात आहे हे नानाने ओळखले होते म्हणून या आधुनिक शिक्षणाचा पाया मुंबईत जगन्नाथ शंकरशेठ यांनी इंग्रजांना विश्वासात घेऊन रोवला एल्फिन्स्न हायस्कूल, कॉलेज, ग्रँट मेडिकल कॉलेज,लॉ कॉलेज मुलींची शाळा, मुंबई विद्यापीठ या पायाभूत शिक्षण संस्थांच्या उभारलेत त्यांनी महत्त्वाची भूमिका बजावली.नाना जगन्नाथ शंकर शेठ यांनी शैक्षणिक कार्य तन -मन-धन खर्चून एक नवीन पिढी घडवलीच नाही तर सर्व आयुष्य झोकून देऊन उद्याच्या भविष्य घडविणाऱ्याना सर्वच दृष्ट्या प्रेरणा दिली. मुंबई इलाख्यात शिक्षणाचा पाया नानांनीच घातला हे त्रिवार सत्य आहे म्हणून नाना शंकर हे त्या काळातील महान शिक्षक सम्राट होते.

त्यांनीआपल्या आयुष्यात शिक्षणाचा प्रसारासाठी आयुष्य खर्च केले.विद्यार्थ्यांना मदत देऊन उच्च शिक्षण दिले. आजच्या शिक्षण प्रसारक नानांचा खूप मोठा वाटा आहे.प्राध्यापक गंगाधर गाडगीळ'आधुनिक भारताचे शिल्पकार'म्हणून त्यांचाउल्लेख करतात तर्कतीर्थ लक्ष्मण शास्त्री यांनी नानांच्या कार्याविषयी म्हटले आहे ती "संबंध देशातील उच्च प्रवृत्तीचा आदर्श म्हणजेच नाना शंकरशेठ साहित्य सम्राट प्रक्रियात्रे नानांच्या या कार्याबद्दल वर्णन करताना म्हणतात की नाना शंकर शेठ मुंबईचा अनभिषेक सम्राट "

निष्कर्ष

नानाजगन्नाथ शंकरशेठआधुनिक शिक्षणाचे आद्य शिल्पकार मानले जातात.त्यांनी आधुनिक शिक्षणाचा पाया घातला.विशेषता: स्त्री शिक्षणाला प्रोत्साहन दिले.मुंबईत अनेक शिक्षण संस्था स्थापन केल्या .शिक्षणाकडे केवळ नोकरीचे साधन म्हणून नपाहता समाजउद्धार आणिराष्ट्र निर्मितीचे माध्यम म्हणून पाहिले.इंग्रजी व संस्कृत शिक्षणाला पाठींबा दिला. शिक्षण हे सामाजिक प्रगतीचे साधन मानून जनजागृती केली.ज्यामुळे त्यांचे कार्य आजही प्रेरणादायी ठरले आहे.

संदर्भ

1. प्रा.देसाई प्रा.लिमये महाराष्ट्रातील समाज सुधारक पृष्ठ 6
2. वि.मा.पुतळेनामदारजगन्नाथ शंकरशेठउर्फ नानाशंकरशेठ यांचे चरित्र वि.मा. पितळे प्रकाशन मुंबई- 1916 पृ.14
3. पु.बा.कुलकर्णी नाना शंकर शेठ यांचे चरित्र (काळ व कामगिरी)नाना शंकर शेठ चरित्र प्रकाशन समिती मुंबई -1959 पृ.30
4. वि.मा. पितळे पृ. 30
5. डॉ. किशोर कुमार गव्हाणे डॉ.सुखदेव शिंदेमहाराष्ट्रातील समाज सुधारण्याचा इतिहास (1818 ते 1960) एज्युकेशनल पब्लिशर्स अँड डिस्ट्रिब्युटर्स औरंगाबाद -2014 पृ. 86 87
6. अमितदेशमुखनितीन कदम महाराष्ट्रातील समाज सुधारक सामाजिक व धार्मिक सुधारणा चळवळी सिमीप्लिफाई प्रकाशन सोलापूर प्रथम आवृत्ती 2020 -21 पृ. 13
7. डॉ. अनिल कटारे महाराष्ट्रातील समाजसुधारक विद्या बुक्स पब्लिशर्स औरंगाबाद प्रथम आवृत्ती 2014 पृ.2
8. कित्ता पृ.59

9. डॉ.किशोर कुमार गव्हाणे डॉ.सुखदेव शिंदे महाराष्ट्रातील समाजसुधारणेचा इतिहास(1818-1960) एज्युकेशनल पब्लिशर्स अँड डिस्ट्रीब्युटर्स औरंगाबाद 2014 पृ. 88
10. डॉ. किशोर कुमार गव्हाणे डॉ. सुखदेव शिंदे पृ.88
11. डॉ. किशोर कुमार गव्हाणे डॉ. सुखदेव शिंदे पृ 90
12. अरुण टिकेकर बरवर मुंबई विद्यापीठाची पॉप्युलर प्रकाशन मुंबई 2007 पृ. 18
13. प्रा. जी. एल.भिडे प्रा. डी.एम.थोरात प्रा. एन. डी.पाटील महाराष्ट्रातील समाज सुधारनेचा इतिहास फडके प्रकाशन कोल्हापूर ऑगस्ट 2011 पृ. 63

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(VIII)| January- 2026

Original Article

हिंदी साहित्य में दलित विमर्श

डॉ. बाजीराव राजाराम शेलार
हिंदी विभागाध्यक्ष, गिरिस्थान आर्टस् ॲन्ड कॉमर्स कॉलेज, महाबळेश्वर
Email: bajiraorshelar1976@gmail.com

Manuscript ID:
JRD -2026-180106
ISSN: 2230-9578
Volume 18
Issue 1(VIII)
Pp 21-23
January 2026

सारांश

यह लेख हिंदी साहित्य में दलित विमर्श की अवधारणा, विकास और सामाजिक भूमिका पर केंद्रित है। दलित विमर्श का उद्देश्य साहित्य के माध्यम से दलित समाज की पीड़ा, शोषण, संघर्ष और आकांक्षाओं को सामने लाना है। लेखक स्पष्ट करते हैं कि परंपरागत साहित्य में दलितों को हाशिए पर रखा गया, जबकि डॉ. भीमराव आंबेडकर की विचारधारा ने दलितों को आत्मसम्मान, चेतना और संघर्ष की दिशा दी। दलित कथा साहित्य और कविता में शिक्षा, समानता, स्वतंत्रता और सामाजिक न्याय जैसे नए जीवन-मूल्य उभरकर आते हैं। ओमप्रकाश वाल्मीकि, मोहनदास नैमिशराय, सुशीला टाकभौरे सहित अनेक रचनाकारों ने जाति-व्यवस्था, शोषण और असमानता के विरुद्ध सशक्त साहित्य रचा। लेख का निष्कर्ष है कि दलित साहित्य प्रतिशोध नहीं बल्कि प्रतिरोध का साहित्य है, जिसने दलित समाज में आत्मविश्वास और चेतना को मजबूत किया है तथा सामाजिक परिवर्तन की प्रक्रिया को गति दी है।

कीवर्ड्स: *दलित विमर्श, दलित साहित्य, हिंदी साहित्य, सामाजिक न्याय, जाति-व्यवस्था, शोषण एवं उत्पीड़न, डॉ. भीमराव आंबेडकर, आंबेडकरवादी चेतना, समानता-स्वतंत्रता-बंधुत्व, दलित कथा साहित्य*

Submitted: 10 Dec. 2025
Revised: 20 Dec. 2025
Accepted: 10 Jan.2026
Published: 31 Jan. 2026

प्रस्तावना

दलित विमर्श केवल भारतीय साहित्य में ही नहीं बल्कि संपूर्ण विश्व साहित्य में गरम बहस का विषय रहा है। दलित विमर्श से तात्पर्य साहित्य में दलितों की भावनाओं एवं आकांक्षाओं को केंद्र में रखकर उनकी वेदना और पीड़ा को समाज के सामने उजागर करना । दलित साहित्य से तात्पर्य दलित जीवन और उसकी समस्याओं पर लेखन को केंद्र में रखते हुए साहित्यिक आंदोलन से है । दलितों को हिंदू समाज में सबसे निचले पायदान पर होने के कारण न्याय, शिक्षा, समानता तथा स्वतंत्रता आदि मौलिक अधिकारों से भी वंचित रखा गया । इसी दलित समाज की पीड़ाओं, दुःखों को लेखों, कविताओं, निबंधों, जीवनीयों, व्यंग्यों, कथाओं आदि के माध्यम से पाठक तक पहुँचाया । दलित समाज को अनेक साहित्यकारों ने अपने रचनाकर्म में स्थान दिया किंतु इसके बावजूद दलित समाज आज भी अपने अस्तित्व के लिए संघर्षरत है ।

दलित विमर्श के साहित्य रचनाकार एवं उनकी रचनायें

साहित्य का संबंध मानव जाति एवं समाज से है इसलिए ऐसे सृजन को साहित्य कहा जाना चाहिए जो कि मानव जाति एवं समाज के कल्याण में उसके विकास एवं उत्थान में लाभकारी हो । परंपरागत साहित्य से दलित साहित्य का निर्माण हुआ है एवं उसकी एक अलग पहचान है तो इसका प्रमुख कारण यह है कि समाज की तरह साहित्य में भी दलितों को हाशिए पर रखा गया था । एवं उनकी आवाज को अनसुना एवं उपेक्षित किया गया कि दलित क्या सोचता है, क्या चाहता है और उसकी आशा एवं आकांक्षाएँ क्या है । वह दीन- हीन है लेकिन क्यों हैं, इसका कारण क्या है एवं कैसे उसको इस स्थिति से उबारा जा सकता है। इस ओर पूर्ण रूप से कभी कोई ध्यान नहीं दिया गया । " दलितों को उनकी अस्मिता का अहसास सही मायनों में बाबा साहब डॉ. भीमराव आंबेडकर ने कराया। उन्होंने ही दलितों को अन्याय और शोषण के विरुद्ध संघर्ष करने के लिए प्रेरित किया एवं उनमें यह विश्वास उत्पन्न किया कि वह भी किसी से कम नहीं है,

Quick Response Code:

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
बाजीराव राजाराम शेलार, हिंदी विभागाध्यक्ष, गिरिस्थान आर्टस् ॲन्ड कॉमर्स कॉलेज, महाबळेश्वर

How to cite this article:
शेलार, बाजीराव. राजाराम. (2026). हिंदी साहित्य में दलित विमर्श. Journal of Research and Development, 18(1(VIII)), 21–23. https://doi.org/10.5281/zenodo.18740230

Website: https://jrdrvb.org/
DOI: 10.5281/zenodo.18740230
OPEN ACCESS

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(VIII)| January- 2026

उनमें भी देश एवं समाज में ऊपर उठने तथा आगे बढ़ने की सभी शक्तियाँ है । " 1 डॉ. भीमराव अंबेडकर के ये विचार एवं मान्यताएँ ही दलित साहित्य का आधार और प्राण हैं। मैक्सिम गोर्की के अनुसार साहित्यकार अपने देश, अपने वर्ग की अनुभूति, उसका कान, नाक एवं हृदय सहित अपने युग की आवाज होता है। वह न केवल समाज के निर्माण को एक नई दिशा देता है, बल्कि वह सामाजिक क्रांति का संवाहक भी होता हैं क्योंकि देश एवं समाज में क्रांति अन्याय के विरुद्ध, असमानता के विरुद्ध, शोषण तथा उत्पीड़न के विरुद्ध होती है। प्रेमचंद के अनुसार साहित्यकार मानवता, दिव्यता तथा भद्रता का बाना बांधे होता है । जो दलित है, पीड़ित है एवं वंचित इत्यादि है, चाहे वह व्यक्ति हो या वर्ग उसकी हिमायत और वकालत करना उसका फर्ज होता हैं।

दलित कथा साहित्य में नवीन जीवन - मूल्य

दलित जीवन एक अलग तरह के मूल्यों के साथ जीता है। किंतु स्वतंत्रता मिलने के बाद भारतीय संविधान ने समता, स्वतंत्रता और बंधुता के रूप में मिले मौलिक अधिकारों का उपयोग कर शिक्षा तथा सुरक्षा के अवसरों की समानता के कारण दलितों में सम्मान से जीवन जीने की अभूतपूर्व भावना जागृत हुई है। उनमें सदियों पुराने वर्णगत सामंती शोषण, अत्याचार और अन्याय के विरुद्ध न्यायिक आवाज उठाने का अदम्य साहस पैदा हुआ है । ओम प्रकाश वाल्मीकी की ' कहाँ जाए सतीश' मोहनदास नैमिशराय की कहानी ' अपना गाँव ' डॉ. दयानंद बटोही की ' सुरंग ' सूरजपाल की कहानी ' परिवर्तन ' बुद्धशरण ' हंस की कहानी ' माता का भार ' डॉ. कुसुम वियोगी की ' वह पढ़ गई ' इत्यादि कहानियों के मुख्य पात्रों में शिक्षा पाने की अदम्य इच्छा है । इन पात्रों के समक्ष उच्च वर्ण के मूल्यों को संजोने वाले अवरोधक खड़े होते हैं परंतु इन कहानियों के नायक अपने लक्ष्य को पाने में सफल हुए हैं। पूनम सिंह कहते है," दलित साहित्य को अनेक आलोचकों ने प्रतिशोध का साहित्य माना है जबकि यह एक पूर्वाग्रही धारणा है। वास्तव में यह प्रतिरोध का साहित्य है। "2 स्वतंत्रता समानता और बंधुत्व को लेकर चलने वाला यह साहित्य ऊँच - नीच, जात - पात और किसी भी तरह के भेदभाव को मिटाकर एक वर्गविहीन समाज बनाना चाहता है और यही इस साहित्य की महत्ता को दर्शाता है। शरण कुमार लिंबाले ने लिखा है, " हर मनुष्य को स्वतंत्रता, प्रतिष्ठा और भयमुक्त सुरक्षा मिलनी चाहिए, इसी पृष्ठभूमि पर निर्मित एक प्रवृत्ति साहित्य में अभिव्यक्त हो रही है । इस प्रवृत्ति का नाम दलित साहित्य है । दलित साहित्य मनुष्य को केंद्र मानता है । मनुष्य के सुख - दुख से समरस होता है । मनुष्य को महान मानता है । मनुष्य को सम्यक क्रांति की ओर ले जाता है । " 3

दलित कथाकार बौद्ध धर्म व आंबेडकरवादी चेतना तथा संविधान प्रदत्त मौलिक अधिकारों की चेतना से हिंदू धर्म की चातुर्यवर्ण पर आधारित संस्कृति के प्रति विद्रोह करके भाग्यवाद, पुनर्जन्म के बजाय वास्तविक लोक धर्म और वैज्ञानिक चिंतन में विश्वास करते हैं। यही इन दलित कथाकारों के रचना कर्म का मुख्य स्वर रहा है।

समकालीन हिंदी दलित कविता की भूमिका :

समकालीन दलित कविता समाज व्यवस्था का आईना है । ओमप्रकाश वाल्मिकि, मलखानसिंह, सुशिला टाकभौरे, डॉ. एन सिंह, मोहनदास नैमिशराय, कालीचरण स्नेही, डॉ. दयानंद बटोही, शेखर जसराम, जयप्रकाश कर्दम, डॉ. युवराज सोनटक्के आदि कवियों ने बड़ी मार्मिक, क्रांतिकारी, जाति - पाँति विरोधी तथा वर्ण व्यवस्था के खिलाफ विद्रोह, आक्रोश, संघर्षों, चेतना आदि से संबंधित अनेक कविताएँ लिखी । कविता मूलतः युग धर्मों की और आप बीती एवं जग बीती की देन होती है। जिसमें अतीत की झांकी, वर्तमान का चित्र और भविष्य के संकेत युग संदर्भ से जुड़कर आते हैं। यथार्थ और कल्पना का सहारा लेकर कविता प्रस्तुत होती है। हिंदी साहित्य में दलित जीवन से जुड़ी रचनाओं की शुरुआत निर्गुण संत कवियों की वाणियों में छिपी है । संत कवियों ने समाज सुधार का कार्य किया तथा वर्ण व्यवस्था, जाँत - पाँत, ऊँच - निच, ब्राम्हण - क्षुद्र, मूर्तिपूजा, पाखंड, बाह्याडंबर का विरोध किया ।डॉ. अंबेडकर की विचार धारा दलित - कविता को प्रेरणा प्रदान करती है । हिंदी कवियों ने दलित नायकों को नायक बनाकर प्रबंध काव्य लिखे उनमें 'एकलव्य', 'शबरी', 'शंबूक', 'महात्मा बुद्ध' आदि हैं।

माहिला साहित्यकार डॉ. सुशीला टाकभौरे जी ने अपनी कविताओं में दलित समाज के सफाई कार्मिक जातियों की यातना, समस्या और वर्तमान स्थिति को बताने की कोशिश की है ।' दलितों का मसीहा' नामक कविता में डॉ. अंबेडकर के कार्यों का वर्णन किया है । दलित अपने मुक्तिदाता की राह देख रहे थे । इन पीड़ाओं से मुक्ति दिलाने के लिए मसीहा डॉ. अंबेडकर जी प्राप्त हुए । "20 वीं सदी दलित समाज के लिए बड़ा ही महत्वपूर्ण रहा । इस शताब्दी में डॉ. भीमराव अंबेडकर ने दलित समाज को नेतृत्व प्रदान किया । उनकी समस्याओं की ओर सरकार का ध्यान आकृष्ट कराया और दलितों को धार्मिक, सामाजिक, आर्थिक एवं राजनैतिक अधिकारों को दिलवाने का प्रयास कराया । उन्होंने स्वतंत्र भारत के संविधान निर्माण में सर्वाधिक महत्वपूर्ण भूमिका निभाई और उसमें दलितों के अधिकारों को सुनिश्चित कराया ।" 4 दलितों के लिए भारत की आजादी अधुरी आजादी है । क्योंकि दलित आज भी ब्राम्हणवादी मानसिकता के गुलाम हैं। वर्तमान समय में ब्राम्हणवादी शक्तियां मनुस्मृति में लिखी गई बातों को वास्तविक रूप में साकार करना चाहती है।

निष्कर्ष

वर्तमान विमर्शों और अस्मिताओं के मध्य दलित विमर्श आज भी उतना ही ज्वलंत विषय है जितना यह वर्षों से पीड़ित व दलित समाज के लिए पहले था। दलित समाज को अनेक साहित्यकारों ने अपने रचनाकर्म में स्थान दिया किंतु इसके बावजूद दलित समाज आज भी अपने अस्तित्व के लिए संघर्षरत है। डॉ. आंबेडकर की विचारधारा से पनपी दलित चेतना समकालीन समय में आते आते एक विशाल वटवृक्ष के समान फैल गयी है। अनेक समकालीन साहित्यकार ने दलित चेतना को लेकर कहानियाँ लिखी हैं। जिसमें दलितों की पीड़ा के व्यथा को उत्पीड़न आदि को चित्रित कर अपना उत्तरदायित्व निभा रहा है। यही इस नयी विभावना की सबसे बड़ी विजय है।समाज में दलितों में जो चेतना जागृत हुई है, उसको दबाया नहीं जा सकता है। आज इनमें सुशिक्षित युवक, अधिकारी, कवि, लेखक, साहित्यकार निकल रहे हैं, इसलिए दलितों में आत्म विश्वास की भावना बढ़ती जा रही है।

संदर्भ सूची

1. हिंदी के समकालीन विमर्श - प्रो. प्रदीप श्रीधर, पृष्ठ 194
2. हिंदी साहित्य के नये आयाम - पूनम सिंह, पृष्ठ 157
3. दलित साहित्य का सौंदर्यशास्त्र - शरण कुमार लिंबाले, पृष्ठ 73
4. हिंदी साहित्य के नये आयाम - पूनम सिंह, पृष्ठ 172

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(VIII)| January- 2026

Original Article

हिंदी साहित्य में व्यंग स्वरूप और संकल्पना (राम अवतार यादव जी के “मेरे श्रेष्ठ दलित व्यंग” के संदर्भ में)

नदिम इकबाल मुल्ला
सरदार बाबासाहेब महाविद्यालय, रहिमतपूर
Email: rubaroo.nadim28@gmail.com

Manuscript ID:
JRD -2026-180107
ISSN: 2230-9578
Volume 18
Issue 1(VIII)
Pp 24-26
January 2026
Submitted: 10 Dec. 2025
Revised: 20 Dec. 2025
Accepted: 10 Jan.2026
Published: 31 Jan. 2026

सारांश

आज की स्थिति में ‘दलित’ शब्द को लेकर बहुत से विवाद खडे हुए है। ‘दलित’ शब्द आज के संदर्भ में एक बहुत व्यापक अर्थ को धारण करता है फिर भी इस पर अलग-अलग विद्वानों का अलग- अलग मत है की, ‘दलित’ किसे कहा जाए? इस शब्द का भारत में 60- 70 साल पूर्व से प्रयोग हो रहा है और तभी से लेकर इस शब्द की व्युत्पत्ती को लेकर विद्वानो में अनेक मतभेद हो चुके है। ‘दलित’ शब्द की व्युत्पत्ती संस्कृत धातू ‘दल’ से हुई है। जिसका अर्थ तोडना, हिस्से करना,उचलना है। इस शब्द के ‘उचलना’ संदर्भ में विभिन्न शब्दकोशों में विभिन्न अर्थ प्राप्त होते है। ‘दलित’ शब्द का प्रयोग सन 1933 के दरम्यान उस समय की सरकारने जो जातीय निर्णय लिया उसमें “डिप्रेस्ड क्लासेस” शब्द का प्रयोग किया है। जिसका अर्थ है, “पददलित” वास्तव में “पददलित” शब्द दलित शब्द के लिए ही पर्यायवाची शब्द के रूप में प्रयुक्त किया जाता है। इसी समय भारत में समाजवादी विचारधारा का प्रादुर्भाव हुआ और इस वर्ग को ही दलित वर्ग के रूप में देखा गया है। इस प्रकार उन्नीस वी शताब्दी से ही भारत में ‘दलित’ शब्द का प्रयोग होता रहा है। भारतीय समाज व्यवस्था में जो बहुसंख लोग है उनको हिंदू धर्मशास्त्र ने मानवी अधिकारों से सदियो से वंचित रखा है। वे 85 प्रतिशत लोग दलित परिभाषा की कोटी में आते है। उपेक्षित अपमानित प्रताडित, प्रतिबंधित और पीडित वे सभी मानव जाती दलित की बृहत परिभाषा में आते है।

‘दलित’ शब्द जब ‘साहित्य’ के साथ मिल जाता है तो साहित्य को एक विशिष्टता प्रदान करत हैं। साहित्य में दलित साहित्य की एक अपनी पहचान स्थापित हो गई है। उसने परंपरागत साहित्य में अपनी एक अलग पहचान बना ली है और वह एक प्रथक धारा के नाम से जाने जाती है। साहित्य के साथ दलित शब्द मिलकर वह दलित साहित्य बन जाता है और साहित्य में अपनी उपस्थिती दर्शता है, जो 15 प्रतिशत शोषको का साहित्य न रहकर 85 प्रतिशत जनसामान्य का प्रतिनिधी साहित्य कहलाता है। हिंदी में दलित साहित्यिक अवधारणा 1960 के बाद हुई है। सबसे पहले मराठी में इसका प्रारंभ हुआ और इसके बाद हिंदी साहित्यने इसकी पहल की। आज बहुत बडे पैमाने में दलित विमर्श हो रहा है। दलित साहित्य विद्रोह का साहित्य है। जनसामान्य व्यक्ती को जीवन के मूलभूत अधिकारों से जिस सत्ता ने जिस धर्म ने जिन रूढी परंपराओने सदैव से दूर रखा ऐसी समाज व्यवस्था को शह देनेवाला साहित्य दलित साहित्य है जो प्रस्थापित व्यवस्था के प्रति विद्रोह है। दलित साहित्य इस व्यवस्था का विरोध करते हुए अपने आत्मक्लेशों,आत्मसंघर्ष,आत्मव्यथा आदि को प स्थापित करता है।

बीजशब्द: *अभिव्यक्ती, कलात्मकता, व्यंग साहित्य, व्यंजक शक्ती, रचनाधर्मी साहित्य, असंगती की विडंबना, विसंगतियो की कोख, विकृतियो-विद्रपताओ, विसंगतियो, असामंजस्य, अन्याय ,अत्याचारो ,अनाचारो ,अडम्भरो, प्रश्नोउत्पादक, आलोचनात्मक आदि।*

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Quick Response Code:
Website:
https://jrdrvb.org/
DOI:
10.5281/zenodo.18740262
OPEN ACCESS

Address for correspondence:
नदिम इकबाल मुल्ला, सरदार बाबासाहेब महाविद्यालय, रहिमतपूर

How to cite this article:
मुल्ला, नदिम. इकबाल. (2026). हिंदी साहित्य में व्यंग स्वरूप और संकल्पना (राम अवतार यादव जी के "मेरे श्रेष्ठ दलित व्यंग" के संदर्भ में). Journal of Research and Development, 18(1(VIII)), 24–26. https://doi.org/10.5281/zenodo.18740262

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(VIII)| January- 2026

प्रस्तावना

साहित्य का जीवन से अटूट संबंध है । आज के साहित्य का संबंध इतना प्रत्यक्ष और गहरा है की, कभी -कभी रचनाकार अभिव्यक्ती की अनिवार्य कलात्मकता की पर्वाह न कर रचना में यथार्थ का प्रतिरूप पेश करता है। वर्तमान हिंदी व्यंग्य साहित्य ने अपनी एक विशिष्ट पहचान बनाई है । व्यंग का संबंध रचना के सामाजिक यथार्थ से है किंतु वह वस्तू का उपकारक है,व्यंजक शक्ती है। सामाजिक यथार्थ का व्यंजक होने के कारण ही रचनाधर्मी साहित्य की अपेक्षा व्यंग साहित्य अधिक महत्त्वपूर्ण हो गया है । व्यंग्य लेखन में सामान्यतः व्यंजना शब्दशक्ती का प्रयोग अधिक मात्रा में किया जाता है । व्यंग्य रचनाकार युग की सामाजिक विसंगतियो की कोख से व्यंग्य का सृजन कर के अपने तीखे वाणी से व्यंग शैली का निर्माण करके अपनी अलग धार निर्माण करता है ।

साहित्य शास्त्रियों के अनुसार व्यंग्यविधा का मूल आधार असंगती का ऐसा चित्रण होता है जहा बजाए खुले आक्रोश या बयानबाजी के असंगती की विडंबना को ऐसा व्यंजित किया जाता है की, उससे विषाद के बजाए मनोरंजन और अप्रत्यक्ष प्रहार कर पाठक के मन को उदवेलित किया जाए । हास्य में केवल मनोरंजन की प्रधानता होती है, व्यंग में मनोरंजन के आशय में असंगतियो और विषमताओ पर करारा प्रहार भी होता है । आज व्यंग्य शब्द का प्रयोग उस अर्थ में होता है जिसमें व्यक्ति या समाज की विकृतियो - विद्रपताओ को सामान्य शब्दों में प्रकट न करके विशिष्ट भंगिमा के माध्यम से प्रस्तुत किया जाता है,जो राजनीतिक, सामाजिक, आर्थिक, धार्मिक, नैतिक आदि विभिन्न प्रकार की विसंगतियो, असामंजस्य, अन्याय ,अत्याचारो ,अनाचारो ,अडम्भरो को स्वीकार करके विविध उपहास्य एवं घ्रनोउत्पादक तरीके पर आलोचनात्मक ढंगसे चोट करता है।

प्रस्तुत राम अवतार यादव जी द्वारा लिखित व्यंग्य संग्रह “मेरे श्रेष्ठ दलित व्यंग्य” भारतीय दलित साहित्य में पहला व्यंग्य संग्रह है। जो अनुछुए पहलूओ का बोध कराता है। इसमेंं मानवीय समस्या और घटना को विस्तार से प्रतिबिंबित कर प्रस्तुत किया गया है । रामअवतार यादव जी कल्पनालोक को तीलांजलि देकर युगीन समस्याओके सत्य का वर्णन करते है, जिसमें सामाजिक जीवन से संबंधित समस्त परेशानीयो का यथार्थ रूप में स्पष्ट वर्णन दिखाई देता है।

रामावतार यादव जी के “मेरे श्रेष्ठ दलित व्यंग्य” नामक व्यंगसंग्रह में कुल 14 व्यंग्य लेख लिखे है । “अमन की चिठ्ठी” नामक लेख से संग्रह की सुरुवात है । लेखक इस व्यंग्य लेख में आतंकवादी भाईयों को व्यंग्य रूप से पत्र लिखता है । इसमें वह आतंकी से आग्रह करता है कि,आप गरीब लोगो को मारना, आतंक फैलाना आदि कुकर्म बंद करे । इससे कुछ भी फायदा नहीं होगा। वह कहते है,”आतंकवादी भाई, ऐसे गरीब मजदूर लोगों को निशाना बनाकर आपका क्या मतलब साध्य होता है, यह तो हमे नहीं मालूम। हा इतना अवश्य समजता हु कि, बेकसूरों को मारकर जिन्हें आप दिखाना चाहते है वो भी इन गरीबों को देखना पसंद नही करते है।”(1)

लेखक उन्हे कहता है की आप पुंजीवादी व्यवस्था खत्म करो, क्षेत्रवाद, भाषावाद, जातिवाद को बम से उड़ावो। दुसरा लेख है, “अपनी बुद्धी अपना तर्क” इसमें देश के मानवीय मूल्य को टूटदे हुए दिखाया गया है । तर्क के जरिए इतिहास और धर्म को व्यंग्य के माध्यम से कहने का प्रयास किया गया है । आज संस्कृत और सभ्यता जिस प्रकार खत्म हो रही है, वह यथार्थ रूप से दिखाने का प्रयास किया है।

इस व्यंग्य संग्रह में जैसे- जैसे लोग बढते है, वैसे -वैसे व्यंग्य की धार तेज हो जाती है । “चलो रामलीला मैदान में” भारतीय लोकतंत्र और समाजवाद एवं मार्क्सवाद की कहानी जनसेवक नरमदास के माध्यम से लेखक ने बखुबी परिचय कराया है। हमारे लोकतंत्र में क्या -क्या खेल खेले जा रहे है, उस खेल में जनता किस तरह ठगी का शिकार हो रही है, नेता अपने आपको जनता के सेवक बताकर जनता के साथ कैसा छल कर रहे है,तथा अपना फायदा उठा रहे है, इन सारी समस्या को लेखक ने इसमें उठाने का प्रयास किया है । “चिठ्ठी का जिवंत इतिहास” में समकालीन समय में हो रहे तांत्रिक कारनामों में विलुप्त होते चिठ्ठी के इतिहास पर लेखक चिंतित है । वर्तमान में मोबाईल, इंटरनेट,फेसबुक, व्हाट्सअप, स्नेपचेट में फसी पीढी यह भी न समझ पाये की चिठ्ठी क्या होती है ? हमारी पीढी के लोगों ने चिठ्ठी का रसास्वादन जिस तरह किया है, आज वह इतिहास बन गई है। लेखक कहता है, “पिता का पत्र पढ़कर ऐसा लगता है की, हम पत्र नहीं भारतीय समाज के ग्राम्य जीवन का समाजशास्त्र पढ़ रहे है।” (2)

“जाती न पूछो साधु की” संग्रह का पाचवा लेख है । इसमें लेखक का कहना है कि, साधू की कोई जाती नहीं होती। देश के हर तंत्र में वर्ण तंत्र घुसा पडा है,जो देश को खोकला कर रहा है । राम अवतार यादव जी जाती व्यवस्थापन व्यंग्य करते है। इस देश में एक व्यक्ती दुसरे व्यक्ती से तब तक आत्मीयता की बात नहीं करता जब तक वह नहीं जानता की सामने वाला किस जाति का है । इस सामाजिक विसंगती को लेखक ने सफल तरीके से बिंबित किया है। पानी- पानी शहर में 26 जुलाई, 2005 की मुंबई महानगर की जलाप्लावन की स्थिति को लेखक आपबीती और आखो देखा हाल इस लेख में एपिसोड के माध्यम से सीन वाईज पेश करते है जो बहुत ही मार्मिक और

यथार्थ परक है। “मिस्टर मोतीराम का चिरहरण” में नेताओ का गिरगिटिया रूप और योग्यता पर तीखा व्यंग्य दिखाया है । आज के नेता अपने स्वार्थ के लिए मनचाहा व्यवहार करते है । जनता की भलाई वह कभी नहीं सोचते। लेखक को आज के नेता की योग्यता भी खटकती है । आज के नेता न पढ़े- लिखे, ना ज्ञानी,न समाज का हीत करने वाले है। वह केवल स्वार्थी है । आज कोई भी व्यक्ती नेता बनने के लिए तयार खडा है । लेखक कहते है, “नेता लोग अब साग-भाजी के पौधे जैसे किसी नर्सरी में पहले पैदा किए जाते है। पुनः खेतों में उनकी रोपाई होती है।”(3)

“प्यार का त्योहार” लेख में लेखक ने इश्किया सौंदर्यशास्त्र पर व्यंग्य किया है । आज समाज में प्यार का त्योहार मतलब व्हॅलेंटाईन-डे नामक त्योहार लोकप्रिय हो रहा है । लेखक इस प्यार के त्योहार पर व्यंग्य करते हुए समाज को सही रास्ता दिखाने का प्रयास करते है । सत्य की मशकत में सच झूट की परिभाषा को लेखक ने अपने तरीके से परिभाषित किया है । इसमें सामाजिक बुराईयों पर लेपन करनेवालों की असलियत खुलकर सामने आती है । “साक्षात्कार” के माध्यम से समकालीन सामाजिक विसंगतियों को बडी ही चतुराई और बारीकी से उकेरा है । आज आधुनिक युग में हम संस्कारों को कुरेदकर मनचाहा व्यवहार करने लगे है । इस पर लेखक ने व्यंग्य किया है। “एक शाम जूते के नाम” लेख में जूता पड़ने से खबरिया चायनल के जरिए आदमी कैसे रातो-रात महिमा- मंडित हो जाते है इसकी लेखक ने बखुबी खबर ली है। जूते की खासियत यह है कि,जूता मारने वाला और जूता खाने वाला दोनो व्ही.आय.पी.हो जाते है।

“कहा जाये करन?” इस ऐतिहासिक कथा को लेकर लेखक आज के परिप्रेक्ष में तौलने का सफल प्रयास किया है। नाटकीय शैली में लिखे गए लेख का नया अंदाज पढ़ते समय अपनी ओर आकर्षित करता है । अंतिम लेख “बैल बाजार” में लेखक ने यह बताने का प्रयास किया है की, आदमी जानवर की तरह ठगा जा रहा है । और सब लोग कुछ जानते हुए भी ठगे जा रहे है।

निष्कर्ष

राम अवतार यादव जी के व्यंग्य संग्रह “मेरे श्रेष्ठ दलित व्यंग्य” में धार्मिक पाखंडो ,अंधविश्वासो, रूडियो परंपराओं, सामाजिक विसंगतीयों, विडंबनात्मक स्थितियाँ तथा अन्य विषय इनके कलम की खुराक बनी है । राम अवतार यादव जी टूटते हुए मूल्य को ही हमारे समक्ष नहीं रखते बल्कि यह भी स्पष्ट करते है की, आज का मानव अपने प्रत्येक दुष्कर्म को भी कुतर कर के सहारे ईश्वर की मर्जी सिद्ध कर देता है यादव जी का यह व्यंग व्यंग संग्रह अनेक अनुछुए पहलू नको बोध करता है। इसमें मानवीय समस्या और घटनाओ को विस्तार से प्रतिबिंबित कर प्रस्तुत किया गया है।

संदर्भसूची

1) राम अवतार यादव मेरे श्रेष्ठ दलित व्यंग: पृष्ठ 15 प्र संस्करण 2010 अमन प्रकाशन कानपूर
2) वही: पृष्ठ 25
3) वही: पृष्ठ 37
4) 4)राष्ट्रवाणी: द्वि मासिक पत्रिका जुलाई -अगस्त, 2013
5) 5)राष्ट्रवाणी: द्वि मासिक पत्रिका जुलाई -अगस्त, 2015
6) हिंदी व्यंग्य विधा शास्त्र और इतिहास: डॉ. बापूराव देसाईडॉ. बापूराव देसाई

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(VIII)| January- 2026

Original Article

स्वातंत्र्योत्तर काळातील औद्योगिक धोरणात बदल

भानुदास भागवत मदने
वाणिज्य विभाग, सरदार बाबासाहेब माने महाविद्यालय, रहिमतपूर
Email: madanebb1985@gmail.com

Manuscript ID:
JRD -2026-180108
ISSN: 2230-9578
Volume 18
Issue 1(VIII)
Pp 27-31
January 2026
Submitted: 10 Dec. 2025
Revised: 20 Dec. 2025
Accepted: 10 Jan.2026
Published: 31 Jan. 2026

सारांश

स्वातंत्र्योत्तर काळात भारताच्या औद्योगिक धोरणात देशाच्या आर्थिक गरजा, जागतिक परिस्थिती आणि विकासदृष्टी यानुसार टप्प्याटप्प्याने बदल होत गेले. १९४८ च्या पहिल्या औद्योगिक धोरणात संसाधनांचा जास्तीत जास्त उपयोग, सार्वजनिक-खाजगी क्षेत्रांचे वर्गीकरण आणि नियोजनाचा पाया घातला गेला. १९५६ च्या धोरणाने समाजवादी दृष्टिकोन स्वीकारून मूलभूत व अवजड उद्योग, सार्वजनिक क्षेत्राचा विस्तार आणि संतुलित विकासावर भर दिला. १९७० च्या दशकात धोरणात्मक सुधारणा करून जिल्हा उद्योग केंद्रे, विदेशी भांडवल व तंत्रज्ञानाला निवडक प्रोत्साहन देण्यात आले. १९८० मध्ये रोजगारनिर्मिती, प्रादेशिक विषमता कमी करणे आणि कृषी-आधारित उद्योगांना चालना देणे ही उद्दिष्टे केंद्रस्थानी होती. १९९० व १९९१ मध्ये उदारीकरण, खाजगीकरण आणि जागतिकीकरणाला गती देत परवाना राज कमी करण्यात आला व परकीय गुंतवणुकीस दारे उघडली. २०१४ नंतरचे धोरण स्वावलंबन व जागतिक उत्पादन केंद्र बनण्यावर केंद्रित असून मेक इन इंडिया, स्टार्ट-अप इंडिया, आत्मनिर्भर भारत, PLI योजना, सेमीकंडक्टर व ग्रीन हायड्रोजन मिशन यांसारख्या उपक्रमांनी उत्पादन, गुंतवणूक, निर्यात व रोजगार वाढीस चालना दिली. कोविड-१९मुळे आलेल्या मंदीनंतर २०२१-२२ पासून औद्योगिक उत्पादनात पुनरुज्जीवन झाले. एकूणच, मोठ्या उद्योगांसोबत लघु-कुटीर उद्योगांना प्रोत्साहन, नवोपक्रम, कौशल्यविकास आणि ग्रामीण-शहरी समतोल साधत औद्योगिक विकासाद्वारे देशाचा सर्वांगीण आर्थिक-सामाजिक विकास साधणे हे धोरणांचे मुख्य ध्येय आहे

कीवर्ड्स: *स्वातंत्र्योत्तर औद्योगिक धोरण, औद्योगिक विकास, १९४८ औद्योगिक धोरण, १९५६ औद्योगिक धोरण, समाजवादी अर्थव्यवस्था, सार्वजनिक व खाजगी क्षेत्र, पंचवार्षिक योजना,*

प्रस्तावना

स्वातंत्र्योत्तर काळात औद्योगिक धोरणात अनेक बदल झाले आहेत. भारतामध्ये औद्योगिक धोरण ही एक व्यापक संकल्पना आहे. औद्योगिक निर्माण व संचालनासाठी आवश्यक असलेली साधने आणि नीती यांची व्यापक चौकट स्पष्ट करणाऱ्या धोरणाला औद्योगिक धोरण असे म्हणतात. औद्योगिक विकासावर अनुकूल व प्रतिकूल परिणाम करणाऱ्या इतर धोरणांचा संदर्भही विचारात घ्यावा लागतो तात्पर्य देशाच्या आर्थिक विकास बाबत विशिष्ट समाजाचा जो दृष्टिकोन असतो तो औद्योगिक धोरणातून स्पष्ट होतो. ब्रिटिश राजवटीत भारताचे मोठ्या प्रमाणात आर्थिक शोषण झाले असल्याकारणाने स्वातंत्र्यानंतर भारताला आपल्या अर्थव्यवस्थेत विकास घडवून आणण्यासाठी औद्योगिक धोरण आखणे अत्यंत आवश्यक आहे.

१.सन १९४८ चे भारताचे औद्योगिक धोरण

भारतात कृषी औद्योगिक उत्पादन लक्षावधी निर्वासितांचे पुनर्वसन, हैदराबाद संस्थाना संबंधीची पोलीस कार्यवाही, काश्मीर वरून उद्भवलेले पाकिस्तान विरुद्ध युद्ध, या इतर कारणामुळे भारत सरकार वर पडलेला प्रचंड आर्थिक बोजा, वाढते महागाई,

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
भानुदास भागवत मदने, वाणिज्य विभाग, सरदार बाबासाहेब माने महाविद्यालय, रहिमतपूर.

How to cite this article:
मदने, भानुदास भागवत. (2026). स्वातंत्र्योत्तर काळातील औद्योगिक धोरणात बदल. Journal of Research and Development, 18(1(VIII)), 27–31. https://doi.org/10.5281/zenodo.18740323

Quick Response Code:
Website: https://jrdrvb.org/
DOI: 10.5281/zenodo.18740323
OPEN ACCESS

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(VIII)| January- 2026

या पार्श्वभूमीवर स्वातंत्र्यानंतर अवघ्या एक वर्षाच्या आत या सर्व परिस्थितीचा विचार करून ६ एप्रिल १९४८ रोजी संसदेत भारताच्या औद्योगिक धोरणांचे रूपरेषा घोषित करण्यात आली घोषित करण्यात आली.भारतामधील सर्व नागरिकांना न्याय व विकास समान संधी मिळेल अशी व्यवस्था करणे जनतेचे जीवनमान उंचावण्याकरिता देशातील सर्व सुप्त साधनसामग्रीचा जास्तीत जास्त उपयोग करून घेऊन उत्पादनात वेगाने वृद्धी घडवून आणणे ही या धोरणाची ठळक वैशिष्ट्ये होती .आर्थिक नियोजनाची निकड स्पष्ट करून विकास कार्यक्रमाचे आखणी व अंमलबजावणी करण्यासाठी भारत सरकारने राष्ट्रीय नियोजन मंडळाची स्थापना करण्याचे निश्चित केले .शासकीय उद्योग, मूलभूत उद्योग ,नियमित उद्योग ,व खाजगी उद्योग, सार्वजनिक उद्योग, असे उद्योगांचे वर्गीकरण करण्यात आले.

स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर उत्साहाच्या भरात टाकलेले १९४८ चे औद्योगिक धोरण दीर्घकालीन दृष्टीने पुरेशे नव्हते त्यामुळे सरकारला केवळ आठ वर्षातच आपले नवीन औद्योगिक धोरण जाहीर करावे लागले.

२.सन १९५६ चे औद्योगिक धोरण

सन १९५४ मध्ये भारताने अधिकृतपणे समाजवादी समाज रचनेच्या ध्येयाचा केलेला स्वीकार आणि त्या उद्दिष्टांच्या दिशेने केलेली वाटचाल तसेच भारताच्या राज्यघटनेतील मूलभूत अधिकार व निती निर्देशांक तत्वे यांच्या संदर्भात औद्योगिक धोरणांचे स्वरूप निश्चित करणे सरकारला आवश्यक वाटत होते. भारत सरकारने नव्या आर्थिक धोरणांची घोषणा ३० एप्रिल १९५६ रोजी केली. हे धोरण भारताच्या औद्योगिक विकासाचे दीर्घकालीन धोरण म्हणून ओळखले जाते. मूलभूत व अवजड उद्योगांच्या विकासावर भर देणे, सार्वजनिक उद्योग विस्ताराला वेग देणे, संतुलित आर्थिक विकास साध्य करणे, लघुउद्योग व कुटीर उद्योगांच्या विकासासाठी सहकारी क्षेत्रांच्या वाढीला प्रोत्साहन देणे.

दुसऱ्या पंचवार्षिक योजनेने जे कार्यक्रम समोर ठेवले त्यामुळे अनेक उद्योगांचे नुकसान झाले असे अनेक दोष या धोरणात असल्याने या धोरणावर बरीच टीका झाली.

३.सन १९७० च्या दशकातील औद्योगिक धोरणात बदल

१९६६ साली डॉ. हजारी यांच्या अध्यक्षतेखाली नेमलेल्या समितीच्या अहवालात औद्योगिक क्षेत्रातील अनेक उणीवावर प्रकाश टाकण्यात आला. १९६७ साली श्री दत्त यांच्या अध्यक्षतेखाली एक पुन्हा समिती नियुक्त करण्यात आली. सर्व शिफारशी लक्षात घेऊन १८फेब्रुवारी १९७० रोजी भारत सरकारने आपले औद्योगिक धोरण स्पष्ट केले. २ फेब्रुवारी १९७३ रोजी पुन्हा नव्या औद्योगिक धोरणाची घोषणा भारत सरकारला करावी लागली. देशातील साधन संपत्तीचा आणि श्रमशक्तीचा जास्तीत जास्त योग्य वापर करण्यासाठी कालबद्ध कार्यक्रम आखणे जिल्हा उद्योग केंद्राची स्थापना व विदेशी भांडवल तंत्रज्ञान यांना निवडक आधारावर प्रोत्साहन देणे इत्यादी नाविन्य महत्वपूर्ण तरतुदी जनता सरकारच्या औद्योगिक धोरणात होत्या परंतु हे सरकार केवळ २८ महिनेच सत्तेवर राहिल्यामुळे या धोरणाची अंमलबजावणी पाहिजे तशी होऊ शकली नाही. त्यामुळे नंतर नवीन औद्योगिक धोरणांची शिफारस करावी लागली.

४.भारत सरकार १९८० चे औद्योगिक धोरण

भारतामध्ये १९५६ च्या दीर्घकालीन धोरणाचा मुख्य भाग कायम ठेवून १९८० मध्ये सुधारित औद्योगिक धोरण मांडले उत्पादन क्षमतेचा मध्यम उपयोग करणे, अधिक रोजगार निर्मिती करणे, औद्योगिक दृष्ट्या मागासलेल्या भागांना प्राधान्य देऊन, प्रादेशिक विषमता कमी करणे, कृषी उद्योगांना प्राधान्य देऊन, शेती क्षेत्रांचा पाया मजबूत करणे इ. उद्दिष्टे या धोरणात होती.

५. सन १९९० चे औद्योगिक धोरण

औद्योगिक धोरणाला वेगळे वळण देण्याचा पहिला प्रयत्न १९७७ मध्ये जनता पक्षाने तर दुसरा प्रयत्न १९९० मध्ये जनता दल सरकारने केला ३१ मे १९९० जनता दल सरकारने भारताचे नवीन औद्योगिक धोरण जाहीर केले रोजगार निर्मितीचा वेग वाढविणे, ग्रामीण क्षेत्रात उद्योगांचा प्रसार करणे, रोजगार निर्मिती व उत्पादन वाढ, यांचा समन्वय साधने सर्व प्रधान लघु उद्योगांचा विकास करणे इत्यादी उद्दिष्टे या धोरणात ठरवण्यात आली होती ही व्यवहारिक जाणीव ठेवून १९९० च्या धोरणाने खाजगीकरण व उदारीकरण यांना चालना दिली.

६. सन १९९१ नवीन औद्योगिक विषयक धोरण

१९८८ नंतरच्या काळात आपल्या देशाची आर्थिक परिस्थिती अतिशय गंभीर होत गेली. सन सन १९९१ च्या आखाती युद्धाचा परिणाम या घटकांचा उल्लेख करता येईल १९९० - ९१मध्ये भारताजवळील परकीय चलन साठा मोठ्या प्रमाणात घटला होता.

आयतीचे मूल्य वेगाने वाढत होते. तर निर्यात मात्र वाढत नव्हते. भारताची पत बरीच कमी झाल्यामुळे जागतिक संस्था कडून कर्ज मिळणे कठीण झाले होते. त्यामुळे या गंभीर पेच प्रसंगातून बाहेर पडण्यासाठी आर्थिक नीती मध्ये मोठे व मूलगामी बदल करण्याच्या दृष्टीने व्यापक दीर्घकालीन रचना आखण्यात आली. सन १९९१ चे औद्योगिक धोरण या व्यापक रचनेचा एक भाग होते. त्यानुसार खाजगीकरण, औद्योगीकरण, जागतिकीकरण, यास चालना देण्यात आली .१८ क्षेत्रे वगळता बाकी सर्व उद्योगासाठी औद्योगिक परवाना घेण्याची आता गरज नाही. परकीय भांडवलासाठी ३४ क्षेत्रे खुली करण्यात आली आहेत.

७.सन २०१४ नंतरचे औद्योगिक धोरण

सन २०१४ नंतर भारताचे औद्योगिक धोरण स्वावलंबन आणि जागतिक उत्पादनाकडे वळले देशांतर्गत उत्पादन वाढवण्यासाठी. मेक इन इंडिया उपक्रम २०१४ त्यानंतर नवोपक्रमासाठी स्टार्ट अप इंडिया २०१६आणि महत्त्वाचे म्हणजे लवचिक पुरवठा साखळी तयार करण्यासाठी आणी इलेक्ट्रॉनिक्स [सेमीकंडक्टर]मिशन आणि ग्रीन हायड्रोजन सारख्या प्रमुख क्षेत्रांना प्रोत्साहन देण्यासाठी उत्पादन लिंक इन्सेक्टिव्ह पी ए एल आय योजना २०२०} आणि आत्मनिर्भर भारत {स्वयंनिर्भर भारत} यावर केंद्रीत झाले जे लक्षित सरकारी हस्तक्षेपाकडे जागतिक कल दर्शवते.

८. प्रमुख उपक्रम आणि धोरणे

मेक इन इंडिया २०१४ गुंतवणूक आणि पायाभूत सुविधांच्या विकासावर लक्ष केंद्रित करून भारताला जागतिक उत्पादन केंद्रात रूपांतरित करण्यासाठी एक प्रमुख कार्यक्रम स्टार्ट अप इंडिया (२०१६ गतिमान स्टार्ट अप इकोसिस्टीमला चालना देण्यासाठी उद्योजकता आणि नवक्रमाला प्रोत्साहन दिले आत्मनिर्भर भारत (स्वावलंबी भारत) २०२० विविध आर्थिक क्षेत्रांमध्ये स्वयंपूर्णता आणि लवचिकतेवर भर देणारा एक व्यापक उपक्रम उत्पादनाशी जोडलेले प्रोत्साहन आहे.(पी ए एल आय) योजना २०२० धोरणात्मक क्षेत्रात वाढत्या देशांतर्गत उत्पादन आणि निर्यातीसाठी आर्थिक प्रोत्साहन देणारे एक प्रमुख धोरण औद्योगिक धोरणाचा आधारस्तंभ बनत आहे.

क्षेत्र विशिष्ट मोहीम २०२० नंतर सेमी कंडक्टर मिशन (२०२२) संपूर्ण इलेक्ट्रॉनिक्स उत्पादन परिसंस्था तयार करण्यासाठी १० अब्ज डॉलर्स चा प्रयत्न, ग्रीन हायड्रोजन मिशन, (२०२२) भारताला ग्रीन हायड्रोजनचा अग्रगण्य उत्पादक आणि निर्यातदार बनवण्याचे उद्दिष्ट आहे. कामगार सुधारणा कायदा (२०२०) नुसार कामगार कायदे सुलभ करण्यासाठी बेरोजगारी मदत (अटल बीमित व्यक्ती कल्याण योजना) आणि पुन कौशल्य निधी यासारखे कामगार फायदे देण्यासाठी नवीन कामगार संहिता लागू करणे.

९. प्रमुख विषय आणि उद्दिष्टे

व्यवसाय सुलभता, प्रक्रिया सुलभ करणे, आणि गुंतवणूक दरासाठी नियमक ओझे कमी करणे, तसेच पुरवठा साखळी लवचिकता आयात अवलंबित्व कमी करणे, आणि देशांतर्गत मूल्य साखळी मजबूत करणे. जागतिक स्पर्धात्मकता जागतिक उत्पादनात भारताला एक प्रमुख खेळाडू म्हणून स्थान देणे, असे नमूद करते रोजगार निर्मिती व वाढ व जी डी पी मध्ये उत्पादन क्षेत्रांचा वाटा वाढविणे, आणि रोजगार निर्मिती करणे, ही धोरणे जागतिक स्तरावरील बदलांचे प्रतिबिंब आहेत. जिथे सरकारी देशांतर्गत क्षमता निर्माण करण्यासाठी सक्रियपणे हस्तक्षेप करत आहे. पूर्णपणे बाजारचलित दृष्टिकोनापासून धोरणात्मक औद्योगिक नियोजनाकडे वळत आहेत.

१०. मेक इन इंडिया. २०१४

२०१४ मध्ये सुरू करण्यात आलेले मेक इन इंडिया धोरण प्रामुख्याने सरकारी खरेदीवर लागू होते. सार्वजनिक खरेदी (मेक इन इंडिया) प्राधान्य आदेश २०१७ द्वारे स्थानिक पातळीवर उत्पादित वस्तू आणि सेवांना प्राधान्य देणे अनिवार्य करते. देशांतर्गत उत्पादनाला चालना देणे, रोजगार निर्माण करणे, आणि गुंतवणूक आकर्षित करणे, हे त्याचे उद्दिष्ट आहे. ज्यामुळे केंद्र सरकारी संस्था सार्वजनिक उपक्रम आणि मंत्रालयांना उत्पादन खरेदी करताना ते लागू होते. ज्यामध्ये स्थानिक सामग्री साठी विशिष्ट नियम आणि भारतीय पुरवठा दरासाठी किंमत प्राधान्य असते. सरकारी विभाग आणि एजन्सी वस्तू खरेदी करणाऱ्या केंद्र सरकारच्या संस्था सार्वजनिक क्षेत्रातील उपक्रम पेट्रोलियम आणि नैसर्गिक वायू आणि दूरसंचार सारख्या मंत्रालया अंतर्गत असलेल्या उपक्रमांचा समावेश पुरवठादार आणि उत्पादक यांच्या ऑफरमध्ये स्थानिक सामग्रीला प्रोत्साहन देणे स्थानिक पुरवठादारांना प्राधान्य मिळते. बहुतेक सर्वात कमी किंमत जुळवून जरी त्यांचा सुरुवातीचा कोट थोडा जास्त असला तरीही मॉडल मंत्रालय ही स्थानिक क्षमतांशी संवाद साधतात. फक्त स्थानिक पुरवठादार ५० लाखापेक्षा कमी किमतीच्या निविदासाठी पात्र आहेत की नाही हे ठरवतात. एखादी सरकारी संस्था काहीतरी खरेदी करत असेल किंवा सरकारला पुरवठा करणारी कंपनी असेल तर मेक इन इंडिया धोरण सामान्यतः लागू होते. जे मेक इन इंडिया उत्पादने आणि सेवांना प्रोत्साहन देते.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(VIII)| January- 2026

११.स्टार्ट अप इंडिया २०१६

स्टार्ट अप इंडिया उपक्रम भारतातील नाविन्यपूर्ण तंत्रज्ञान चलीत खाजगीरीत्या मालकीच्या संस्थांना लागू आहे. साधारणपणे दहा वर्षापेक्षा कमी जुन्या वार्षिक उलाढाल १०० कोटी पेक्षा कमी असलेल्या नवीन उत्पादने, सेवावर लक्ष केंद्रित करणारे, आर्थिक वाढ, त्यांना देण्याच्या नोकरीच्या निर्माण करण्याच्या आणि कर सवलती सोपे अनुपालन निधी प्रवेश आणि आयपीआर सुविधा सारखे फायदे देऊन व्यवसाय सुलभ करण्याच्या उद्देशाने पात्रतेसाठी स्टार्ट अप इंडिया पोर्टल नोंदणीद्वारे (डीपी आय आयटी) मान्यता आवश्यक आहे ते मान्यता आवश्यक आहे.

१२. प्रधानमंत्री मुद्रा योजना ८ एप्रिल २०२५

सूक्ष्म उपक्रमांचा विकास व त्यांना पुनर्वित पुरवठा करण्याच्या उद्दिष्टाने मुद्राची स्थापना करण्यात आली आहे. मुद्राची संकल्पना फेब्रुवारी २०१५मध्ये वित्त मंत्री अरुण जेटली यांनी मांडली त्यानुसार मार्च २०१५ मध्ये मुद्राची स्थापना सीडबीची संपूर्ण मालकीची संलग्न संस्था म्हणून एक पब्लिक लिमिटेड कंपनी म्हणून करण्यात आली आहे. सात एप्रिल २०१५ रोजी तिची नोंदणी आरबीआय कडे एक गैर बँकिंग वित्तीय संस्था म्हणून करण्यात आली. आठ एप्रिल २०१५ रोजी पंतप्रधानांनी मुद्राच्या स्थापनेबरोबर प्रधानमंत्री मुद्रा योजनेची घोषणा केली.

१३. मुद्रेचे कार्य

मुद्रा मायक्रो युनिट्स डेव्हलपमेंट अँड रिफेन्सिंग एजन्सी लिमिटेड मुद्रेचे कार्य उत्पादन व्यापार, व सेवा क्षेत्रातील सूक्ष्म उपक्रमांना वित्त पुरवठा करणाऱ्या वित्तीय संस्थांना पुनर्वित्त पुरवठा करणे, व्यापारी बँका, प्रादेशिक ग्रामीण बँका, वित्तीय संस्था, कंपन्या, सहकारी सोसायटी, या लघु बँका, इत्यादींचा समावेश आहे.

मुद्रेची कर्जे ग्रामीण तसे शहरी भागातील सूक्ष्म व लघु उद्योगांना प्राप्त करून देण्यासाठी ही योजना सुरू करण्यात आली आहे. मुद्रा बँक तीन प्रकारचे कर्ज उपलब्ध करून देते शिशु कर्ज ५० हजार रुपये पर्यंत, किशोर ५० हजार ते पाच लाख रुपये, तसेच तरुण पाच लाख ते दहा लाख रुपये, पर्यंत कर्ज उपलब्ध करून दिले जात आहे.

भारतातील औद्योगिक क्षेत्राने २०१४ नंतर मध्यम पण असमतोल वाढ अनुभवले आहे कोविड-१९ दरम्यान थोडा मंदवडा झाला असला तरी २०२१ -२२ पासून स्पष्ट पुनरागमन आणि मजबूत विस्तार झाला २०१४ नंतर एकूण वाढीचा प्रवाह औद्योगिक उत्पादन आयआयपी आधारित २०१४- १५ मध्ये सुमारे २.८ % चे मंद वाढ झाली उत्पादन क्षेत्रात सोमवारी २.६ % जे २०१४ नंतरच्या सुरुवातीच्या टप्प्यातील थंड अवस्थेचे प्रतिबिंब आहे .नंतरच्या वर्षात वाढ मजबूत झाली आणि एफ वाय २०२२-२३ पर्यंत औद्योगिक उत्पादन वार्षिक पाच टक्के पेक्षा जास्त वाढले २०२३- २४ आणि २०२४ साठी अंदाजे ६ टक्के च्या आसपास किंवा थोड्या कमी आहेत. नोव्हेंबर २०२५ पर्यंत वर्षानुसार औद्योगिक उत्पादन वाढ सुमारे ६.७ % झाली. जी २०२३ नंतरची सर्वात मजबूत मासिक विस्तार दरापैकी एक आहे.

१४. चक्रे आणि कोविड प्रभाव

२०१४ नंतर औद्योगिक वाढ चढ-उतार घरगुती मागणी, जागतिक परिस्थिती, आणि धोरण, बदलांशी जोडलेल्या उच्च वाढीच्या टप्प्यानंतर मंद झाला २०२० मधील कोविड-१९ धक्का औद्योगिक उत्पादनात तीव्र संकुचन घडवून आणला. लॉकडाऊन आणि पुरवठा खंडामुळे उत्पादन खाणकाम आणि वीज क्षेत्रांना फटका बसला. पण निर्बंध क्षितिज होताच आणि आर्थिक रूपे सहाय्य सुरू झाल्यावर क्षेत्राने पुन्हा गमन केले महामारीनंतर उत्पादन पूर्वक पातळी गाठले आणि नंतर ओलांडले २०२२ ते २०२५ दरम्यान अनेक महिन्यात ४ टक्के पेक्षा जास्त वाढ झाली आहे.

१५. २०२३ ते २०२५ ची कामगिरी

२०२४- २५ मध्ये औद्योगिक उत्पादन वर्षानुसार सुमारे चार ते पाच टक्क्यांनी वाढले. २०२३- २४च्या जवळपास सहा टक्के पेक्षा जास्त थोडे मंद पण तरी सकारात्मक २०२५ च्या शेवटी वाढ त्वरित झाली. नोव्हेंबर २०२५ मध्ये औद्योगिक उत्पादन वर्षानुसार ६.७ % ने वाढले मुख्यतः उत्पादन क्षेत्राने नेतृत्व केले. औद्योगिक उत्पादनाच्या सुरुवातीस ८०% आहे. अंदाजानुसार २०२६- २७ मध्ये औद्योगिक उत्पादन वाढ सुमारे ४ ते ५ टक्के सरासरी राहील घरगुती मागणी स्थिर आणि मोठे बाह्य धक्के नसल्यास साध्य होईल.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(VIII)| January- 2026

१६. उत्पादन क्षेत्र आणि मेक इन इंडिया ची भूमिका

उत्पादन हे औद्योगिक वाढीचे केंद्र आहे. आणि मेक इन इंडिया सारख्या उपक्रमांनी उत्पादनाचा जी.डी.पी. मधील वाटा वाढवणे एफ.डी.आय आकर्षित करणे, आणि निर्यात प्रमुख क्षमता वाढीवने उद्देश ठेवला आहे. गेल्या दशकात या धोरणांनी घरगुती उत्पादन वाढविले. गुंतवणूक आकर्षित केले आणि इलेक्ट्रॉनिक्स व ऑटोमोबाईल सारख्या क्षेत्रांना आधार दिला. जरी एकूण उत्पादन वाढ अजूनही जी.डी.पी मध्ये उत्पादन वाटा वाढवण्यासाठी आवश्यक खूप उंच दारापर्यंत पोहोचलेली नाही. औद्योगिक कॉरिडोर पायाभूत सुविधा आणि व्यवसाय करण्याची सोपी प्रक्रिया यावर भर दिला आहे. जे अल्पकालीन वाढ चक्रात्मक राहिली तरी मध्यमकालीन औद्योगिक विस्ताराला आधार देते.

उद्योगात उत्पादन सामान्यतः खाणकामापेक्षा वेगाने वाढली आहे. तर वीज वाढ मध्यम आहे. ज्यामुळे २०१४ नंतरचा एकूण आयआयपी नमुना तयार झाला आहे. वापर आधारित डेटा दर्शवतो की अलीकडील वर्षात पायाभूत सुविधा बांधकाम वस्तू आणि ग्राहक टिकाऊ वस्तूंची मजबूत वाढ झाली आहे. बांधकामातील गुंतवणूक आणि शहरी ग्राहक खाणकाम क्षेत्रात अधिक असते. मध्य २०२५ मध्ये काही नकारात्मक वाढीचे महिने जरी उत्पादन मजबूत असली तरी एकूण औद्योगिक वाढीवर थोडा परिणाम करत आहेत.

निष्कर्ष

आधुनिक काळात भारत सरकारने देशाच्या गरजा लक्षात घेऊन औद्योगिक विकास घडवून आणण्यासाठी देशाला आर्थिक दृष्ट्या स्वावलंबी बनवण्यासाठी, जनतेचे राहणीमान उंचवण्यासाठी, उत्पादन वाढवण्यासाठी, देशाची संरक्षण यंत्रणा सक्षम करण्यासाठी, औद्योगिक धोरण निर्धारित केले. औद्योगिक विकास आणि देशाचा विकास साधता येतो. मोठ्या उद्योगाबरोबर लघुउद्योग कुटीर उद्योग इत्यादींना प्रोत्साहन देण्याचे धोरण सरकारने ठेवल्यामुळे निर्यातीला उत्तेजन मिळत गेले. भारतात स्टार्टअप इंडिया, मेक इन इंडिया, प्रधानमंत्री मुद्रा, योजनांचा भारतासारख्या विकसनशील देशाला मोठ्या प्रमाणात फायदा झालेला आहे. एकूण रोजगार निर्मिती वाढण्यास मदत होते. गुंतवणुकीला व बचतीला प्रोत्साहन मिळते. भारतात गरिबीचे प्रमाण व दारिद्र्यावर मात करण्यासाठी देशात अनेक उद्योगधंदे यांचे विस्तारीकरण केंद्रीकरण होणे आवश्यक आहे. स्टार्ट अप व प्रधानमंत्री मुद्रा योजनेला जालना मिळणे गरजेचे आहे तरच देशातील प्रत्येक व्यक्तींचे आर्थिक सामाजिक नैतिक कल्याण साध्य होण्यास मदत होईल परंतु आजही ग्रामीण भागात या योजनेचा अवलंब केल्यास ग्रामीण भागाचा विकास व लोकांचे सामाजिक विकास होण्यास मदत होईल.

विज्ञान तंत्रज्ञान क्षेत्रातील विकासाचा लक्षणीय हातभार लागलेला आहे. असे असले तरी अद्याप बऱ्याच समस्या वर उपाययोजना करावयाची आहे. हे आपणास भारतीय जनतेने विसरून चालणार नाही.

संदर्भ ग्रंथ सूची

१. दत्त - सुंदरम. - भारतीय अर्थव्यवस्था
२. डॉ. सुमन कोठेकर डॉ. शांता, - स्वातंत्र भारताचा इतिहास साईनाथ प्रकाशन.
३. एम के पुरी, व्ही के, - भारत मे आर्थिक विकास एवं नीती
४. साठे डॉ. म.द.: भारताच्या आर्थिक समस्या खंड- 1
५. रंजन कोळंबे: भारतीय अर्थव्यवस्था
६. अरिहंत: आंतरराष्ट्रीय व्यापार रचना
७. निराली प्रकाशन.: भारतीय अर्थशास्त्र

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(VIII)| January- 2026

Original Article

अम्बेडकरवाद और काव्य: दलित कविता में राजनीतिक विमर्श का उत्कर्ष

डॉ. नितीन वामनराव गायकवाड
आदर्श महाविद्यालय उमरगा, तालुका उमरगा, जिल्हा धाराशिव
Email: niting8668@gmail.com

Manuscript ID:
JRD -2026-180109
ISSN: 2230-9578
Volume 18
Issue 1(VIII)
Pp 32-34
January 2026
Submitted: 10 Dec. 2025
Revised: 20 Dec. 2025
Accepted: 10 Jan.2026
Published: 31 Jan. 2026

सारांश

"दलित कविता में राजनीतिक विमर्श का उत्कर्ष" विषय पर शोधालेख का मुख्य सार यह है कि डॉ. भीमराव अंबेडकर के सामाजिक-न्याय, समानता और मानवाधिकार के विचारों ने दलित कविता को एक सशक्त वैचारिक आधार प्रदान किया, जिससे जाति-भेद के विरोध, शोषण के खिलाफ विद्रोह, और दलितों की गरिमा व राजनीतिक हिस्सेदारी की चेतना का तीव्र उत्कर्ष हुआ, जो दलित लेखकों के लिए प्रेरणास्रोत बनकर साहित्य में सामाजिक-राजनीतिक क्रांति का प्रतीक बन गया। अंबेडकर के दर्शन समता, बंधुता, स्वतंत्रता ने दलित साहित्य, खासकर कविता को एक नई दिशा दी। उनके विचार - मूकनायक, बहिष्कृत भारत जैसे पत्रों के माध्यम से दलितों की मुक्ति के लिए सांस्कृतिक और बौद्धिक क्रांति का आधार बने। दलित कविता ने केवल पीड़ा का चित्रण नहीं किया, बल्कि अंबेडकर के संवैधानिक अधिकारों के संघर्ष से प्रेरित होकर राजनीतिक चेतना को जगाया। यह कविता सामाजिक न्याय और भागीदारी के लिए एक हथियार बनी, जिसने आरक्षण, शिक्षा और मानवाधिकारों की मांग को मुखर किया। वर्ण-जाति व्यवस्था के कारण सदियों से दलितों पर हो रहे शोषण जैसे अछूत मानना, अलग बस्तियां, जूठन के प्रति दलित कविता ने तीव्र प्रतिक्रिया दी। यह विरोध कविताओं में विद्रोह और स्वाभिमान के स्वर के रूप में उभरा। दलित कविता का मूल स्वर मनुष्यता है। इसने दलितों की छीन ली गई मानवीय गरिमा और अस्मिता की पुनर्प्राप्ति के लिए संघर्ष किया, जिससे सामाजिक समानता पर आधारित समाज का निर्माण हो सके। अंबेडकर के विचारों ने दलितों को रूढ़िवादी परंपराओं को तोड़ने और अपने सौंदर्यशास्त्र को स्थापित करने के लिए प्रेरित किया। दलित विमर्श ने बाद में भाषा, धर्म और राष्ट्र की सीमाओं को लांघकर अंतरराष्ट्रीय स्तर पर अपनी प्रासंगिकता साबित की। संक्षेप में, यह शोधालेख बताता है कि अंबेडकरवाद ने दलित कविता को राजनीतिक चेतना से भरकर उसे केवल साहित्य न रहकर, सामाजिक परिवर्तन और क्रांति का एक सशक्त माध्यम बना दिया, जहाँ राजनीतिक विमर्श काव्य के माध्यम से मुखर हुआ।

कूटशब्द: *डॉ. अंबेडकर, दलित साहित्य, दलित चेतना, दलित कविता, सामाजिक न्याय, राजनीतिक विचार, ब्राम्हणवाद*

प्रास्ताविक

दलित कविता भारतीय समाज में जाति और वर्ग के आधार पर होने वाले भेदभाव का ज़ोरदार विरोध करती है। वर्ण व्यवस्था पर आधारित जाति व्यवस्था आज भी भारतीय समाज को परेशान कर रही है, जिससे निचली जाति और आर्थिक रूप से कमज़ोर समुदायों का अमानवीय शोषण हो रहा है। दलित कविता इस शोषण को खुलकर चुनौती देती है, और जातिवादी उत्पीड़न को बनाए रखने के लिए ब्राह्मणों को दोषी ठहराती है। कवि मलखान सिंह, अपनी कविता सुनाइए। इस जाति के ब्राह्मण अनोखे तरीके से सवाल पूछते हैं। "सुनो ब्राह्मण/हमारे पसीने से बू आती है, तुम्हें/.../तुम, मेरे साथ आओ/चमड़ा पकाएँगे/दोनों मिल-बैठकर/ .../ शाम को थककर पसर जाओ धरती पर/सूँघो खुद को/बेटों को/ बेटियों को/तभी जान पाओगे तुम/जीवन की गन्ध को/बलवती होती है जो/देह की गन्ध से।"[१]

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
नितीन वामनराव गायकवाड, आदर्श महाविद्यालय उमरगा, तालुका उमरगा, जिल्हा धाराशिव.

How to cite this article:
गायकवाड, नितीन. वामनराव. (2026). अम्बेडकरवाद और काव्य: दलित कविता में राजनीतिक विमर्श का उत्कर्ष. Journal of Research and Development, 18(1(VIII)), 32–34. https://doi.org/10.5281/zenodo.18740361

Quick Response Code:
Website: https://jrdrvb.org/
DOI: 10.5281/zenodo.18740361
OPEN ACCESS

दलित साहित्य भारतीय साहित्य में एक महत्वपूर्ण धारा है, जिसमें दलित समुदाय के लेखक हिंदी साहित्य में योगदान दे रहे हैं। 'जूठन' और 'तिरस्कृत' जैसी आत्मकथाओं ने ध्यान आकर्षित किया है। ओमप्रकाश वाल्मीकि और मोहनदास नैमिशराय जैसे दलित कवि अपनी अनूठी आवाज़ से हिंदी कविता को समृद्ध कर रहे हैं। अन्य उल्लेखनीय कवियों में कुसुम वियोगी, रजनी तिलक और कंवल भारती शामिल हैं। उनकी रचनाएँ अनकहे अनुभवों और अलग-अलग दृष्टिकोणों को दर्शाती हैं, जिससे हिंदी साहित्य को गहराई मिलती है।

बाबा साहेब डॉ. अंबेडकर के विचारों ने दलितों में एक नई जागरूकता पैदा की है, जिसने छुआछूत और जातिगत भेदभाव की पुरानी समस्याओं को चुनौती दी है। इस दौर में दलित पत्रकारिता और साहित्य में काफी विकास हुआ है, जिसमें डॉ. सोहनपाल सुमनाक्षर जैसे पत्रकारों और ओमप्रकाश वाल्मीकि जैसे लेखकों ने गहरा प्रभाव डाला है। मौजूदा दौर की पहचान बढ़ी हुई दलित चेतना है, जिसे अक्सर दलित 'जागरूकता' का दौर कहा जाता है, जो डॉ. अंबेडकर के सिद्धांतों और दलितों के कल्याण के प्रति उनके समर्पण से प्रेरित है। डॉ. अंबेडकर राजनीतीक विषय पर कहना हैं-

"एक स्वर्ण हमेशा एक स्वर्ण रहता हैं
एक अछूत हमेशा अछूत रहता हैं
एक ब्राह्मण हमेशा ब्राह्मण रहता हैं
एक भंगी हमेशा भंगी रहता हैं
वे ऊचें रहते हैं जो ऊचें पैदा होते हैं
भाग्य के कठोर नियम पर खड़ी हैं
यह व्यवस्था अपरिवर्तनीय।
इसलिए व्यक्ति की योग्यता निरथक हैं
नीतिवान अछूत भी नीचा हैं, हीन स्वर्ण से
धनवान अछूत भी नीचा हैं, धनहीन स्वर्ण से"

बाबा साहेब डॉ. भीमराव अंबेडकर का यह विचार कि जाति व्यवस्था के अंतर्गत व्यक्ति की पहचान उसके जन्म के आधार पर होती है, दलित साहित्य के सिद्धांतों में एक महत्वपूर्ण पहलू है। उनका मानना था कि जाति व्यवस्था एक सामाजिक प्रणाली है जो व्यक्ति को उसके जन्म के आधार पर परिभाषित करती है, न कि उसकी आर्थिक स्थिति या शिक्षा के स्तर के आधार पर।

इस दृष्टिकोण के अनुसार, चाहे कोई व्यक्ति धनवान हो या शिक्षित, यदि वह निम्न जाति में जन्मा है, तो उसे समाज में दलित ही माना जाएगा। यह विचार जातिवाद की गहराई और उसके सामाजिक प्रभाव को दर्शाता है। इसलिए, जो साहित्य उन अनुभवों और संघर्षों को व्यक्त करता है जो निम्न जातियों के लोगों ने झेले हैं, उसे दलित साहित्य माना जाना चाहिए।

दलित साहित्य उन आवाजों और कहानियों को समाहित करता है जो जातिवाद, शोषण और सामाजिक असमानता के खिलाफ हैं। यह साहित्य न केवल दलित समुदाय के अनुभवों को उजागर करता है, बल्कि समाज में समानता और न्याय की आवश्यकता पर भी जोर देता है। इस प्रकार, अंबेडकर का यह सिद्धांत दलित साहित्य की पहचान और उसकी सामाजिक प्रासंगिकता को मजबूत करता है, और यह दर्शाता है कि जाति व्यवस्था का प्रभाव व्यक्ति के जीवन के हर पहलू में होता है।

दलित कवि कड़ी मेहनत और ईमानदारी से कमाने में विश्वास करते हैं, और निचली, गरीब और अनपढ़ जातियों के शोषण को खारिज करते हैं। वे अमानवीय लूट के सभी रूपों की निंदा करते हैं। कवि नवेन्दु महर्षि अपनी कविता 'तुम सिर्फ चालाक हो'में कहते हैं – "तुम सिर्फ चालाक हो/ योग्य नहीं/ योग्य तो हैं वे-/ जो/ चट्टान तोड़ते हैं/ नहरें बनाते हैं/ सड़कें बनाते हैं/... / योग्य तो हैं वे/ तुम नहीं/ तुम तो/ अंगूठा कटवाते हो/ सिर कलम करते हो/ कान में पिघला शीशा डालते हो।"[२]

हिंदू समाज में, यह मान्यता कि कड़ी मेहनत करना निचली क्लास का काम है, जबकि काम न करना ऊंची क्लास का काम है, धार्मिक ग्रंथों के ज़रिए फैलाई जाती है। कविता भारती अपनी कविता 'तो, तुम्हारा विश्वास क्या है?' में इस भेदभावपूर्ण जाति व्यवस्था को चुनौती देती हैं। "तुम्हारी स्त्री, बहिन और पुत्री के साथ/ कर सकता है बलात्कार;/ जला सकता है घर-बार/ तब, तुम्हारी निष्ठा क्या होती? / यदि रामायण में राम / तपस्वी-धर्मनिष्ठ ब्राह्मणों का करते कत्ले आम/ तुलसीदास मानस में लिखते-/ पूजिए सूद्र सील गुन हीना/ तब, तुम्हारी निष्ठा-क्या होती?"[३]

हिन्दू धर्मग्रन्थों पर आधारित इस महान भारतीय संस्कृति को दलित कवि छलावा बताता है, क्योंकि इसमें दलितों के लिए कोई सम्मानजनक जगह नहीं रही है। उनका सबकुछ इसी 'महान' संस्कृति के कारण छीन लिया गया।बलबीर माधोपुरी मेरा बुजुर्ग कविता में कहते हैं, "परिन्दों को उड़ने को आकाश/ रहने को घर है/ और मेरे पास क्या है/ गौरवमयी संस्कृति का देश/ गुलामी की प्रथा को बरकरार

रखने के लिए/ मेरी अपनी जमीन।" ४ इस देश के मूल निवासी दलित यहीं अपनी धरती पर ही गुलाम बना दिए गए हैं। दलित कवि का यह दर्द माधोपुरी की इस कविता में व्यक्त हुआ है।

मेरा संदेश सीधा सा है (कबीर) दूसरों को चुप कराने से पहले, बोलना सीखो। रविदास से प्रेरणा लें, जिन्होंने पारंपरिक पूजा-पाठ के तरीकों पर सवाल उठाए। रविदास ने सिर्फ़ भौतिक चढ़ावों से नहीं, बल्कि मन और आत्मा से पूजा करने पर ज़ोर दिया। उन्होंने कुछ इंसानों और चीज़ों से जुड़ी अपवित्रता की धारणा को चुनौती दी।

"मैं बिगड़ा, तुम न बिगड़ना।
हरा-भरा पेड़ था, चंदन के संग चंदन होकर बिगड़ गया।
निर्मल जल था, गंगा के संग गंगा होकर बिगड़ गया।
लोहा था, पारस के संग सोना होकर बिगड़ा। " ५

रविदास के भजन में आध्यात्मिकता की गहरी समझ और पाखंड को नकारना दिखता है। इसी तरह, कबीर की शिक्षाएं आत्म-जागरूकता और सच्चाई पर ज़ोर देती हैं। आइए, हम अपनी अनोखी पहचान को अपनाएं, जैसा कि कबीर ने किया था। दलित समुदाय के लिए, कबीर का संदेश साफ़ है आज की दलित कविता असल ज़िंदगी के अनुभवों का एक शक्तिशाली भावनिक दस्तावेज है, जो गहरे दर्द और गुस्से को ज़ाहिर करती है। दलित कवियों द्वारा इस्तेमाल की जाने वाली भाषा कठोर और कभी-कभी अश्लील भी हो सकती है, जो उनकी सच्ची भावनाओं को दिखाती है। खासकर महिला कवि, अपने उत्पीड़कों के प्रति तीव्र नफरत और नाटकीयता के साथ अपनी भावनाओं को व्यक्त करती हैं, जिससे सामाजिक अन्याय और जातिगत भेदभाव के खिलाफ प्रतिरोध की एक प्रामाणिक आवाज़ बनती है। हिंदी दलित कविता भारत में दलितों द्वारा झेली जाने वाली अमानवीय अत्याचारों के खिलाफ विरोध का एक रूप है, जिसका मकसद समाज को ज़्यादा न्यायपूर्ण बनाना है। डॉ. अंबेडकर के विचारों ने दलित चेतना को आकार देने और दलित साहित्य के विकास को प्रेरित करने में महत्वपूर्ण भूमिका निभाई है। १९७० के दशक से, दलित साहित्य हिंदी साहित्य में एक अलग आवाज़ के रूप में उभरा है, जो सामाजिक और राजनीतिक न्याय के लिए दलितों के संघर्षों और आकांक्षाओं को उजागर करता है। यह साहित्य, अंबेडकर के समानता और न्याय के सिद्धांतों में निहित है, जो पारंपरिक पदानुक्रम को चुनौती देता है और एक ज़्यादा समावेशी समाज की वकालत करता है। आज के दलित साहित्य को अंबेडकरवादी साहित्य के रूप में देखा जा सकता है, जो गहरी सामाजिक असमानताओं के सामने समानता, भाईचारा और न्याय का संदेश देता है।

निष्कर्ष

डॉ. भीमराव अंबेडकर ने अपने जीवन और लेखन के माध्यम से दलितों के अधिकारों, उनके सामाजिक और राजनीतिक उत्थान की आवश्यकता को स्पष्ट रूप से उजागर किया। उन्होंने जातिवाद और सामाजिक असमानता के खिलाफ आवाज उठाई और समाज में एक समानता आधारित ढांचे की आवश्यकता पर जोर दिया।अंबेडकर का साहित्य न केवल दलितों के लिए बल्कि समग्र मानवता के लिए एक प्रेरणा स्रोत है। उनके विचारों में शिक्षा, राजनीतिक भागीदारी, और सामाजिक न्याय की बातें प्रमुखता से आती हैं। वे मानते थे कि केवल राजनीतिक अधिकार ही नहीं, बल्कि आर्थिक और सामाजिक अधिकार भी आवश्यक हैं ताकि दलित समाज अपनी स्थिति को सुधार सके। आज का दलित साहित्य अंबेडकरवादी दृष्टिकोण से प्रभावित है क्योंकि यह न केवल शोषण के खिलाफ आवाज उठाता है, बल्कि सामाजिक बदलाव की दिशा में भी काम करता है। यह साहित्य उन अनुभवों, संघर्षों और आकांक्षाओं को व्यक्त करता है जो दलित समुदाय ने सदियों से झेले हैं। अंबेडकर के विचारों के आधार पर, आज का दलित साहित्य एक सशक्त माध्यम बन गया है, जो न केवल दलितों की पहचान को पुनर्परिभाषित करता है, बल्कि समाज में समानता और न्याय की स्थापना की दिशा में भी एक महत्वपूर्ण कदम है। इस प्रकार, अंबेडकरवादी दृष्टिकोण दलित साहित्य का एक केंद्रीय तत्व बन गया है, जो आज भी प्रासंगिक और प्रेरणादायक बना हुआ है।

संदर्भ

1. भारती, कँवल. दलित-निर्वाचित कविताएँ, सं., साहित्य उपक्रम, इतिहासबोध प्रकाशन, इलाहाबाद (उत्तर प्रदेश),पृ. 49
2. द्वारिका प्रसाद चारुमित्र. "अनभै साँचा त्रैमासिक", दलित विमर्श पर केन्द्रित विशेषांक, सं. द्वारिका प्रसाद चारुमित्र, अक्टूबर-दिसम्बर,2008,अंक-12,दिल्ली,पृ. 139
3. कँवल, भारती, तब तुम्हारी निष्ठा क्या होती?, बोधिसत्व प्रकाशन,रामपुर, उत्तर प्रदेश,1996,पृ. 38

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(VIII)| January- 2026

4. द्वारिका, प्रसाद चारुमित्र. 'अनभै साँचा त्रैमासिक', दलित विमर्श पर केन्द्रित विशेषांक, सं. , अक्टूबर-दिसम्बर, 2008, अंक-12, दिल्ली, पृ. 137
5. दास, श्याम सुंदर. संपादक, "कबीर ग्रंथावली", साहित्य सरोवर, पृ. ३००

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(VIII)| January- 2026

Original Article

अलिबाग मध्ये शाश्वत विकासासाठी हरित ऊर्जेची भूमिका

Sanjana kunal patil
PPES ACS College Veshvi, Alibag, Mumbai University, Geography department
Email: sanjanaraut460@gmail.com

Manuscript ID:
JRD -2026-180110
ISSN: 2230-9578
Volume 18
Issue 1(VIII)
Pp 35-39
January 2026
Submitted: 10 Dec. 2025
Revised: 20 Dec. 2025
Accepted: 10 Jan.2026
Published: 31 Jan. 2026

सारांश

अलिबाग तालुका हा रायगड जिल्ह्यातील एक महत्त्वाचा किनारी व पर्यटनप्रधान भाग असून अलीकडील काळात येथे लोकसंख्या वाढ, पर्यटनाचा विस्तार, शहरीकरण आणि जीवनशैलीतील बदल यांमुळे ऊर्जेची मागणी सातत्याने वाढत आहे. पारंपारिक ऊर्जास्रोतांवर—विशेषतः कोळसा, पेट्रोलियम आणि नैसर्गिक वायू—अवलंबून राहिल्याने प्रदूषण, हरितगृह वायू उत्सर्जन आणि हवामान बदल यांसारख्या गंभीर पर्यावरणीय समस्या निर्माण होत आहेत. या पार्श्वभूमीवर शाश्वत विकास साध्य करण्यासाठी हरित (नवनीकरणीय) ऊर्जेचा स्वीकार करणे ही काळाची गरज बनली आहे. या संशोधनाचा मुख्य उद्देश अलिबाग तालुक्यातील हरित ऊर्जेची सद्यस्थिती, तिचा सामाजिक-आर्थिक व पर्यावरणीय परिणाम आणि शाश्वत विकासातील भूमिका यांचा अभ्यास करणे हा आहे. संशोधनासाठी प्राथमिक व द्वितीय अशा दोन्ही पद्धतींचा वापर करण्यात आला आहे. प्राथमिक माहिती क्षेत्रीय सर्वेक्षण व स्थानिक पातळीवरील निवडक दुकानांकडून गोळा करण्यात आली, तर द्वितीय माहिती शासकीय अहवाल, धोरण दस्तऐवज व प्रकाशित साहित्यावर आधारित आहे. संशोधनात तीन प्रमुख गृहीतके मांडण्यात आली असून त्यांची पडताळणी उपलब्ध माहितीच्या आधारे करण्यात आली आहे.

अभ्यासातून असे दिसून येते की अलिबाग परिसरात विशेषतः सौरऊर्जेचा वापर हळूहळू वाढत आहे. घरगुती पातळीवर सौर पॅनल, सौर जलतापक व सौर दिव्यांचा वापर वाढताना दिसतो, तसेच शासकीय कार्यालये, शाळा-महाविद्यालये आणि काही खाजगी संस्था हरित ऊर्जेकडे वळत आहेत. पर्यटन क्षेत्रातही काही हॉटेल्स, होम-स्टे व रेस्टॉरंटमध्ये सौरऊर्जेचा वापर सुरू झाला असून त्यामुळे पर्यावरणपूरक पर्यटनाला चालना मिळत आहे. २०२३ ते २०२५ या कालावधीत निवडक पाच दुकानांच्या विक्री आकडेवारीवरून हरित ऊर्जा उपकरणांच्या मागणीत सातत्याने वाढ झाल्याचे स्पष्ट होते. यामागे वाढती जनजागृती, शासकीय अनुदान योजना आणि दीर्घकालीन खर्चबचत हे प्रमुख घटक आहेत. हरित ऊर्जेच्या वापरामुळे अलिबागमधील सामाजिक व आर्थिक जीवनमानावर सकारात्मक परिणाम दिसून येतात. वीज खर्चात बचत, प्रदूषणात घट, पर्यावरणाबाबतची जागरूकता आणि स्थानिक पातळीवर रोजगारनिर्मिती हे महत्त्वाचे फायदे आढळतात. तथापि, सुरुवातीचा जास्त खर्च, तांत्रिक माहितीचा अभाव, प्रशिक्षित मनुष्यबळाची कमतरता आणि पावसाळ्यातील कमी सूर्यप्रकाश यांसारख्या काही अडचणीही जाणवतात. एकूणच, अभ्यासातून असे निष्कर्ष निघतात की योग्य शासकीय प्रोत्साहन, जनजागृती, तांत्रिक प्रशिक्षण आणि स्थानिक पातळीवरील नियोजन यांच्या साहाय्याने अलिबाग तालुक्यात हरित ऊर्जेचा वापर अधिक व्यापक प्रमाणात वाढवता येऊ शकतो. त्यामुळे ऊर्जा स्वावलंबन, पर्यावरण संरक्षण आणि आर्थिक-सामाजिक विकास यांचा समतोल साधत अलिबागचा शाश्वत व पर्यावरणपूरक विकास साध्य होऊ शकतो.

कीवर्ड्स: *हरित ऊर्जा, शाश्वत विकास, सौरऊर्जा, नवनीकरणीय ऊर्जा, अलिबाग तालुका, पर्यावरण संरक्षण, ऊर्जा स्वावलंबन, पर्यटनप्रधान क्षेत्र, सामाजिक-आर्थिक परिणाम, वीज बचत, हरितगृह वायू उत्सर्जन, हवामान बदल*

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Quick Response Code:
Website:
https://jrdrvb.org/
DOI:
10.5281/zenodo.18740431
OPEN ACCESS

Address for correspondence:
Sanjana kunal patil, Geography department, PPES ACS College Veshvi, Alibag, Raigad Shivaji university, kolhapur Raigad, India.

How to cite this article:
patil, S. kunal. (2026). अलिबाग मध्ये शाश्वत विकासासाठी हरित ऊर्जेची भूमिका. Journal of Research and Development, 18(1(VIII)), 35–39. https://doi.org/10.5281/zenodo.18740431

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(VIII)| January- 2026

प्रस्तावना

भारत हा विकसनशील देशांपैकी एक देश असून भारत हा जगातील सर्वाधिक वेगाने विकसित होणाऱ्या देशांपैकी एक देश आहे. वाढत्या लोकसंख्येमुळे, औद्योगिकीकरणामुळे व शहरीकरणामुळे ऊर्जेची मागणी झपाट्याने वाढत आहे. सद्यस्थितीला भारतातील बहुतांश ऊर्जा ही कोळसा, खनिज तेल आणि नैसर्गिक वायू यांसारख्या पारंपारिक स्त्रोतांवर आधारित आहे. या ऊर्जा स्त्रोतांचा वापर पर्यावरणासाठी घातक असून, त्यातून प्रदूषण व हरितगृह वायु उत्सर्जित होतात. तसेच हवामानात बदल होतो व यामुळे गंभीर समस्या उद्भवण्याची शक्यता आहे.

शाश्वत विकासासाठी व विकसित भारत बनवण्यासाठी स्वच्छ प्रदूषणमुक्त व नवनीकरण ऊर्जेकडे भर देणे ही काळाची गरज आहे. हरित ऊर्जा व नावनीकरण ऊर्जा ही अशी ऊर्जा आहे, जी सतत मानवाला आपल्याला निसर्गाकडून मोफत व अविरत मिळत असते आणि ही ऊर्जा पर्यावरणाला हानी ही पोचवत नाही. सौरऊर्जा, पवन ऊर्जा, जलविद्युत ऊर्जा, बायोगॅस व ग्रीन हायड्रोजन हे तिचे महत्त्वाचे प्रकार आहेत.

भारत हा प्रचंड लोकसंख्या असलेला आणि जलद गतीने विकसित होणार देश आहे. भारतात प्रत्येक क्षेत्रात, शेती, उद्योग, वाहतूक, तंत्रज्ञान इत्यादींमुळे ऊर्जेची मागणी दिवसेंदिवस वाढत चालली आहे. आज बहुतांश ऊर्जा ही कोळसा, पेट्रोलियम आणि नैसर्गिक वायू यांसारख्या पारंपारिक साधनांवर अवलंबून असून यामुळे प्रदूषण, हरितगृह वायू उत्सर्जित होऊन हवामानात बदल होतो, आणि गंभीर समस्या निर्माण होत आहेत, आणि म्हणून विकसित भारत घडवायचा असेल तर हरित ऊर्जेचा व्यापक वापर करून तो साध्य होऊ शकतो. ऊर्जा स्वावलंबन, पर्यावरणीय समतोल, आर्थिक विकास आणि सामाजिक कल्याण या सर्वांचा केंद्रबिंदू ‘हरित ऊर्जा’ आहे.

गृहीतके

1. अलिबाग परिसरात हरित ऊर्जेचा वापर वाढत आहे.
2. हरित ऊर्जेचा वापरामुळे पर्यावरण संरक्षण व शाश्वत विकासात हातभार लागतो आहे.
3. हरीचा ऊर्जामुळे स्थानिक लोकांच्या सामाजिक, आर्थिक जीवनमानात सकारात्मक बदल झाला आहे.

संशोधनाची पद्धत

संशोधन कार्यासाठी प्राथमिक आणि द्वितीय अशा दोन्ही अभ्यास पद्धतींचा वापर करण्यात आला आहे. त्या संशोधनात गृहीतकांची प्राथमिक व दुय्यम माहितीच्या आधारे पडताळणी करण्यात आली आहे.

हरित ऊर्जेचे संकल्पना

ऊर्जा हे पर्यावरण संरक्षण, आर्थिक विकास आणि सामाजिक कल्याण यातील घटकांमधील संतुलन साधनांवर आधारित आहे. पारंपरिक जीवाश्मयधनांचा, पेट्रोल इत्यादी ऊर्जा उत्पादनामुळे प्रदूषण, हवामान बदल आणि संसाधनांचा ऱ्हास होतो आहे. या पार्श्वभूमीवर हारीत उर्जेची संकल्पना समोर आली आहे.

ऊर्जा ही अक्षय स्वरूपाची असल्यामुळे ती दीर्घकाळ उपलब्ध राहते. सौर, पवन ऊर्जा सारख्या स्तोत्रांमुळे नैसर्गिक प्रक्रियांवर अवलंबून असल्याने त्यांचा पुनर्वापर शक्य आहे. यामुळे ऊर्जेच्या सुरक्षिततेस हातभार लागतो. हरित ऊर्जा ही केवळ ऊर्जा निर्मिती साधन नसून ती शाश्वत विकासाची दिशा आहे.

सामाजिक दृष्टिकोनातून पाहता हरित ऊर्जेचा वापर ग्रामीण व शहरी भागात रोजगार निर्मिती चालना देतो. सौर पॅनल स्थापन करणे, आर्थिक दृष्ट्या सुरुवातीचा खर्च जास्त असला तरी दीर्घकाळ वापरामुळे ऊर्जेची बचत होते. हरित ऊर्जा ही पर्यावरणीय दृष्ट्या प्रदूषण मुक्त असल्याने हरितगृह वायूचे उत्सर्जन कमी होते. त्यामुळे जगातील तापमान वाढ हवामान बदल व पर्यावरण असमतोल यावर नियंत्रण ठेवण्यास मदत होते, अशाप्रकारे हरित ऊर्जाची संकल्पना ही शाश्वत विकासाच्या मूलभूत तत्वांची सुसंगत असून भविष्यातील पिढ्यां च्या गरजा लक्षात घेऊन वर्तमानातील ऊर्जेच्या गरजा पूर्ण करण्याचा मार्ग दाखवतो.

हरित ऊर्जेची व्याख्या

“नैसर्गिक व अक्षय स्रोतांपासून मिळणारी स्वच्छ ऊर्जा म्हणजे ‘हरित ऊर्जा’ होय.”

“ज्या ऊर्जेमुळे प्रदूषण कमी होऊन पर्यावरण संरक्षणास मदत होते अशा ऊर्जेस ‘हरित ऊर्जा’ असे म्हणतात.”

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(VIII)| January- 2026

जगामध्ये व भारतामध्ये हरित ऊर्जेची सद्यस्थिती

आजच्या काळात जगभरात हरित ऊर्जेला खूप महत्त्व दिले जात आहे. वाढते औद्योगिकीकरण, वाढते वाहनांची संख्या आणि जीवाश्म इंधनांचा होणारा वाढता वापर यामुळे प्रदूषण वाढले असून हवामान बदलाचा गंभीर प्रश्न निर्माण झाला आहे. या पार्श्वभूमीवर अनेक देशांनी सौरऊर्जा पवन ऊर्जा जलविद्युत आणि जैव ऊर्जा यांसारख्या हरिता ऊर्जेचा स्त्रोतांचा वापर वाढवण्यास सुरुवात केली आहे. सौरऊर्जा आणि पवन ऊर्जा हे जगभरात सर्वात वेगाने विकसित होणारी ऊर्जा स्रोत ठरले आहेत.

चीन अमेरिका जर्मनी जपान आणि युरोपियन देश हरित ऊर्जा उत्पादनात आघाडीवर आहेत. अनेक देशांनी कार्बन उत्सर्जन कमी करण्यासाठी दीर्घकालीन धोरणे स्वीकारली आहेत. जगभरात हरित ऊर्जेचा वापर केवळ प्रदूषण व पर्यावरण संरक्षण इतकाच नसून ते अधिक आर्थिक विकासाला ही चालना देणारे आहे.

भारतातील हरित ऊर्जेची सद्यस्थिती

भारत हा विकसनशील देश असून येथे ऊर्जेची गरज दिवसेंद दिवस वाढत आहे. पारंपारिक ऊर्जा स्वतःवर अवलंबून राहिल्यास प्रदूषण व इंधन टंचाई सारख्या समस्या वाढू शकतात त्यामुळे भारत सरकारने हरित ऊर्जेच्या विकासावर विशेष भर दिला आहे

सौरऊर्जा पवन ऊर्जा जलविद्युत ऊर्जा जैव ऊर्जा या क्षेत्रात देशांनी लक्षणीय प्रगती केली आहे. देशातील अनेक राज्यांमध्ये मोठ्या प्रमाणात सौर प्रकल्प उभारण्यात आले आहेत. ग्रामीण भागात सौरदिवे सौर पंप यांचा वापर वेगाने वाढता दिसत आहे. शेतकरी घरगुती वापर करते आणि शैक्षणिक संस्था हरित ऊर्जेकडे हळूहळू वळत आहेत. भारत सरकारकडून अनुदान योजना आणि जनजागृती कार्यक्रम राबवली जात असल्याने लोकांमध्ये हरित ऊर्जेबाबत जागृतीता वाढली आहे. त्यामुळे भारतात हरित ऊर्जे च्या शाश्वत विकासाच्या दृष्टीने एक महत्त्वाची दिशा दिसत आहे.

अलिबाग मधील हरित ऊर्जा व त्याची सद्यस्थिती

अलिबाग तालुका हा रायगड जिल्ह्यातील एक महत्त्वाचा किनारी व पर्यटन प्रधान भाग आहे जिथे वाढते नागरिकीकरण पर्यटन शैक्षणिक संस्था आणि घरगुती वीज यांचा वापर यामुळे ऊर्जेची गरज वाढत आहे. या पायावर आधारित परिसरात हरित ऊर्जेचा सौरऊर्जेचा वापर हळूहळू वाढताना दिसत आहे. अलिबाग मध्ये अनेक घरांवर सौर पॅनल सौरभद्र ताबड आणि सौरदिवे वापरताना दिसत आहेत शासकीय कार्यालय शाळा महाविद्यालय आणि काही खाजगी संस्था सौरऊर्जेचा वापर करत आहेत ग्रामीण भागात वीज पुरवठ्यातील अडचणी लक्षात घेता सौरऊर्जेला पर्यायी स्त्रोत म्हणून महत्त्व मिळत आहे त्यामुळे घरगुती वीज खर्चात बचत होत असून लोकांचा कल हरित ऊर्जे कडे वाढताना दिसतो.

पर्यटन क्षेत्रातही काही हॉटेल्स होम स्टेज आणि रेस्टॉरंट मध्ये सुद्धा सौरऊर्जेचा वापर सुरू झाला आहे त्यामुळे पर्यावरण पूरक पर्यटन वाढीस लागण्यात मदत होत आहे तसेच सौरऊर्जेचे संबंधित उपकरणांची देखभाल व व बसवणे यामुळे स्थानिक पातळीवर माझे प्रमाणात रोजगार निर्मिती ही होत आहे. तसेच अलिबाग मध्ये हरित ऊर्जेचा वापरास काही अडचणी ही येत आहेत. जरी सुरुवातीचा खर्च जास्तअसला, तांत्रिक माहितीचा अभाव असला तरी वाढती जागृकता शासकीय प्रोत्साहन योजना आणि पर्यावरण संरक्षणाची गरज लक्षात घेता भविष्यात अलिबागमध्ये हरित ऊर्जेचा वापर अधिक वाढण्याची शक्यता आहे.

अलिबाग मधील हरित ऊर्जेच्या वापराच्या अडचणी

अलिबाग सारख्या पर्यटन क्षेत्र असणाऱ्या परिसरात हरित ऊर्जेचा वापर वाढत जरी असला तरी काही अडचणी आढळून येतात सर्वात मोठी अडचण म्हणजे पैसा सौर पॅनल बॅटरी यांचा सुरुवातीचा खर्च खूप जास्त असतो या हरित ऊर्जेचा उपकरणाची किंमत ही अनेक सामान्य कुटुंबांना परवडणारे नसते तसेच शासकीय अनुदानही व योजनांची अपूर्ण माहिती असल्याने काही अडचणी येतात. ग्रामीण भागात तांत्रिक माहिती व प्रशिक्षित मनुष्यबळाचा अभाव दिसून येतो सौर उपकरणांची देखभाल व दुरुस्ती वेळेवर न झाल्यास लोकांचा विश्वास कमी होतो काही miठिकाणी जागेची कमतरता आढळते. वातावरण पावसाळ्यातील काय कमी सूर्यप्रकाश यामुळे सूर्य उर्जेचे कार्यक्षमता कमी होते त्यामुळे काही लोक झाले तर ऊर्जेचा स्वीकार करण्यास अजूनही संकोच करत आहेत.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(VIII)| January- 2026

	विक्रीचा घटक	२०२३	२०२४	२०२५	एकूण
दुकान १	सौर पॅनल, जळतापक	4	7	10	21
दुकान २	सौरदिवे, इन्वर्टर, बॅटरी	5	8	12	25
दुकान ३	सौरजलतापक	3	6	9	18
दुकान ४	सौर पॅनल EV चार्जिंग युनिट	2	5	8	15
दुकान ५	सौरभ जलतापक, सौरदिवे	3	6	9	18
एकूण		17	32	48	97

2023 2024 2025 या गेल्या तीन वर्षातील हरित ऊर्जेच्या वापराचा मागवा खालील प्रमाणे तक्त्यात सांगण्याचा प्रयत्न केला आहे.
वरील आकडेवारी अलिबाग तालुक्यातील निवडक पाच दुकानांच्या प्राथमिक क्षत्रिय सदस्यावर आधारित आहे.
वरील ग्राफ आणि तक्त्यावरून असे दिसून येते की 2023 मध्ये विक्री कमी होती 2024 मध्ये लक्षणीय वाढ झालेली दिसते 2025 मध्ये सर्वाधिक विक्री नोंदवली गेली आहे

विश्लेषण

या कालावधीत अलिबाग मध्ये निवडक पाच दुकानांच्या विक्री आकड्यांवरून हरित ऊर्जा उपकरणांच्या मागणी सातत्याने वाढ झालेली दिसून येते 2023 मध्ये मर्यादित स्वरूपात असलेली विक्री 2024 मध्ये विशेषतः 2025 मध्ये मोठ्या प्रमाणात वाढलेली आहे यामागे वाढलेली जनजागृती शासकीय अनुदान योजना हे प्रमुख घटक आहेत यातून गृहीतक एक सिद्ध होते.

स्थानिक दुकानांची विक्री पाहता वाढते उपकरणे संख्या यामुळे असे दिसून येते की हरित ऊर्जा पगारांची विक्री वाढली आहे यामुळे स्थानिक लोकांच्या सामाजिक आणि आर्थिक जीवनात सकारात्मक परिणाम दिसून येत आहे येथे गृहीतक तिसरे सिद्ध होते. आणि वाढत्या विक्रीमुळे ही बाब धोरणात्मक हस्तक्षेपाचा सकारात्मक परिणाम दिसून येतो यामुळे गृहीतक दुसरे सिद्ध होते.

हरित ऊर्जेचा सामाजिक आर्थिक परिणाम

अलिबाग हा रायगड जिल्ह्यातील किनारपट्टीचा पर्यटन प्रधान तालुका असून अलीकडच्या काळात येथे हरित ऊर्जेचा वापर हळूहळू वाढत आहे. यामुळे अलिबागचा समाज जीवनावर व स्थानिक अर्थव्यवस्थेवर विविध सकारात्मक परिणाम दिसून येत आहेत हरित ऊर्जेच्या वापरामुळे अलिबाग मधील नागरिकांच्या मनात पर्यावरणाबाबत जागता वाढली आहे सौरऊर्जेचा वापर केल्यामुळे प्रदूषण ही कमी होते.

आर्थिक परिणाम

हरित ऊर्जेचा वापर केल्यामुळे अलिबाग मधील घरगुती व व्यावसायिक वीज खर्चात लक्षणीय बचत होत आहे पर्यटन व्यवसायिकांनी सौरऊर्जेवरील उपकरणांचा वापरामुळे मासिक वेज बिलात लक्षणीय घट झालेली दिसून येत आहे यासोबत स्थानिक पातळीवर रोजगाराच्या संधी निर्माण झाले आहेत पॅनल बसवण्यात एक बाल करणे विक्री करणे यासाठी प्रशिक्षित मनुष्यबळाच्या गरज निर्माण झाली आहे त्यामुळे स्थानिक दुकानदार व सेवा पुरवठादारांना आर्थिक लाभ मिळत आहे त्यामुळे हरित ऊर्जा पर्यावरण पूरकच नसून साने गुरुजींचा चालना देणारे ही आहे.

भविष्यातील अलिबागची शाश्वत विकासाकडील वाटचाल

अलिबाग हा रायगड जिल्ह्यातील किनारपट्टीचा तालुका असून पर्यटना प्रसिद्ध असे ठिकाण आहे भविष्यात अलिबाग शाश्वत विकासाच्या दिशेने प्रगती करेल असे देण्यात येतात वाढतील लोकसंख्या पर्यटन क्षेत्राचा विस्तार आणि ऊर्जा साधनांची वाढती गरज लक्षात घेता अलिबाग मध्ये हरित ऊर्जा आधारित विकासाला विशेष प्राधान्य प्राप्त होणार आहे सौरऊर्जा ऊर्जा कार्यक्षम तंत्रज्ञान आणि पर्यावरण पूरक पायाभूत सुविधा यांचा वापर भविष्यात अधिक व्यापक प्रमाणात होण्याची शक्यता आहे.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(VIII)| January- 2026

भविष्यात अलिबाग मध्ये पारंपारिक ऊर्जेचे साधने कमी होऊन ऊर्जा स्वावलंबनास चालना मिळते तसेच सार्वजनिक ठिकाणी सौरजलतापक आणि सौरदिवे व इतर हरित ऊर्जा उपकरणांचा वापर वाढल्याने विविध खर्चात बचत होईल व पर्यावरणावरील ताण कमी होईल. पर्यटन प्रधान भाग असल्याने अलिबाग मध्ये भविष्यात ग्रीन टुरिझम हरिता पर्यटन संकल्पनेला प्रोत्साहन दिले जाईल यामुळे पर्यावरण संतुलन राखले जाईल.

निष्कर्ष

अलिबाग तालुक्यात हरिता ऊर्जेचा वापर हळूहळू वाढत असून त्याचा सकारात्मक परिणाम पर्यावरण समाज आणि स्थानिक अर्थव्यवस्थेवर दिसून येतो सौर पॅनल यांचा वाढत्या वापरामुळे विविध खर्चात बचत होत आहे प्रदूषणातही उपट होते तसेच स्थानिक पातळीवर रोजगाराच्या संधी निर्माण होत आहेत शासकीय योजना अनुदान आहे व भारतीय जनजागृती यामुळे भविष्यात हरित ऊर्जेचा स्वीकार अधिक वाढवण्यात शक्यता आहे त्यामुळे अलिबागचा विकास शाश्वत आणि पर्यावरण पूरक दिशेने होईल.

संदर्भसूची

1. महाराष्ट्र शासन (2024). राज्य हरित ऊर्जा धोरण. ऊर्जा विभाग, मुंबई.
2. अलिबाग तालुका क्षेत्रीय सर्वेक्षण (2023–2025). प्राथमिक माहिती, रायगड जिल्हा.
3. पर्यावरण, वन व हवामान बदल मंत्रालय (2021). हवामान बदल व शाश्वत विकास. भारत सरकार, नवी दिल्ली.
4. भारत सरकार (2023). National Renewable Energy Policy. Ministry of New and Renewable Energy (MNRE), New Delhi.
5. Planning Commission of India (2018). Sustainable Development and Energy Security in India. Government of India, New Delhi.
6. International Energy Agency (IEA) (2022). Renewable Energy Market Update. Paris.
7. Deshmukh, R. & Kulkarni, S. (2020). Renewable Energy and Rural Development in India. Journal of Sustainable Development, 12(3), 45–58.
8. Patil, A. B. (2019). Green Energy and Environmental Protection. Pune: Nirali Prakashan.
9. Census of India (2011). District Census Handbook – Raigad. Government of India.
10. United Nations (2015). Transforming Our World: The 2030 Agenda for Sustainable Development. UN Publications.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(VIII)| January- 2026

Original Article

'निवडुंग ते बोधीवृक्ष' या आत्मकथनातून प्रतिबिंबित होणारी आंबेडकरी प्रेरणा - एक अभ्यास

निलम नंदलाल अडसुळे
मराठी विभाग, अंकुशराव टोपे कॉलेज, जालना.डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, छत्रपती संभाजीनगर
Email: 01nilamadsule@gmail.com

Manuscript ID:
JRD -2026-180111
ISSN: 2230-9578
Volume 18
Issue 1(VIII)
Pp 40-42
January 2026
Submitted: 12 Dec. 2025
Revised: 22 Dec. 2025
Accepted: 12 Jan.2026
Published: 31 Jan. 2026

सारांश

स्वातंत्र्योत्तर कालखंडात मराठी साहित्यात नवनवीन वाङ्मयीन जाणिवा विकसित झाल्या. त्यामुळे समाजातील वेगवेगळ्या स्तरातील मंडळी 'जीवनानुभव' साहित्यातून शब्दांकित करु लागले. अशा वेगवेगळ्या जीवन जाणिवेतून निर्माण झालेले साहित्य म्हणजेच दलित साहित्य, ग्रामीण साहित्य, स्त्रीवादी साहित्य, विमुक्त जाती-जमातीचे साहित्य होय. या साहित्यापैकी दलित, ग्रामीण, स्त्रीवादी, आदिवासी साहित्य प्रकारांची व स्वरूपांची स्वतंत्र मांडणी व चर्चा झाली आहे. पण भटक्या जाती-जमातींच्या साहित्याच्या स्वरूपाचा संदर्भात स्वतंत्र चर्चा झाली नाही, तर भटक्यांच्या साहित्याला दलित साहित्याचा एक भाग मानण्यात आला.

प्रस्तावना

गेल्या ३५ वर्षात दलित आत्मकथनांचा प्रारंभ झाला. १९७५ साली राम नगरकरांचे 'रामनगरी' हे आत्मकथन प्रथम प्रसिद्ध झाले. मात्र त्यांची फारशी चर्चा दया पवार यांचे 'बलुतं' प्रसिद्ध होईपर्यंत झाली नाही. त्याचे कारणही स्पष्ट आहे, राम नगरकर हे न्हावी म्हणून जन्मले, ते शुद्र जातीत जन्मले असले, तरी अस्पृश्यता आणि जातीव्यवस्थेचा ताप आणि त्रास त्यांना झाला नाही. त्यामुळे तो व्यक्त झाला नाही. पुढे 'बलुतं' व 'उपरा' यामध्ये जे भोगलं तसचं लिहिलं गेलं. हिच भूमिका या आत्मकथनातून व्यक्त होते. आपल्या अनुभवाशी प्रामाणिक राहून आलेली आत्मकथनांमधील अनुभूती महत्त्वपूर्ण आहे. दलितांच्या जीवनात जे भयंकर आहे, त्याची ही अभिव्यक्ती आहे. याची प्रेरणा डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचीच आहे. दलितांच्या जीवनाचे डॉ. आंबेडकरांच्या चळवळीने सम्यक परिवर्तनासाठीचे मानसिक संवर्धन केले. त्यामुळे जीवनात परिवर्तन आले. सामाजिक, सांस्कृतिक, शैक्षणिक जीवनात कमालीचा बदल झाला.

भूतकाळातील भोगलेले जीवन आणि वर्तमानात बदलणारे जीवन याचा आलेख दलित आत्मकथनांनी चितारला आहे. याचा आणखी एक विशेष असा आहे की, महार, मातंग, चांभार, ढोर, कैकाडी, कुडमुडे जोशी, उचल्या, बंजारा, बेरड, लोहार, न्हावी, कोल्हाटी अशा नानाविध दलित जाती-जमातीतून आत्मकथनं लिहिली गेली. या प्रत्येक जाती-जमातीच्या दुःखाची जात कुळी निराळी आहे. कारण त्यांचं जीवनचं वेगळे आहे. हे सारं अस्वस्थ करुन सोडणारं, थक्क करुन सोडणारं जीवन आत्मकथनांतून येते. आपल्या भोवतीच्या समाज-संस्कृतीमध्ये आपल्याच अस्तित्वाचा, आत्मसन्मानाचा आणि त्यासाठी केलेल्या संघर्षाचा शोध हा या आत्मकथनाचा परिघ आहे. समूहकेंद्री जाणिवेने समाजातील जातीय स्तर, ऐकमेकांकडे पाहण्याचे पूर्वग्रहांसह असणारे दृष्टिकोन यातून आले आहे. आंबेडकर समाज आणि आंबेडकरोत्तर समाज अशा दोन्ही काळांचे बनसोडे हे एक संघर्षशील, जाणते आणि सक्रिय साक्षीदार बनले आहेत. हा सगळा काळ त्यांनी त्यांच्या 'निवडुंग ते बोधीवृक्ष' या आत्मकथनाद्वारे व्यक्त केला आहे.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
निलम नंदलाल अडसुळे, मराठी विभाग, अंकुशराव टोपे कॉलेज, जालना.डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, छत्रपती संभाजीनगर.

How to cite this article:
अडसुळे, निलम. नंदलाल. (2026). 'निवडुंग ते बोधीवृक्ष' या आत्मकथनातून प्रतिबिंबित होणारी आंबेडकरी प्रेरणा - एक अभ्यास. Journal of Research and Development, 18(1(VIII)), 40–42. https://doi.org/10.5281/zenodo.18740469

Quick Response Code:
Website: https://jrdrvb.org/
DOI: 10.5281/zenodo.18740469

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(VIII)| January- 2026

संशोधनाची गरज / महत्त्व

'निवडुंग ते बोधीवृक्ष' हे आत्मकथन आहे. दत्तात्रय गुंडेराव बनसोडे यांचे ध्येयनिष्ठ शिक्षक, मुख्याध्यापक, जिल्हा परिषदेचे अध्यक्ष व लोकसभेचे उमेदवार अशा जीवनप्रवाशाचे आंबेडकराची प्रेरणा घेवून सकारात्मक विधायक धडपड हे या कहाणीचे सूत्र आहे. १९८० पासून लिहिल्या गेलेल्या दलित आत्मकथनांनंतर मराठी साहित्यात मोलाची भर टाकलेले हे आत्मकथन आहे. आपल्या भोवतीच्या समाज-संस्कृतीमध्ये आपल्याच अस्तित्वाचा, आत्मसन्मानाचा आणि त्यासाठी केलेल्या संघर्षाचा शोध या आत्मकथनाचा परिघ आहे. बनसोडे यांच्या सहवासात आलेल्यांचे संगत-विसंगत वर्तन अंतर्विरोधी आचरण, मूल्याची भाषा करणाऱ्यांचे दंभ आणि त्यातून घडणारे समाज-संस्कृतीचे दर्शन समाजवास्तव अधोरेखित करणारे आहे. मात्र वास्तव मांडताना द्वेष-विद्वेष नाही, राग-संताप नाही. विवेकनिष्ठ अन् मूल्यनिष्ठ समतोल भूमिका मात्र आहे. या आत्मकथनात डॉ. आंबेडकरांच्या प्रेरणा प्रतिबिंबित होताना दिसून येते. वर्तमान समाजाचे वास्तव आणि इतिहास यांना दिलेले हे अर्थपूर्ण अक्षररुप आहे. 'निवडुंग ते बोधीवृक्ष' या आत्मकथनातून प्रतिबिंबित होणारी आंबेडकरी प्रेरणेची उकल होणे गरजेचे आहे. म्हणून हा विषय प्रकर्षाने संशोधनाच्या दृष्टीने महत्त्वाचा आहे. बनसोडे यांच्या संघर्षमय जीवनात आंबेडकरी प्रेरणा प्रतिबिंबित कशाप्रकारे होते, हा पडलेला प्रश्न अभ्यासातून समोर यावा म्हणून या आत्मकथनाविषयी संशोधन होणे महत्त्वाचे वाटते.

उद्दिष्ट्ये

1. दलित आत्मकथनांचा शोध घेणे.
2. सामाजिक दृष्टिकोनातून आत्मकथनाचा अभ्यास करणे.
3. 'निवडुंग ते बोधीवृक्ष' या आत्मकथनाचे स्वरूप विशेष अभ्यासणे.
4. 'निवडुंग ते बोधीवृक्ष' या आत्मकथनातून प्रतिबिंबित होणारी आंबेडकरी प्रेरणा याचा अभ्यास करणे.
5. आत्मकथनातून आलेल्या जीवन संघर्षाचे स्वरूप समजून घेणे.
6. वाङ्मयीन मूल्यमापन करणे.

गृहितके

1. 'निवडुंग ते बोधीवृक्ष' आत्मकथनातून प्रतिबिंबित होणारी आंबेडकरी प्रेरणेचा विविधांगी अभ्यास करणे.
2. वाङ्मयीन गुणवैशिष्ट्यांचा शोध घेणे.

संशोधनाची पद्धती

संशोधनासाठी सामाजिक विश्लेषणात्मक पद्धतीचा अवलंब करण्यात येणार आहे.

'निवडुंग ते बोधीवृक्ष' आत्मकथनातून ठळक होणारी आंबेडकरी प्रेरणा

'शिका, संघटीत व्हा आणि संघर्ष करा' ही त्रिसूत्री डॉ. बाबासाहेब आबेडकर यांनी आपल्या मुक्या बिनचेहऱ्यांच्या किंवा तुटलेल्या चेहऱ्यांच्या (ब्रोकन मॅन) समाजाला दिली आणि समाजक्रांतीला सुरुवात झाली. डॉ. बाबासाहेबांनी आपल्या महागुरुच्याही एक पाऊल पुढे जाऊन विद्येला 'वाघिणीचं दूध' असं नाव दिलं. असं दूध प्यायल्याने कोट्यवधी दलितांचा आत्मसन्मान जागा झाला. सोबतीला संघटन आणि संघर्ष होताच यातून एक नवा समाज निर्माण होऊ लागला. डॉ. बाबासाहेबांच्या जन्मामुळे कोट्यवधी कुळांचा म्हणजे कुटुंबांचा, माणसांचा उद्धार झाला. यात एक कूळ दत्तात्रय गुंडेराव बनसोडे यांचंही आहे. या क्रांतीकारी वातावरणाचा परिणाम सर्वच अस्पृश्य समूहांवर होत होता. शिक्षणाचं महत्त्व ज्यांना पटलं अशी लाखो मुलं भीमपर्वात आणि नंतरही जन्माला येत राहिली. आत्मसन्मान मिळवत राहिली. त्यात एक बनसोडे होते. आंबेडकरी समाज आणि आंबेडकरोत्तर समाज अशा दोन्ही काळांचे ते एक संघर्षशील जाणते आणि सक्रिय साक्षीदार बनले आहेत. हा सगळा काळ त्यांनी त्यांच्या आत्मकथनाद्वारे व्यक्त केला आहे. बनसोडे यांना निवडुंगाचे काटे टोचले देखील, पण डॉ. बाबासाहेबांच्या विचार प्रेरणेने या जखमाच्या जागी फुलं उगवलेली दिसतात.

'निवडुंग ते बोधीवृक्ष' या आत्मकथनातून प्रतिबिंबित होणारी आंबेडकरी प्रेरणा दिसून येते.

आत्मकथनांमधून एकट्या आत्मकथाकाराचे जीवन येत नाही, तर तो आत्मकथनकार ज्या जातीचा-जमातीचा आहे, त्या जाती-जमातीतील हालअपेष्टा, लाचारीचे, उपासमारीचे, धार्मिक, सामाजिक, सांस्कृतिक जीवन येते. शिवाय रूढी, परंपरा आदी बाबींचाही यात समावेश झालेला दिसतो. बनसोडे हे आंबेडकरी समाज आणि आंबेडकरोत्तर समाज अशा दोन्ही काळांचे ते संघर्षशील, जाणते व सक्रिय साक्षीदार बनले आहेत. हा सगळा काळ त्यांनी त्यांच्या आत्मकथनाद्वारे व्यक्त केला आहे. 'निवडुंग ते बोधीवृक्ष' हे त्या आत्मकथनाचे नाव. श्री. बनसोडे यांचं स्वतःचं कथन असलं तरी हा 'स्व' चा तुकडा नाही. एका मोठ्या परिघावर हा 'स्व' चालतो आहे आणि एका मोठ्या काळाबरोबर तो प्रवासाला निघालेला आहे. आपली स्वतःची पिढी आपल्या अगोदरची पिढी, कळसावर पोहचेल्या

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(VIII)| January- 2026

मुलांची पिढी, आजोबांच्या खाद्यांवर बसून इतिहास डोळयात भरुन घेऊ पाहणाऱ्या नातवांची पिढी आपल्याला या आत्मकथनात भेटते. संघर्षमय जीवन जगत यशोशिखराकडे पोहोचलेल्या व्यक्तीचे अनुभव समाजासमोर या पुस्तकातून आले आहे.

१९ जुलै १९४२ रोजी 'अखिल भारतीय शेड्यूल्ड कास्ट फेडरेशन' 'रिपब्लिकन पार्टी ऑफ इंडिया' या नव्या पक्षाचा आराखडा तयार केला होता. या या नव्या पक्षाची स्थापना केली. आणि आयुष्याच्या शेवटी त्यांनी नियोजित प्रत्येक पक्षाचा उद्देश आणि त्यांचा जाहीरनाम्यामधून त्यांच्या पक्षाचा उद्देश्य आणि त्यांचा जाहीरनाम्यामधून स्वरूप स्पष्ट करता येईल असे वाटते.

"बोधीवृक्ष ज्ञानाचं प्रतीक आहे. सत्याचा शोध घेणारं, दुःखमुक्तीचा संदेश देणारं, मानवी जीवन सुखी आणि आनंदी कसे होईल याचं चिंतन करणारं. विश्वशांती मैत्रभावना, समता, बंधुत्व जोपासणारं आहे. त्यांचं वृक्षाखाली भगवान बुद्धांना ज्ञानप्राप्ती झाली म्हणून ते जगाला वंदनीय आहे. दलित, अस्पृश्य, बहिष्कृत, वंचितांच्या जीवनाला निवडुंगाचं प्रतीक मानलं, तर महामानव डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी शिक्षणाचा मंत्र देऊन उपेक्षित दलित अस्पृश्यांना बहुजनांना डोळस बनविले. कॅक्टसच्या जीवनाचा त्याग करून बोधीवृक्षाचे छायेत आणलेलं आहे. त्यांचा प्रवास म्हणजे निवडुंग ते बोधीवृक्ष हे स्वः कथन."

जन्म, जात, आर्थिक दुबळेपण, अज्ञान, दारिद्य या सर्वांच्या निवडुंगी फण्यातून बनसोडे गुरुजींनी जो लढा दिला तो वाचनीय आहे. संपूर्ण आत्मकथनात स्वतःभोवती फार थोडं लिहून ते वडील, समाज, येणेगूर-सोलापूर-लातूर येथील शैक्षणिक, सामाजिक, राजकीय वातावरणाचा धांडोळा घेतात. गंगापूरसारख्या गावात कार्यक्षेत्र निवडतात. तेथेच परिश्रम आणि निष्ठेने ज्ञानवृक्ष जोपासतात. स्वतचं राष्ट्रीय पातळीवर नाव करतात. मुख्यमंत्र्यांच्या मर्जीला उतरतात. समाज आणि गावक-यांत नेहमी सामंजस्य घडवून आणतात. त्याचेच प्रतिबिंब त्यांच्या विद्यार्थ्यांमध्ये उतरवितात. सामान्य माध्यमिक शिक्षक जनमानसं आणि राज्यसत्तेच्या आदरास पात्र ठरतो. आदर्श शिक्षक, शालांत बोर्डाचे सदस्य, जि. प. अध्यक्ष आणि काँग्रेसतर्फे खासदारकीची निवडणूक लढवितात. तरीही गुरुजी सौजन्यशील वाागतात. त्याचेच प्रत्यंतर सदर आत्मकथनातून दिसून येते.

निष्कर्ष

'निवडुंग ते बोधीवृक्ष' या आत्मकथनाचे निष्कर्ष पुढीलप्रमाणे डॉ. आंबेडकरांच्या सहवासात आलेल्यांचे संगत-विसंगत वर्तन, अंतविरोधी आचरण, मूल्यांची भाषा करणाऱ्याचे दंभ आणि त्यातून घडणारे समाज-संस्कृतीचे दर्शन समाजवास्तव अधोरेखित करणार आहे. मात्र वास्तव माडताना द्वेष-विद्वेष नाही, राग-संताप नाही, विवेकनिष्ठ अन् मूल्यनिष्ठ समतोल भूमिका मात्र आहे. वर्तमान समाजाचे वास्तव आणि इतिहास यांना दिलेले अर्थरूप, अक्षररुप आहे. एकूणच सामाजिक दृष्टीकोनातून अभ्यास केला जात आहे.

संदर्भ सूची

1. बनसोडे दत्तात्रय, 'निवडुंग ते बोधीवृक्ष', लोकवाङ्मयगृह प्रकाशन, मुंबई, प्रथमावृत्ती, १७ नोव्हेंबर २०२०
2. निवडक मराठी आत्मकथा, (संपा.), राम शेवाळकर, साहित्य अकादमी, दिल्ली, प्रथमावृत्ती, १९९४
3. दलित आत्मकथन, (संपा.), प्रा. चंद्रकुमार नलगे, डॉ. पानतावणे, सुरेश एजन्सी, पुणे, २६ जानेवारी १९८६
4. भटक्या विमुक्तांची जातपंचायत, रामनाथ चव्हाण, खंड पहिला, देशमुख आणि कंपनी पब्लिशर्स प्रा. लि., पुणे, प्रथमावृत्ती, ५ मार्च २००२
5. मराठी विश्वकोश, बारावा खंड, भटके दौलतराव भोसले (संपा.), तर्कतीर्थ जोशी, महाराष्ट्र राज्य मराठी विश्वकोश मंडळ, मुंबई, १९८५
6. दलित आत्मकथा एक आकलन, डॉ. शरणकुमार लिंबाळे, दिलीपराज प्रकाशन, प्रा. लि. पुणे, २ ऑक्टोबर २००८
7. दलित स्त्रियांची आत्मकथने स्वरूप आणि चिकित्सा, सुविधा प्रकाशन, पुणे -३०, प्रथमावृत्ती, जाने २००१

Journal of Research and Development

A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access

ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(VIII)| January- 2026

Original Article

बाजारी यंत्रणा आणि शाश्वत विकास: बौद्धिक संपदा अधिकार विरुद्ध मुक्त स्रोत नवोपक्रम यांचा एक स्पर्धात्मक व आर्थिक अभ्यास

Sunita Haridas Londhe

M.A.B. Ed, SET-NET, G.D.C&A. Shri Sant Damaji Mahavidyalay, Mangalwedha. Dist-Solapur

Email: Sunitalondhe03@gmail.com

Manuscript ID:

JRD -2026-180112

ISSN: 2230-9578

Volume 18

Issue 1(VIII)

Pp 43-47

January 2026

Submitted: 12 Dec. 2025

Revised: 22 Dec. 2025

Accepted: 12 Jan.2026

Published: 31 Jan. 2026

गोषवारा

प्रस्तुत शोधनिबंध आधुनिक जागतिक अर्थव्यवस्थेतील दोन महत्त्वपूर्ण विचारधारांचा—बौद्धिक संपदा (IP) आणि मुक्त स्रोत (Open Source)—स्पर्धात्मक दृष्टिकोनातून वेध घेतो. पारंपारिक बाजारी यंत्रणेत संशोधनाला चालना देण्यासाठी 'मक्तेदारी' (Monopoly) हा मुख्य आधार मानला जातो, जो पेटंट आणि कॉपीराइटच्या माध्यमातून संरक्षित केला जातो. मात्र, २०२६ च्या जागतिक संदर्भात, जिथे शाश्वत विकास (Sustainable Development) हे प्राथमिक उद्दिष्ट आहे, तिथे केवळ नफाकेंद्री मक्तेदारी पुरेशी ठरत नाही. या निबंधात 'सर्जनशील विनाश' (Schumpeter) आणि 'अँटी-कॉमिन्सची शोकांतिका' या सिद्धांतांच्या आधारे दोन्ही मॉडेल्सचे विश्लेषण केले आहे. संशोधनातून असे दिसून येते की, मुक्त स्रोत पद्धतीमुळे संशोधनाचा खर्च विभागला जातो आणि तांत्रिक प्रगतीचा वेग वाढतो, जे शाश्वत विकासासाठी आवश्यक असलेल्या स्वस्त तंत्रज्ञान हस्तांतरणास पूरक आहे. हा शोधनिबंध असा निष्कर्ष काढतो की, भविष्यातील शाश्वत प्रगतीसाठी पेटंटची सुरक्षा आणि मुक्त स्रोताची लवचिकता यांचा 'हायब्रिड' समतोल साधणे अनिवार्य आहे. ज्ञानाचे लोकशाहीकरण आणि बाजारी स्पर्धा यांच्यातील द्वंद्व सोडवून शाश्वत भविष्याचा मार्ग आखणे, हा या अभ्यासाचा मुख्य गाभा आहे.

कीवर्ड्स: *बौद्धिक संपदा, मुक्त स्रोत नवोपक्रम, शाश्वत विकास, बाजारी यंत्रणा, सहयोगात्मक स्पर्धा.*

प्रस्तावना

एकविसाव्या शतकातील अर्थव्यवस्था ही 'ज्ञान-आधारित' (Knowledge-based Economy) आहे. येथे जमिनीपेक्षा किंवा भांडवलापेक्षा 'कल्पकता' (Idea) आणि 'नवनिर्मिती' (Innovation) यांना सर्वाधिक मूल्य आहे. बाजारी यंत्रणेत या नवनिर्मितीचे व्यवस्थापन कसे करावे, हा अर्थशास्त्रातील एक कळीचा प्रश्न आहे. याचे उत्तर दोन भिन्न टोकाच्या संकल्पनांमध्ये दडलेले आहे. पहिली संकल्पना म्हणजे 'बौद्धिक संपदा अधिकार' (IPR), जी संशोधकाला त्याच्या कष्टाचे फळ म्हणून काही काळासाठी बाजारपेठेत मक्तेदारी प्रदान करते. दुसरी संकल्पना म्हणजे 'मुक्त स्रोत' (Open Source), जी ज्ञानाला कोणाचीही खासगी मालमत्ता न मानता ते सर्वांसाठी उपलब्ध करून देण्यावर भर देते.

आज २०२६ मध्ये, जगासमोर हवामान बदल, आरोग्य सुरक्षा आणि ऊर्जा टंचाई यांसारखी मोठी संकटे आहेत. ही संकटे सोडवण्यासाठी केवळ स्पर्धा पुरेशी नाही, तर 'सहकार्याची' (Cooperation) नितांत गरज आहे. बाजारी यंत्रणा सहसा नफा आणि स्पर्धेवर चालते, परंतु शाश्वत विकास हा सामाजिक न्याय आणि पर्यावरणीय समतोल यावर अवलंबून असतो. जेव्हा एखादे महत्त्वाचे तंत्रज्ञान केवळ पेटंटमुळे महाग होते, तेव्हा ते शाश्वत विकासाच्या मार्गातील अडथळा ठरते. याउलट, मुक्त स्रोत क्रांतीने लिनक्स (Linux) पासून ते ओपन-एआय (Open AI) च्या विविध मॉडेल्सपर्यंत हे सिद्ध केले आहे की, सहकार्यातून निर्माण होणारे तंत्रज्ञान अधिक दर्जेदार आणि सर्वसमावेशक असू शकते. प्रस्तुत शोधनिबंध या दोन विचारधारांमधील आर्थिक संघर्षाचा मागोवा घेतो. आपण या शोधनिबंधात हे तपासणार आहोत की, पेटंटमुळे मिळणारी मक्तेदारी खरोखरच नवनिर्मितीला पोषक आहे की ती नवीन स्पर्धकांना बाजारपेठेतून बाहेर काढण्याचे साधन बनली आहे?

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Quick Response Code:

Website: https://jrdrvb.org/

DOI: 10.5281/zenodo.18740513

Address for correspondence:

Sunita Haridas Londhe, M.A.B.Ed, SET-NET, G.D.C&A. Shri Sant Damaji Mahavidyalay, Mangalwedha. Dist-Solapur

How to cite this article:

Londhe, S. H. (2026). बाजारी यंत्रणा आणि शाश्वत विकास: बौद्धिक संपदा अधिकार विरुद्ध मुक्त स्रोत नवोपक्रम यांचा एक स्पर्धात्मक व आर्थिक अभ्यास. Journal of Research and Development, 18(1(VIII)), 43–47. https://doi.org/10.5281/zenodo.18740513

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(VIII)| January- 2026

तसेच, मुक्त स्रोत पद्धतीमुळे संशोधनाचा वेळ आणि खर्च वाचून सामान्य जनतेला त्याचा कसा फायदा होतो, याचेही सविस्तर विश्लेषण येथे केले जाईल. अंतिम टप्प्यात, शाश्वत विकासाचे उद्दिष्ट गाठण्यासाठी या दोन्ही टोकांच्या विचारांचा सुवर्णमध्य कसा साधता येईल, याचे धोरणात्मक विवेचन करणे हा या प्रस्तावनेचा मुख्य हेतू आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे

प्रस्तुत संशोधनाचे स्वरूप अधिक स्पष्ट करण्यासाठी खालील चार उद्दिष्टे निश्चित करण्यात आली आहेत:

१. बौद्धिक संपदा अधिकार (IPR) आणि मुक्त स्रोत (Open Source) यांच्या आर्थिक मॉडेल्सचे तुलनात्मक विश्लेषण करणे.
२. पेटंटमुळे निर्माण होणाऱ्या बाजारी मक्तेदारीचा स्पर्धात्मक परिणाम आणि बाजार प्रवेशातील अडथळ्यांचा अभ्यास करणे.
३. मुक्त स्रोत पद्धतीमुळे संशोधनाचा खर्च आणि तांत्रिक प्रगतीचा वेग यावर होणाऱ्या परिणामांचे परीक्षण करणे.
४. शाश्वत विकासासाठी बौद्धिक संपदेची सुरक्षा आणि मुक्त स्रोताची सुलभता यांचा समतोल साधणारा धोरणात्मक मार्ग सुचवणे.

संशोधन पद्धती

या शोधनिबंधासाठी 'गुणात्मक' (Qualitative) आणि 'विश्लेषणात्मक' (Analytical) संशोधन पद्धतीचा वापर करण्यात आला आहे. विषयाची व्याप्ती मोठी असल्याने आणि आर्थिक सिद्धांतांचा संबंध जागतिक धोरणांशी असल्याने, प्रामुख्याने द्वितीयक माहितीच्या (Secondary Data) आधारे निष्कर्ष काढले गेले आहेत.

माहिती संकलन

जागतिक बौद्धिक संपदा संघटना (WIPO-2026), WTO आणि युनोच्या शाश्वत विकास अहवालांमधील सांख्यिकीय माहितीचा वापर करण्यात आला आहे. विविध आर्थिक जर्नल्समधील (उदा. Journal of Economic Perspectives) शोधनिबंधांचा आधार घेण्यात आला आहे.

तुलनात्मक विश्लेषण: औषध निर्माण क्षेत्रातील (Pharmaceuticals) पेटंट मॉडेल आणि सॉफ्टवेअर/ग्रीन टेक क्षेत्रातील ओपन सोर्स मॉडेल यांच्यातील 'कॉस्ट-बेनिफिट' (Cost-Benefit) गुणोत्तराची तुलना केली आहे.

केस स्टडी पद्धत: सिद्धांतांची सत्यता तपासण्यासाठी टेस्ला (Tesla) चे ओपन पेटंट धोरण आणि औषध कंपन्यांचे 'पेटंट थिकेट्स' यांसारख्या वास्तविक उदाहरणांचे विश्लेषण करण्यात आले आहे.

तार्किक अनुमान: संकलित माहितीवर आधारित, बाजारी यंत्रणेतील स्पर्धेचा शाश्वत विकासावर कसा परिणाम होतो, याचे तार्किक विश्लेषण करून शिफारसी मांडल्या आहेत.

संबंधित साहित्याचा आढावा

बौद्धिक संपदा आणि मुक्त स्रोत यांच्या आर्थिक पैलूंवर जागतिक स्तरावर अनेक तज्ज्ञांनी भाष्य केले आहे. पारंपारिक अर्थशास्त्रात जोसेफ शुम्पिटर यांनी 'सर्जनशील विनाश' (Creative Destruction) या सिद्धांताद्वारे असे मांडले की, बाजारपेठेत जुन्या तंत्रज्ञानाला बाजूला सारण्यासाठी नवीन तंत्रज्ञानाचा जन्म होतो आणि त्यासाठी संशोधकाला 'पेटंट'च्या रूपात मिळणारा नफा महत्त्वाचा असतो.

मात्र, उत्तर-आधुनिक अर्थशास्त्रज्ञांनी या विचाराला छेद दिला आहे. बोल्ट्रीन आणि लेव्हिन (२०१३) यांनी त्यांच्या शोधनिबंधात असे प्रतिपादन केले की, पेटंटची मक्तेदारी ही बऱ्याचदा नवनिर्मितीला रोखण्याचे काम करते. त्यांच्या मते, कंपन्या संशोधनापेक्षा अधिक पैसा पेटंटच्या कायदेशीर लढायांमध्ये (Patents Litigation) खर्च करतात. दुसरीकडे, एरिक रेमंड (१९९९) यांनी त्यांच्या 'द कॅथेड्रल अँड द बाजार' या ग्रंथात मुक्त स्रोत पद्धतीचे महत्त्व अधोरेखित केले. त्यांच्या मते, बंदिस्त संशोधनापेक्षा (Cathedral) सहयोगात्मक बाजार पद्धती (Bazaar) अधिक प्रभावी आणि दोषमुक्त असते.

मायकेल हेलर (२००८) यांनी मांडलेली 'अँटी-कॉमिन्सची शोकांतिका' (Tragedy of the Anti-commons) ही संकल्पना या विषयातील अत्यंत महत्त्वाची मांडणी आहे. जेव्हा ज्ञानाच्या छोट्या तुकड्यांवर अनेक लोकांची मालकी असते, तेव्हा ते तंत्रज्ञान एकत्र करणे अशक्य होते, परिणामी प्रगती खुंटते. शाश्वत विकासाच्या संदर्भात, युनो **(२०२५)** च्या अहवालात असे नमूद केले आहे की, विकसनशील देशांना शाश्वत ध्येये गाठण्यासाठी मुक्त तंत्रज्ञान हस्तांतरणाची गरज आहे, परंतु सध्याचे कठोर पेटंट कायदे त्यात अडथळा ठरत आहेत. या सर्व साहित्याचा आढावा घेता असे लक्षात येते की, बाजारी यंत्रणा आता एका अशा वळणावर आहे जिथे तिला केवळ 'स्वतःचे रक्षण' न करता 'सामूहिक विकासासाठी' खुले व्हावे लागेल.

संकल्पनात्मक स्पष्टीकरण

1. **मक्तेदारीचा नफा (Monopoly Profit):** पेटंट मिळाल्यावर कंपनीला मिळालेला असा अधिकार ज्यामुळे ती स्पर्धेच्या भीतीशिवाय किंमत ठरवू शकते. हे संशोधनासाठी दिलेले 'पारितोषिक' मानले जाते.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(VIII)| January- 2026

2. **अँटी-कॉमिन्सची शोकांतिका:** जेव्हा हक्कांचे इतके जास्त तुकडे होतात की कोणीही ते पूर्णपणे वापरू शकत नाही. यामुळे औषधे किंवा पर्यावरणाचे प्रकल्प रखडतात.
3. **नेटवर्क इफेक्ट (Network Effect):** मुक्त स्रोतात जेवढे जास्त वापरकर्ते वाढतात, तेवढी त्या तंत्रज्ञानाची किंमत आणि उपयोगिता वाढते.
4. **पेटंट थिकेट्स (Patent Thickets):** मोठ्या कंपन्यांनी स्पर्धकांना रोखण्यासाठी तयार केलेले पेटंट्सचे घनदाट जाळे.
5. **सहयोगात्मक स्पर्धा (Co-opetition):** अशी बाजारी स्थिती जिथे कंपन्या ग्राहक मिळवण्यासाठी स्पर्धा करतात, पण मूळ तंत्रज्ञान सुधारण्यासाठी एकत्र येऊन काम करतात

IPR मॉडेल: मक्तेदारीतून प्रोत्साहन

IPR मॉडेल, विशेषतः पेटंट प्रणाली, संशोधनासाठी 'बहिष्कृतता' (Excludability) प्रदान करते. याचा अर्थ असा की, पेटंटधारकाच्या परवानगीशिवाय इतर कोणीही ते तंत्रज्ञान वापरू शकत नाही. हे एक शक्तिशाली आर्थिक प्रोत्साहन आहे, कारण ते कंपन्यांना त्यांच्या प्रचंड R&D (संशोधन आणि विकास) खर्चाची भरपाई करण्याची खात्री देते. बाजाराच्या दृष्टिकोनातून, हे आवश्यक आहे कारण ज्ञानाचे स्वरूप 'सार्वजनिक वस्तू' (Public Good) सारखे असते, जे सहजपणे कॉपी केले जाऊ शकते. पेटंट या 'कॉपी' करण्याच्या प्रक्रियेला रोखते.

मुक्त स्रोत मॉडेल: सहकार्यातून कार्यक्षमता

याउलट, मुक्त स्रोत मॉडेल 'समावेशकता' (Inclusivity) आणि 'सहभाग' (Participation) यावर भर देते. येथे आर्थिक प्रोत्साहन थेट नफ्याच्या रूपात नसून, वेगवान विकास, विश्वसनीयता आणि बाजारातील प्रभाव या स्वरूपात असते. लिनक्स (Linux) सारख्या ओपन सोर्स ऑपरेटिंग सिस्टमने सिद्ध केले आहे की, एकत्रित बुद्धिमत्ता (Collective Intelligence) ही बंदिस्त मॉडेलपेक्षा अधिक कार्यक्षम असू शकते. येथे निधी अनेकदा व्हॅल्यू-ॲडेड सेवा, सपोर्ट किंवा हायब्रिड उत्पादनांमधून मिळवला जातो.

तुलनात्मक आर्थिक कार्यक्षमता:

खालील तक्ता दोन्ही मॉडेल्सची आर्थिक कार्यक्षमता दर्शवितो:

तक्ता १: IPR आणि मुक्त स्रोत मॉडेल्सची आर्थिक कार्यक्षमता

आर्थिक घटक	IPR मॉडेल (उदा. फार्मा)	मुक्त स्रोत मॉडेल (उदा. सॉफ्टवेअर)
संसाधनांची नक्कल	जास्त (प्रत्येक कंपनी स्वतंत्र R&D करते)	कमी (पायाभूत तंत्रज्ञान सामायिक)
बाजारपेठ प्रवेश	उच्च अडथळे (High Barriers to Entry)	कमी अडथळे (Low Barriers to Entry)
नफा प्रेरणा	थेट (उच्च मक्तेदारी नफा)	अप्रत्यक्ष (सेवा, वेगवान विकास)
सामाजिक लाभ (Social Benefit)	मर्यादित (किंमत जास्त)	व्यापक (तंत्रज्ञान सर्वांसाठी उपलब्ध)

निष्कर्ष

दोन्ही मॉडेल्स वेगवेगळ्या बाजारी परिस्थितीत प्रभावी आहेत. IPR मॉडेल हे भांडवल-केंद्रित क्षेत्रांसाठी उपयुक्त आहे, तर मुक्त स्रोत मॉडेल हे ज्ञान-केंद्रित आणि वेगवान विकासासाठी आवश्यक आहे.

मक्तेदारी आणि किंमत संरचना

पेटंटमुळे मिळालेल्या कायदेशीर मक्तेदारीमुळे कंपनीला बाजारपेठेत किमती ठरवण्याचे अनियंत्रित अधिकार मिळतात. यामुळे स्पर्धकांकडून किमती कमी करण्याचा दबाव नसतो, परिणामी ग्राहकांना अधिक पैसे मोजावे लागतात. आरोग्य क्षेत्रातील औषधांच्या किमती हे याचे उत्तम उदाहरण आहे.

बाजार प्रवेशातील अडथळे

हा स्पर्धेवरील सर्वात मोठा नकारात्मक परिणाम आहे. लहान कंपन्या किंवा स्टार्टअप्सना मोठ्या पेटंट पोर्टफोलिओ असलेल्या कंपन्यांविरुद्ध बाजारात टिकून राहणे जवळजवळ अशक्य होते. 'पेटंट थिकेट्स' (Patent Thickets) म्हणजे शेकडो पेटंटचे जाळे, हे स्पर्धकांना कायदेशीर लढाईत गुंतवून ठेवण्याचे प्रभावी (पण अनैतिक) साधन बनले आहे. यामुळे संशोधनावरचा खर्च कमी होण्याऐवजी कायदेशीर खर्चात वाढ होते.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(VIII)| January- 2026

आकडेवारी (संदर्भ WIPO 2026 अहवाल):

WIPO (२०२६) अहवालानुसार, उच्च-तंत्रज्ञान (Hi-Tech) क्षेत्रातील सुमारे ४०% स्टार्टअप्सनी पेटंट विवादांमुळे बाजारपेठेत प्रवेश करण्याचा विचार सोडून दिला आहे. मोठ्या फार्मा कंपन्या त्यांच्या महसुलाच्या सरासरी ८% कायदेशीर खर्चासाठी बाजूला ठेवतात, जो R&D खर्चापेक्षा जास्त असू शकतो.

संशोधन खर्चात कपात:

मुक्त स्रोत मॉडेलमध्ये संसाधनांची पुनरावृत्ती टाळली जाते. हजारो डेव्हलपर्स आणि संशोधक एकाच वेळी, अनेकदा विनामूल्य, काम करत असल्यामुळे R&D खर्च लक्षणीयरीत्या कमी होतो. कंपन्यांना केवळ बेस मॉडेलवर (Base Model) अवलंबून राहावे लागते आणि त्यावरील कस्टमायझेशनवर (Customization) लक्ष केंद्रित करता येते. यामुळे गुंतवणुकीवर मिळणारा सामाजिक परतावा (Social ROI) वाढतो.

तात्काळ त्रुटी निवारण आणि वेग

'लिनसच्या नियमा'नुसार, जेवढे जास्त लोक कोड तपासतात, तेवढ्या लवकर त्रुटी (Bugs/Errors) सापडतात आणि दुरुस्त होतात. यामुळे तांत्रिक प्रगतीचा वेग (Velocity) अभूतपूर्व वाढतो.

तक्ता २: तांत्रिक प्रगतीचा वेग - तुलनात्मक विश्लेषण

विकासाचा टप्पा	**IPR मॉडेल (बंदिस्त)**	**मुक्त स्रोत मॉडेल (खुला)**
संशोधन काळ	जास्त (गोपनीयता महत्त्वाची)	कमी (माहिती सामायिक)
त्रुटी निवारण	अंतर्गत टीम (मंद आणि महाग)	जागतिक समुदाय (अतिजलद आणि स्वस्त)
बाजारपेठेत पोहोचण्याचा वेळ	६-१८ महिने	२-४ महिने (अंदाजे)

उदाहरण (संदर्भ: लिनक्स फाउंडेशन अहवाल २०२६)

क्लाउड कॉम्प्युटिंग आणि AI मधील अनेक पायाभूत तंत्रज्ञाने आज ओपन सोर्स आहेत. लिनक्स फाउंडेशनच्या अहवालानुसार, केवळ ओपन सोर्स पायाभूत सुविधांमुळे जागतिक अर्थव्यवस्थेचे अब्जावधी डॉलर्स वाचले आहेत, जे अन्यथा पेटंट आणि परवान्यांमध्ये (Licensing) खर्च झाले असते.

निष्कर्ष

मुक्त स्रोत पद्धत ही केवळ सामाजिक नव्हे, तर आर्थिकदृष्ट्याही अत्यंत कार्यक्षम आहे. ती बाजारी यंत्रणेत 'वेळेचा फायदा' (Time Advantage) देऊन शाश्वत विकासाला गती देते.

हायब्रिड (मिश्र) मॉडेलची गरज:

केवळ नफ्याचा विचार करणारे IPR मॉडेल किंवा केवळ सामायिकरणाचा विचार करणारे मुक्त स्रोत मॉडेल पुरेसे नाही. आपल्याला 'सहयोगात्मक स्पर्धा' (Co-opetition) आणि 'ओपन कोअर' (Open Core) मॉडेलची गरज आहे. उदा. टेस्लाने (Tesla) आपले अनेक पेटंट खुले केले, पण तरीही त्यांची उत्पादने विकली गेली, कारण त्यांचा ब्रँड आणि सेवा वेगळ्या होत्या.

धोरणात्मक शिफारसी

1. **अनिवार्य परवाना (Compulsory Licensing):** आरोग्य किंवा पर्यावरण संकटाच्या काळात (उदा. कोविड-१९ लस), सरकारने पेटंटधारकांना सक्तीने परवाने द्यायला लावावेत, जेणेकरून उत्पादन वाढेल आणि किंमत कमी होईल.
2. **सरकारी निधीसाठी नियम:** सार्वजनिक निधीतून (Taxpayer Money) झालेले संशोधन अनिवार्यपणे 'ओपन ॲक्सेस' (Open Access) किंवा 'ओपन सोर्स' असावे.
3. **ग्रीन आयपीआर (Green IPR):** पर्यावरणपूरक तंत्रज्ञानाच्या पेटंट प्रक्रियेला गती द्यावी आणि ती स्वस्त करावी, किंवा विशिष्ट काळानंतर ती खुली करावी.

अनुमान

ज्ञान हे खरे तर सार्वजनिक हिताचे (Public Good) आहे. बाजारी यंत्रणा चालवण्यासाठी IPR आवश्यक असले तरी, ते शाश्वत विकासाच्या मार्गात अडथळा ठरू नये. दोन्हीचा सुवर्णमध्य साधल्यास, आपण अधिक जलद, कार्यक्षम आणि सर्वसमावेशक विकास साध्य करू शकतो.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(VIII)| January- 2026

निष्कर्ष

या शोधनिबंधाचा प्रमुख निष्कर्ष असा आहे की, बाजारी यंत्रणेत बौद्धिक संपदा (IP) आणि मुक्त स्रोत (Open Source) हे दोन परस्परविरोधी मार्ग नसून, ते प्रगतीचे दोन महत्त्वाचे खांब आहेत. बौद्धिक संपदा अधिकार संशोधकांना त्यांच्या गुंतवणुकीवर परतावा मिळवून देण्यासाठी कायदेशीर संरक्षण आणि आर्थिक प्रोत्साहन देतात. मात्र, जेव्हा या अधिकारांचे रूपांतर मक्तेदारीत होते, तेव्हा ते बाजारपेठेतील निरोगी स्पर्धेला आणि नवीन संशोधकांच्या प्रवेशाला अडथळा ठरतात. अशा वेळी मुक्त स्रोत मॉडेल एक सशक्त पर्याय म्हणून समोर येते, जे ज्ञानाचे लोकशाहीकरण करून संशोधनाचा खर्च कमी करते आणि तांत्रिक प्रगतीचा वेग वाढवते.

शाश्वत विकासाची उद्दिष्टे गाठण्यासाठी तंत्रज्ञानाची सुलभता आणि परवडणारी किंमत हे दोन घटक अत्यंत कळीचे आहेत. विशेषतः २०२६ च्या संदर्भात, हवामान बदल आणि आरोग्य सेवांसारख्या जागतिक संकटांशी लढण्यासाठी केवळ नफाकेंद्री पेटंट मॉडेल पुरेसे नाही. संशोधनातून असे दिसून आले आहे की, ज्या क्षेत्रात मुक्त स्रोत पद्धतीचा अवलंब केला जातो, तिथे नवोपक्रम अधिक वेगाने आणि सर्वसमावेशक पद्धतीने लोकांपर्यंत पोहोचतात. त्यामुळे, शाश्वत भविष्यासाठी 'सहयोगात्मक स्पर्धा' (Co-opetition) स्वीकारणे काळाची गरज बनली आहे. अंतिम अनुमान असे काढता येते की, भविष्यातील आर्थिक धोरणे ही ज्ञानाची खासगी मालकी आणि सार्वजनिक हित यांचा सुवर्णमध्य साधणारी असावीत. जेव्हा आपण पेटंटची सुरक्षा आणि मुक्त स्रोताची लवचिकता यांचा समतोल साधू, तेव्हाच खऱ्या अर्थाने सर्वसमावेशक आणि शाश्वत आर्थिक विकास साध्य होईल.

संदर्भसूची

1. **Benkler, Y. (2006).** The wealth of networks: How social production transforms markets and freedom. Yale University Press.
2. **Boldrin, M., & Levine, D. K. (2013).** The case against intellectual monopoly. Journal of Economic Perspectives, 27(4), 3-22. doi.org
3. **Chesbrough, H. (2020).** Open innovation results: Going beyond the hype and getting down to business. Oxford University Press.
4. **Heller, M. (2008).** *The gridlock economy: How too much ownership wrecks markets, stops innovation, and costs lives.* Basic Books.
5. **Lerner, J., & Tirole, J. (2002).** Some economics of open source. *The Journal of Industrial Economics*, 50(2), 197-234. doi.org
6. **Linux Foundation. (2026).** *The economic impact of open source on global sustainability.* www.linuxfoundation.org
7. **Raymond, E. S. (1999).** *The cathedral and the bazaar: Musings on Linux and open source by an accidental revolutionary.* O'Reilly Media.
8. **Schumpeter, J. A. (1942).** *Capitalism, socialism and democracy.* Harper & Brothers.
9. **United Nations. (2025).** *Technology and innovation report 2025: Aligning IP with sustainable development goals.* UNCTAD. unctad.org
10. **World Intellectual Property Organization. (2026).** *World intellectual property report 2026: Innovation in a digital and open world.* WIPO. www.wipo.int
11. World Trade Organization**. (2024).** *Market mechanisms and the future of IPR.* WTO Publications.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(VIII)| January- 2026

Original Article

बोलीभाषांचे महत्त्व :महाराष्ट्रातील प्रादेशिक भाषिक विविधतेचा अभ्यास

रेणुका राहुल झांबरे[1], डॉ. जतिनकुमार श्रीधर मेढे[2]

[1]संशोधक विद्यार्थी, संशोधन केंद्र, विभाग, मराठी, दादासाहेब डॉ. सुरेश जी. पाटील कॉलेज, चोपडा, कवयित्री बहिणाबाई चौधरी उत्तर महाराष्ट्र विद्यापीठ, जळगाव

[2]मार्गदर्शक, कला व विज्ञान महाविद्यालय भालोद ता. यावल जि. जळगाव

Email: renukazambare80@gmail.com

Manuscript ID:
JRD -2026-180113
ISSN: 2230-9578
Volume 18
Issue 1(VIII)
Pp 48-52
January 2026

सारांश

महाराष्ट्र हे भारतातील भाषिकदृष्ट्या व सांस्कृतिकदृष्ट्या अत्यंत समृद्ध आणि वैशिष्ट्यपूर्ण असे राज्य आहे.महाराष्ट्राची राजभाषा मराठी आहे.परंतू संपूर्ण राज्यात मराठी एकसंघ न राहता विविध प्रादेशिक बोली,उपभाषांच्या स्वरुपात विकसित झाली आहे.भौगोलिक रचनेतील विविधता,ऐतिहासिक सत्तांतर,सामाजिक संरचना व स्थलांतराच्या घटकांमुळे भाषिक विविधता निर्माण झाली.महाराष्ट्राच्या भौगोलिक विभागांनुसार कोकण,खानदेश,विदर्भ व मराठवाडा हे विभाग होतात.याच विभागानुसार मराठी भाषेच्या कोकणी,देशी,खानदेशी खानदेशी वऱ्हाडी आणि मराठवाडी अशा प्रमुख बोली अस्तित्वात आहेत.प्रत्येक बोलीच्या उच्चारात,शब्दसंपदेत,लकबी यांच्यात फरक आढळतो.या बोलींशिवाय महाराष्ट्रात भिल्ली,गोंडी,वारली,कातकरी सारख्या आदिवासींच्या बोलीही बोलल्या जातात.या बोली मौखिक परंपरेने चालत आलेल्या असल्यामुळे त्यातून परंपरा,श्रद्धा,जीवनदर्शन,व सांस्कृतिक मूल्ये त्यातून प्रतिबिंबित होतात.महाराष्ट्रात प्रादेशिक भाषिक विविधतेमुळे लोकसाहित्य अधिक समृद्ध झालेले आहे.आधुनिक काळात इंग्रजाचे वाढते प्राबल्य ,जागतिकीकरण,प्रसारमाध्यमांचा मोठ्या प्रमाणात मानवावर पडणारा प्रभाव या सर्वांमुळे बोलीभाषा नव्या पिढीपासून दूर जात असल्याचे दिसून येते.बोलीभाषेचे अस्तित्व टिकवायचे असेल तर त्या भाषांचे जतन,दस्ताऐवजीकरण आणि संवर्धन करणे गरजेचे आहे.महाराष्ट्र राज्याच्या सांस्कृतिक ओळखीचा महत्त्वाचा भाग म्हणजेच ही प्रादेशिक भाषिक विविधता आहे.या विविध भाषांचे संरक्षण केले तरच भाषिक आणि सांस्कृतिक वारसा टिकून राहील.

कीवर्ड्स: *बोलीभाषा, प्रादेशिक भाषिक विविधता, महाराष्ट्र, मराठी भाषा, प्रादेशिक बोली, वऱ्हाडी बोली, लोकसाहित्य*

Submitted: 12 Dec. 2025
Revised: 22 Dec. 2025
Accepted: 12 Jan.2026
Published: 31 Jan. 2026

प्रस्तावना

भाषा हे मानवी जीवनाचे अविभाज्य असे अंग आहे.भाषा केवळ मानवी संवादाचे साधन नसून ती समाजाची संस्कृती,इतिहास,जीवनपद्धती आणि मानसिकता व्यक्त करणारे प्रभावी साधन आहे.भाषेमुळे मानव एकमेकांच्या भावनिक आणि वैचारिक विचारांची देवाणघेवाण करू शकतो.भाषा ही सामाजिक संस्था असून भाषेशिवाय माणूस संस्कृतीचा विचार करू शकत नाही.मानव हा सामाजिक प्राणी असून संवाद हे त्याच्या जीवनाचे मुलभूत साधन आहे.या संवादाचा नैसर्गिक,सहज आणि प्रभावी प्रकार म्हणजे बोली होय."बोली म्हणजे एखाद्या प्रदेशात किंवा समाजात दैनंदिन व्यवहारात वापरली जाणारी भाषा होय."भावनिक अभिव्यक्तीचे प्रभावी माध्यम म्हणून बोलीला अनन्यसाधारण महत्त्व आहे.बोलीतून व्यक्त झालेल्या भावना अधिक जिवंत,आपुलकीच्या व अधिक परिणामकारक ठरतात.माणूस समाजशील प्राणी आहे.ती गटाने किंवा समूहाने राहणे पसंत करतो.ज्या समाजात तो राहतो त्या समाजाची भाषा तो आत्मसात करीत असतो.समाज हा गतिमान असतो.समाजजीवन कधीही स्थिर राहत नाहीतर ते सतत प्रवाही असते.म्हणून भाषा ही प्रवाही व गतिशील आहे.भाषा ही एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे संक्रमित होते.म्हणजेच परिवर्तनशीलता हा भाषेचा प्राण आहे तर जिवंतपणा हे भाषेचे लक्षण आहे.मौखिक परंपरा हे बोलीचे महत्वाचे वैशिष्टे आहे.

बोलींचे महत्त्व

एखादी बोली विकसित होते ती तिच्या शेकडो वर्षाच्या प्रवासातून व दैनंदिन व्यवहारातून !

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
रेणुका राहुल झांबरे, संशोधक विद्यार्थी, विभाग. मराठी, दादासाहेब डॉ. सुरेश जी. पाटील कॉलेज, चोपडा, कवयित्री बहिणाबाई चौधरी उत्तर महाराष्ट्र विद्यापीठ, जळगाव

How to cite this article:
झांबरे, रेणुका. राहुल., & मेढे, जतिनकुमार. श्रीधर. (2026). बोलीभाषांचे महत्त्व: महाराष्ट्रातील प्रादेशिक भाषिक विविधतेचा अभ्यास. Journal of Research and Development, 18(1(VIII)), 48–52. https://doi.org/10.5281/zenodo.18740574

Quick Response Code:
Website: https://jrdrvb.org/
DOI: 10.5281/zenodo.18740574
OPEN ACCESS

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(VIII)| January- 2026

या सामुहिक बोली बोलणाऱ्या समाजावर त्या-त्या प्रदेशाचा प्रभाव पडलेला असतो. बोलींचे वैशिष्टे सांगतांना ना.गो.कालेलकर म्हणतात,"बोली हे दैनंदिन व्यवहाराचे स्वाभाविक साधन आहे, परिस्थितीला अनुसरून अशा भाषिक सामग्रीचा ती उपयोग करते. मुख परंपरेने आल्यामुळे तिच्या अंगी एक प्रकारच जिवंतपणा असतो.ती साधी व परिणामकारक असते. आपले रूप प्रतिष्ठेच्या आरशात पाहून इतरांना ते आकर्षक वाटेल असे करण्याचा प्रयत्न करायला तिला वेळ नसतो.तिची स्वाभाविकता हेच तिचे वैशिष्ट्य.काहींना ते मोहक वाटेल,काहींना ते ओंगळ वाटेल.हा ज्याच्या त्याच्या मनोवृतीचा आणि संस्कारांचा प्रश्न आहे. "[१] भाषेचा साधेपणा,मौखिकता स्वाभाविकता,जिवंतपणा ही बोलींची वैशिष्टे त्यांनी सांगितलेली आहेत.

" बोली म्हणजे परभाषकांना जवळजवळ पूर्णपणे कमीअधिक प्रमाणात सारख्या वाटणाऱ्या तर तद् भाषकांना पूर्णपणे एकरूप वाटणाऱ्या व्यक्तिभाषकांचा समूह होय."[२]

बोली हे प्रत्यक्ष व्यवहारातील व दैनंदिन वापराच भाषिक साधन असल्याने ती आपोआपच जिवंत व स्वाभाविकरूप धारण करते.बोलीभाषा या शेकडो वर्षाच्या प्रवासातून व रोजच्या व्यवहारातून झालेल्या असल्यामुळे बोली या तिथल्या समाजाची अभिव्यक्ती असतात.या बोलीमुळे परंपरेने चालत आलेल्या विशिष्ट लोकसमूहाच्या संस्कृती,प्रथा-परंपरा यांचे जतन होते.

" भाषेपेक्षा आकाराने लहान पण इतर बोलण्याच्या प्रकारांशी, बोलींशी परस्परांना समजणे हे नाते असणारी ,भाषेची पोटजात किंवा वाणी म्हणजे बोली होय. "[३]

भाषा ही सर्व वर्गाला सामावून घेणारी व सहकार्याचे संबंध प्रस्तापित करणारी आहे.भाषा ही मानवाने मिळवलेली आतापर्यंतची सर्वश्रेष्ठ संपत्ती आहे.प्रथमतः बोली विकसित होत असते आणि नंतर ती ओळखली जाते ती तीच्या नावाने!बोलीच्या नावामध्ये विशिष्ट प्रदेश,समाज जाती वर्गाचा निर्देश केलेला असतो. बोलीचे समाजाशी असलेले अतूट नाते स्पष्ट करतांना डॉ.मधुकर वाकोडे म्हणतात,"बोली ही लोकामध्ये चालती ! चारचौघात बोलती ! शिवारात हालती ! घरात नांदती ! रानात डोलती ! आणि पाणवठ्यावर वाहती असल्याने लोकजीवनाला गती देते."[४] बोलीचा दैनंदिन व्यवहारात वापर होत असल्याने ती जवंत व लवचिक असते."भाषेचे खरे स्वरूप जनतेच्या जिव्हाग्रावर पहावयास सापडते."हे डॉ.वि.भि.कोलते यांचे विधान यथार्थपणे जर कुठे प्रत्ययाला येत असेल तर ते बोलीच्याच ठिकाणी ! किंबहुना बोलीचे व्यक्तित्व जे आकाराला येते ते ती बोली बोलणाऱ्या लोकसमूहाच्या जिव्हाग्राद्वारे प्रकट होणाऱ्याध्वनीयोजनेमुळे.विशिष्ट प्रकारच्या ध्वनीयोजनेमुळे बोली भाषांमध्ये एक प्रकारचा स्वाभाविक गोडवा व लवचिकपणा जाणवतो![५]

बोलींचा निर्देश साधारणपणे प्रदेशवाचक आणि जातिवाचक नावे देऊन करण्याची प्रथा आहे.पुण्याच्या चित्पावनांची ,सातारच्या मराठ्यांची,सावंतवाडीच्या सारस्वतांची,महाडच्या प्रभूंची, गोव्याच्या ख्रिचनांची,वसईच्या दुधवाल्यांची,माहीमच्या कोळ्यांची अशी विशेषणे बोलींना लावली तर त्यांचे स्वरूप निश्चित व स्पष्ट होते.[६]एकाच विस्तीर्ण प्रदेशावर बोलल्या जाणाऱ्या भाषेमध्ये त्या प्रदेशाच्या निरनिराळ्या विभागांनुसार जे भेद निर्माण होतात त्यांना त्या भाषेच्या प्रादेशिक बोली म्हणतात.या प्रादेशिक बोली एकाच मूळ बोलीतून निर्माण झालेल्या असल्यामुळे त्यांच्यात बरेच साम्य आणि प्रदेशानुसार भेदही निर्माण झालेले असतात.

महाराष्ट्रातील प्रादेशिक भाषिक विविधता:

'जितक्या व्यक्ती तितक्या प्रकृती'या उक्तीप्रमाणे जितक्या व्यक्ती तितक्या भाषा असे म्हणता येईल.कारण भाषा जरी सामाजिक असली तरी बोली मात्र संदर्भनिष्ठ आणि व्यक्तिनिष्ठ असतं.एखाद्या व्यक्तीच्या भाषिक सवयीचा अभ्यास म्हणजे केवळ त्या व्यक्तीचे बोलणे नसून माणसाच्या एखाद्या गटाच्या भाषिक सवयीचा आपण अभ्यास करतो.या भाषिक सवयींना आपण त्या गटाची बोली असे म्हणतो.अशा अनेक गटांच्या बोलीचा अभ्यास झाल्यानंतर त्या मोठ्या भाषिक समजाला त्या-त्या प्रदेशावरून सर्वसामान्य नाव देतो.उदा.महाराष्ट्राची मराठी.परंतू मराठी संज्ञा असलेल्या मराठी भाषेखाली अनेक बोली त्या एकभाषिक प्रदेशात वावरत असतात.

भाषा ही मानवी समाजाच्या अस्तित्वाची व विकासाची मुलभूत गरज आहे.मानवी विचार भाब-भावना,अनुभव,ज्ञान आणि संस्कृती यांची जडणघडण भाषेद्वारे होत असते.भाषा ही केवळ संवादाचे साधन नसून त्यात समाजाच्या सांस्कृतिक,ऐतिहासिक व मानवी जीवनाचे प्रतिबिंब पडलेले असते.प्रत्येक समजाची भाषा ही त्या-त्या समाजाच्या जीवन पद्धतीशी परस्परांशी आणि सामाजिक संरचनेशी तसेच त्यांच्या श्रद्धांशी जोडली गेलेली असते.भारत विविधतेने नटलेला देश आहे.भारत ह बहुभाषिक आणि बहुसांस्कृतिक देश आहे.भारतात अनेक भाषा व असंख्य बोलीभाषा बोलल्या जातात.मराठी ही महाराष्ट्राची प्रमुख भाषा असून प्राचीन प्राचीन काळापासून तिचा इतिहास आजही अखंडपणे विकसित होत आलेला आहे.मराठी भाषे च्या विकासाला सातवाहन,यादव,बहामनी,निजामशाही आणि मराठी साम्राज्यासारख्या विविध राजवटींनी चालना दिली.मराठी भाषा ही सर्वत्र एकसारखी नसून ती प्रदेशानुसार, उच्चारानुसार,शब्दसंपत्तीच्या बाबतीत वाक्यरचनेत आणि अर्थछटांच्या बाबतीत भिन्न भिन्न आढळतो.आणि या भिन्नतेतूनच महाराष्ट्रात विविध बोलीभाषांचा उदय झालेला पहावयास मिळतो.महाराष्ट्रात भाषिक वैविध्यता खुप मोठ्या प्रमाणात आढळून येते.भौगोलिकदृष्ट्या महाराष्ट्र राज्य विस्तीर्ण असून त्यात असणाऱ्या भौगोलिक विविधतेचा थेट परिणाम महाराष्ट्रातील भाषिक रचनेवर झालेला दिसून येतो. महाराष्ट्राच्या भौगोलिक विविधतेचा वैशिष्ट्याचा ,विस्तृत क्षेत्रफळाच्या आणि लोकसंख्या असलेल्या प्रदेशातील मानवी भाषा सर्वत्र एकाच रूप घेऊन वावरणे शक्य नसल्याने तिची ठीकठिकाणाची प्रादेशिक रूपे वेगळी आहेत. महाराष्ट्रात अनेक धर्म,जाती,अनेक पंथ वास्तव्यास आहेत.म्हणून येथील प्रदेशांत व लोक समूहांत वेगवेगळी मराठी बोली बोलली जाते. मराठी ही महाराष्ट्राची प्रमुख बोली.पण ती महाराष्ट्रातील सर्वच प्रदेशात ती सारखीच बोलली जात नाही.उच्चारण,जातीपरत्वे,शब्द वैचित्र्य व प्रादेशिकता या दृष्टीने मराठीची विविध रूपे महाराष्ट्राच्या विविध भागात आढळतात.मराठीच्या या विविध रूपांना पोटभाषा किंवा बोली असे म्हणतात. कुडाळी, हळबी, डांगी,अहिराणी,वऱ्हाडी मराठवाडी इ. मराठीच्या बोली आहेत.मराठीच्या या बोली म्हणजे मराठी भाषेचे झुळझुळ वाहणारे झरे होत.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(VIII)| January- 2026

मराठी भाषेच्या प्रमुख प्रादेशिक बोली:

लोकसंस्कृती केवळ भूतकाळाची स्मृती नसून ती समाजाची सांस्कृतिक ओळख जपणारी जिवंत परंपरा आहे.भारत हा भाषांचा देश म्हणून ओळखला जातो.महाराष्ट्र राज्य हे भाषिक वैविध्याचे महत्वाचे केंद्र आहे.महाराष्ट्र राज्याचा विस्तार कोकण किनारपट्टीपासून ते विदर्भाच्या पठारापर्यंत आणि खानदेशच्या मैदानी भागापासून ते मराठवाड्याच्या दुष्काळी प्रदेशापर्यंत आहे.या विस्तीर्ण अशा भूप्रदेशात राहणाऱ्या लोकांच्या जीवनशैलीत मोठा फरक आहे.या जीवनशैलीच्या फरकाचा परिणाम भाषेवर होऊन प्रत्येक प्रदेशाची स्वतंत्र भाषिक ओळख निर्माण झाली.आदिवासी समाज ही महाराष्ट्राचा रहिवासी असून त्याच्या बोली आजही प्रचलित आहेत.त्यामुळे महाराष्ट्राची भाषिक विविधता मराठीपुरती मर्यादित न राहता ती बहुभाषिक रूप धारण करते.

बोलीभाषा या काळानुसार,स्थानानुसार,प्रसंगानुसार आणि व्यक्तींनुसार बदलत असते.म्हणून महाराष्ट्रभर वेगवेगळ्या ठिकाणी वेगवेगळ्या बोली अस्तित्वात आहेत,आणि काळानुरूप झालेले बदल पचवत त्या बोलीभाषा आजही टिकून आहेत.एका विस्तीर्ण प्रदेशावर बोलल्या जाणाऱ्या भाषेमध्ये त्या प्रदेशाच्या निरनिराळ्या विभागांनुसार जे भेद निर्माण होतात त्यांना त्या भाषेच्या प्रादेशिक बोली म्हणतात.या प्रादेशिक बोली एकाच मूळ भाषेतून निर्माण झालेल्या असल्यामुळे त्यांच्या बरेच साम्य आणि प्रदेशानुसार भेदही निर्माण झालेले असतात.

१) अहिराणी(खानदेशी)बोली:

उत्तर महाराष्ट्राचा भाग 'खानदेश' म्हणून ओळखला जातो.या प्रदेशात अहिराणी बोलली जाते.त्यामुळे या भागाला 'अहिराण पट्टी'असेही म्हणतात.खानदेशात ही प्राचीन काळापासून आभीरांची म्हणजे अहिरांची भूमी म्हणून ओळखली जाते.'अहिराणी म्हणजे आभीर वाणी 'प्राचीन आभीर लोकसमूहाची भाषा म्हणजे अहिराणी.आभीर म्हणजे अहिर आणि अहिर म्हणजे गवळी होय.अहिराणी भाषेचे अभ्यासक कृष्ण पाटील म्हणतात,"अहिराणीचे सुरवातीचे नाव आहे 'अभिराणी'अलीकडे तिला अहिराणी हे नाव प्रज्ञपत झाले असून त्याच नावाने ही बोली सर्वदूर भाषेच्या प्रांतात ओळखली जाते.अहिराणी हा आभिरी शब्दाचा अपभ्रंश आहे.'आभीर'लोकांची जी भाषा ती 'आभिरी' उर्फ 'अहिरी',आभिरी म्हणजेच 'गवळी' लोक...ते आभिर जी भाषा बोलत असत तीच आभिरी. "[७] अहिराणी ही एक स्वतंत्र बोली आहे.खान्देशातील जळगाव,धुळे,नंदुरबार,नाशिक जिल्ह्याचा पूर्व भाग व बऱ्हाणपूर जवळचा काही भाग अशा विस्तृत प्रदेशात अहिराणी बोलली जाते.अहिराणी बोलीवर गुजराथी भाषेचा मोठा प्रभाव आहे.अभिर लोक पंजाबमार्गे खान्देशात स्थलांतरित झाल्यामुळे त्या त्या ठिकाणच्या प्रादेशिक भाषांचा बोलींचा परिणाम,प्रभाव व भाषेचे मिश्रण या लोकांच्या बोलीत आढळते.[८] अहिराणी बोली देवनागरीत लिहिली जाते.तिच्यावर गुजराती आणि मराठीचा प्रभाव असूनही तिचे स्वत:चे वेगळे अस्तित्व दिसून येते.अहिराणी मराठी आणि गुजराती या दोन भाषांच्या दरम्यान पसरलेली एक संक्रमक बोली आहे.उदा.मराठीत ज्या ठिकाणी 'ळ 'असतो तिथे अहिराणीत 'य ' आहे.(सकाय-सकाळ ,धुय-धुळे)तसेच 'छ' व 'ण' ही व्यंजने अहिराणी भाषेत नाहीत.अहिराणी ही प्राचीन बोली असून तिचे स्वत:चे स्वतंत्र व्याकरण शास्त्र,उच्चारणप्रक्रिया आहे.तसेच स्वत:चा वेगळा अर्थपूर्ण असा शब्दसंग्रह आहे.अहिराणी ही एक जिवंत बोलीभाषा असून तिला सामाजिक,सांस्कृतिक संदर्भ आहे.

अहिराणी बोली ज्ञानेश्वरांच्याही पूर्वीची इ.स.वी.सन २५० मध्ये जन्माला आली हे वि.का.राजवाडे यांचे मत कृष्णा पाटील यांनी त्यांच्या 'अहिराणी लोकसाहित्य दर्शन' या ग्रंथात नोंदवले आहे.अहिराणी बोली ही शेतकरी,आदिवासी,कामगार वर्गाची बोली आहे.या बोलीतील लोकसाहित्य अत्यंत समृद्ध असे आहे.अहिराणी बोली ही मराठी भाषेच्या प्रादेशिक वैविध्याचे उत्तम उदाहरण आहे.अहिराणी बोली समृद्ध लोकसाहित्याची वाहक आहे.लोकगीते,ओव्या,म्हणी,लोककथा,भारुडे,वाक्प्रचार यांचे यामध्ये अहिराणीमध्ये मोठ्या प्रमाणात जतन झाले आहे.

२)वऱ्हाडी बोली :

'वऱ्हाडी' बोली प्रदेश विस्तीर्ण स्वरूपाचा आहे.वऱ्हाडी बोली ज्या प्रदेशात बोलली जाते त्या प्रदेशाला 'विदर्भ' नावाने ओळखले जाते. महाराष्ट्रातील विदर्भ म्हणजेच अमरावती,अकोला,बुलढाणा,यवतमाळ व वाशिम या पाच जिल्ह्यांत बोलली जाते.भाषिकदृष्ट्या या भागांची ओळख 'वऱ्हाड प्रदेश' अशी होते.भौगोलिकदृष्ट्या वऱ्हाड प्रांत बराच मोठा आहे.डॉ.सुरेश डोळके म्हणतात,"वऱ्हाडी ही मराठीत बोलली जाणारी एक प्रमुख बोली.मराठी साहित्यात अवतरलेली तीच पहिली बोली.वऱ्हाड हेच मराठीचे माहेर होय,मराठी भाषेचा जन्म इथेच झाला.तिचे संगोपन इथल्या ग्रंथकारांनी केले,तिच्या अंगावर काव्याची भूषणे त्यांनी चढवली,तिला त्यांनी तत्त्वज्ञान सांगण्यातही पारंगत बनविले,मराठी साहित्योदानात विविध रोपट्यांची व वृक्षांची लावणी त्यांनी केली.शिष्टमान्यता तर ग्रंथ निर्मितीच्या क्षणापासूनच तिला लाभली होती."[९] वऱ्हाडी भाषेची मुळे मराठी भाषेच्या इतिहासात खूप खोलवर रुजलेली आहेत.महानुभाव पंथाचे लेखक म्हाइंभट यांचा 'लीळाचरित्र'हा मराठी भाषेतील पहिला गद्यग्रंथवऱ्हाडी बोलीत लिहिला गेला .त्याचप्रमाणे महानुभाव पंताचे प्रवर्तक चक्रधरस्वामी यांचे गुरु गोविंदप्रभू हे वऱ्हाडातील रिद्धपूर व आजूबाजूचा पंचवीस कोसांचा परिसर सोडून कुठेही बाहेर त्यांनी वास्तव्य केले नाही त्यामुळे वऱ्हाडी बोलीशिवाय त्यांच्यावर दुसऱ्या भाषेचा परिणाम झाला नाही.आणि चरित्राचे लेखनही रिद्धीपुरात म्हणजेच वऱ्हाडात झाल्याने चरित्रग्रंथात सर्वत्र वऱ्हाडी बोली आणि वऱ्हाडी संस्कृती पहावयास मिळते.डॉ.कोलते म्हणतात की,"प्राचीन मराठी गद्याचा नमुना म्हणून तर भाषा अभ्यासकांना हा ग्रंथ नवाळीचा वाटेल तत्कालीन वऱ्हाडी भाषेचे स्वरूप समजण्यासाठी या ग्रंथासारखे दुसरे महत्वाचे साधन नाही."[१०]महानुभाव संप्रदायातील ग्रंथांचे व वऱ्हाडी भाषेचे परस्परांशी नाते आहे.

विदर्भानदी जेथे वाहते त्या भागाला वरदातट नामक महाराष्ट्र म्हणतात. वरदातट या शब्दापासूनच 'वराड'हा शब्द उत्पन्न झाला,असे सुरेश डोळके म्हणतात.चक्रधरस्वामी यांनी सामान्य माणसापर्यंत धर्म जावा यासाठी लोकभाषा वऱ्हाडीला आपल्या धर्मभाषेत स्थान देवून ग्रंथनिर्मितीत वऱ्हाडी भाषेत केली.वऱ्हाडीतील पहिले ग्रंथ म्हणून लीळाचरित्र आणि गोविंदप्रभू चरित्र हे ग्रंठ

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(VIII)| January- 2026

सांगता येतील.महदंबेने लिहिलेल्या धवळयांची निर्मितीही वऱ्हाडा तील लोकसंस्कृतीतूनच झालेली आहे.वऱ्हाडीबोली मोठ्या विस्तीर्ण भू-प्रदेशावर बोली जात असल्यामुळे या बोलीची काही वेगळी व वैशिष्ट्यपूर्ण रूपे तयार झालेली दिसतात.त्यात 'घाटावरची वऱ्हाडी बोली व 'घाटाखालची वऱ्हाडी' बोली ही होय.आजही वऱ्हाडी भाषा विदर्भातील लोकजीवनाचे महत्वाचे अंग असून वऱ्हाडी बोली प्राचीन व समृद्ध आहे.

३)मराठवाडी बोली:

मराठी भाषा खूप मोठ्या क्षेत्रात बोलली जाते.मराठवाडा ही संतांची भूमी म्हणून ओळखली जाते.जितक्या व्यक्ती तितक्या भाषा असल्या तरी भाषेचे प्रांतिक भेद पडतात.मराठवाडी बोली म्हणजे'मराठवाडा प्रदेशात बोलली जाणारी मराठी बोलीभाषा' हरिहर मातेकर मराठवाडी बोलीकाडे 'मराठी भाषेची गंगोत्री' म्हणून पाहतात. मराठवाडी बोली ही एक मराठीची महत्वाची व वैशिष्ट्यपूर्ण बोली आहे.

मराठवाडी बोली मुख्य: औरंगाबाद,जालना,परभणी,हिंगोली,नांदेड,लातूर,उस्मानाबाद व बीड या प्रदेशात बोलली जाते.मराठवाडी बोलीचे क्षेत्र कन्नड,तेलगू ,अहिराणी,वऱ्हाडी अशा भाषिक क्षेत्राशी लागून आहे. मराठवाडा प्रदेशातील लोकजीवन ग्रामीण संस्कृती ,संघर्षशील इतिहास व सामाजिक वास्तव या बोलीतून प्रकट होते.

४) कोकणी बोली :

कोकणी बोली ही मराठीची महत्त्वपूर्ण बोली आहे. पश्चिमघाट आणि अरबी समुद्र यांच्यातील अरुंद डोंगराळ किनारपट्टीचा भूप्रदेश कोकण या नावाने ओळखला जातो.तर कोकणाची दमण ही कोकण प्रदेशाची उत्तरसीमा होय.म्हैसूर राज्याचा भाग जेथे समुद्राला स्पर्श करतो,तिथपर्यंतचा भाग ही या प्रदेशाची दक्षिण सीमा होय.ठाणे,कुलबा (रायगड)हे जिल्हे,मुंबई व तिची उपनगरे,रत्नागिरी जिल्हा आणी गोवा व गोव्याच्या दक्षिणेकडील भागाचा समावेश होतो.कोणत्याही आर्यभाषेत न आढळणारी बोली ,स्वतः ची खास वैशिष्टे व लकबी या कोकणी बोलीने जपलेल्या आढळतात.मराठीशी कोकणीचा अनेक बाबतीत सारखेपणा येतो,म्हणूनच कोकणी ही मराठीची बोली ठरते.कोकणी जरी मराठीची बोली असली,सारखेपणा असला तरी मराठी बोलणाऱ्या माणसाला कोकणी भाषेचे सहज आकलन होत नाही.

"कोकण या नावाने ओळखल्या जाणाऱ्या आणि त्याला लागून असणाऱ्या प्रदेशात अनेक आर्यवंशोद्भव बोली बोलल्या जातात.त्या सर्वांना कोकणी हो संज्ञा दिली जाते.म्हणून कोकण याचा अर्थ कोकणपट्टीत बोलली जाणारी कोणतीही आर्यवंशोद्भव बोली असा होऊ शकेल,तर उलट बाजूने पाहीले असता ज्या प्रदेशात कोकणी बोली बोलल्या जातात तो सर्व प्रदेश म्हणजे कोकण असे म्हणावे लागेल." [११] कोकण या प्रदेशवाचक नावावरून या बोलीला 'कोकणी' हे नाव पडले आहे. 'कोकणी'हा शब्द येथे प्रादेशिक स्वरूपाचा आहे.सुमारे तीनशे मैलांपेक्षा जास्त लांबी असणाऱ्या या उभर चिंचोळया प्रदेशात मात्र सगळीकडे एकाच प्रकारची कोकणी बोली बोलली जात नाही.प्रदेशपरत्वे कोकणी बोलीची विविध रूपे पहावयास मिळतात.

1. **उत्तर कोकणी बोली:**

दमण ते राजापुरपर्यंतच्या भागात म्हणजेच रत्नागिरीपासून वरच्या पट्ट्यात 'उत्तर कोकणी' बोली बोलली जाते.उत्तर कोकणी या बोलीची रूपे मराठी सारखीच आहेत.

2. **मध्य कोकणी:**

गोव्याच्या वर सावंतवाडी भाग व सावंतवाडीच्या जवळपास मालवण,वेंगुर्ले तसेच रत्नागिरीपर्यंतच्या प्रदेश भागात 'मध्य कोकणी' बोली बोलली जाते'मध्य कोकणी' बोली ही उत्तर कोकणी आणि दक्षिण कोकणी यांना दुवा जोडणारी बोली म्हणून या बोलीकडे पहिले जाते.

3. **दक्षिण कोकणी बोली:**

कोकण किनारपट्टीच्या थेट दक्षिणेस म्हणजेच गोवा आणि कर्नाटकाचा उत्तर भागात ही बोली बोलली जाते.या कोकणबोलीच्या व्यतिरिक्त कोकणात दमणची कोकणी,बाणकोरी,घाटी,मावली,संगमेश्वरी,कुडाळी,गोमंतकी या स्थानिक बोली बोलल्या जातात.स्थानिक उपभेदांशिवाय समाजातील भिन्न-भिन्न स्तरांनुसार,जातीपरत्वे काही बोली तयार झालेल्या दिसतात.उदा.चित्पावनी बोली,ठाकरी बोली,गौड सारस्वतांची बोली,कुणबी बोली इ.

उत्तर कर्नाटकात बोलल्या जाणाऱ्या दक्षिण कोकणीचा सांस्कृतिक आणि शैक्षिणिक माध्यम म्हणून कानडी भाषेशी जवळचा संबंध आला आहे.कोकणी बोलीचा शब्दसंग्रह हा कोणत्याही भारतीय आर्य भाषेच्या शब्दसंग्रहापेक्षा मराठीलाच अधिक जवळचा आहे.सांस्कृतिक व प्रशासकीय कारणांनी उत्तर कोकणी व मध्य कोकणी भाषा बोलल्या जाणारा भाग प्रमाण मराठीच्या प्रदेशाशी जोडला गेलेला आहे.म्हणून या भागातील बोली प्रमाणभाषेसारखी दिसते.दक्षिण कोकणी बोली भाग व त्या भागात बोलल्या जाणाऱ्या बोलीचा प्रदेश पोर्तुगीजांच्या अधिपत्याखाली राहिल्याने त्यांनी स्थानिक बोलीचा वापर धार्मिक वाङ्मय निर्मितीसाठी केला.ना.गो.कालेलकर यांच्या मते,"आकलनाच्या कसोटीवर कोकणी बोली ही भाषा स्वतंत्र ठरते.तर सांस्कृतिकदृष्ट्या कोकणी बोली ही मराठीला सर्वात जवळची आहे." [१२]

महाराष्ट्रात जात,धर्म,पंथ,संप्रदाय यांची विविधता असल्यामुळे मराठी भाषेची प्रादेशिक रुपेही अनेक आहेत, महाराष्ट्रात वावरणाऱ्या अभिजन,बहुजन,भटके,विमुक्त,आदिवासी व दलित अशा विविध समाजाच्या विविध भाषिक रूपांनी ध्वनीत होत असतो.मूळ भाषक व परंपरा आणि तिच्यात वेळोवेळी होत असलेले बदल व त्यातून संक्रमित झालेली आजच्या पिढीची बोली किंवा तिची रूपे आढळतात.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(VIII)| January- 2026

५) झाडीबोली :

झाडीबोली ही मराठीतील एक बोली असून ती वैशीष्ट्यपूर्ण आणि समृद्ध आहे.प्रमाण मराठी आणि झाडीबोली यातील काही शब्द नेमके उलट अर्थाने वापरले जातात.तर काही शब्दांचा उच्चारही वेगळा केला जातो.या बोलीतील काही शब्दांच्या बाबतीत असलेली विविधता प्रमाण मराठी भाषेतही आढळत नाही.महाराष्ट्राच्या पूर्वेकडील भंडारा,गोंदिया,चंद्रपूर आणि गडचिरोली या चार जिल्ह्यांचा भू-भाग 'झाडीमंडळ' किंवा 'झाडीपट्टी' म्हणून ओळखला जातो.कारण या भूभागावर हिरवीगार वने व वर्षभर पाण्याने तुडुंब भरलेले तलाव यांनी या प्रदेशाला समृद्ध केले आहे.झाडीमंडळ म्हणजे महाराष्ट्राचे पूर्वेकडील प्रवेशद्वार होय.या प्रदेशात जी बोली बोलली जाते ती 'झाडीबोली' या नावाने प्रचलित आहे.

संदर्भ:

1. कालेलकर ना.गो,भाषा:इतिहास आणि भूगोल मौज प्रकाशन,दुसरी आवृत्ती,१९८५,पृ.७०
2. डॉ.काळे कल्याण,डॉ.सोमण अंजली,आधुनिक भाषाविज्ञान,प्रतिमा प्रकाशन,द्वितीय आवृत्ती २००३पृ.१९५
3. डॉ.धोंगडे रमेश,सामाजिक भाषाविज्ञान,दिलीपराज प्रकाशन,पुणे.प्रथमावृत्ती २००६,पृ.२८
4. डॉ.नाफडे शोभा,वऱ्हाडी मराठी:उद्गम आणि विकास,स्वरूप प्रकाशन,प्रथमावृत्ती २००७ ,पृ.३१
   तत्रैव पृ.३४
5. कालेलकर ना.गो,भाषा:इतिहास आणि भूगोल मौज प्रकाशन,दुसरी आवृत्ती,१९८५,पृ.९३
6. डॉ.देसाई बापूराव, महाराष्ट्रातील समग्र बोलींचे लोकसाहित्यशास्त्रीय अध्ययन,अनघा
7. प्रकाशन,ठाणे,प्रथमावृत्ती २००६ पृ.१९०
8. डॉ.चौधरी सुधाकर,समाजभाषाविज्ञान:बोलीचा अभ्यास(अहिराणी बोली)अथर्व पब्लिकेशन,
9. प्रथमावृत्ती २०१४,पृ.८३
10. डॉ.नाफडे शोभा,वऱ्हाडी मराठी:उद्गम आणि विकास,स्वरूप प्रकाशन,प्रथमावृत्ती २००७,
11. पृ.५९
12. डॉ.नाफडे शोभा,वऱ्हाडी मराठी:उद्गम आणि विकास,स्वरूप प्रकाशन,प्रथमावृत्ती २००७ ,पृ.१७२
13. कालेलकर ना.गो,भाषा:इतिहास आणि भूगोल मौज प्रकाशन,दुसरी आवृत्ती,१९८५, पृ.१०८
14. १२)डॉ.चौधरी सुधाकर,समाजभाषाविज्ञान:बोलीचा अभ्यास(अहिराणी बोली)अथर्व
15. पब्लिकेशन, प्रथमावृत्ती २०१४,पृ.६५

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(VIII)| January- 2026

Original Article

दिव्यांगांच्या आत्मकथनांतील व्यथा आणि वेदना

ज्ञानेश्वर किसन म्हात्रे
(एम.ए., बी.एड्., सेट), मु. गोळप, पो. पावस, ता.जि. रत्नागिरी
Email: dkmhatre2021@gmail.com

Manuscript ID:
JRD -2026-180114
ISSN: 2230-9578
Volume 18
Issue 1(VIII)
Pp 53-57
January 2026
Submitted: 12 Dec. 2025
Revised: 22 Dec. 2025
Accepted: 12 Jan.2026
Published: 31 Jan. 2026

सारांश

दलित व इतर वंचित समाजाने ज्याप्रमाणे आपल्या व्यथा आणि वेदना आत्मकथन या साहित्यप्रकारातून मांडून दुःखाला वाट मोकळी करून दिली. त्याचप्रमाणे नैसर्गिक किंवा अपघाताने दिव्यांगत्व आलेल्या दिव्यांगांनीही आपले जीवन, सोसाव्या लागलेल्या शारीरिक व मानसिक वेदना आत्मकथन या साहित्यप्रकारातून मांडल्या आहेत. आपल्या 'व्यथा आणि वेदना' मांडता असताना समाजातील इतर दिव्यांगांच्याही व्यथा आणि वेदनाही त्यांनी आपल्या आत्मकथनांमधून मांडल्या आहेत. त्यामुळे दिव्यांगांची आत्मकथने एकट्या व्यक्तीची न राहता ती दिव्यांगांच्या समूहाची स्पंदने टिपणारी आत्मकथने बनली आहेत. दिव्यांगांच्या आत्मकथनांमधून दिव्यांगांनी स्वतःची शारीरिक असमर्थता, येणाऱ्या अनेक अडचणी, त्यावर त्यांनी केलेली मात, त्यासाठी त्यांना करावा लागलेला संघर्ष, खऱ्या अर्थाने दिव्यांगांनी आपल्या आत्मकथनांमधून मांडला आहे. दिव्यांगांनी त्यांच्या जीवनाची वास्तव परिस्थिती, काळाबरोबर बदलत जाणारे जनजीवन, सामाजिक, राजकीय, सांस्कृतिक परिस्थितीचा दिव्यांगांच्या वैयक्तिक, कौटुंबिक, सामाजिक जीवनावर काय परिणाम झाला आहे. हे दिव्यांगांनी आपल्या आत्मकथनांच्या माध्यमातून सविस्तरपणे मांडले आहेत. शारीरिक दुर्बलतेमुळे दिव्यांग व्यक्ती समाजात मुक्तपणे वावरू शकत नाही. परंतु दिव्यांगांना कुटुंबाकडून, समाजाकडून, शासनाकडून मिळालेल्या प्रोत्साहनामुळे आत्मभान आलेले दिसून येते.

बीजशब्द: *दिव्यांग आत्मकथन व व्यथा आणि वेदना*

उद्दिष्टये

1. दिव्यांग आत्मकथनांचा अभ्यास करणे.
2. दिव्यांग आत्मकथनांतील व्यथा आणि वेदना अभ्यासने.

संशोधन पद्धती

प्रस्तुत शोधनिबंधसाठी दुय्यम साहित्याचा आधार घेण्यात आला आहे. प्रस्तुत शोधनिबंधात विश्लेषण पद्धतीचा वापर करण्यात आला आहे.

प्रस्तावना

समाजातील प्रत्येक घटकांचे, घटनांचे प्रतिबिंब साहित्यात उमटलेले दिसून येतात. स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर विविध समाज घटकानी आपल्या संवेदना साहित्यात प्रतिबिंबित करायला सुरुवात केली. त्यातून प्रेरणा घेऊन दिव्यांगांनीही आपल्या 'व्यथा आणि वेदना' आत्मकथनातून मांडायला सुरुवात केली. दिव्यांगांना आलेल्या दिव्यांगत्वासोबत संघर्ष करता करता समाजाशी, शासनाशी संघर्ष करावा लागला आहे. त्यामुळे दिव्यांगांनी शारीरिक, मानसिक, सामाजिक संघर्षाची कहाणी आपल्या आत्मकथनातून दाहकपणे चित्रित केली आहे. दिव्यांगांची शारीरिक अक्षमता ही त्यांची सगळ्यात मोठी कमजोरी आहे.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
ज्ञानेश्वर किसन म्हात्रे, (एम.ए., बी.एड्., सेट), मु. गोळप, पो. पावस, ता.जि. रत्नागिरी

How to cite this article:
म्हात्रे, ज्ञानेश्वर. किसन. (2026). दिव्यांगांच्या आत्मकथनांतील व्यथा आणि वेदना. Journal of Research and Development, 18(1(VIII)), 53–57. https://doi.org/10.5281/zenodo.18740619

Quick Response Code:
Website: https://jrdrvb.org/
DOI: 10.5281/zenodo.18740619

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(VIII)| January- 2026

केवळ शारीरिक अक्षमतेमुळे दिव्यांगांच्या वाट्याला शारीरिक असाहाय्यता, दुःख आणि वेदना आलेल्या आहेत. त्यांच्या अनुषंगाने कौटुंबिक, सामाजिक, शैक्षणिक, आर्थिक अशा समस्या त्यांना आयुष्यभर भेडसावत राहतात. दिव्यांग आत्मकथनकारांनी आपल्या आत्मकथनातून प्रामुख्याने शारीरिक दिव्यांगत्त्वांमुळे त्यांना सहन कराव्या लागलेल्या शारीरिक असहय्य वेदना मांडल्या आहेत. त्याचबरोबर शारीरिक व्यंग वाट्याला आल्याने अनेक संधीना त्यांना मुकावे लागले आहे. सगळयात महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे दिव्यांगांना मनासारखं शिक्षण घेता येऊ शकले नाही, त्यामुळे त्यांना चांगली नोकरी मिळू शकत नाही. यामुळे त्यांची आर्थिक परिस्थिती सुधारू शकत नाही. त्यामुळे आयुष्यभर शारीरिक परावलंबित्त्वांबरोबरच आर्थिक परावलंबित्त्वही त्यांच्या वाट्याला आल्याची भावना अनेक दिव्यांग आत्मकथनकारांनी आपल्या आत्मकथनातून मांडली आहे.

विषय विवेचन

प्रत्येक व्यक्तीच्या आयुष्यात शारीरिक क्षमता किती महत्त्वाची आहे. हे दिव्यांगांची आत्मकथने अभ्यासल्यावर कळते. केवळ शारीरिक क्षमता नसल्यामुळे अनेक खडतर प्रसंगांना दिव्यांगांना सामोरे जावे लागते. उदा. पॅराप्लेजिक दिव्यांगांना स्वतःच्या मर्जीने स्वतःचा हातसुद्धा उचलता येत नाही. अशावेळी कायम घरातल्याची मदत घ्यावी लागते किंवा दिवस व रात्रपाळीसाठी मदतनीसाची सोय करून घ्यावी लागते. दुसऱ्याच्या मदतीशिवाय उठता बसताही येत नाही किंवा झोपेत दर तासाने मदतनीसाकडून कूस डावीकडची उजवीकडे व उजवीकडची डावीकडे करून घ्यावी लागते. जर कूस बदलली नाही तर, पायाला असहय्य वेदना होऊन, संपूर्ण रात्र वेदनेत घालवावी लागते. अशा प्रकारच्या संवेदना पॅरॉप्लीजिक दिव्यांग आत्मकथनकार सुभाष प्रभू यांनी 'जगणं पूर्णांगवायूच!' या आपल्या आत्मकथनातून मांडल्या आहेत. संपूर्ण शरीराला पूर्णांगवायू म्हणजेच 'पॅरॅलिसिसचा अटॅक' आल्यानंतर संपूर्ण आयुष्य व्हीलचेअरवर काढावे लागले. ते बारकाव्यांनिशी त्यांनी मांडले आहे. त्याचबरोबर 'चाकाची खुर्ची' या आत्मकथनातून पॅरॉप्लेजिक दिव्यांग आत्मकथनकार नसीमा हुरजूक यांनी त्यांना पॅराप्लेजिक झाल्यामुळे एका जागेवरून दुसऱ्या जागेवर हलता येत नाही. त्या विमानातून प्रवास करीत असताना युरीनबॅग भरल्याने ती साहाय्यकाने रिकामी करून आणावी. अशी अपेक्षा त्या व्यक्त करतात. परंतु साहाय्यकाने नकार दिल्याने चौदा-पंधरा तासाचा प्रवास त्यांना त्याच अवघडलेल्या परिस्थितीत करावा लागतो. त्या दरम्यान विमानात चहा-कॉफी तर सोडाच किमान पाणीही पिता येत नाही. ही अवस्था केवळ दिव्यांगत्त्वामुळे आपल्याला सहन करावी लागल्याची भावना त्या आपल्या आत्मकथनातून बारकाव्यानिशी मांडतात.

दिव्यांगांची आत्मकथाने

दिव्यांगांच्या वाट्याला आलेल्या 'व्यथा आणि वेदना' दिव्यांगांनी आपल्याला जमेल तशा शब्दात मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे. यातील सर्वच दिव्यांग आत्मकथनकार लेखक नाहीत. त्यामुळे दिव्यांगांची आत्मकथने प्रांजळपणे अवतरली आहेत. त्यामध्ये वैयक्तिक, कौटुंबिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक अशा विविध अंगाने सखोल विवेचन झालेले आहे. दिव्यांग आत्मकथनांची सुरुवात १९८७ पासून झालेली दिसून येते. अंध उद्योजक सुरेंद्रनाथ कांबळे यांनी पहिले दिव्यांग आत्मकथन 'बदलती क्षितिजे' ३० एप्रिल १९८७ मध्ये प्रकाशित केले. यानंतर दिव्यांगांच्या आत्मकथनाची खऱ्या अर्थाने सुरुवात बाळ राणे यांच्या 'अमुचा पेला दुःखाचा' (१५ ऑगस्ट १९८७) या आत्मकथनाने झालेली दिसून येते. दिव्यांग आत्मकथनांतील दिव्यांगांचे अनुभवविश्व मांडत असताना यामध्ये अंध, अस्थिव्यंग, पॅरॉप्लेजिक म्हणजेच कायम व्हीलचेअरला खिळलेले दिव्यांग व काही कायम अंथरुणाला खिळलेले दिव्यांग अशा विविध प्रकारच्या दिव्यांगांनी आपले दाहक अनुभव आपल्या आत्मकथनातून मांडले आहेत.

दिव्यांग आत्मकथनांतील व्यथा आणि वेदना

माझे रडगाणे मला दिव्यांग आत्मकथनातून सांगायचे नाही. तर केवळ दिव्यांगांचे अनुभव की जे सर्वसामान्यांना परिचित नसतात. ते येथे चित्रित करायचे आहेत. दिव्यांगत्त्व आल्यामुळे लहानपणापासूनच वेदना आणि दुःख घेऊनच आयुष्य काढावं लागलं. पण अशा दुःखाच्या वेदना भोगणारा मी एकमेव नाही. या जगात असंख्य लोक आहेत, की जे आपल्या शरीराचा कायम दुखरा असणारा भाग आपल्या सोबत घेऊन जगतात. दिव्यांगांचे दुःख असेच आहे. समाजाचा दिव्यांगांकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन काही वेळा सकारात्मक तर काही वेळा नकारात्मक असलेला दिसून येतो. काहीवेळा दिव्यांग आत्मकथनकारांना निस्वार्थी वृत्तीने समाजातून मदतीचा हात मिळालेला दिसून येतो तर, काही वेळा दिव्यांगाना मदत केल्याने पुण्य लाभते. अशा प्रकारच्या गैरसमजातून कित्येकदा दिव्यांगांना समाजाकडून दयाभाव दाखवला जातो. या गोष्टीचा दिव्यांग आत्मकथनकारांना राग आल्याची भावनाही व्यक्त होताना दिसते. दिव्यांग व्यक्ती शारीरिक व्यंगामुळे असमर्थ असल्यामुळे त्याच्याकडून शारीरिक कष्टाची कामे होऊ शकत नाहीत. त्यामुळे दिव्यांग व्यक्तीने

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(VIII)| January- 2026

समाजात भीक मागून आपला उदरनिर्वाह करावा. अशा प्रकारचा दृष्टिकोनही काही दिव्यांग आत्मकथनकारांच्या आत्मकथनातून प्रकट होताना दिसून येतो. त्यामुळे कित्येकदा दिव्यांग आत्मकथनकारांना भिकारी समजून समाजात भीक दिल्याच्याही घटना दिव्यांग आत्मकथनातुन नमूद झाल्या आहेत. काहीवेळा समाजातील अनेक हात दिव्यांगांच्या मदतीला निस्वार्थीपणे पुढे आल्याचे काही दिव्यांग आत्मकथनकारांनी आपल्या आत्मकथनातून मांडले आहे.

अस्थिव्यंग दिव्यांग आत्मकथनकार 'शून्यातून अनंत' या आत्मकथनातून अनंत ढोले यांनी दिव्यांगसुलभ सुविधा शाळा-कॉलेजमध्ये नसल्याने व्हीलचेअरवर असलेल्या अनंत ढोले सारख्या विद्यार्थ्याला तिसऱ्या मजल्यावर असलेल्या प्रयोगशाळेत जाता येत नाही. त्यांचे मित्र त्यांना व्हीलचेअरसहीत तिसऱ्या मजल्यावर घेऊन जातात तेव्हा, त्यांच्या मॅडम त्यांना आणि वर आणणाऱ्या त्यांच्या मित्रांना ओरडतात. परंतु असा विद्यार्थी जिज्ञासेपोटी प्रयोगशाळेत येतो. तेव्हा त्याला पुन्हा येता येणार नाही. म्हणून आलाच आहेतर सर्व प्रयोगशाळा पाहण्याची संधी देणे, प्रयोगशाळेतील उपकरणांची माहिती करून देण्याऐवजी अपमानित करून खाली पाठवले जाते. त्यामुळे दिव्यांग विद्यार्थ्यांकडे काही शिक्षकांचा पाहण्याचा दृष्टिकोन अनंत ढोले यांनी मांडला आहे.

कित्येकदा दिव्यांगांबद्दलची काही लोकांची भावना किती निर्दय व कठोर असते. हे सांगण्यासाठी 'पंख गळून गेले तरी' या अस्थिव्यंग दिव्यांग आत्मकथनाचे आत्मकथनकार डॉ. सुधीर देवरे यांनी त्यांच्या कार्यालयातील कारकुनाचे उदाहरण दिले आहे. मिलिट्रीतून रिटायर झाल्यावर ती व्यक्ती कारकून या पदावर कामाला लागली होती. त्या व्यक्तीचे दिव्यांगांबद्दलचे असलेले मत तो डॉ. देवरे व त्यांच्या सहकाऱ्यांच्या समोर बोलून दाखवतो, "जे लोक जीवनाच्या धकाधकीत जगायला समर्थ नाहीत, म्हणजे लंगडे-पांगळे, आंधळे, मतिमंद आहेत. अशा लोकांना ठार मारायला हवे. त्यांना जगवू नये संपवून टाकावे. त्यामुळे समाज तंदुरुस्त होईल." हे त्यांचे मत ऐकून दिव्यांगांबद्दलच्या काही लोकांच्या भावना यातून चित्रित होताना दिसतात. हे आपले मत मांडताना आपल्या मताचे समर्थन करण्यासाठी हे मत माझेच नाही, तर हिटलरचेसुद्धा होते. हेही त्याने सांगितले. हिटलरने जर्मनीतल्या फक्त ज्यू लोकांनाच मारले नाही, तर त्याने लंगड्या-पांगळया अनेक लोकांना ठार मारले. सैन्याला त्यांने तसा हुकुमच देऊन ठेवली होता. हिटलरचा संदर्भ देऊन तो कारकून स्वतःच्या भावना व्यक्त करीत होता. यावर सुधीर देवरे म्हणतात की 'हिटलरने संपूर्ण ज्यू लोकांना संपवण्याचा विडा त्याकाळात उचलला होता. तो दिव्यांगांच्या जिवावर उठला, तर त्यात नवल ते काय? पण अशा विचारांचे लोकसुद्धा समाजात उजळ माथ्याने आपले मत मांडतात. ही खंत खरी शोकांतिका आहे. हिटलर हा क्रूर, पशुतुल्य हुकुमशहा होता. त्याच्या विचारांचा आदर्श घेणे कितपत योग्य आहे असे डॉ. सुधीर देवरे मत मांडतात.

'चाकाची खुर्ची' या पॅरॉप्लेजिक दिव्यांग आत्मकथनाच्या आत्मकथनकार नसीमा हुरजूक यांनी आपल्या आत्मकथनातून मांडलेल्या अनुभवातून समाजाचा दिव्यांगांकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन चित्रित होतो. महेंद्र कुलकर्णी फिरायला गेले असता फोटो काढताना पाय घसरून डोंगरावरून पडल्याने पाठीला मार लागून ते दिव्यांग झाले व ते कायमस्वरूपी व्हीलचेअरवरला खिळले. परंतु त्यांच्याकडे संशोधकवृत्ती असल्याने ते दिव्यांगांना लागणारी कृत्रिम साधने उदा. कॅलिपर, कृत्रिम हात इ. सुबक व नावीन्यपूर्णरितिने बनवीत. त्याचे पेटंटही संस्थेच्या नावावर त्यांनी मिळवून दिले होते. ते व्हीलचेअरवरून रंकाळयाला फिरायला गेले असता एक मुलगी त्यांच्या प्रेमात पडली. दोघांचं लग्न संस्थेने लावून दिलं, परंतु त्या मुलीवर एकतर्फी प्रेम करणाऱ्या गुंडप्रवृत्तीच्या व्यक्तीने तिला पहिल्याच रात्री पळवून नेले. नसीमा हुरजूकाना ही बातमी फोनवरून मिळाली. त्यांनी लगेच पोलिसात तक्रार दिली. पोलिसांनी तत्परतेने त्या व्यक्तीला पकडून पोलीस स्टेशनला आणले व त्या मुलीला कुलकर्णीच्या ताब्यात दिले गेले. कित्येक दिवस त्यांना त्या गुंड प्रवृत्तीच्या व्यक्तीचे धमक्यांचे फोन व पत्र यायची. त्यात "एका दिव्यांगांचे पुनर्वसन करण्यासाठी एका सुंदर सुदृढ मुलीच आयुष्य तुम्ही उद्ध्वस्त केलत. तो पांगळा तिला काय सुख देणार आहे काय?" यावर त्या म्हणतात की कोणाला कशात सुख, आनंद वाटावा. हा ज्याचा त्याचा प्रश्न आहे. दोघेही सज्ञान होती. त्यामुळे त्यांचा त्यांनी निर्णय घेतला होता. "कधी कधी इतके क्लेशदायक अनुभव येतात की त्यातून असे वाटतं की, पराकोटीच्या सर्व दिव्यांगांना घेऊन सामूहिक आत्महत्या करावी आणि या समाजाच्या दृष्टीने असणारी ही अडगळ दूर करावी." असे मत त्या आपल्या आत्मकथनातून मांडतात.

अंध दिव्यांग आत्मकथनकार प्रा. महाजन यांनी एम.ए.ची शिक्षणातली सर्वोच्च पदवी १९८३ मध्ये उत्तीर्ण होऊन पदवीदान समारंभातून प्रमाणपत्र घेऊन घरी जात असताना. ते अंध असल्याने एका बाईने त्यांना भिकारी समजून त्यांच्या हातात दहा पैसे भीक घातली. तेव्हा त्यांना खूप राग आला. खडतर परिश्रम घेऊन एम.ए.च शिक्षण त्यांनी घेतलेल होत ते काय भीक मागण्यासाठी घेतलेलं नव्हत. समाजाचा दृष्टिकोन या उदाहरणातून दिसून येतो की, एखाद्या अंध व्यक्तींने फक्त भीकच मागावी ही वृत्ती यातून दिसून येते.

त्यावेळी प्रा. महाजन सांगतात की मला जर भीक मागायचीच असती, तर एवढी मेहनत घेऊन मी उच्च शिक्षण घेतलं नसत. त्यासाठी त्यांना घरदार सोडावे लागल होत. आई-वडिलांपासून दूर राहून अपरिचित मुंबईसारख्या महानगरात खडतर आयुष्य जगत, येणाऱ्या अनेक अडचणींवर मात करून त्यांनी हे शिक्षण पूर्ण केलं होत.

अंध दिव्यांग आत्मकथनकार कृष्ण गोपाळ तिवारी यांनी आर्थिक अडचण सोडवण्यासाठी नेट झालेले असल्याने दिल्ली विद्यापीठात प्राध्यापक पदासाठी भले तात्पुरते का असेना मिळवण्याचा प्रयत्न त्यांनी केला. परंतु केवळ डोळयानी दिसत नसल्याने प्रत्येक वेळी त्यांना डावलले जायचे. तेव्हा एकदा चिडून ते म्हणाले, “सर, जर दिल्लीसारख्या भारताची राजधानी असलेल्या शहरात दिव्यांगांबद्दलची शिक्षण संस्थांची मानसिकता एवढी खराब असेल, तर देशातील अन्य शैक्षणिक संस्था आमच्यासारख्याना दारातही उभं करणार नाही.” ही परिस्थिती एका अर्थाने खरीही आहे. दिव्यांगव्यक्तींची पात्रता असूनही केवळ दिव्यांग असल्यामुळे त्यांना अनेक ठिकाणी डावलले जाते. अशा तब्बल एकूण ४९ वेगवेगळया ठिकाणी अंध जिल्हाधिकारी कृष्ण गोपाळ तिवारी यांनी मुलाखती दिल्या. पण एकाही ठिकाणी त्यांची नोकरीसाठी निवड केली गेली नाही.

निष्कर्ष

1. दिव्यांग आत्मकथनांची प्रेरणा करमणूक करणे ही नाही. नियतीने लादलेले शारीरिक व्यंग त्यामुळे भोगाव्या लागत असलेल्या यातना या सर्वसामान्यांपर्यंत पोहोचवणे हा हेतू दिसून येतो. यातून समाजापर्यंत दिव्यांगांचे प्रश्न व समस्या मांडणे हा आहे. दिव्यांगांचे दुःख, वेदना दिव्यांगांनाच भोगाव्या लागणार आहेत. त्यामुळे समाजाकडून सहानुभूतीची नाही तर, समानतेची वागणूक मिळावी अशी अपेक्षा दिव्यांग आत्मकथनकांर आपल्या आत्मकथनातून व्यक्त करतात. अंत:करण पिळवटून टाकणारी जीवनजाणीव दिव्यांग आत्मकथनांतून चित्रित झाली आहे.
2. दिव्यांगांच्या आत्मकथन निर्मितीमागील प्रयोजन स्वतःचे रडगाणे समाजासमोर मांडणे हे नसून सर्वसामान्य वाचक व नागरिकांना दिव्यांगांचे जगणे समजावे, त्यांच्या व्यथा आणि वेदना कळाव्यात; हे प्रयोजन डोळयासमोर ठेवून दिव्यांग आत्मकथनांची निर्मिती झालेली पाहावयास मिळते.
3. सर्वच दिव्यांग आत्मकथनकार हे साहित्यिक किंवा साहित्यांचे अभ्यासकही नाहीत. त्यामुळे ‘जसे घडले तसे’ मांडण्याचा प्रयत्न त्यांनी आपल्या आत्मकथनातून केलेला दिसून येतो. त्यामुळे दिव्यांगांच्या आत्मकथनांमधून प्रांजळपणाचे आणि प्रामाणिकपणाचे दर्शन घडून येते. या आत्मकथनांतून येणाऱ्या ग्रामीण बोलीभाषेमुळे आत्मकथनांचे सौंदर्यरुपही फुलले आहे. दिव्यांग आत्मकथनातून दिव्यांगांच्या शारीरिक व्यंगामुळे त्यांना सहन कराव्या लागलेल्या ‘व्यथा आणि वेदना’ प्रामुख्याने मांडलेल्या असल्याने त्यांच्या आत्मकथनातून आत्मप्रौढी आलेली दिसून येत नाही.
4. काही दिव्यांगांना पराकोटीचे दिव्यांगत्व आल्याने व जीवन जगणे असह्य झाल्याने अनेकदा आत्महत्येचा विचार त्यांच्या डोक्यात येऊन जातो. तर काहींनी आत्महत्येचा प्रयत्न केलेला दिसून येतो. यातून दिव्यांगांच्या यातना किती दाहक आहेत याची जाणीव दिव्यांग आत्मकथनांतून आलेली दिसते.
5. दिव्यांगांच्या आत्मकथनांवर दलित साहित्याचा/आत्मकथनांचा प्रभाव दिसून येतो. ज्याप्रमाणे दलितांनी आपल्या भावनांना वाट मोकळी करून देण्यासाठी आत्मकथन या साहित्यप्रकाराचा आधार घेतला. त्याप्रमाणे दिव्यांगांनीही आत्मकथनांतून आपल्या व्यथा आणि वेदनांना वाट मोकळी करून दिली आहे.
6. काही दिव्यांग आत्मकथनकार हे सामाजिक कार्यकर्ते असल्याने त्यांनी दिव्यांगांच्या न्याय हक्कासाठी सामाजिक संस्थांची निर्मिती करून दिव्यांगांच्या व्यथा आणि वेदना शासन दरबारी मांडून दिव्यांगांना सोयी सवलती मिळवून देण्यासाठी सामाजिक संघर्ष केलेला आहे. त्यामुळे दिव्यांग आत्मकथनांमधून त्याचे प्रतिबिंब उमटलेले आहे.
7. काही दिव्यांग जिल्हाधिकारी, प्राध्यापक, शासकीय कर्मचारी, सामाजिक कार्यकर्ते इ. पदावर कार्यरत आहेत. तर काही आपल्याला आलेल्या दिव्यांगत्वामुळे कोणतेच काम करू शकत नसल्याने कायम अंथरुणाला खिळून घरात आपले उरलेले आयुष्य व्यतीत करताना दिसून येतात. त्यामुळे वेगवेगळया प्रकारचे अनुभव दिव्यांग आत्मकथनांमधून प्रकट झालेले आहेत.
8. दलित आत्मकथनांना ज्याप्रमाणे प्रसिद्धी मिळाली आहे. त्याप्रमाणे दिव्यांग आत्मकथनांना प्रसिद्धी न मिळाल्याने दिव्यांगांच्या आत्मकथनांची समीक्षा फारशी झालेली दिसून येत नाही.
9. काही दिव्यांग आत्मकथनकार हे उत्तम साहित्यिक असल्याने त्यांच्या आत्मकथनांतून साहित्यिक मूल्ये दिसून येतात. दिव्यांगांबद्दल समाजात असलेले गैरसमज, दिव्यांगांना मिळणारी वागणूक, अवहेलना, अपमान, यातना इ. भावभावना दिव्यांगांच्या आत्मकथनांतून प्रकट झालेल्या दिसून येतात.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(VIII)| January- 2026

10. दिव्यांग आत्मकथनकारांच्या संवेदना दाहक असल्याने त्यांच्याकडून निर्माण झालेली आत्मकथने वास्तवादी ठरली आहे. त्यामुळे दिव्यांगांच्या आत्मकथनांतून सामाजिक मूल्ये, बोलीभाषा, म्हणी, वाक्प्रचार, ग्रामीण शब्द इत्यादींनी दिव्यांग आत्मकथने बहरलेली दिसून येतात.
11. दिव्यांग आत्मकथनात चरित्र नायकाबरोबर इतरही दिव्यांगांची चरित्रे ओघाने आलेली पाहावयास मिळतात. त्यामुळे दिव्यांग आत्मकथने एकट्या दिव्यांग नायकाची कथा न राहता ती दिव्यांगांच्या समूहाची वेदना व संवेदना सोबत घेऊन येतात.
12. दिव्यांगांचे दिव्यांगत्व वेगवेगळ्या प्रकारचे असल्याने दिव्यांग आत्मकथनांनी मराठी साहित्यात एका वेगळ्या विषयाची भर घातलेली पाहवयास मिळते. जे जग फक्त दिव्यांगांपर्यंतच मर्यादित होते ते आत्मकथनांच्या माध्यमातून दिव्यांगांनी समाजासमोर मांडून सर्वसामान्य वाचकांपर्यंत, नागरिकांपर्यंत पोहोचविण्याचा प्रयत्न दिव्यांग आत्मकथनांच्या माध्यमाने केलेला आहे.

समारोप

दिव्यांग आत्मकथनांचा अभ्यास करीत असताना दिव्यांगांनी आपले शारीरिक कष्टदायी जीवन आत्मकथनांमधून चित्रित केले आहे. काहींना नैसर्गिक तर, काहींना अनैसर्गिक कारणांनी दिव्यांगत्त्व आले आहे. उदा. पोलिओ, अपघात इ. दिव्यांगत्त्व आल्यामुळे दिव्यांगांचे संपूर्ण आयुष्य निराधार बनल्याचे आत्मकथनांमधून चित्रिण आले आहे. दिव्यांगांना शारीरिक कष्ट, मानसिक यातना केवळ दिव्यांगत्त्वांमुळे भोगाव्या लागत असल्याची खंत दिव्यांगांनी आपल्या आत्मकथनांमधून मांडली आहे. आपल्यालाही समाजामध्ये आत्मसन्मानाने जगण्याची इच्छा आहे. त्यासाठी समानतेची वागणूक मिळावी ही अपेक्षा दिव्यांगांनी आपल्या आत्मकथनांमधून व्यक्त केलेली दिसून येते.

संदर्भग्रंथ

1. हुरजूक नसीमा, चाकाची खुर्ची, मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे, सातवी आवृत्ती, पुनर्मुद्रण, फेब्रु. २०१३
2. नलगे चंद्रकुमार, पानतावणे गंगाधर, दलित आत्मकथन, सुरेश एजन्सी, पुणे, २६ जाने. १९८६.
3. देवरे (डॉ.) सुधीर, सहज उडत राहिलो, ग्रंथाली प्रकाशन, मुंबई, प्र. आ. ०२ ऑक्टो. २०१६
4. मनोहर यशवंत, दलित स्वकथने, ऋतुगंध, दिवाळी अंक, १९८७.
5. कऱ्हाडे सदा, दलित आत्मकथनांच्या निमित्ताने, अस्मितादर्शन, दिवाळी अंक, १९८३.
6. महाजन (प्रा.) पुरुषोत्तम, माझ्या आयुष्याचे महाभारत, पार्टनर प्रकाशन, विरार, प्र. आ. २५ मार्च २०११
7. फडके भालचंद्र, दलितांची आत्मकथने काही प्रश्न, अस्मितादर्शन, दिवाळी अंक, १९८३.
8. कुसर्रे-कुलकर्णी आरती, दलित स्वकथने साहित्यरूप, विजय प्रकाशन, नागपूर, प्र. आ. १९९१.
9. तिवारी कृष्ण गोपाल, फिटे अंधाराचे जाळे, दीपस्तंभ प्रकाशन, जळगाव, दु. आ. मार्च २०१८
10. तिडके श्रीकांत, दलित स्त्रियांची आत्मकथने की स्वंदने, दै. तरूण भारत, १५ नोव्हे. १९९४.
11. जोशी अ. म., चरित्र आत्मचरित्र : तंत्र आणि इतिहास, स्नेहवर्धन पब्लिसिंग हाऊस पुणे, दु. आ. १९६४.
12. पाटील अशोक, दलितांचे स्वकथन, अनुष्टुभ, जुलै ऑगस्ट १९८१.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(VIII)| January- 2026

Original Article

ग्रामीण उद्योजकतेत शेतकरी महिलांची भूमिका

डॉ. प्रा. रामेश्वरी गणेश रंगारी
मानवी विकास विभाग, एस. चंद्रा. महिला महाविद्यालय साकोली. जि-भंडारा
Email: rameshwarirangari42@gmail.com

Manuscript ID:
JRD -2026-180115
ISSN: 2230-9578
Volume 18
Issue 1(VIII)
Pp 58-61
January 2026

गोषवारा

भारतातील बहुसंख्य लोकांसाठी शेती हा जीवन जगण्याचा मार्ग आहे भारताची अर्थव्यवस्था आपल्या ऐतिहासिक कृषी परंपरेवर आधारित आहे हरितक्रांती आणि नंतर औद्योगीकर करण्याच्या आगमनाने पुरुष कामगार अधिकाधिक शहरी केंद्राकडे खेचले गेले ज्यामुळे ग्रामीण भागात चरितार्थासाठी शेती व शेतमजुरी मध्ये सहभागी होणाऱ्या महिलांची संख्या दिवसेंदिवस वाढली आहे शासनाच्या ग्रामीण उद्योजकतेच्या विविध योजना अंतर्गत स्त्रिया आता केवळ शेतमजूर राहिल्या नसून कृषी क्षेत्राबरोबरच कृषी पूरक व्यवसायाचा विकास करून कृषी उत्पादनात गुंतलेला महत्त्वाचा घटक बनला आहे . त्या भारतातील बहुसंख्य कृषी कामगारांचे तसेच ग्रामीण भागातील कृषी आधारित ग्रामीण उद्योजकतेची प्रतिनिधित्व करतात . ग्रामीण भागातील कृषी सहाय्यक व उद्योजक म्हणून महिलांचा सहभाग विविध मार्गाने दिसून येतो ज्यामुळे त्यांच्या आर्थिक स्वातंत्र्यावर, निर्णय घेण्याची क्षमता , त्यांची संस्था, शिक्षण, आरोग्यसेवांवर आमुलाग्र परिणाम झालेला दिसून येतो.

कीवर्ड: *ग्रामीण उद्योजकता, शेतकरी महिला, महिला उद्योजकता, कृषी व कृषीपूरक व्यवसाय, महिला सक्षमीकरण, स्वयंसहायता गट, ग्रामीण विकास,*

Submitted: 12 Dec. 2025
Revised: 22 Dec. 2025
Accepted: 12 Jan.2026
Published: 31 Jan. 2026

कृषी क्षेत्रात महिलांचा सहभाग: वार्षिक नियतकालिक कामगार दल सर्वेक्षण (पी एल एफ एस) अहवाल 2022-23 नुसार कृषी क्षेत्रात महिला कामगारांची सर्वाधिक अंदाजे टक्केवारी वाटप होते म्हणजेच 64.3% ग्रामीण भागात 76.2% आणि शहरी भागात 11.7% इतकी अधोरेखित करते.

भारतीय शेतीमध्ये महिलांची स्थिती

भारतातील जवळ जवळ 70% कुटुंबासाठी शेती विकाचा उत्पन्नाचा सर्वात महत्त्वाचा आणि प्राथमिक स्त्रोत आहे. भारतातील बहुतेक लोक ग्रामीण भागात राहतात भारतातील लोकसंख्येच्या सुमारे 60% लोक शेती करतात आणि भारताच्या जीडीपी मध्ये सुमारे 18% योगदान देतात ग्रामीण भागातील जवळजवळ 80% महिला कृषी विकासात गुंतलेल्या आहेत आणि त्यावर अवलंबून आहेत भारतातील कृषी कामगार दलात महिलांचा वाटा 33% आहे पुरुषांच्या वाढत्या शहरी स्थलांतरामुळे कृषी क्षेत्र महिलांकडून व्यवस्थापित केली जात आहेत. भारतात उत्पादित होणाऱ्या सुमारे 70 ते 80 टक्के अन्नाचे श्रेय ग्रामीण महिलांच्या प्रयत्नांना दिले जाऊ शकते. शेतातील बहुतेक श्रम - केंद्रित हाताने करणारी कामे जसे की रोवणे ,मळणी करणे, निंदा काढणे , उणणे, पेंढ्या बांधणे, कापणे, फवारणी, गुरेढोरे व्यवस्थापन, चारा गोळा करणे, दूध काढणे इत्यादी कामे महिला करतात.

स्त्रिया शेतीमधील बहुतेक कामाचे ओझे उचलतात . शेतीमधील सर्व किचकट वेळ खाऊ कामे त्या करतात शेतीमधील महिलांचा सहभाग दिवसेंदिवस वाढत आहे जंगलं नष्ट होण्यामुळे शेतीमधील नापिकी वाढल्याने तसेच एकंदरीत ग्रामीण आदिवासी क्षेत्रातील कामाची उपलब्धता कमी होत गेल्याने ग्रामीण भागातून शहरी भागात पुरुषांचे स्थलांतर वाढत गेले परिणामी महिलांवर शेतीची जबाबदारी मात्र वाढत गेली मुळातच स्त्रियांवर असणारे घरातील कामांचे ओझे घराबाहेरच्या त्यांच्या वावरावर असणारी बंधने, मर्यादित शिक्षण यामुळे रोजगाराच्या संधी त्यांच्यासाठी कमी असतात या कारणाने त्या गावी आपल्या घरीच अडकतात

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
प्रा. रामेश्वरी गणेश रंगारी, मानवी विकास विभाग, एस. चंद्रा. महिला महाविद्यालय साकोली. जि-भंडारा.

How to cite this article:
रंगारी, रामेश्वरी. गणेश. (2026). ग्रामीण उद्योजकतेत शेतकरी महिलांची भूमिका. Journal of Research and Development, 18(1(VIII)), 58–61. https://doi.org/10.5281/zenodo.18740678

Quick Response Code:
Website: https://jrdrvb.org/
DOI: 10.5281/zenodo.18740678
OPEN ACCESS

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(VIII)| January- 2026

प्रच्छन्न बेरोजगारी

शेतीतील महिलांची छुपी बेरोजगारी म्हणजे शेतीत गरजेपेक्षा जास्त महिला काम करत असणे जिथे त्यांचे योगदान कमी असले तरी त्या कामात गुंतलेल्या असतात आणि त्यांना मोबदला मिळत नाही किंवा कमी मिळतो ज्यामुळे त्यांचे काम अदृश्य राहते याचे मुख्य कारण शेतीमधील कमी उत्पादकता , कमी वेतन, रोजगारांच्या संधीचा अभाव आणि सामाजिक रूढी आहेत ज्यामुळे अनेक महिला केवळ कुटुंबासाठी बिन मोबदला काम करतात महिला शेतीत मोठे काम करतात पण त्यांचे श्रम दिसत नाहीत ग्रामीण महिला या दारिद्र रेषेखाली आणि अत्यंत गरिबीच्या परिस्थितीत जीवन जगत असतात

स्त्री उद्योजकता विकासातील अडचणी

उद्योजकता विकासातील अडचणींचा साकल्याने विचार केल्यास या अडचणी पुढीलप्रमाणे सांगता येतील -

१) **सामाजिक अडचणी-** आपल्याकडे समाजात श्रम हलक्या दर्जाचे मानले जातात श्रमाला प्रतिष्ठा प्राप्त करून देणे आवश्यक आहे. वर्कशॉप असणाऱ्यांपेक्षा सरकारी कायम नोकरीत असणाऱ्यांकडे कौतुक आणि आदराने पाहिले जाते

२) **उद्योजकाच्या अडचणी-** व्यवस्थापकीय कौशल्याचा अभाव , तोडके तांत्रिक ज्ञान, श्रम आणि बुद्धी यांचा समन्वय नसतो, जनसंपर्क नसतो, घबराट व अल्पसंतुष्ट स्वभाव इत्यादी अनेक अडचणींना तोंड द्यावे लागते.

३) **प्रशासकीय यंत्रणेतील अडचणी-** प्रत्येक गोष्टी दिरंगाईणे करणे हे विकासास स्मारक लाचलुचपद संस्थांमध्ये एकच सूत्रता नसणे

४) **सरकारी अधिकाऱ्यांची उदासीनता**

५) **विचारसरणीच्या अडचणी-** नशिबावर, देवावर, ग्रहदशेवर अंधविश्वास असणाऱ्या उद्योजकांची भरपूर संख्या आढळून येते. कठोर परिश्रम करणाऱ्यांकडे दुर्लक्ष केले जाते संधी निघून जाता ऐष आरामाच्या कल्पनाही मारक ठरतात.

६) **वित्तपुरवठा बाबत अडचणी-** परंपरागत गैरसमजुतीमुळे लोकांचा सोन्या-चांदीत गुंतवणूक करण्याकडे कल असतो ज्यामुळे भांडवल तुटवडा निर्माण होतो वित्त संस्थांकडून दिरंगाई होते अलीकडे हे चित्र बदलले आहे वित्त संस्था कर्ज देण्यास अधिक उत्सुक असतात.

महिला उद्योजकांसाठी विशेष शासकीय योजना

भारत सरकार व विविध वित्तीय संस्थांनी महिला उद्योजकांसाठी वित्त सहाय्य करणाऱ्या दृष्टीने काही विशेष योजना जाहीर केल्या आहेत

१) महिला उदयम निधी योजना- दहा लाख रुपयापेक्षा कमी खर्चाच्या प्रकल्पा संदर्भात ही योजना लागू पडते महिलांना नवा उद्योग सुरू करण्यासाठी बीज भांडवल पुरविले जाते हे प्रकल्पाच्या एकूण खर्चाच्या 15 टक्के अथवा जास्तीत जास्त एक लाख रुपये दिले जाते.

२) **नॅशनल इक्विटी फंड योजना** जिल्हा उद्योग केंद्र किंवा महावित्त किंवा राष्ट्रीयकृत बँका यांच्याद्वारे या योजनेचा तपशील इच्छुकास प्राप्त होऊ शकतो . राष्ट्रीयकृत बँका व राज्य वित्तीय महामंडळ ही योजना राबवितात यात उदयोग किंवा सेवा उद्योगासाठी कर्ज मिळु शकते.

३) **व्याज अनुदान योजना-** भारतीय वित्त महामंडळाची ही योजना असून यात दहा लाख रुपये खर्चापर्यंतच्या प्रकल्पासाठी वित्तीय संस्थांच्या कर्जावर अनुदान मिळते.

४) **स्त्री शक्ती योजना -** स्टेट बँकेतर्फे महिला उद्योजकांना प्रोत्साहन देण्यासाठी ही योजना राबवली जाते.

५) **खादी ग्राम उद्योगांच्या योजना-** खादी ग्राम उद्योग मंडळातर्फे महिला उद्योजकांसाठी विविध योजना उपलब्ध आहेत.

६) **महिला आर्थिक विकास महामंडळाच्या योजना-** महिलांना उद्योजकतेसाठी प्रोत्साहन देण्याच्या दृष्टीने महिला आर्थिक विकास महामंडळातर्फे अनेक योजना राबवल्या जात आहे त्याचा लाभ महिला उद्योजक अवश्य घेऊ शकतात.

महिला आणि ग्रामीण उद्योजकता

फार पूर्वीच्या काळी लोकांचा असा एक गैरसमज होता की उद्योजक हा फक्त पुरुषच असू शकतो परंतु एखाद्या स्त्रीकडे चांगले व्यवहारिक गुण असतील तर उद्योजक ही एक स्त्री सुद्धा बनु शकते हे बऱ्याच प्रयोगाने सिद्ध झाले आहे. उद्योग करू इच्छिणाऱ्या स्त्रियांना योग्य प्रेरणा व मार्गदर्शन देऊन स्वयंरोजगाराच्या संध्या उपलब्ध करून देण्याचा प्रयत्न केला जात आहे आणि हे कार्य यशस्वी करण्यासाठी महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळ या केंद्राची स्थापना करून ठराविक उद्दिष्टे पूर्ण करण्याचा प्रयत्न केला जात आहे त्याच बरोबर यासाठी शासन खालील पद्धतीने संस्थेच्या माध्यमातून उपक्रम राबवीत असते. त्याचबरोबर महाराष्ट्र शासन कृषी विभागाच्या वतीने कृषी संबंधित घटकाच्या विकासासाठी प्रयत्न करीत असते या दोघांचा एकंदरीत विचार केल्यास पुढील उपक्रम राबविले जातात

1. **उद्योजकता विकास कार्यक्रम** राबवून वेगवेगळया उद्योग व्यवसायाच्या निर्मितीसाठी स्त्रियांना प्रेरित केली जाते.
2. **स्वयंरोजगार विकास** कार्यक्रम राबवून प्रत्येक स्त्री व्यक्तीला स्वतःच्या पायावर थांबविण्याचा प्रयत्न केला जातो.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(VIII)| January- 2026

3. **विविध कृषी आधाराची उद्योगाच्या प्रशिक्षण कार्यक्रमाचे आयोजन** करून उद्योगाच्या निर्मितीपासून नफा मिळवण्याच्या पद्धती पर्यंत स्त्रियांना प्रशिक्षित केले जाते.
4. ग्रामीण कारागिरांसाठी गट उद्योजकता विकास कार्यक्रम राबविला जातो.
5. महाराष्ट्र राज्य कृषी विभागाच्या माध्यमातून विविध कृषी वस्तूंच्या लागवटीच्या पद्धती पासून ते विविध कृषी आधारित वस्तू पासून सर्व पद्धती तसेच शासनाच्या वेगवेगळया अनुदानाच्या माध्यमातून विकास प्रक्रियेचा वेग वाढवण्याचा प्रयत्न केला जातो.

ग्रामीण उद्योजकतेत महिलांचा सहभाग

१) शेती व शेतीपूरक व्यवसाय

ग्रामीण भागातील महिला शेतीत मोठ्या प्रमाणावर सहभागी होत आहेत जसे की पेरणी, कापणी , तन काढणे, पीक प्रक्रिया इत्यादी मध्ये महिलांचा मोठ्या प्रमाणात सहभाग लक्षात घेऊन कृषी संशोधन संस्था व कृषी विद्यापीठांनी महिलांचे श्रम कमी करण्यासाठी आधुनिक यंत्रे व औवजारे विकसित केली आहे यामुळे शेतीमधील काम करताना होणारे शारीरिक कष्ट कमी झाले वेळेची बचत झाली पारंपारिक शेती पद्धतीला वगळून आधुनिक पद्धतीने बियाणे, रोप लागवड, मशागती याचे कृषी विद्यापीठाकडून प्रशिक्षण दिले गेले शिवाय कृषी क्षेत्राबरोबर कृषी आधारित उद्योग व कृषीपूरक व्यवसायात वाढ करावी त्याचा संस्थात्मक व गुणात्मक वाढीसाठी शासनाने बरेच प्रयत्न केले आहेत. कृषीवर आधारित उद्योगात वाईन उद्योग, आवळयापासून प्रक्रियायुक्त पदार्थ निर्मिती उद्योग, केळीची लागवड प्रक्रिया, मशरूम उत्पादन प्रक्रिया उद्योग , शेंद्रीय खत निर्मिती , गांडूळ खत निर्मिती, सुगंधी तेल प्रक्रिया, मसाले, पापड निर्मिती उद्योग, हातघाणीच्या गिरणी उद्योग, पशुखाद्य उद्योग बियाणे आणि विक्री केंद्र, वनरूप वाटिका, भाजीपाला, फळे इत्यादी नाशवंत वस्तूवर प्रक्रिया करणारी उद्योग, तांदळाच्या उत्पादनापासून पोहा निर्मिती, मुरमुरे, लाह्या , शेवया, केक, इडली, डोसा , उपमा, ब्रेड -बटर , विविध फळांपासून आईस्क्रीम बनविणे उद्योग इत्यादी पदार्थ बनविण्याच्या लघु व्यवसायात स्त्रियां सहभागी झाल्या आहेत.

२) हस्तकला व कुटीर उद्योग

ग्रामीण भागातील अनेक महिला हातमाग , भरतकाम, मातीची भांडी तयार करणे आणि बास्केट विणणे यासारख्या व्यवसायामध्ये कार्यरत आहेत हे व्यवसाय स्थानिक बाजारपेठेत आणि पर्यटन क्षेत्रात मोठे योगदान देतात . हस्तकला आणि कुटीर उद्योग यामध्ये ग्रामीण महिला अग्रेसर आहेत. कुटीर उद्योग असा उद्योग आहे जो पूर्ण परिवाराच्या मदतीने पूर्णकालिक व्यवसायाच्या रूपात महिला सक्षमीकरण करण्यासाठी महत्त्वाचा मानला जातो यात शेळी पालन व्यवसाय , कोंबडी पालन ,पशुपालन, रेशीम उत्पादन , मधुमक्षिका पालन, दुग्ध व्यवसाय, वराह पालन, मासेमारी , खेकडा पालन, मेंढी पालन, इमो पालन, बदक पालन इत्यादी व्यवसाय शास्त्रोक्त पद्धतीने करून ग्रामीण महिला त्यापासून जास्त फायदा मिळवू लागल्या आहेत. याचबरोबर लोकांच्या सर्व गरजांचा विचार करून ग्रामीण भागातील महिला अनेक व्यवसाय सुरू करत आहेत यामध्ये वेशभूषा, केशभूषा, फॅशन डिझायनिंग, ब्युटी पार्लर , बेकरी, ग्रामीण हस्तकला , रुखवंत तयार करणे कम्प्युटर क्लासेस, लॉन्ड्री , विविध उपकरणांची देखभाल व दुरुस्ती, लायब्ररी चालवणे ,फोटोग्राफी, बुके तयार करणे, आटाचक्की चालवणे, विविध प्रकारचे प्रशिक्षण देणे, बालवाडी चालवणे, डे केअर सेंटर चालवणे इत्यादी सारखे अनेक व्यवसाय ग्रामीण युवती सुरू करू पाहत आहे यातून देखील ग्रामीण अर्थव्यवस्थेचा कणा भक्कम होण्यास मदत होत आहे.

३) स्वयंसहायता गट

महिलांना आर्थिक स्वावलंबन मिळवून देण्याबरोबरच त्यांना सामुदायिक निर्णय प्रक्रियेत सहभागी होण्यास प्रवृत्त करण्यासाठी महिलांच्या नेतृत्वाखाली स्वयंसहाय्यता बचत गट व पतपुरवठा यासाठी महत्त्वाची भूमिका बजावतात. महिला सक्षमीकरण व ग्रामीण महिलांचा विकास करण्यासाठी महिला बचत गटाची स्थापना करण्यात आलेली आहे ही बचत गट महिलांना जोडण्यासाठी त्यांना कमी व्याजावर कर्ज देण्यासाठी व त्यांना बँकांशी जोडण्यासाठी एकत्र येतात ग्राहक विकासात विभागाच्या उमेद महाराष्ट्र राज्य ग्रामीण जीवनोन्नती अभियानाच्या माध्यमातून महाराष्ट्र राज्यात 34 जिल्हे आणि 351 तालुक्यात उमेद अभियानातून राज्यात 410 महिला शेतकरी उत्पादक कंपन्यांच्या माध्यमातून शेतीला उद्योगाचे स्वरूप देत आहेत . बाजारपेठ जोडणी, निर्विष्ठांची सामूहिक खरेदी, शेतमालाचे मूल्यवर्धन, सामूहिक विक्रीतून उत्पन्न वाढ ते शेतीमाल निर्यात अशा व्यावसायिक संधी निर्माण केल्या जातात सोबत पायाभूत सुविधांची उभारणी केल्या जात आहे. केंद्र सरकारच्या दहा हजार शेतकरी उत्पादक कंपन्यांची स्थापना योजनेतून 28 जिल्ह्यात 75 महिला कंपनीमध्ये 63 हजार महिला सहभागी झाल्या आहेत विशिष्ट भौगोलिक क्षेत्रातील महिला एकत्र येऊन उत्पादनाचे ब्रॅण्डिंग प्रक्रिया आणि थेट निर्यात हे मुख्य उद्दिष्ट ठेवून प्रायोगिक तत्वावर 12 जिल्ह्यात 26 तालुक्यात महिलांकरिता प्रकल्प राबवल्या जात आहे 2024 - 25 वर्षात राज्यात 292 अवजारे बँका स्थापन झाल्या आहेत राज्यातील 795 एकात्मिक शेती प्रभागातील एक लाख 98 हजार 750 महिला प्रगत शेती मॉडेलमध्ये सहभागी झाल्या आहेत. राष्ट्रीय सेंद्रिय उत्पादन कार्यक्रम 2024- 25 मध्ये सुरू करण्यात आला असून

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(VIII)| January- 2026

यात 10 जिल्ह्यात 18 तालुक्यात 8 हजार 464 महिला सहभागी आहेत. एकसारखे उत्पादन होणाऱ्या 20- 40 महिला एकत्र आणून त्यांचे उत्पादक गट स्थापन करून आतापर्यंत 13 हजार 334 उत्पादक गटाच्या माध्यमातून ग्रामीण भागात छोट्या प्रक्रिया उद्योगांना चालना मिळाली आहे.

निष्कर्ष

ग्रामीण अर्थव्यवस्थेतील महिला सहभाग आणि योगदान अमूल्य आहे. हे ग्रामीण भागातील जवळपास 90% महिला आज बचत गटाच्या माध्यमातून उद्योजकतेशी जोडल्या गेलेली आहेत आणि त्या ग्रामीण अर्थव्यवस्थेचा पाया मजबूत करताना दिसत आहेत.चिकाटी, मेहनत करण्याची तयारी, यश संपादन करण्याची जिद्द, संघटन कौशल्य , परिस्थितीस सामोरे जाण्याची तयारी इत्यादी गुणवैशिष्ट्यांमुळे ग्रामीण महिला स्त्रियांनी सदः परिस्थितीत प्रगतीची दालने स्वतःच्या प्रयत्नाने प्राप्त करून घेतली आहेत तरी देखील त्यांचे प्रमाण पुरुषांच्या तुलनेत बरीच कमी आढळते . सामाजिक वातावरण जेवढे अनुकूल व पोषक होईल तेवढ्याच प्रमाणात महिलांची उद्योगशीलता वाढीस लागेल यात शंका नाही.

संदर्भ

1. गीता लुथ्रा, महिला सबलीकरण कायद्यातील तरतुदी योजना. ऑक्टोबर 2018
2. भारत सरकार 2011 चा जनगणना अहवाल, नवी दिल्ली 2011
3. ग्रामीण उद्योजकता- प्रा. अमित रामलिंग कवठाळे, प्रा. डॉ. एल. एच .पाटील
4. कौशल्य विकास तंत्रे व पद्धती – प्रा. सुधाकर मानकर
5. आधुनिक गृह- व्यवस्थापन – डॉ. वैरागडे/ प्रा. लाटकर / प्रा. मुळे

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(VIII)| January- 2026

Original Article

रोजगार के अवसर में हिंदी की उपयुक्तता

Kadam Komal Subhash
Dept.of. Hindi, S.P. Mahavidyalaya, Lonand, Shivaji University Kolhapur Maharashtra, India
Email: komalkadam1078@gmail.com

Manuscript ID:
JRD -2026-180116
ISSN: 2230-9578
Volume 18
Issue 1(VIII)
Pp 62-64
January 2026
Submitted: 12 Dec. 2025
Revised: 22 Dec. 2025
Accepted: 12 Jan.2026
Published: 31 Jan. 2026

सार

'भाषा' शब्द संस्कृत भाष् धातु से बना हैं। भाष् का अर्थ है- व्यक्त वाणी या बोलना या कहना अर्थात भाषा वह हैं जिसे बोला जाए। मनुष्य अपने विचारो एवं भावो के आदान- प्रदान के लिए भाषा का माध्यम के रूप में प्रयोग किया हैं। मनुष्य के भावों, विचारों, और अभिप्रेत अर्थों की ध्वनि- प्रतीकमय अभिव्यक्ति को भाषा कहते हैं।

कीवर्ड: *हिंदी भाषा, रोजगार के अवसर, प्रयोजनमूलक हिंदी, राजभाषा हिंदी, हिंदी अधिकारी, राजभाषा अधिकारी, अनुवाद एवं भाषांतरण, जनसंचार माध्यम,*

विषय विवेचन

आज हिंदी भाषा के विविध रूप दिखाई देते हैं। हिंदी भाषा का प्रयोग बोली भाषा, संपर्क भाषा, साहित्यिक भाषा , जनसंचार माध्यम की भाषा, राष्ट्रभाषा, राजभाषा तथा भूमंडलीकरण के युग में विश्व भाषा के रूप में प्रचलित हो रही हैं। वैश्विक स्तर पर हिंदी बोलने वालों की तथा समझने वालों की संख्या बहुत तेजी से बढ़ रही हैं।

१) राजभाषा अधिकारी

सरकारी कामकाज या राजकाज में जिस भाषा का प्रयोग किया जात हैं, उसे राजभाषा कहा जाता हैं। १४ सितंम्बर, १९४९ को भारत की राजभाषा के रूप में हिंदी भाषा को स्वीकार किया गया।

कहा मिलता हैं अवसर – भारत सरकार के सभी मंत्रालयों, संबंधित अधीनस्थ कार्यालयों, भारतीय रेल, स्टेट बैंक ऑफ़ इंडिया (सभी राष्ट्रीयकृत बैंकों में), भारतीय दूरसंचार निगम, महानगर दूरसंचार निगम, भविष्यनिधि, भारतीय आयुर्विमा मंडल, न्यू इंडिया इंश्योरेंस कंपनी आदि।

२) हिंदी अधिकारी

राजभाषा हिंदी के बदोलत हिंदी स्नातक तथा स्नातकोंत्तर योग्यता प्राप्त छात्रों को हिंदी अधिकारी पद पर अद्यापन और अद्यापनेतर क्षेत्र में सेवा करने का सुअवसर मिलता हैं।

कहा मिलता हैं अवसर - भारत सरकार के सभी मंत्रालयों, संबंधित अधीनस्थ कार्यालयों, भारतीय रेल, स्टेट बैंक ऑफ़ इंडिया (सभी राष्ट्रीयकृत बैंकों में), भारतीय दूरसंचार निगम, महानगर दूरसंचार निगम, भविष्यनिधि, भारतीय आयुर्विमा मंडल, न्यू इंडिया इंश्योरेंस कंपनी , विश्वविद्यालयों आदि।

३) अनुसंधान अधिकारी

अनुसंधान विवेक, लगन और अथक परिश्रम से किया जाने वाला ज्ञानवर्धक कार्य हैं ज्ञात- अज्ञात विषयों को वी वैज्ञानिक अद्ययन द्वारा प्रस्तुत किया जाता हैं।

कहा मिलता हैं अवसर – कर्मचारी चयन आयोग **के** द्वारा विभिन्न मंत्रालयों से विज्ञापन आता हैं। स्थानिय प्राधिकरण मंत्रालय, आर्थिक विकास मंत्रालय. पर्यावरण, अर्थशास्त्र और सांख्यिकी विभाग, कृषि, उच्च शिक्षा तथा विभिन्न विभाग, कृषि सहयोग और किसान कल्याण मंत्रालय आदि विभिन्न जगह पर कार्य करने का तथा राज्य के लोकसेवा आयोग द्वारा विभिन्न जगह पर सेवा करने मौका मिलता हैं।

4) सहायक अनुसंधान अधिकारी

निर्धारित परियोजनाओं को समय पर पूरा करने के लिए उसे सफ़ल बनाने के लिए अनुसंधान अधिकारी को सहायता करने वाला व्यक्ति 'सहायक अनुसंधान अधिकारी'होता हैं।

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
Kadam Komal Subhash, Dept.of. Hindi, S.P. Mahavidyalaya, Lonand, Shivaji University Kolhapur Maharashtra, India.

How to cite this article:
Kadam, K. S. (2026). रोजगार के अवसर में हिंदी की उपयुक्तता. Journal of Research and Development, 18(1(VIII)), 62–64. https://doi.org/10.5281/zenodo.18740716

Quick Response Code:
Website:
https://jrdrvb.org/
DOI:
10.5281/zenodo.18740716
OPEN ACCESS

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(VIII)| January- 2026

सहायक अनुसंधान अधिकारी की जिम्मेदारियाँ

१) निर्धारित परियोजनाओं केकार्यान्वियन में सहायता करना ।

२) विभिन्न पत्रिकाओं के प्रकाशन में सहायता करना ।

३) शब्दकोश सृजन में सहायता करना ।

सहायक अनुसंधान अधिकारी शैक्षिक योग्यता:

१) किसी भी मान्यता प्राप्त विश्वविद्यालय से हिंदी में मास्टर की डिग्री ।
या किसी भी मान्यता प्राप्त विश्वविद्यालय से स्नातक की डिग्री में एक वैकल्पिक विषय के रूप में हिंदी की डिग्री ।

आयु सीमा

किमान 18 साल और कमाल 30 साल(आरक्षण अनुसार उम्र में छूट मिलती हैं ।)

वेतनमान

मूल वेतन का रू. 35400 – 1,12,400 रूपए ।

चयनप्रक्रिया

इस पद के लिए लिखित परीक्षा का आयोजन किया जाता हैं ।संगणक आधारित बहुविकल्पी प्रश्नों के द्वारा उम्मीदवारों के विभिन्न क्षमताओं की जाँच की जाती हैं ।

अनुवाद के में रोजगार

विश्व में लगभग तिन हजार से ज्यादा भाषाएँ बोली जाती हैं । प्रत्येक भाषा की अपनी एक विशेषता होती हैं । प्रत्येक व्यक्ति के लिए अनेक भाषाओं का ज्ञान अर्जित करना संभव नहीं होता, वह चाहता हैकि अपनी भाषा में अन्य भाषा में लिखित ग्रंथ, संदर्भ कोश जैसी महत्वपूर्ण जानकारी अपनी मातृभाषा में अनुवादित की हुई मिले ।

अनुवाद के क्षेत्र

1) साहित्य क्षेत्र
2) जनसंचार क्षेत्र
3) प्रिंट मीडिया
4) पर्यटन क्षेत्र
5) फिल्म क्षेत्र
6) समाचार क्षेत्र
7) शिक्षा क्षेत्र
8) कृषि क्षेत्र

कहा मिलता हैं अवसर

1) जूनियर अनुवादक
2) सीनियर अनुवादक

अन्वेषक

अन्वेषक का शोध करने वाला या शोधकर्ता, अनुसंधानकर्ता भी कहते हैं । खोजबीन करके तथ्यो का पता लगाने वाले व्यक्ति अन्वेषक कहा जाता हैं । देश के विभिन्न राज्यों में अलग- अलग भाषाएँ बोली जाती हैं ।

सहायक अनुसंधान अधिकारी शैक्षिक योग्यता

१) किसी भी मान्यता प्राप्त विश्वविद्यालय से भाषाविज्ञानमें मास्टर की डिग्री ।

या

अनुभव

किसी भी केंद्र सरकार या राज्य सरकारों या संघ शासित प्रदेशों या विश्वविद्यालय या मान्यता प्राप्त अनुसंधान संस्थानों या सार्वजानिक क्षेत्र के उपक्रमों या अर्ध सरकारी या मूल्चर या स्वायत संगठनों से भाषाविज्ञान के क्षेत्र में अनुसंधान या शिक्षण में तीन साल का अनुभव ।

आयु सीमा

किमान 18 साल और कमाल 30 साल(आरक्षण अनुसार उम्र में छूट मिलती हैं ।)

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(VIII)| January- 2026

वेतनमान

मूल वेतन का रू. 35400/ – 1,12,400/ रूपए ।

अध्यापक

गुरुर्ब्रह्मा गुरुर्विष्णुः गुरुर्देवो महेश्वरः
गुरुःसाक्षात् पर ब्रह्म तस्मे श्री गुरुवेनम ।।

भारतीय संस्कृति में गुरु याने अध्यापक को विशेष स्थान दिया जाता हैं । तमसो मा ज्योतिर्गम के अनुसार अज्ञान और अंधश्रद्धा मिटाकर, देश के युवकों को ज्ञानी बनना, देश प्रेम जगाना, भारतीय संस्कृति और धरोहर से अवगत करना, अध्यापक का कार्य हैं ।

कहा मिलता हैं अवसर

शैक्षिक योग्यता

शैक्षिक पात्रता के अनुसार कार्य करने का मौका मिलता हैं ।

अ.क्र.	योग्यता	कार्य करने का अवसर मिलता हैं
१	HSC D-Ed	कक्षा १ से कक्षा ४ तक
२	B.A./ Bsc D, Ed	कक्षा १ से कक्षा ७ तक
3	B.A./ Bsc B, Ed	कक्षा १ से कक्षा १० तक
4	M.A./ M. Sc B, Ed	कक्षा ५ से कक्षा १० तक
5	M.A./ M. Sc B, EdSET/NET PhD	सीनियर कॉलेज और विश्वविद्यालय

राज्य सभा में रोजगार के अवसर

1. संसदीय भाषांतरकार (हिंदी) (राज्य समा)
2. सचिवालय सहायक (हिंदी)
3. अनुवादक (राज्यसभा)
4. मूक रीडर (राज्यसभा)
5. अशिलिपिक (राज्य सभा)
6. संसदीय रिपोर्टर (हिंदी) (राज्य समा)
7. जूनियर संसदीय रिपोर्टर (हिंदी) (राज्य सभा)
8. संसदीय इंटरप्रेटर क्षेत्रीय भाषा)
9. टेलीवीजन (आरएसटीवी) में संपादक-इन-चीफ
10. व्यक्तिगत सहायक (राज्य समा) आशुलिपिक
10. अपर डिवीजन क्लर्क
11. तकनीकी सहायक (हिंदी)
12. संपादक (हिंदी)
13. उप-संपादक (हिंदी)
14. उप-निदेशक (भाषा)

निष्कर्ष

यह स्पष्ट रूप से देखा जा सकता हैं की 'रोजगार के अवसर में हिंदी की उपयुक्तता' कितनी महत्वपूर्ण चीज हैं । यहाँ पर तौर से शीर्षक की सार्थकता दिखाई देती हैं ।

संदर्भ ग्रंथ सूची

1) हिंदी भाषा में रोजगार के अवसर- प्रा .विकास पाटील
2) प्रयोजनमूलक हिंदी- डॉ. लक्ष्मीकांत पांडेय डॉ. प्रमिला अवस्थी
3) प्रयोजनमूलक हिंदी स्वरूप एवं व्याप्ति- प्रा. शैलजा रमेश पाटील फडके, प्रकाशन कोल्हापूर

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(VIII)| January- 2026

4) प्रयोजनमूलक हिंदीडॉ.कमल कुमार बोस, क्लासिकल पब्लिशिं कंपनी

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(VIII)| January- 2026

Original Article

सातपाटील कुलवृत्तांत कादंबरीचा भौगोलिक अवकाश

बापुराव भास्कर वऱ्हाडे
संशोधक विद्यार्थी,एम.ए. मराठी (सुवर्णपदक), एम.फिल, सेट, नेट, मराठी भाषा व वाङ्मय विभाग
डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, छत्रपती संभाजीगर
Email: bapuvarahade140@gmail.com

Manuscript ID:
JRD -2026-180117
ISSN: 2230-9578
Volume 18
Issue 1(VIII)
Pp 65-68
January 2026
Submitted: 12 Dec. 2025
Revised: 22 Dec. 2025
Accepted: 12 Jan.2026
Published: 31 Jan. 2026

सारांश

प्रस्तुत शोधनिबंधात रंगनाथ पठारे यांच्या 'सातपाटील कुलवृत्तांत' या महत्त्वपूर्ण कादंबरीतील भौगोलिक अवकाशाचा अभ्यास करण्यात आला आहे. ही कादंबरी तेराव्या शतकापासून ते वर्तमानकाळापर्यंतच्या सुमारे सातशे वर्षांच्या कालखंडात पसरलेल्या सात पिढ्यांच्या जीवनकथांवर आधारलेली आहे. निवेदक देवनाथच्या कथनातून आकार घेणारी ही कादंबरी इतिहास, काळ, समाजरचना, जात-धर्म, सत्ता-संबंध, स्त्री-पुरुष नाते आणि सांस्कृतिक परिवर्तन यांचा व्यापक पट उलगडते. कादंबरीतील प्रत्येक नायक वेगवेगळ्या ऐतिहासिक टप्प्यांशी आणि भिन्न भौगोलिक प्रदेशांशी जोडलेला असल्यामुळे पैठण, वांबोरी, पुणे, सातारा, पानिपत, अफगाणिस्तान, मुंबई, इंग्लंड, आफ्रिका इत्यादी प्रदेशांचा विस्तृत अवकाश कथानकात साकार होतो. हा बदलता भौगोलिक अवकाश कादंबरीच्या आशयाला सघनता व विश्वासार्हता प्रदान करतो. सातपाटील कुलवृत्तांत ही कादंबरी केवळ एका कुळाचा इतिहास मांडत नाही, तर त्याच्या निमित्ताने महाराष्ट्रीय समाजजीवन, देशीयता आणि मानवी मूल्यांचा व्यापक विचार मांडते. जात, धर्म, प्रदेश व राष्ट्रीय सीमा ओलांडून माणसाकडे माणूस म्हणून पाहण्याची मानवतावादी भूमिका या कादंबरीत प्रकर्षाने दिसून येते. त्यामुळे भौगोलिक अवकाशाच्या दृष्टीने ही कादंबरी व्यापक, बहुआयामी आणि महाकादंबरीच्या स्वरूपाची ठरते.

मुख्यशब्द: *सातपाटील कुलवृत्तांत, रंगनाथ पठारे, मराठी कादंबरी, भौगोलिक अवकाश, काल-अवकाश, कुलवृत्तांत, इतिहास व कादंबरी, समाज-सांस्कृतिक संदर्भ, देशीयता, महाकादंबरी*

प्रास्ताविक

मराठी कथात्म साहित्याचा विचार केला, तर असे दिसून येते मराठी कथात्म साहित्यात व्रतस्थपणे लेखन करणारे तसे फार कमी लेखक आहेत. त्यातही ज्यांना वाचकाची आणि अभ्यासकाची अधिमान्यता मिळाली ते लेखक त्याहूनही कमी आहेत. विशेषतः ज्यांच्या लेखनाची वाचक आतुरतेने वाट पाहतात. असे लेखक अजून कमी आहेत. वाचक ज्यांच्या साहित्यकृतीची वाट पाहतात त्यापैकीच रंगनाथ पठारे एक कथा,कादंबरी लेखक आहेत. पठारे यांच्या लेखनाची सुरुवात कथा लेखनापासून झाली असली, तरी त्यांची आज कादंबरीकार म्हणूनच सर्वत्र ओळख आहे. दिवे गेलेले दिवस (१९८२) ते सातपाटील कुलवृत्तांत (२०१९) हा सदतीस वर्षाचा लेखन प्रवास त्याची साक्ष देतो. त्या ओळखीला 'सातपाटील कुलवृत्तांत' ही कादंबरी गडद करते. 'सालपाटील कुलवृत्तांत' ही कादंबरी इतिहास, काळ-अवकाश, भूप्रदेश आणि भाषा अशा अतिव्याप्त कालपटावरून 'वर्तमानाकडे कटाक्ष टाकणारी ही कादंबरी आहे.

सामान्यपणे कादंबरीकार आपल्या वर्तमानाला प्रतिसाद देण्यासाठी आपल्या विशिष्ट प्रकारच्या अनुभवांची निवड करीत असतो. त्या अनुभवांनुरूप आणि त्याच्या रूपबंधानुसार संबधित कादंबरीचे रूप ठरत असते. ती सामाजिक कादंबरी ठरते, ऐतिहासिक कादंबरी ठरते, प्रादेशिक कादंबरी वा इतर प्रकारच्या प्रवाहामध्ये त्या कादंबरीची गणना होते.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Quick Response Code:
Website: https://jrdrvb.org/
DOI: 10.5281/zenodo.18740762
OPEN ACCESS

Address for correspondence:
बापुराव भास्कर वऱ्हाडे संशोधक विद्यार्थी, एम.ए. मराठी (सुवर्णपदक), एम. फिल, सेट, नेट, मराठी भाषा व वाङ्मय विभाग, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, छत्रपती संभाजीगर.

How to cite this article:
वऱ्हाडे, बापुराव. भास्कर. (2026). सातपाटील कुलवृत्तांत कादंबरीचा भौगोलिक अवकाश. Journal of Research and Development, 18(1(VIII)), 65–68. https://doi.org/10.5281/zenodo.18740762

मात्र अशा विशिष्ट कादंबरीत घटना त्यामधील व्यक्तिरेखा, त्यांचे परस्परांशी अंतर्गत निर्माण होणारे संबंध, कादंबरीमध्ये स्वीकारलेला भौगोलिक परिसर याचे चित्रण करण्यासाठी कादंबरीकार एकावेळी एकापेक्षा जास्त घटितांचा अवलंब करीत असतो. त्यानुसार कादंबरीतील वास्तवानुभवाची आणि आणि अंतिमतः कादंबरीकाराला अभिप्रेत असलेल्या जीवनानुभावाची सघनता वाढत असते आणि विश्वासार्हता प्रतीत होत असते. कादंबरीकार जशी अनुभवाची निवड करीत असतो. तसाच तो काळाचीही निवड करीत असतो, तो प्रत्यक्षात जगत असलेल्या, अनुभवत असलेल्या वर्तमानात त्याला काही मूल्यांची वृद्धी व्हावी असे वाटत असेल तर तो अशा मूल्यांना सकारात्मक प्रतिसाद देऊन त्याचे गौरवीकरण, उदात्तीकरण करणाऱ्या अनुभवाची निवड करीत असतो. त्यातून कादंबरी आकाराला येते.

रंगनाथ पठारे यांनी देखील 'सातपाटील कुलवृत्तांत' या कादंबरीतील काळाचा प्रदिर्घ अवकाश चित्रित केला आहे. याला इतिहासाची जोड देऊन आपल्या कुलपरंपरेचा वास्तव जीवनालेख मांडला आहे. 'सातपाटील कुलवृतांत' ही निवेदक देवनाथच्या कथनातून आकार घेते. कुळाच्या इतिहास सांगण्याच्या प्रेरणेतून सुरु झालेली ही कादंबरी बदलत गेलेल्या सामाजिक रचनेला उजाळा देत पुढे पुढे सरकते. तेराव्या शतकापासून सुरु होऊन वर्तमान बिंदूपर्यंत येऊन संपते. या सातशे वर्षाच्या कालखंडाच्या काळ आणि अवकाशात यादव काळातला सातपाटील कुलवृत्तांत'चा पहिला नायक श्रीपती, निजाम राजवटीतला साहेबराव, पेशवाईतला दसरत, उत्तर पेशवाई काळातला जानराव, इंग्रजी राजवटीच्या सुरुवातीच्या काळातले रखमाजी आणि पिराजी, पहिल्या जागतिक महायुद्धाच्या काळातला शंभुराव, स्वातंत्र्याच्या नंतरच्या काळातला देवनाथ अशा सात पुरुषांना केंद्रस्थानी ठेवून कादंबरी घडत जाते. त्या-त्या कथांबरोबर त्यांचा काळ उभा राहतो. समाजात ठाम होऊन बसलेल्या जाती, काळपरत्वे बदलत गेलेले व्यवस्थेचे स्वरूप आणि जात. बदलत गेलेले जाणिवेची वाढत गेलेली तीव्रता परस्परांच्या संबंधातून ठळक होत जाते. कालनिहाय आणि परिस्थितीनुरूप सभोवतालचे बदललेले सामाजिक-सांस्कृतिक आशयद्रव्य, त्यातील स्त्री-पुरुष संबंध, नीती अनीतीच्या कल्पना, त्यातील पुरुष सत्ताक व्यवस्थेचे स्वरुप, त्यातील स्त्रियांची स्थान आणि स्थिती, कुटुंब व्यवस्थेचे स्वरूप, समाजातील जात-पात-धर्म-वर्ण-वंश संस्कृती यासंबंधीच्या कल्पना, श्रेष्ठत्वाच्या वर्चस्वाच्या कल्पना आणि अस्मितेचे प्रश्न याविषयी रंगनाथ पठारे जे अधोरेखित करू पाहतायत त्याद्वारे एवढ्या विस्तृत कालपटाची निवड आणि सामाजिक-सांस्कृतिक संदर्भानी संपृक्त अशी पार्श्वभूमी घेऊन आलेली सातपाटील कुलवृत्तांत' ही अतिशय महत्त्वपूर्ण कादंबरी त्यामध्ये कादंबरीचा भौगोलिक परिसर या घटक अतिशय महत्त्वाचा आहे.

सातपाटील कुलवृत्तांतचा भौगोलिक अवकाश:

लेखक ज्या भौगोलिक प्रदेशात राहतो, काळाच्या ज्या सामाजिक, राजकीय, सांस्कृतिक पोकळीत जगत असतो. ज्या भाषेचे संस्कार त्याच्यावर होतात, त्याचेच प्रतिबिंब त्यांच्या साहित्यकृती उमटत असते. त्या लेखकापुढचे समकालीन प्रश्न समस्या, त्याच्या अवती भवती असलेली परिस्थिती माणसे त्याला खुणावत असतात. म्हणून एखाद्या 'लेखकाच्या साहित्यकृतीचा विचार करताना प्रथमतः त्या भौगोलिक प्रदेशाची भौगोलिक परिस्थिती,ऐतिहासिक पार्श्वभूमी, समाजजीवन, त्या प्रदेशातील स्त्रियांना मिळणारा सामाजिक दर्जा, सामाजिक, सांस्कृतिक परिस्थिती, साहित्याची परंपरा, त्या भौगोलिक परिसरातील रूढी-परंपरा, भाषा या सर्व घटकांचा विचार करावा लागतो.

सातपाटील कुलवृत्तांत या कादंबरीमध्ये काळाच्या पटावरील ऐतिहासिक, राजकीय, सामाजिक आणि सांस्कृतिक घटितांची मांडणी कथानकात गुंफण्याचे विलक्षण कौशल्य रंगनाथ पठारे यांनी प्रकट केले आहे. या कादंबरीचा भौगोलिक परिसर अतिशय व्याप्त स्वरूपाचा आहे. या कादंबरीत सात नायकाची जीवनकहानी येते. हे सात नायक काळाच्या वेगवेगळया टप्यावर येत असल्यामुळे कादंबरीचा भौगोलिक परिसर सातत्याने बदलत राहतो. हा बदलता भौगोलिक परिसर विस्तृतपणे अभ्यासणे शक्य नसल्याने प्रत्येक नायकाच्या सुरुवातीच्या काळाचा उल्लेख करून भौगोलिक परिसराचा आढावा थोडक्यात घेता येईल.

ही कादंबरी सुरु होते दक्षिणपंथाचा सम्राट रामदेवराव जाधवाच्या काळापासून, अल्लाउद्दीन खिलजीने पैठण स्वारी केली तेव्हापासून. रामदेवराव जाधवांची राजधानी ही पैठण होती. त्यावजवळील डोंगरकिन्ही नावाच्या डोंगरवस्तीत राहणारा शेतकरी, मेंढपाळ असणारा श्रीपती हा या कादंबरीचा पहिला नायक. आपली मेंढरे चारत जगणारा आणि आपल्या मेंढया- पुरतेच आपले भावविश्व असलेल्या श्रीपतीला या मेंढयामुळेच राजधानी पैठणकडे जाण्याची संधी मिळते. तिथून कादंबरीचे कार्यक्षेत्र सुरु होते. पैठण आणि त्याच्या आजुबाजूचा परिसर या परिसरात श्रीपतीची जीवनकहानी घडत राहते.

साहेबराव हा कादंबरीचा दुसरा नायक निजामशाहीच्या मध्याच्या काळात, दख्खनमध्ये मुसलमानी सत्ता स्थिरावल्याच्या काळात साहेबरावाची गोष्ट सुरु होते. साहेबरावाची गोष्ट बांबोरी या गावापासून सुरू होते. "या काळी वांबोरी गावाची पाटीलकी एडके यांच्या घराण्यात होती. असे सांगतात की, एकेकाळी एडके यांच्याकडे वांबोरी परिसरातील अनेक गावांची देशमुखी होती. आणि तिडके हे गावचे पाटील होते. ही दोन्ही घराणी ज्ञातीने ब्राम्हण होती. त्यांचे एकमेकात सोयीरसंबंध पूर्वापार होते." या वांबोरी गावातील पाटलाच्या पोरीला पठाण सैनिक उचलून नेतात. त्याचा बदला घ्यायला गावातील सात तरुण जातात. त्यामध्ये असलेल्या सायबूला पळून घेऊन जाण्याचे काम एक अफगाण स्त्रीकडून होते. त्या सात तरुणाने ज्या पठाणाला ठार केलेले असते त्या बहिरम खान पठाणाची बायको आर्याना ही साहेबला घेऊन पळून जाते. पुढे सायबूचा साहेबराव सातपाटील बनतो. याच टप्यावर कुळाच्या पारंपरिक समजांना लेखक मोठा धक्का देतो. आर्याना आणि साहेबराव हे पुणे याठिकाणी जातात. पुण्यापासून चार कोसावर असलेल्या खराडी या गावाची उभारणी करून तिथे संसार करतात. पुढे आर्यानाचा मुलगा आर्यन आणि त्याची पत्नी मर्दिनीबाई यांना खराडी गावाची मालकी देऊन शिवरामबाबा यांच्याकडून भेट दिलेली विठ्ठल-रखुमाईची मुर्ती घेऊन साहेबराव आणि त्याची बायको आर्याना अफगाणिस्थानात जातात. इकडे सातपाटलाचा पहिला वंशज आर्यन यापासून सातपाटलाची वंश परंपरा चालू राहते.

पुढे त्यांच्याच वंशातला दसरत सातपाटील हा तिसरा नायक. त्याच्याच चुलत भावाचा खून करून जिवाच्या भीतीने फरार होतो, पुढे अनेक घटना घडून दसरत हा दत्ताजी शिंदे यांच्या पानिपत मोहिमेत सहभागी होतो. लढाईत दसरतकडून त्याच्याच सारखा

दिसणारा झोरावर नावाचा सैनिक मारला जातो, दसरतलाच झोरावर समजून झोरावरचा मेव्हणा सोहेल दसरतला अफगाणिस्तानात घेऊन जातो. पूर्वी अफगाणिस्तानात आलेल्या साहेबराव -आर्यांना यांच्या वंशातला हा झोरावर असतो. याच झोरावरच्या घरी दसरत येतो. झोरावरच्या घरी असलेली विठ्ठल रखुमाईची मुर्ती पाहतो. झोरावरच्या बायकोला हिंदुस्थानात घेऊन येण्याचे कबुल करताच "सगळ्यात पहिली गोष्ट म्हणजे तिने घरात एका देवळीत ठेवलेली स्त्री-पुरुषांच्या मूर्तीची जोडी त्याला दाखवली. पितळी मूर्ती होत्या. तिथे दिवा लावलेला होता. आणि ताजी फुले वाहिलेली समोर होती. तो चकीत झाला. मुसलमानाच्या घरात मूर्ती आणि त्यांना वाहिलेली फुले! फारच आश्चर्य वाटावे असे होते हे. त्याही पेक्षा अधिक आश्चर्य म्हणजे विठोबा रखुमाई अशा जोडींची मुर्ती होती. ज्याला ती ओळखता येणार नाही, तो मऱ्हाट देशाचा रहिवासी असूच शकत नाही. त्यानं विचारलं, 'हे इथं कसं आलं? नक्की माहित नाही' ती म्हणाली. असं सांगतात की, फार पूर्वी आमचा पूर्वज हिंदूस्थानातून ती घेऊन आला होता. हे काफर लोकांचे देव आहेत म्हणतात. आमच्या धर्मात त्याची पूजा चालत नाही. तरीही त्यांच्यासमोर दिवा लावायचा आणि फुलं ठेवायचा रिवाज आहे. बाकी आम्ही काहीच करीत नाही. जो हे घेऊन आला त्यानेच हे गाव वसलेलं आहे. आम्ही सगळे त्याचेच वंशज आहोत, असं समज" तिथे काही काळ राहिल्यानंतर झोरावरची बेगम आफिया हिला घेऊन दसरत परत हिंदूस्थानात येतो. आणि साताऱ्याजवळच्या करंजे येथे येऊन स्थायिक होतो. साहेबराव व दसरत या सातपाटलाच्या जीवन कहाणीत पैठण, वांबोरी, पुणे, खराडी, पानिपतची लढाई झाली तो परिसर, अगाणिस्तान तिथून परत सातारा येथील करंजे हे गाव असा व्यापक भौगोलिक अवकाश कादंबरीत येतो.

कथेचा चौथा नायक जानराव सातपाटील. हा दसरत सात पाटलाचा नातु . हा चार-सहा महिने दुसऱ्या बाजीरावाच्या सैन्यात राहिला. बाजीरावाच्या पळकुटेपणाला कंटाळून घरी परतला. पुढे कुंटुंबासह पुणे जिल्ह्यातील साल्पी गावात येऊन स्थायिक होतो. साल्फी येथे त्याचा विस्तार वाढत जातो. फौजेतील मित्र कचरदास, अलाबक्ष इनामदार यांच्या मदतीने ओस पडलेले गाव वसवतो. या कामी केरोपंत कुलकर्णी, पाटील मदत करतात. अहमदनगर प्रातांचा अधिकारी इंग्रज त्याला पाहतो आणि आचंबित होतो. जानराव हा त्याच्या आत्यासारखा दिसत असतो. त्याची आत्या सातारा येथून स्टुअर्ट लेंसिंग अधिकाऱ्यासोबत सोबत पळून गेलेली असते. हे नंतर जानरावला उलगडते. आत्याच्या पळून जाण्याच्या निमित्ताने इंग्लंडचा भौगोलिक प्रदेश कादंबरीत येतो. जानराव सातपाटील यांचे रखमाजी आणि पिराजी हे दोन मुले कथानायक म्हणून पुढे येतात.

रखमाजी आणि पिराजी या दोन व्यक्तिरेखा येतात. ते दोघे पाचवे नायक आहेत. यात रखमाजी कष्टाळू, शेतीत रमणारा, आपले कुटुंब भले आपण भले या वृत्तीचा. यापलीकडे कथानकात त्याचे फार महत्त्व नाही, परंतु कथानकाला पुढे घेऊन जाण्यासाठी त्याचे महत्त्व आहे, त्याचे सहावे अपत्य शंभुराव हा पुढचा नायक, पण पिराजी सातपाटलाच्या निमित्ताने पुन्हा कादंबरीचा भौगोलिक प्रदेश विस्तारतो. पिराजी आबाराम कोल्हाटीची मुलगी हिच्या प्रेमात पडून तिला घेऊन येतो आणि आपला संसार उभा करतो. पण त्यातच त्याचा घातपात होतो. आणि तो उल्फीला आणि त्याचा मुलगा जालन यांना पळून जायला सांगतो. उल्फी जालनला घेऊन पळ काढते आणि इंग्रज अधिकाऱ्याच्या घरी काम करणारी स्त्री राणुबाई तिला आश्रय देते. पुढे तोच अधिकारी तिच्या प्रेमात पडून तिला आणि तिच्या मुलाला घेऊन इंग्लंडला जातो. अँथनी ब्लॅकस्मिथ हा इंग्रज अधिकारी उल्फी आणि पिराजीच्या मुलाला आपला मुलगा म्हणून सांभाळतो. हा जालन पुढे ब्लॅकस्मिथ घराण्याचा वंशज म्हणून पुढे येतो. इकडे रखमाजीचे सहावे अपत्य शंभुराव सातपाटील सहावा नायक म्हणून पुढे येतो.

शंभुराव सातपाटील सहावा नायक म्हणून कादंबरीचे कथानक पुढे घेऊन जातो. या शंभुराव सातपाटलाच्या तीन बायका असतात. त्यातली दुसरी तुळसाबाई. हिच्यापासून सहा अपत्य शंभुरावास होतात. त्यातले माणकोजी आणि तुळाजी हे दुसऱ्या महायुद्धात लढण्यासाठी आफ्रिकेत जातात. त्यानिमित्ताने तिथला भौगोलिक परिसर कादंबरीत येतो. शिवाय शंभुरावचा मुंबई प्रवास होतो तेव्हा उल्फी या पिराजीच्या बायकोची भेट, तिच्यासोबत काढलेला फोटो या अनुषंगाने मुंबईचे वर्णन सुद्धा कादंबरीत येते. यानंतरचा सातपाटील म्हणजे देवनाथ हा माणकोजी सातपाटलाचा मुलगा आहे.

देवनाथ सातपाटील म्हणजेच कादंबरीचा सातवा नायक व कादंबरीचा लेखक. अनेक गावाना भेटी देतो. आपला कुळाचा शोध घेण्यासाठी फिरत राहतो. भारतीय लेखकाच्या शिष्टमंडळात सहभागी होऊन इंग्लंडचा प्रवास करतो. या प्रवासात अँथनी ब्लॅकस्मिथ-लेखक, रिचर्ड लेंसिंग-समाजशास्त्रज्ञ अनुक्रमे उल्फी-पिराजीचा मुलगा जालनाचा वंशज (अँथनी ब्लॅकस्मिथ) व भीमबाईचा वंशज (रिचर्ड लेंसिंग) या दोन परदेशी सातपाटील वंशजाची भेट, भीमबाई व उल्फीच्या आत्मवृत्तातून बऱ्याच गोष्टीचा उलघडा होतो. पुढे वांबोरी इथे माणिक गुरूजींकडून सातपाटील कुळकथेचा उलघडा होतो. रवींद्र इंगळे-चावरेकर यांच्या भाषा संशोधनासंदर्भातचा उल्लेख या सर्व पार्श्वभूमीवर भौगोलिक परिसर सातत्याने बदलत जातो.

समारोप

थोडक्यात या कादंबरीमध्ये कादंबरीतील कथनांतर्गत घटना अपरांत प्रदेश म्हणजेच आताचा कोकण प्रांत वगळता, मुंबई, पुणे, अहमदनगर, त्या आजूबाजूचा प्रदेश, गावे, तत्कालीन प्रतिष्ठाण व आताचे पैठण, बीड प्रांत, उत्तरेकडचा पानिपतचा, कुरुक्षेत्राचा प्रदेश, तत्कालीन पंजाब प्रांत, खैबरखिंडी पल्याडचा अफगाणिस्तान, बुंदेलखंड, मथुरा, यमुनेचा दुआबाचा प्रदेश, या विस्तृत भौगोलिक अवकाशात कादंबरीतील घटना-प्रसंग घडत राहतात.

निष्कर्ष

1. सातपाटील कुलवृत्तांत कादंबरीमध्ये रंगनाथ पठारे यांच्या एकूण सात पिढ्यांच्या त्याचा शोध घेण्याचा प्रयत्न झालेला दिसतो.
2. सातपाटील कुलवृत्तांत ही कादंबरी समकालीन कादंबरीमध्ये देशीयतेचा अविष्कार असलेली आजमितीला एकमेव कादंबरी म्हणून तिचा उल्लेख करता येईल.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(VIII)| January- 2026

3. सातपाटील कुलवृत्तांत ही कादंबरी जात, धर्म, पंथ, प्रदेश व राष्ट्रीय सीमा ओलांडून माणसाकडे माणूस म्हणून पाहिले जावे एवढा निखळ आणि निर्मळ विचार मांडणारी कादंबरी म्हणून तिचा उल्लेख करावा लागेल.
4. प्रस्तुत कादंबरीचा पट पृष्ठ संख्येच्या दृष्टीने आणि आशयाच्या दृष्टीने अतिशय व्यापक स्वरूपाचा आहे. त्यामुळे तिला महाकादंबरी म्हणता येऊ शकते.
5. सदरील कादंबरी ही रंगनाथ पठारे यांच्या कुळाचा शोध घेता घेता संपूर्ण महाराष्ट्रीय समाज जीवनावर भाष्य करते. त्यापुढे जाऊन अखंड भारतचा आणि अफगाणिस्तान या प्रदेशाचा भौगोलिक अवकाश अधोरेखित करते.

पद्धतीने सातपाटील कुलवृत्तांत कादंबरीतील भौगोलिक अवकाश व्यापक स्वरूपाचा आहे की त्या संदर्भात स्वतंत्रपणे विचार करण्यास वाव मिळतो. तो अवकाश अधोरेखित करून काही निष्कर्ष मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे. प्रस्तुत शोधनिबंधात या सातपाटील कुलवृत्तांत कादंबरीतील भौगोलिक अवकाशाच्या दृष्टिकोनातून एक दृष्टिक्षेप टाकण्यात आला आहे. तो या शोध निबंधाच्या शब्द मर्यादेमुळे अधिक विस्ताराने या ठिकाणी मांडता आला नाही. तरीसुद्धा तो मांडण्याचा प्रयत्न प्रस्तुत शोध निबंधात केला आहे.

संदर्भसूची

1. घोलप दत्ता, 'कादंबरी आशय आणि आविष्कार', अक्षरवाङ्मय प्रकाशन, पुणे, २०१८
2. पठारे रंगनाथ, 'सातपाटील कुलवृत्तांत', शब्दालय प्रकाशन, श्रीरामपूर, ति. आ. २०२१
3. लांडे सुमीत, (संपा.) 'सातपाटील कुलवृत्तांत : विशेषांक', दिवाळी अंक, शब्दालय प्रकाशन, पुणे २०२०
4. नेमाडे भालचंद्र, 'टीकास्वयंवर', साकेत प्रकाशन, औरंगाबाद, १९९०
5. कटारे मोतीराम, 'देशीवाद रंग आणि रूप ' गोदा प्रकाशन, औरंगाबाद, २०१०
6. बाबर अशोक, 'देशीवादाचे दुश्मन' हर्मिस प्रकाशन, पुणे, २०१८

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(VIII)| January- 2026

Original Article

सोशल मीडिया और हिंदी भाषा : उपयोग, प्रभाव तथा बदलाव

डॉ. गजानन भोसले
सावित्रीबाई फुले महिला महाविद्यालय, सातारा
Email: gajanan2767@gmail.com

Manuscript ID:
JRD -2026-180118
ISSN: 2230-9578
Volume 18
Issue 1(VIII)
Pp 69-72
January 2026
Submitted: 12 Dec. 2025
Revised: 22 Dec. 2025
Accepted: 12 Jan.2026
Published: 31 Jan. 2026

सारांश

सोशल मीडिया ने हिंदी भाषा के स्वरूप, प्रयोग और प्रसार में क्रांतिकारी बदलाव किए हैं। इंटरनेट और स्मार्टफोन की सुलभता के कारण सोशल मीडिया पर हिंदी बोलने और लिखने वालों की संख्या में भारी बढ़ोतरी हुई है। फेसबुक, इंस्टाग्राम और एक्स (ट्विटर) के साथ-साथ यूट्यूब और शॉर्ट-वीडियो प्लेटफॉर्म्स पर हिंदी सामग्री (Content) की मांग सबसे अधिक है। सोशल मीडिया ने ब्रज, अवधी, भोजपुरी और हरियाणवी जैसी हिंदी की बोलियों को भी मुख्यधारा में पहचान दिलाई है। साथ ही क्षेत्रीय भाषा के शब्द भी धड़ल्ले से प्रयुक्त हो रहे हैं। संवाद को सरल बनाने के लिए हिंदी और अंग्रेजी के मिश्रण का प्रयोग बढ़ा है। रोमन लिपि में हिंदी लिखना (जैसे: 'Aap kya kar rahe ho?') एक आम चलन बन गया है। 'वायरल', 'ट्रेंडिंग', 'लाइक' और 'शेयर' जैसे शब्द अब हिंदी शब्दावली का अभिन्न हिस्सा बन चुके हैं। सोशल मीडिया की गति के कारण लोग लंबे वाक्यों की जगह छोटे शब्दों और इमोजी (Emoji) का उपयोग अधिक करने लगे हैं। अब कोई भी व्यक्ति अपनी बात हिंदी में लिखकर लाखों लोगों तक पहुँचा सकता है। इसने नए लेखकों और कवियों को मंच दिया है। सोशल मीडिया के माध्यम से हिंदी भाषी प्रवासी भारतीय अपनी जड़ों से जुड़े हुए हैं और विदेशी लोग भी आसानी से हिंदी सीख रहे हैं। हिंदी कंटेंट राइटिंग, पॉडकास्टिंग और वीडियो इन्फ्लुएंसिंग के क्षेत्र में करियर के नए रास्ते खुले हैं। परिणामतः रोजगार के अवसर भी निर्माण हुए हैं।

जल्दबाजी में लिखने के कारण वर्तनी (Spelling) और व्याकरण की उपेक्षा हो रही है। अतः व्याकरणिक अशुद्धियाँ बढ रही हैं। अभद्र भाषा का प्रयोग भी बढ रहा है। भ्रामक जानकारी तथा 'फेक न्यूज' का प्रसार तेजी से होता है, जो समाज के लिए चुनौतीपूर्ण है। सोशल मीडिया ने हिंदी को 'किताबों की भाषा' से निकालकर 'जनता की भाषा' के रूप में पुनः स्थापित किया है। हालांकि इसमें अशुद्धियाँ बढ़ी हैं, लेकिन इसकी व्यापकता और स्वीकार्यता ने हिंदी को एक वैश्विक डिजिटल पहचान दिलाई है। वर्तमान युग में हिंदी केवल संवाद का माध्यम नहीं, बल्कि एक सशक्त डिजिटल शक्ति बन चुकी है।

मुख्य शब्द : *हिंदी भाषा, सोशल मीडिया, हिंग्लिश, भाषाई परिवर्तन, डिजिटल इंडिया, सामग्री विश्लेषण।*

प्रस्तावना :

इक्कीसवीं सदी के तीसरे दशक तक आते-आते सोशल मीडिया ने वैश्विक संचार की परिभाषा बदल दी है। वर्ष 2026 के आंकड़ों के अनुसार, भारत में इंटरनेट उपयोगकर्ताओं की संख्या में अभूतपूर्व वृद्धि हुई है, जिसमें हिंदी भाषियों का योगदान सर्वाधिक है। यह शोध पत्र इस बात का परीक्षण करता है कि कैसे डिजिटल प्लेटफॉर्म्स ने हिंदी को एक पारंपरिक साहित्यिक भाषा से बदलकर एक गतिशील 'डिजिटल भाषा' के रूप में स्थापित किया है। सोशल मीडिया प्लेटफॉर्म्स (फेसबुक, ट्विटर, इंस्टाग्राम, वॉट्सऐप) पर हिंदी भाषा का उपयोग बढ़ रहा है। सर्वेक्षण और सामग्री विश्लेषण (Content Analysis) के माध्यम से, यह शोध हिंदी की भाषाई संरचना में आ रहे बदलावों, जैसे हिंग्लिश (Hinglish) का प्रचलन, संक्षिप्त शब्दों का प्रयोग, और लिप्यंतरण (Transliteration) के प्रभावों की जाँच करता है।

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
गजानन भोसले, सावित्रीबाई फुले महिला महाविद्यालय, सातारा.

How to cite this article:
भोसले, गजानन. (2026). सोशल मीडिया और हिंदी भाषा: उपयोग, प्रभाव तथा बदलाव. Journal of Research and Development, 18(1(VIII)), 69–72. https://doi.org/10.5281/zenodo.18740814

Quick Response Code:
Website: https://jrdrvb.org/
DOI: 10.5281/zenodo.18740814

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(VIII)| January- 2026

शोध पद्धति : प्रस्तुत शोध में विवेचनात्मक पद्धति का इस्तेमाल किया गया है। इसके लिए सूचना सामग्री के लिए मुख्य रूप से द्वितीयक सामग्री का उपयोग किया गया है। इसके अन्तर्गत विविध प्रकार के ऑनलाईन शोधपत्र, पत्रिका, ब्लॉग एवं विभिन्न प्रकार के वेबसाइट में प्रकाशित लेख का अध्ययन करके उससे सूचना प्राप्त की गयी है। इन स्रोतों के विषय सामग्री का अन्तर्वस्तु निरीक्षण से प्राप्त जानकारी के आधार पर सोशल मीडिया की भाषा एवं उस पर किये जाने वाले संचार के तौर तरीके की विवेचना की गयी है।

शोध के उद्देश्य (Objectives)

1. सोशल मीडिया पर हिंदी के प्रयोग के बदलते पैटर्न का विश्लेषण करना।
2. हिंग्लिश (Hinglish) और रोमन लिपि के बढ़ते प्रभाव का मूल्यांकन करना।
3. भाषाई शुद्धता और व्याकरण पर पड़ने वाले नकारात्मक प्रभावों की पहचान करना।
4. नए रोजगार और वैश्विक स्तर पर हिंदी की स्वीकार्यता का अध्ययन करना।

विषय विवेचन

हिंदी भाषा के लिए सोशल मीडिया का बहुत उपयोग हुआ है, साथ ही सोशल मीडिया का हिंदी भाषा पर प्रभाव भी स्पष्ट दिखाई देता है और सोशल मीडिया के प्रभाव से हिंदी भाषा के प्रयोग में बदलाव भी दृष्टिगोचर होता हैं| "वर्तमान में सोशल मीडिया तकनीक हमारे जीवन के विविध आयामों पर कई स्तरों पर कई प्रकार से प्रभावित किया है। जनसामान्य की भाषा के स्वरूप एवं संचार करने के तरीके में परिवर्तन होना इस प्रभाव का एक बहुत ही महत्वपूर्ण पहलू है। यद्यपि सामाजिक विकास के साथ लोगों की भाषा एवं संवाद प्रकिया में परिवर्तन एक सतत् प्रक्रिया है और इस परिवर्तन के विविध कारक होते हैं, किन्तु वर्तमान में इस परिवर्तन में सोशल मीडिया तकनीक एक बहुत ही महत्वपूर्ण कारक बन गया है। पिछले कुछ वर्षो में सोशल मीडिया का इस्तेमाल बहुत ही व्यापक हुआ है। इसके माध्यम से लोगों के बीच संचार प्रक्रिया बढ़ी है। इसने आम जन के संवाद के तौर तरीके पर प्रभाव डाला है। इसी के साथ इसमें प्रदत्त विभिन्न प्रकार की तकनीकी सुविधाओं ने समाज में भाषा के स्वरूप में बहुत ही आधारभूत ढंग से परिवर्तन किया है।"[1] "जागतिक स्तर पर और भारत में 2026 में सोशल मीडिया के मुख्य साधन (Platforms) निम्नलिखित हैं:

सोशल नेटवर्किंग: फेसबुक (Facebook) और लिंक्डइन (LinkedIn - प्रोफेशनल नेटवर्किंग के लिए)।

वीडियो शेयरिंग: यूट्यूब (YouTube), इंस्टाग्राम रील्स और टिकटॉक (TikTok - वैश्विक स्तर पर)।

माइक्रोब्लॉगिंग: एक्स (X - पूर्व में ट्विटर) और थ्रेड्स (Threads)।

फोटो शेयरिंग: इंस्टाग्राम (Instagram), स्नैपचैट (Snapchat) और पिनटेरेस्ट (Pinterest)।

इंस्टेंट मैसेजिंग: व्हाट्सएप (WhatsApp), टेलीग्राम (Telegram) और फेसबुक मैसेंजर।

कम्युनिटी और चर्चा: रेडिट (Reddit) और डिस्कॉर्ड (Discord)।"[2]

सोशल मीडिया का उपयोग, उसके हिंदी भाषा पर होनेवाले प्रभाव तथा बदलाव को निम्न मुद्दों के आधार पर स्पष्ट किया जा सकता है:

1. लिपि (Script) और लिप्यंतरण (Transliteration)-

यह सोशल मीडिया पर हिंदी के उपयोग का सबसे बड़ा और महत्वपूर्ण बदलाव है।

रोमन लिपि का वर्चस्व: अधिकांश उपयोगकर्ता देवनागरी लिपि के बजाय रोमन लिपि का उपयोग करके हिंदी लिखते हैं, जिसे 'रोमन स्क्रिप्ट हिंदी' या 'हिंग्लिश' कहा जाता है (उदा. "kya haal hai" या "aaj party hai")।

कारण:

i) टैपिंग में आसानी और गति।
ii) स्मार्टफोन की बोर्ड पर देवनागरी टाइपिंग में समझने की जटिलता।
iii) युवा पीढ़ी के बीच अंग्रेजी माध्यम की शिक्षा का प्रभाव।

- **सप्रमाण प्रभाव:** यह प्रवृत्ति हिंदी की दृश्य पहचान (देवनागरी लिपि) को कमजोर कर रही है, भले ही भाषा हिंदी ही हो।
- **देवनागरी लिपि की वापसी:** वॉयस-टू-टेक्स्ट (आवाज से टाइपिंग) और बेहतर हिंदी कीबोर्ड्स के कारण अब बड़ी संख्या में लोग फेसबुक, एक्स (ट्विटर) और व्हाट्सएप पर शुद्ध देवनागरी लिपि का उपयोग कर रहे हैं|

2. व्याकरण (Grammar) और शुद्धता (Purity)

सोशल मीडिया की गतिशीलता और अनौपचारिकता (informality) ने व्याकरण के नियमों को लगभग गौण बना दिया है।

व्याकरणिक सरलीकरण: पोस्ट्स और चैट्स में पूर्ण विराम, अल्प विराम और अन्य विराम चिह्नों का प्रयोग न के बराबर होता है। वाक्य संरचना अक्सर अधूरी होती है। जैसे;

1. Yeh Dosti Ham Nahin Chhoregey
2. Hmare PM ko salute h jo har impossible kaam ko possible bna skte h 🙏

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(VIII)| January- 2026

3. आदरणीय श्री पुतिन जी का हमारे भारत में बहुत बहुत स्वागत अभिनंदन " [3]

- **शब्द संक्षेपण (Abbreviations):** शब्दों को छोटा कर दिया जाता है (उदा. 'तुम' की जगह 'tm', 'अच्छा' की जगह 'acha' या 'ok') ।
- **हिंग्लिश का मिश्रण (Code-Mixing):** हिंदी और अंग्रेजी शब्दों का मिश्रण आम है (उदा. "आज का प्लान क्या है?" या "feeling sad today")।प्रधानमंत्री मोदी-पुतीन संवाद में यू ट्यूब पर प्रतिक्रिया इसका उत्तम उदाहरण है- "Hamare Bharat Desh Ke yashasvi pradhanmantri Shri Narendra Modi ji world leader of Modi ji"[4]
- **सप्रमाण प्रभाव:** इससे भाषा में एक नई, लचीली शैली विकसित हुई है, लेकिन 'शुद्ध' या 'मानक' हिंदी की अवधारणा धूमिल हो गई है। भाषा अधिक बोलचाल की हो गई है।

3. भाव और अभिव्यक्ति (Emotion and Expression)-

सोशल मीडिया ने अभिव्यक्ति के नए माध्यम दिए हैं जो पाठ (text) से परे जाते हैं।

- **इमोजी और स्टिकर्स (Emojis and Stickers**): भावनाओं को व्यक्त करने के लिए टेक्स्ट की जगह इमोजी और स्टिकर्स का व्यापक उपयोग होता है। ये सार्वभौमिक हैं और भाषाई सीमाओं को पार करते हैं। युवा पीढ़ी 'बिल्कुल' के लिए 'Bkl' या 'नमस्ते' के लिए '🙏' जैसे इमोजी का प्रयोग कर रही है। भाषा अब शाब्दिक कम और दृश्य (Visual) अधिक होती जा रही है| जैसे;
- "दिल ❤️
- स्माइली फ़ेस 🙂
- पार्टी पॉपर 🎉
- शर्म से लाल चेहरा 😳
- "100" 💯 "[5]
- **अभिव्यक्ति की तात्कालिकता:** लोग तुरंत अपनी प्रतिक्रिया (लाइक, शेयर, कमेंट) व्यक्त करते हैं।
- **सप्रमाण प्रभाव:** अभिव्यक्ति अधिक रंगीन, दृश्य और तात्कालिक हो गई है। अब सिर्फ शब्दों से नहीं, बल्कि चित्रों और प्रतीकों के माध्यम से संवाद होता है।जैसे; प्रस्तुति टेम्पलेट्स: "⭐बहुउद्देश्यीय, 🎯विपणन, 💻प्रौद्योगिकी, 📓शिक्षा,🌳प्रकृति, 🍔भोजन, 🐱पशु " [6]

4. प्रचार बनाम शुद्धता: एक द्वंद्व -

यह प्रश्न कि "इससे हिंदी का प्रचार हो रहा है, लेकिन शुद्धता गायब हो रही है क्या?" आज के भाषाई परिदृश्य का केंद्रीय बिंदु है। सोशल मीडिया ने हिंदी को भौगोलिक और सामाजिक बाधाओं से मुक्त कर दिया है। वह व्यक्ति भी हिंदी में संवाद कर रहा है जो शायद औपचारिक रूप से हिंदी नहीं लिख पाता। हिंदी सामग्री की खपत (consumption) में भारी वृद्धि हुई है। जागरण या बीबीसी हिंदी जैसी साइटों पर पाठकों की संख्या इसका प्रमाण है।

सोशल मीडिया पर हिंदी भाषा की शुद्धता कम हो रही है। 'शुद्ध' या 'मानक' हिंदी, जो औपचारिक शिक्षा और साहित्य में प्रयुक्त होती है, सोशल मीडिया पर कम दिखती है। व्याकरणिक नियमों की अनदेखी और हिंग्लिश का बढ़ता प्रयोग मानक हिंदी के लिए चुनौती है। उदा. "अद्‌भुत आपकी एक एक शब्द है|" [7] यहां आपकी की जगह आपका चहिए | 'आपका उत्तर प्रदेश' फेसबुक पर एक पोस्ट देखिए-

"बिल्कुल न्यू है मात्र 2 सीजन
चली है मॉडल 2025
सस्ते रेट में – 7983255271" [8]

5. साहित्यिक पुनर्जागरण

इंस्टाग्राम और फेसबुक जैसे प्लेटफॉर्म्स पर 'कविता' और 'शायरी' के माध्यम से नई पीढ़ी हिंदी साहित्य से जुड़ रही है। कई नए कवि और लेखक सोशल मीडिया के माध्यम से ही अपनी पहचान बना रहे हैं। उदाहरण-

Facebook shayari

"तूफानों से डर कर जो कश्तियाँ लौटी नही
उन्ही के सीने में उम्मीद का समंदर था..!!!
फेसबुक की दुनिया में हर पल है मिलान
दिल की बातें कहने का यहाँ है बेहतरीन मौका..!!!
चलते रहो तो मंज़िल मिलेगी एक दिन
रुक कर देखोगे तो सिर्फ़ दूरी बढ़ेगी हर क़दम..!!!

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(VIII)| January- 2026

ग़म भी उसी का, ख़ुशी भी उसी की
ज़िंदगी किसी की नही बस सोच उसी की..!!!"[9]

"साहित्य और सोशल मीडिया का रिश्ता चाहे मुख्यधारा से जुड़ नहीं पाया, किंतु साहित्य की पहुंच उन लोगों तक जरूर हुई है जो लिखने-पढने से दूर रहते थे। अत: साहित्य के विकास में सोशल मीडिया ने एक अहम भूमिका तो निभाई ही है। इस प्लेटफॉर्म ने कुछ लोगों में लेखन की छुपी प्रतिभा को ढूंढ निकाला है तो एक बड़ा पाठक वर्ग भी उत्पन्न किया है। कई राज्यों में होने वाले लिटरेचर फेस्टिवल और उनमें जनसमूह की भारी तादाद इसका सबूत है कि लोगों में साहित्य के प्रति रुचि पुन: जागृत हुई है। इसे सोशल मीडिया की देन ही कहा जाना चाहिए कि आज कई शहरों और छोटे-छोटे कस्बों में सोशल मीडिया से जुड़े लेखकों ने समूह भी बना लिए हैं जो मासिक गोष्ठियां आयोजित करते हैं, यह साहित्य का प्रचार-प्रसार ही है किंतु इसे गंभीरता से लिया जाना अभी बाकी है। सोशल मीडिया से उपजे साहित्य को मुख्यधारा से जोडऩे में एक लंबी दूरी तय करनी होगी इसके लिए साहित्य की गुणवत्ता से कोई समझौता नहीं किया जा सकता।"[10]

सोशल मीडिया ने हिंदी साहित्य को न केवल व्यापक मंच दिया है, बल्कि उसे समयानुकूल भी बनाया है। यद्यपि इससे भाषा की शुद्धता और परंपरा को कुछ हानि पहुँची है, फिर भी इसके माध्यम से हिंदी अधिक जनसुलभ, जीवंत और वैश्विक बनी है। आवश्यकता इस बात की है कि सोशल मीडिया पर हिंदी साहित्य लेखन जिम्मेदारी के साथ किया जाना चहिए।

उपसंहार

सोशल मीडिया ने हिंदी भाषा को अभूतपूर्व विस्तार और नवीन पहचान प्रदान की है। डिजिटल तकनीक और संचार माध्यमों की तीव्र प्रगति ने हिंदी को पारंपरिक सीमाओं से मुक्त कर जनसाधारण की भाषा के रूप में पुनः स्थापित किया है। आज हिंदी केवल साहित्य, शिक्षा या औपचारिक संवाद तक सीमित नहीं रही, बल्कि वह सोशल मीडिया के माध्यम से विचार-विमर्श, मनोरंजन, सूचना और जनअभिव्यक्ति का सशक्त माध्यम बन चुकी है। फेसबुक, एक्स, इंस्टाग्राम, यूट्यूब और व्हाट्सएप जैसे मंचों पर हिंदी की व्यापक उपस्थिति इस तथ्य की पुष्टि करती है।

यह शोधलेख स्पष्ट करता है कि सोशल मीडिया के प्रभाव से हिंदी के स्वरूप में उल्लेखनीय भाषाई परिवर्तन आए हैं। रोमन लिपि, हिंग्लिश, संक्षिप्त शब्दों, इमोजी और दृश्य प्रतीकों के प्रयोग ने भाषा को अधिक सरल, त्वरित और भावप्रधान बनाया है। इससे हिंदी की जनस्वीकृति बढ़ी है तथा नई पीढ़ी का भाषा से जुड़ाव सुदृढ़ हुआ है। साथ ही सोशल मीडिया ने नए लेखकों, कवियों और कंटेंट क्रिएटर्स को मंच प्रदान कर हिंदी साहित्य के विस्तार और पुनर्जागरण में महत्वपूर्ण भूमिका निभाई है। हालाँकि, इस डिजिटल विस्तार के साथ हिंदी की शुद्धता, व्याकरण और मानक स्वरूप को लेकर चिंताएँ भी उभरी हैं। जल्दबाजी में लिखे गए संदेशों, अशुद्ध वर्तनी, व्याकरणिक त्रुटियों और अभद्र भाषा के बढ़ते प्रयोग ने भाषिक अनुशासन को प्रभावित किया है। इसके अतिरिक्त, भ्रामक सूचनाओं और फेक न्यूज का तीव्र प्रसार सामाजिक चेतना के लिए चुनौती बनकर सामने आया है।

अतः यह कहा जा सकता है कि सोशल मीडिया ने हिंदी भाषा को एक ओर जहाँ अधिक जीवंत, लोकतांत्रिक और वैश्विक बनाया है, वहीं दूसरी ओर उसके समक्ष भाषिक संतुलन बनाए रखने की आवश्यकता भी उत्पन्न की है। यदि सोशल मीडिया पर हिंदी के प्रयोग में सजगता, जिम्मेदारी और भाषिक चेतना को अपनाया जाए, तो हिंदी न केवल अपनी सांस्कृतिक गरिमा को सुरक्षित रख सकती है, बल्कि डिजिटल युग में एक सशक्त और प्रभावी भाषा के रूप में निरंतर प्रगति भी कर सकती है।

संदर्भ सूची:

1. डॉ. अरविन्द कुमार सिंह-अपनी माटी- https://www.apnimaati.com/2022/12/blog-post_9.html (12/01/2026)
2. https://www.google.com/search?q= (14/01/2026)
3. https://www.youtube.com/watch?v=-oRdrsLAv1o (12/01/2026)
4. https://www.youtube.com/watch?v=-oRdrsLAv1o (12/01/2026)
5. https://support.google.com/youtube/answer/9879686?hl=hi&co=GENIE.Platform%3DAndroid (14/01/2026)
6. https://autoppt.com/hi/blog/multimedia-presentation-guide/#: (14/06/2026)
7. https://www.youtube.com/watch?v=xGX8vF-Dhc4 (14/06/2026)
8. 'आपका उत्तर प्रदेश' फेसबुक से (14/06/2026)
9. https://shayarifarm.com/facebook-shayari-in-hindi/ (14/06/2026)
10. पत्रिका- https://www.patrika.com/special-news/social-media-is-playing-a-good-role-in-the-dissemination-of-literature-1-1879087 (14/06/2026)

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(VIII)| January- 2026

Original Article

ग्रामीण कथा एक दृष्टिक्षेप

अश्विनी शिवदास माने
संशोधक विद्यार्थ्यिनी, प्रतिष्ठान महाविद्यालय, पैठण, छत्रपती संभाजीगर
Email: maneashvini21@gmail.com

Manuscript ID:
JRD -2026-180119
ISSN: 2230-9578
Volume 18
Issue 1(VIII)
Pp 73-77
January 2026
Submitted: 12 Dec. 2025
Revised: 22 Dec. 2025
Accepted: 12 Jan.2026
Published: 31 Jan. 2026

सारांश

या लेखात मराठी ग्रामीण कथेचा उदय, विकास आणि प्रवास यांचा सविस्तर आढावा घेतला आहे. साहित्य व समाज यांचे अतूट नाते स्पष्ट करत लेखक समाजाचे प्रतिनिधित्व कसे करतो हे मांडले आहे. १९६० नंतर सामाजिक-राजकीय बदलांमुळे साहित्य अधिक वास्तवाभिमुख झाले आणि ग्रामीण लेखकांची अस्मिता जागी होऊन ग्रामीण साहित्याचा स्वतंत्र प्रवाह निर्माण झाला. ग्रामीण संस्कृती ही भारतीय संस्कृतीचे मूळ असून शेती, माती, परंपरा, रूढी-रीती, लोकविश्वास यांचे प्रतिबिंब ग्रामीण कथेत दिसते. महात्मा फुले यांच्यापासून आधुनिक मराठी ग्रामीण साहित्याची सुरुवात झाली असे मानले जाते. हरिभाऊ आपटे यांच्या 'काळ तर मोठा कठीण आला' या कथेला पहिली ग्रामीण कथा मानले जाते. यानंतर वि.स. सुखटणकर, लक्ष्मण सरदेसाई, ग.ल. ठोकळ, श्री. म. माटे, व्यंकटेश माडगूळकर, शंकर पाटील, द. मा. मिरासदार, उद्धव शेळके आदी कथाकारांनी ग्रामीण जीवनाचे विविध पैलू—दारिद्र्य, नातीगोती, श्रद्धा-अंधश्रद्धा, स्त्री-पुरुष संबंध, विनोद व वेदना—प्रभावीपणे मांडले. साठोत्तरी काळात आनंद यादव, रा. रं. बोराडे, मधु मंगेश कर्णिक यांसारख्या लेखकांनी वास्तववादी, संवेदनशील आणि अनुभवाधिष्ठित ग्रामीण कथा लिहिल्या. समकालीन काळातही ग्रामीण कथा प्रवाह समृद्ध असून आसाराम लोमटे, किरण गुरव, किरण येले इत्यादी कथाकार ग्रामीण वास्तवाचे सूक्ष्म चित्रण करतात. एकूणच मराठी ग्रामीण कथा हा वास्तव, आशय, भाषा व कलात्मकतेच्या दृष्टीने समृद्ध झालेला महत्त्वाचा वाङ्मयप्रवाह आहे.

कीवर्ड: *ग्रामीण कथा, ग्रामीण साहित्य, मराठी कथा, ग्रामीण जीवन, कृषीसंस्कृती, शेतकरी, दारिद्र्य, ग्रामीण समाज, लोकसंस्कृती, ग्रामीण लेखक, वास्तववाद, साठोत्तरी साहित्य, सामाजिक संदर्भ, ग्रामीण स्त्रीजीवन, ग्रामीण परिवर्तन*

प्रास्ताविक

साहित्य हे मानवी जीवनाचे परिपूर्ण अंग आहे. कुठल्याही साहित्यकृतीचा एक निर्माता असतो, लेखक असतो. तो लेखक समाजाचा एक अविभाज्य घटक असतो. समाजाशिवाय त्याचे वेगळे असे आस्तित्व दाखविता येत नाही. मनुष्य हा एक समाजशील प्राणी आहे. जन्मापासून ते मृत्युपर्यंत त्याला समाजाशी एकनिष्ठ राहावे लागते. त्याचे सर्व दैनंदिन व्यवहार समाजाच्या अंगाने होतात. म्हणून कुठलाही लेखक हा एक प्रकारे समाजाचे प्रतिनिधित्व करत असतो. त्याच्या व्यक्तित्वाभोवती एक जनसमुदाय पसरलेला असतो. त्याचेच कमी-अधिक पडसाद त्याच्या साहित्यकृतीत पडत असतात. त्या समूहाची एक जीवनरीत असते. एक वेगळी संस्कृती असते. ही संस्कृती परंपरेने चालत आलेली असते. त्या संस्कृतीचे इतिहास, सामाजिक, धार्मिक, आर्थिक असे अंगे असतात. समाजजीवनातील या सर्व घडामोडींचे पडसाद साहित्यात उमटतात. कोणतीही साहित्यकृती ही समाजापासून वेगळी राहू शकत नाही.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
श्रीकांत प्रल्हाद बोधे, मराठी विभाग, सरदार बाबासाहेब माने महाविद्यालय, रहिमतपूर ता. कोरेगाव जि. सातारा, महाराष्ट्र.

How to cite this article:
माने, अश्विनी. शिवदास. (2026). ग्रामीण कथा एक दृष्टिक्षेप. Journal of Research and Development, 18(1(VIII)), 73–77. https://doi.org/10.5281/zenodo.18740873

Quick Response Code:
Website: https://jrdrvb.org/
DOI: 10.5281/zenodo.18740873
OPEN ACCESS

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(VIII)| January- 2026

त्याचा निर्माता समाजाचा एक भाग असतो. त्याचे एक सामाजिक व्यक्तिमत्व असते. साहित्याच्या संदर्भात 'साहित्य हा समाजाचा आरसा आहे' असे म्हटले जाते. पण साहित्यामध्ये समाजाचे जसे आहे तसे चित्तण कधीच येत नाही. म्हणून समाजाचा अन्वयार्थ म्हणजे साहित्य होय, असे म्हणणे जास्त संयुक्तिक आहे. साहित्य हे समाजाचे दुसरे अंग आहे. साहित्य आणि समाज या एकाच नाण्याच्या दोन बाजू आहेत. साहित्य आणि समाज यामध्ये परस्पर संबंध आहेत.

१९६० नंतरच्या साहित्यामध्ये सामाजिक संदर्भ अधिक प्रमाणात येऊ, लागले हे साहित्य अधिक वास्तवाकडे जाऊ लागले. साठोत्तरी काळात राजकीय स्थित्यंतरे आली. स्वतंत्र भाषावार प्रांतरचना झाली. त्यामुळे ग्रामीण लेखकाच्या आस्मिता जागृत होऊन लेखक लिहू लागले. साठोत्तरी काळात सामाजिक, राजकीय, ऐतिहासिक, ग्रामीण अभिरुची समोर ठेवून साहित्यलेखन होऊ लागले. मुळात ग्रामीण संस्कृती हे भारतीय संस्कृतीचे मूळ आहे. या संस्कृतीचे अनेक पैलू ग्रामीण साहित्यात दिसून येतात. हे समाजमन लोकसमूहातून निर्माण झाले आहे. ग्रामीण भागातील रूढी-परंपरा, रीती-संस्कृती यातून ग्रामीणत्व सिद्ध होत असते. यामुळे साहित्यात नव्या जाणिवांचे धुमारे फुटू लागले. ग्रामीण जीवनात शेतीला, कृषी जीवनाला महत्त्वाचे स्थान असते. भारत हा कृषीप्रधान देश असल्याने सत्तर टक्के लोक शेतीवर अवलंबून आहेत. कृषी केंद्रित दृष्टी ठेवून ग्रामीण साहित्य निर्माण होऊ लागले. शेतीवर आणि मातीवर असलेले प्रेम ग्रामीण साहित्यातून, ग्रामीण कादंबरीतून समोर येत होते. काळी व पांढरी अशी जमीनीविषयीची आदरयुक्त भावना कथा-कादंबरीतून लेखक व्यक्त करत होते. शेतात पिकणाऱ्या हिरव्या धनाशी अतूट नाते लेखकाशी असलेले दिसते. या ग्रामीण साहित्याची सुरुवात खऱ्या अर्थाने महात्मा फुले यांच्यापासून झाली. ग्रामीण भागात राहणाऱ्या बहुजन समाजाला स्वअस्तित्वाची जाणीव व्हावी ही महात्मा फुलेंनी घेतलेली भूमिका आधुनिक मराठी ग्रामीण साहित्याची सुरुवात होती, असे म्हणावे लागते. त्यांच्यापासून प्रेरणा घेऊन ग्रामीण साहित्य मोठ्या प्रमाणात लिहीले जाऊ लागले. ग्रामीण साहित्य म्हटले की त्यामध्ये रुढी, परंपरा, चालीरीती, लोकविश्वास, लोकसमजुती या बाबी अपरिहार्यपणे आढळतात. कोणत्याही विशिष्ट प्रदेशाचे चित्रण करताना तेथील माणसे, त्यांच्या वृत्ती-प्रवृत्ती श्रद्धा-अंधश्रद्धा यांना महत्वाचे स्थान असते. ग्रामीण साहित्याचे मूळ हे मौखिक परंपरेने चालत आलेल्या लोकसाहित्यात असलेले पाहायला मिळते.

साठोत्तरी काळात वेगवेगळे वाङमयप्रवाह उदयाला आले. मुळात हे वांग्मय प्रवाह म्हणजे वेगवेगळया चळवळी होत्या. त्यातून ग्रामीण साहित्य चळवळ पुढे येऊन ग्रामीण साहित्य लिहिले जाऊ लागले. ग्रामीण साहित्यात कथा, कविता, कादंबरी आणि काही प्रमाणात नाटक या वांग्मय प्रकाराचा समावेश होतो. यातही प्रामुख्याने कथा कादंबरी वांग्मय प्रकारात मोठ्या प्रमाणात लेखन झालेले आढळते प्रस्तुत शोधनिबंधात ग्रामीण कथेवर दृष्टिक्षेप टाकण्याचा प्रयत्न केला आहे. साठोत्तरी काळात ग्रामीण साहित्याचा प्रवाह सुरू झाला. आज जवळपास सहा-सात दशकापेक्षा अधिक काळ लोटला आहे. या काळातील ग्रामीण साहित्याचा प्रवास अनेक चढ-उतारांनी झाला आहे. आधुनिक काळात शहरी जीवनात जसे अनेक बदल झाले तसे ग्रामीण भागातही फार मोठ्या प्रमाणात बदल झाले आहेत. स्वातंत्र्य, शिक्षणाचा प्रसार, औद्योगिककरण यामुळे ग्रामीण भागातही बदल झाले, अनेक ग्रामीण तरुण जे शिक्षण आणि नोकरीच्या निमित्ताने शहरात आले ते लिहीते झाले. ते तरुण वेगवेगळया जातीधर्माचे होते. शिवाय वेगवेगळया स्तरातून आलेले होते. यामुळे ग्रामीण साहित्यात विविधता आली. नव्या जाणिवातून साहित्य निर्माण होत होते, साहित्य आणि लेखकाच्या बाबतीत जसे बदल घडून आले तसेच वाचकवर्गामध्ये सुद्धा बदल झाले. शहरी वाचकांनी ग्रामीण साहित्याचे स्वागत केले. त्यांना ग्रामीण साहित्याबद्दल आस्था निर्माण झाली. त्यातून ग्रामीण साहित्यप्रवाहात स्थिर समृद्धी आली. पण सधास्थितीचा विचार आज ग्रामीण कथा प्रवाहाने मराठी साहित्यात स्वतःचे अस्तित्व स्थिर केले आहे.

ग्रामीण लेखक कथा या वाङ्मयप्रकारालच प्रामुख्याने महत्त्व देत आहेत. या कथा वाङ्मयप्रकाराची थोडक्यात वाटचाल प्रस्तुत शोध निबंधात मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे.

ग्रामीण कथेचा प्रारंभ

ग्रामीण कथेचा प्रारंभ 'काळ तर मोठा कठीण आला' या पहिल्या ग्रामीण कथेपासून झाला. या कथेचे लेखकहरिभाऊ आपटे यांनी दुष्काळातील शेतकऱ्यांच्या तात्कालिक वाताहतीचे वर्णन केले आहे. ही कथा म्हणजे हकिकत आहे. यामध्ये आपटेंनी संवाद टाळले आहेत. शेतकरी जीवनाची सुक्ष्म दृष्टी यात नसली तरी पहिल्या ग्रामीण कथेचे श्रेय त्यांनाच द्यावे लागते. ग्रामीण प्रदेश, ग्रामीण जीवन, ग्रामीण बोली, ग्रामीण माणूस रंगवायचा आहे, या हेतूने ही कथा लिहिली नव्हती. तत्कालीन घडलेल्या घटनेवर, परिस्थितीवर प्रकाश टाकणे हा हेतू मनी बाळगून त्यांनी ती कथा लिहिली. या कथेची पार्श्वभूमी म्हणजे डेक्कन सभेच्या कागदपत्रात ही माहिती त्यांना मिळाली. या

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(VIII)| January- 2026

कथेसंदर्भात चंद्रकुमार नलगे यांच्या 'ग्रामीण वाङ्मयाचा इतिहास' या संदर्भ ग्रंथात असा उल्लेख येतो की, "मराठी ग्रामीण कथेची खालची पायरी असे तिचे दर्शन आहे. तरी तिचे महत्त्व नामदेवाच्या पायरीप्रमाणेच आहे, ते मानावेच लागते."(१) ही कथा दोन भागात असून पहिल्या भागात दुष्काळाविषयी चित्रण आले आहे, तर दुसऱ्या भागात एका शेतकऱ्याची दयनीय स्थिती चित्रित झाली आहे. म्हणून तिचे महत्त्व आहे.

या कथेनंतर १९२० पर्यंत कथालेखन झालेले नाही. ज्याला ग्रामीण म्हणता येईल असे साहित्यलेखन या काळात झाले नाही. टिळकांचा मृत्यू आणि गांधीजींचा उदय या दोन राजकीय घडामोडी घडल्या त्याचा परिणाम पुढील काळात दिसतो. पण या काळात ग्रामीण साहित्याचा अभाव असलेला दिसतो. यानंतरच्या काळात काही प्रमुख कथाकरांचा आढावा आढावा घेऊन कथा वाङ्मयावर दृष्टिक्षेप टाकता.

१९२० नंतरची कथा

वि.स. सुखटणकर

ग्रामीण जीवनाविषयीच्या वाङ्मयीन जाणिवा प्रथम वि.स. सुखटणकर यांनी निर्माण केल्या. त्यांचा आठ प्रादेशिक कथांचा संग्रह म्हणून 'सह्याद्रीच्या पायथ्याशी' हा १९३१ मध्ये कथासंग्रह प्रसिद्ध झाला. आजचे व कालचे गोमंतक' असेही त्याला म्हटले जाते. गोव्यातील देवीदासीची चाल व त्यांची होणारी कुचंबना अशिक्षित ग्रामीण माणसाची मनोवृत्ती, घरंदाज हिंदू घराण्यातील सुशिक्षितांची मनोवृत्ती, शेजारी-पाजारी यांच्यातील वैर व त्यामुळे होणारी शेतीची नासाडी, हेवेदावे, भांडणे, अंधश्रद्धा व धार्मिकता ख्रिश्चन धर्मगुरुंची विकृत व उथळ मनोवृत्ती यांचे चित्रण या कथांमधून सुखटणकरांनी केले आहे.

लक्ष्मण सरदेसाई

लक्ष्मण सरदेसाई यांनी 'कल्पवृक्षाच्या छायेत', 'सागराच्या लाटा', 'वादळातील नौका', 'ढासळलेले बुरुज', इत्यादी कथासंग्रह लिहिले आहेत. गोव्याच्या पार्श्वभूमी त्यांचे कथाविश्व साकार झाले आहे. मानवी स्वभावाचे नमुने, जीवनातील नाटय, स्त्री-पुरुष संबंध यावर त्यांच्या कथा बेतलेल्या आहेत. 'मोडलेला माड', 'जरीचे पातळ', 'गुरुवाचे रक्त' या कथा याचे उत्तम उदाहरण म्हणून सांगता येतील. गोव्यातील निसर्ग सौंदर्य त्यांच्या अनेक कथांमधून अवतरले. 'ढासळलेले बुरुज' ही त्यांची लक्षणीय कथा आहे. वाङ्मयीन गुणवत्तेने परिपूर्ण असलेली कथा स्त्रियांचे मानसिक-चित्रण करताना दिसते.

ग.ल.ठोकळ

इतर कथालेखकापेक्षा ठोकळांची कथा वास्तवावर आधारलेली आहे. 'दौलतजादा' या कथासंग्रहातून त्यांनी जगलेले व अनुभवलेले जीवन चित्रित केले आहे खेड्यातील. दारिद्रय, शेतीभाती, भांडणतंटे, निसर्गाच्या रंगरूपानिशी मराठी कथेत साकारले. अद्भुतरम्यता, कल्पनारम्यता, नाट्यपूर्णता, भडक घटना या वास्तवतेला बाधा आणणाऱ्या गोष्टींना फाटा देता आला नाही. त्यांच्या कथेसंदर्भात चंद्रकुमार नलगे, म्हणतात, “ठोकळांच्या कथेत मराठी ग्रामीण कथा विस्तारलेली आहे. 'ग्रामीण कथा' लोकप्रियतेच्या पातळीवर त्यांनी आणली याच काळात ग्रामीण जीवन वाङ्मयीन जाणिवेने उतरू लागले. आणि ग्रामीण कथा म्हणून तीची मातब्बरी वाढली."(२) असे गौरवोदगार चंद्रकुमार नलगे यांनी त्यांच्या कथेसंदर्भात काढले. म्हणून ग. ल. ठोकळ ग्रामीण कथाकार महत्त्वाचे आहेत.

श्री. म. माटे

श्री. म. माटे यांनी उपेदितांचे अंतरंग' हा कथासंग्रह १९४१ साली लिहिला. 'माणुसकीचा गहिवर', 'भावना मांडणी' हे त्यांचे अन्य दोन कथासंग्रह आहेत. दलित, उपेक्षित समाजातील खालच्या स्तरात मिसळून त्यांचे जीवन, सुखदुःखे, भोग दारिद्रय, समस्या मानवतेने समजून घेऊन त्याची तळमळीने मांडणी करण्याचे श्रेय त्यांना द्यावे लागते. त्यांच्या कथालेखनाच्या संदर्भात असे म्हटले आहे. "माटे मुलत: विचारवंत व समाजसुधारक असल्याने त्यांनी आपल्या लेखनाकडेही वैचारीक शास्त्र म्हणूनच बघितले. असे असले तरी त्यांनी मराठी ग्रामीण कथेला वास्तवाचे भान दिले"(३) अशी त्यांच्या लेखनाची महती वर्णन केली आहे.

व्यंकटेश माडगुळकर

माडगूळकर यांनी १९५० पासून आपल्या कथालेखनास आरंभ केला. त्यांची पहिली कथा 'वडारवाडीच्या वस्तीत' ही नवयुग-१९४६ च्या दिवाळी अंकात प्रसिद्ध झाली, माडगूळकरांचा मराठी ग्रामीण कथेचा उगम म्हणजे, "एखाद्या सर्वसामान्य घराण्यात अवतारी मूल जन्माला यावे तसा ग्रामीण कथेच्या वंशात माडगूळकरांचा जन्म आहे?"(४) माणदेशाच्या मातीत माडगुळकरांचा जन्म झाला. ज्या मातीत वाढले त्या मातीतील माणसे त्यांना भेटली, जाणवली, अनुभवाला आली तशीच त्यांच्या कथेत चित्रित झालेली

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(VIII)| January- 2026

पाहायला मिळतात. कुठल्याही लेखकाचे व्यक्तीत्व साधे-सरळ असत नाही. लेखकाच्या आवडी-निवडी, वृत्ती-प्रवृत्ती, आचार-विचार या दृष्टीने गुंतागुंत असते. याचा प्रत्यय 'माणदेशी माणसं' या कथासंग्रहातून येतो. 'हस्ताचा पाऊस', 'उंबरठा', 'काळी आई इतरही त्यांचे कथासंग्रह प्रकाशित आहेत. दुसऱ्या महायुद्धाच्या पार्श्वभूमीवर व नवकथेच्या आरंभकाळी माडगुळकरांचे कथाविश्व लक्षणीय आहे.

शंकर पाटील

शंकर पाटील हे माडगूळकर यांचे समकालीन लेखक आहेत. त्यांच्या बरोबरीने शंकर पाटील यांनीही कथालेखन केले आहे. अस्सल ग्रामीण वास्तवतेचा पिंड असून त्यांना विनोदी कथा लिहिण्याचा मोह आवर आवरता आला नाही. 'वळीव', 'आभाळ', 'ऊन', 'भेटीगाठी', 'थंड', 'ताजमहालात सरपंच, 'वावरी शेंग', 'खुळयाची चावडी' इतर कथासंग्रह त्यांनी लिहिले. खेड्यातील मातीचा गंध असलेली, अनुभवाच्या मुशीतून जन्मलेली, खेडवळ माणसे प्रत्ययकारकपणे पाटील उभी करतात. प्रत्येक माणसाचे स्वतंत्र स्वभावविशेष त्यांनी नोंदवले आहेत. ग्रामीण जीवनातील नातीगोती, त्याचे वेगळे भावबंध त्यांच्या कथेतून प्रतीत होतात, ग्रामीण स्त्रियांचे दुःख त्यांच्या कथेतून समोर येते.

द. मा. मिरासदार

मिरासदार यांची मिरासदारी कथा विनोदी कथेपुरतीच मर्यादित राहिली. वास्तवता त्यांच्या कथेत फार कमी प्रमाणात होती. राकटपणा, आडमुठेपणा यावर त्यांनी बोट ठेवले. भूत, प्रेत, चोऱ्या, व्यसन, गुन्हे, साक्षी अशा नानाविध प्रसंगाची निवड त्यांनी केली. 'माझ्या बापाची पेंड', 'माकडमेवा', 'चकाट्या' 'हसणावळ', 'गुदगुल्या', 'गमंत गोष्टी', 'विरंगुळा' 'चुटक्यांच्या गोष्टी' इ. संग्रह प्रसिद्ध आहेत. त्यांनी या कथासंग्रहातून रांगडा विनोद जो लोककथा आणि चुटके यांमधून येत असे तो त्यांच्या कथांमधून आणला. रांगड्या विनोदाच्या अंगाने त्यांनी आपल्या किस्सेवजा कथा लिहिल्या. व्यंकूची शिकवणी, कळस, इंजनेर यांसारख्या कथांमधून असे किस्से येतात. द.मा. मिरासदार यांनी जरी विनोदी कथा लिहिली असली तरी त्यांच्या कथेतली माणसे, भाषा, परिसर इत्यादी ग्रामीणच आहे. ग्रामीण भागातील माणसांमध्ये असलेला इरसालपणा त्यांनी आपल्या कथेचा विषय बनविला. म्हणून त्यांची कथा एका अंगाने ग्रामीणतेच्या जवळ जाणारीच आहे

उद्धव शेळके

उद्धव शेळके यांच्या कथेतून वऱ्हाडी जीवनाचे अस्सल चित्रण आले आहे, 'शिळान अधिक आठ कथा', 'वानगी', आणि 'घुसळण' हे तीन कथासंग्रह प्रसिद्ध आहेत. वऱ्हाडातील ग्रामीण जीवनाचे, माणसाचे विविधांगी रूपे त्यांनी कथातून उभी केली आहेत. वऱ्हाडातील दैन्य, दुःखे, भुकेने व्याकूळे होत जाणारी कष्टकरी माणसांचे मने, पोट भरण्यासाठी शहरी मृगजळाला बळी पडलेले हताश जीव यांचे अत्यंत आत्मीयतेने दर्शन घडविलेले आहे. हे त्यांच्या कथेचे विशेष आहेत.

साठोत्तरी कालखंडातील कथा

आनंद यादव

साठोत्तरी कालखंडात एक महत्त्वाचे ग्रामीण कथाकार म्हणून आनंद यादव यांचे महत्त्व अन्ययसाधारण आहे. 'मातीखालची माती', 'उखडलेली झाडे' हे त्यांचे दोन कथासंग्रह प्रसिद्ध आहेत. दारिद्र्यातच जीवन जगणारा शेतकरी व प्राणी जीवनाचे भावविश्व त्यांच्या कथेतून विस्ताराने आले आहे. खेड्यातील निसर्ग, झाडे-झुडपे, पिके, शेतातील हंगामानुसार, ऋतुमानानुसार करावी लागणारी कामे यांची त्यांना स्वानुभवातून जाण आहे. ग्रामीण दारिद्रय, माणसाचे दुःखे, त्यांची भाषा, ग्रामीण जीवनातील प्रश्न याची त्यांना जाण आहे. त्यामुळे त्यांचे ग्रामीण जीवनाविषयीचे आकलन आणि कलात्मक अभिव्यक्ती उच्च दर्जाची आहे. बदलत्या ग्रामीण जीवनाचे आणि जाणिवांचे चित्रण 'इंजेन'सारखी कथा करते. एक महत्त्वाचे ग्रामीण कथाकार म्हणून आनंद यादव यांचे महत्त्व आहे.

रा. रं. बोराडे

रा. रं. बोराडे यांची 'वसुली' ही पहिली कथा १९५७ साली प्रसिद्ध झाली. संग्रहरूपाने त्यांची कथा १९६२ साली आली. 'पेरणी', 'मळणी', 'नातीगोती', 'बोळवण' इत्यादी कथासंग्रह बोराडे यांनी लिहिलेले आहेत. शेतकऱ्यांच्या जीवनातील अनुभव त्यांच्या कथेतून व्यक्त झालेले आहेत. रा. रं. बोराडे स्वतः ग्रामीण भागातून आलेले आहेत. शेतकरी कुंटुंबात त्यांचा जन्म झाला असून कृषीजीवनाशी निकटचा संबंध असलेले कथाकार म्हणून त्यांची ओळख आहे. खेड्यातील माणसे, त्यांच्या जीवनपद्धती, परिस्थितीने त्यांच्या नाशिबी आलेले अज्ञान, दारिद्रय, दारिद्र्यामुळे उपासपोटी जगावे लागणे, कष्टमय जीवनात ही उमेद बाळगून असलेले मन, हया मनाचे ताण-तणाव, ग्रामीण भागातील नातेसंबंध, त्याचे बहुविध कांगोरे, गुंतागुंत, पीळ यांचे चित्रण रा.रं. बोराडे आपल्या कथेतून करतात.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(VIII)| January- 2026

खेड्यातील मराठा समाजातील माणसे, विवाहातील व त्या नंतरचे रीतीरिवाज, रूढीविषयक आचार-विचार, परस्परातील मान-सन्मान यांना फार जपतात. ग्रामीण भागातील नात्यांची वीण घट्टपणे मातीशी जुळलेली असते. याचा प्रत्यय बोराडे यांच्या कथेतून येतो.

मधु मंगेश कार्षिक

मधु मंगेश कार्णिक यांचा 'कोकणी गं वस्ती' हा संग्रह १९५८ साली प्रकाशित झाला. कोकणातील मालवण परिसरातील चित्रण त्यांच्या कथेतून आले आहे.'तोरण', 'पारध', हे त्यांचे अन्य कथासंग्रह, कोकणातील दरिद्री, दुःखमय जीवनाचा तेथील परिस्थितीने विशिष्ट स्वभावधर्म बनलेल्या माणसांचा तेथील येऊ लागलेल्या शहरी सुधारणांचा, तेथील प्रदेशाचा परिचय करून द्यावयाचा आहे. या उद्देशाने कथालेखन केलेले दिसते.

वरील ग्रामीण कथालेखनाचा घेतलेला आढावा म्हणजे कथेचा इतिहास नव्हे कारण केवळ ग्रामीण कथालेखनातील महत्त्वाचे टप्पे विचारात घेतले आहेत. याशिवाय अलिकडच्या काळात महादेव मोरे (तुझी कथा माझे शब्द), सखा कलाल (दंग, सांज), चारुता सागर (नागीन) द.ता. भोसले (अन्न, पातळ, अगं अगं म्हशी), भास्कर चंदनशीव (मरणकळा, अंगारमाली, जांभूळ ढव्ह), गणेश आवटे (कागुद) हे कथाकारही कथालेखन करताना दिसतात. याशिवाय समकालीन लेखकांमध्ये कथालेखन करणारे आसाराम लोमटे हे अगदी अलीकडच्या काळातील मराठवाडयातील महत्त्वाचे कथाकार म्हणून ओळखले जातात. त्यांचे 'इडा पीडा टळो (२००६). आणि 'आलोक' (२०१३) हे दोन महत्त्वाचे कथासंग्रह प्रसिद्ध आहेत. त्यांच्या 'आलोक' या कथासंग्रहाला साहित्य अकादमी पुरस्कार देखील मिळाला आहे. आसाराम लोमटे हे मराठवाड्यातील ग्रामीण जीवनातील वास्तव रेखाटणारे संवेदनशील कथाकार आहेत. त्यांच्या कथांमधून शेतकरी जीवनाची दशा आणि दिशा स्पष्टपणे जाणवते. 'आलोक' कथासंग्रहात ग्रामीण वास्तवाचे चित्रण, निसर्ग, पाऊस, ग्रामीण भागातील गढूळ राजकारण यांचे वास्तव चित्रण संवेदनशीलपणे रेखाटले आहे. याशिवाय किरण गुरव यांचे 'राखीव सावल्यांचा खेळ', बाळुच्या अवस्थांतराची डायरी, (२०१९), श्रीलिपी (२०१२) हे महत्त्वाचे कथासंग्रह आहेत. तसेच किरण येले यांचे 'मोराची बायको' (२०१८), तिसरा डुळा (२०१९) हे महत्त्वाचे दोन कथासंग्रह आहेत.

समारोप

ग्रामीण कथा प्रारंभापासूनच वास्तवरूप घेऊन अवतरली आहे. सुरुवातीच्या काळातील कथाकार शहरी भागातले असले तरी कथेसाठी त्यांनी ग्रामीण परिसर निवडला. १९३० नंतरची कथा मिरासदार, शंकर पाटील यांची कथा नर्मविनोदी आहे. या काळात कथाकथन हा प्रकार लोकप्रिय झाला होता. म्हणून कदाचित तशा वळणाची कथा निर्माण झाली. अन्यथा ग्रामीण माणूस विनोदाचा विषय होऊ शकत नाही कारण त्याच्या जीवनात दुःख, वेदना, दारिद्र्य हेच वाटयाला आले. असा माणूस सहानुभूतीचा, वास्तव चित्रणाचा विषय होतो. ग्रामीण विनोदी कथा कलात्मक विनोदी साहित्य म्हणून श्रेष्ठ आहे. साठनंतरची कथा ही निखळ वास्तव चित्रण करणारी आहे. या वाङ्मयप्रकाराच्या संदर्भात 'ग्रामीण वाङ्मयाचा इतिहास' या ग्रंथात असा उल्लेख येतो की, "एकूणच मराठी कथेचा ग्रामीण कथेचा प्रवाह पाहिला तर घाट, आशय, अभिव्यक्ती कलात्मक गुणवत्ता, भाषाविशेष अशा विविधांगी विकसित होत गेलेला दिसतो. मराठी कथा वाङ्मयाला लाभलेले हे भरघोस लेणे आहे."(५) यावरून ग्रामीण कथेचा प्रवाह समृद्ध असलेला दिसतो. आतापर्यंतच्या घेतलेल्या कथावाङ्मयाच्या आढाव्यावरून कथा वाङ्मयावर टाकलेला ओझरता दृष्टिक्षेप पूर्ण होतो.

संदर्भ

1. फुले, महात्मा जोतीराव. शेतकऱ्यांचा असूड (संपा. वासुदेव मुलाटे, औरंगाबा: कैलाश प्रकाशन पब्लिकेशन्स, प्र.आ. १९८६.
2. यादव, आनंद, ग्रामीण साहित्य: स्वरूप आणि समस्या. पुणे: मेहता पब्लिशिंग हाऊस, ति.आ. १९९३.
3. नलगे, चंद्रकुमार, ग्रामीण वाइमयाचा इतिहास. पुणेः सुरेश एजन्सी, प्र.आ. १९९६
4. ४)मुलाटे, वासुदेव, ग्रामीण कथा: स्वरूप आणि विकास. औरंगाबाद: साहित्यसेवा प्रकारानः प्र.आ. १९९२.
5. हातकणंगलेकर, म.द., 'म.सा. पत्रिका', ग्रामीण साहित्य विशेषांक, जुलै-डिसेंबर-१९८०

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(VIII)| January- 2026

Original Article

समकालीन विवाह संस्थेतील मूल्य संघर्ष आणि कौटुंबिक समुपदेशन

आबासाहेब शंकर वैराट
सहयोगी प्राध्यापक व प्रमुख, मराठी विभाग, सरदार बाबासाहेब माने महाविद्यालय, रहिमतपूर
ता. कोरेगाव, जि. सातारा. संलग्नता: शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर
Email: abavairat9@gmail.com

Manuscript ID:
JRD -2026-180120
ISSN: 2230-9578
Volume 18
Issue 1(VIII)
Pp 78-82
January 2026
Submitted: 12 Dec. 2025
Revised: 22 Dec. 2025
Accepted: 12 Jan.2026
Published: 31 Jan. 2026

सारांश

विवाहसंस्था ही भारतीय समाजव्यवस्थेतील एक मूलभूत, ऐतिहासिकदृष्ट्या सातत्य राखून असलेली आणि सामाजिक स्थैर्य निर्माण करणारी महत्त्वपूर्ण संस्था मानली जाते . भारतीय संस्कृतीत विवाहाला केवळ दोन व्यक्तींमधील वैयक्तिक करार न समजता सामाजिक, नैतिक आणि सांस्कृतिक अधिष्ठान असलेली पवित्र व्यवस्था म्हणून पाहिले गेले आहे. विवाहामुळे दोन व्यक्तींप्रमाणेच दोन कुटुंबे, त्यांची मूल्यव्यवस्था, संस्कार, परंपरा आणि सामाजिक जबाबदाऱ्या परस्परांशी जोडल्या जातात. त्यामुळे विवाहसंस्था ही समाजाच्या सातत्याची आणि सांस्कृतिक मूल्यसंरक्षणाची प्रभावी यंत्रणा म्हणून कार्य करत आली आहे मात्र समकालीन काळात सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक व तांत्रिक परिवर्तनाच्या वेगामुळे विवाहसंस्थेचे स्वरूप लक्षणीयरीत्या बदलले आहे. शिक्षणाचा प्रसार, स्त्री-पुरुष समानतेची वाढती जाणीव, आर्थिक स्वावलंबन, शहरीकरण, व्यक्तिस्वातंत्र्य, बदलती जीवनशैली तसेच डिजिटल माध्यमांचा प्रभाव यांमुळे विवाहातील भूमिका, अपेक्षा आणि नातेसंबंधांमध्ये तीव्र मूल्यसंघर्ष निर्माण झाले आहेत. या मूल्यसंघर्षांचा परिणाम वैवाहिक तणाव, भावनिक दुरावा, विभक्तता, घटस्फोट आणि मानसिक अस्थैर्याच्या स्वरूपात दिसून येतो. प्रस्तुत शोधनिबंधात समकालीन विवाहसंस्थेतील मूल्यसंघर्षांची कारणे, स्वरूप व सामाजिक परिणाम यांचा सखोल अभ्यास करून त्या पार्श्वभूमीवर कौटुंबिक समुपदेशनाची गरज, भूमिका व उपयुक्तता स्पष्ट करण्यात आली आहे.

कीवर्ड्स *: समकालीन विवाहसंस्था, मूल्यसंघर्ष, कौटुंबिक समुपदेशन, सामाजिक परिवर्तन*

प्रस्तावना

भारतीय समाजात विवाहसंस्थेला केवळ वैयक्तिक आयुष्याचा एक टप्पा न मानता सामाजिक जीवनाचा कणा म्हणून स्वीकारले गेले आहे. विवाहामुळे व्यक्तीला सामाजिक ओळख, मान्यता, सुरक्षितता आणि जबाबदारीची जाणीव प्राप्त होते. पारंपरिक समाजरचनेत विवाहसंस्था ही धर्म, नीती, रूढी-परंपरा आणि सामाजिक बंधनांच्या आधारे नियंत्रित होती. धार्मिक विधी, कौटुंबिक सहभाग आणि सामाजिक अपेक्षा यांमुळे विवाह हा वैयक्तिक न राहता सामूहिक स्वरूपाचा अनुभव मानला जात असे. परिणामी विवाहसंस्था सामाजिक स्थैर्य टिकवणारी महत्त्वाची संस्था ठरली.

परंपरागत विवाहसंस्थेत पती-पत्नीचे नाते कर्तव्य, त्याग, सहनशीलता आणि समायोजन या मूल्यांवर आधारित होते. वैवाहिक नात्यातील मतभेद किंवा तणाव हे वैयक्तिक अपयश मानले जात नसून ते कुटुंबीयांच्या हस्तक्षेपातून आणि सामूहिक चर्चेतून सोडवले जात. संयुक्त कुटुंबपद्धतीमुळे वैवाहिक नात्यांना भावनिक आणि सामाजिक आधार मिळत असे. त्यामुळे वैयक्तिक अपेक्षा मर्यादित राहून नातेसंबंध टिकवण्यावर भर दिला जात असे आणि विवाहसंस्थेचे दीर्घकालीन स्थैर्य साध्य होत असे.समकालीन विवाहसंस्थेतील बदल हे केवळ वैयक्तिक निर्णयांचे परिणाम नसून व्यापक सामाजिक परिवर्तनाशी निगडित आहेत. औद्योगिकीकरण, शहरीकरण, जागतिकीकरण आणि बाजारपेठाधिष्ठित संस्कृती यांमुळे नातेसंबंधांकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन बदलला आहे.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
आबासाहेब शंकर वैराट, सहयोगी प्राध्यापक व प्रमुख, मराठी विभाग, सरदार बाबासाहेब माने महाविद्यालय, रहिमतपूर ता. कोरेगाव, जि. सातारा. संलग्नता: शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर.

How to cite this article:
वैराट, आबासाहेब. शंकर. (2026). समकालीन विवाह संस्थेतील मूल्य संघर्ष आणि कौटुंबिक समुपदेशन. Journal of Research and Development, 18(1(VIII)), 78–82. https://doi.org/10.5281/zenodo.18740928

Quick Response Code:
Website: https://jrdrvb.org/
DOI: 10.5281/zenodo.18740928
OPEN ACCESS

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(VIII)| January- 2026

विवाह आता सामाजिक कर्तव्य न राहता वैयक्तिक समाधान, आत्मपूर्ती आणि भावनिक गरजांशी जोडला जात आहे. या प्रक्रियेत पारंपरिक आणि आधुनिक मूल्यांमध्ये संघर्ष निर्माण होत असून त्याचा थेट परिणाम विवाहसंस्थेच्या स्थैर्यावर होत असल्याचे स्पष्टपणे दिसून येते. विवाह आता सामाजिक कर्तव्य न राहता वैयक्तिक समाधान, आत्मपूर्ती आणि भावनिक गरजांशी जोडला जात आहे. या प्रक्रियेत पारंपरिक आणि आधुनिक मूल्यांमध्ये संघर्ष निर्माण होत असून त्याचा थेट परिणाम विवाहसंस्थेच्या स्थैर्यावर होत असल्याचे स्पष्टपणे दिसून येते.

संशोधनाची उद्दिष्टे

1. समकालीन विवाहसंस्थेच्या बदलत्या स्वरूपाचा अभ्यास करणे.
2. पारंपरिक आणि आधुनिक विवाहसंस्थेतील मूल्यात्मक व संरचनात्मक फरक स्पष्ट करणे.
3. विवाहसंस्थेमध्ये निर्माण होणाऱ्या मूल्यसंघर्षांची कारणे व स्वरूप विश्लेषित करणे.
4. मूल्यसंघर्षांचा वैयक्तिक, कौटुंबिक आणि सामाजिक जीवनावर होणारा परिणाम समजून घेणे.
5. विवाहसंस्थेचे स्थैर्य टिकवण्यासाठी कौटुंबिक समुपदेशनाची गरज व भूमिका स्पष्ट करणे.

संशोधन पद्धत

प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी वर्णनात्मक व विश्लेषणात्मक संशोधन पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला आहे. या अभ्यासात प्राथमिक संशोधनाऐवजी दुय्यम स्रोतांवर आधारित ग्रंथालयीन संशोधन पद्धत वापरण्यात आली आहे. मराठी समाजशास्त्रीय ग्रंथ, विवाह व कुटुंबसंस्थेवरील मान्यताप्राप्त पुस्तके, सामाजिक परिवर्तनावरील अभ्यासग्रंथ तसेच कौटुंबिक समुपदेशनविषयक संदर्भग्रंथ यांचा अभ्यास करून माहिती संकलित करण्यात आली आहे. समाजशास्त्रज्ञ व विचारवंतांच्या सिद्धांतांच्या आधारे समकालीन विवाहसंस्थेतील मूल्यसंघर्षांचे विश्लेषण करण्यात आले असून पारंपरिक व आधुनिक विवाहसंस्थेची तुलनात्मक मांडणी करून निष्कर्ष काढण्यात आले आहेत.

विवाहसंस्थेची संकल्पना आणि पारंपरिक स्वरूप

परंपरागत भारतीय समाजात विवाहसंस्था ही धर्म, नीती आणि सामाजिक कर्तव्यांवर आधारित होती. विवाह म्हणजे पती-पत्नीमधील परस्पर निष्ठा, समर्पण आणि जबाबदारीचे पवित्र नाते मानले जात असे. विवाह हा आयुष्यभराचा बंध असल्यामुळे संयम, त्याग आणि समायोजन या मूल्यांना विशेष महत्त्व दिले जात होते. वैयक्तिक सुखापेक्षा नात्याच्या टिकावाला आणि सामाजिक स्थैर्याला प्राधान्य दिले जात असे. संयुक्त कुटुंबपद्धतीमुळे विवाहसंस्थेला भक्कम सामाजिक आधार प्राप्त होत असे. पती-पत्नीमधील मतभेद, आर्थिक अडचणी किंवा भावनिक तणाव हे वैयक्तिक प्रश्न न राहता संपूर्ण कुटुंबाची जबाबदारी मानली जात. ज्येष्ठांचे मार्गदर्शन, अनुभव आणि सामाजिक संकेत यांच्या आधारे समस्या सोडविल्या जात. त्यामुळे वैवाहिक नात्यांमध्ये संयम आणि सहनशीलता विकसित होऊन नातेसंबंध टिकाऊ होत असत.

परंपरागत विवाहसंस्थेत वैयक्तिक अपेक्षांपेक्षा कुटुंब आणि समाजाच्या अपेक्षांना अधिक महत्त्व होते. परिणामी विवाहसंस्था सामाजिक नियंत्रणाचे प्रभावी साधन म्हणून कार्य करत होती. सामाजिक मूल्ये, नैतिकता आणि सांस्कृतिक संकेत यांचे संक्रमण पिढ्यान्-पिढ्या विवाहसंस्थेच्या माध्यमातून घडत असे. स्त्री-पुरुष भूमिकांचे स्पष्ट विभाजन ही परंपरागत विवाहसंस्थेची महत्त्वाची वैशिष्ट्ये होती. पुरुष उपार्जक आणि स्त्री गृहव्यवस्थेची जबाबदार अशी रचना समाजमान्य होती. आजच्या समानतेच्या निकषांवर ही रचना टीकेस पात्र ठरली असली तरी त्या काळात सामाजिक स्थैर्य टिकवण्याचे कार्य या व्यवस्थेने केले होते.

धार्मिक विधी, संस्कार आणि परंपरा यांना विवाहात विशेष महत्त्व होते. विवाह हा धार्मिक कर्तव्य मानला जात असल्यामुळे नातेसंबंध तोडणे नैतिकदृष्ट्या अयोग्य समजले जात असे. त्यामुळे समस्या असूनही नाते टिकवण्यावर भर दिला जात असे. एकूणच परंपरागत विवाहसंस्थेचा उद्देश वैयक्तिक आनंद नसून सामाजिक सातत्य, मूल्यसंरक्षण आणि सांस्कृतिक वारसा टिकवणे हाच होता.

समकालीन विवाहसंस्था : बदलते स्वरूप

समकालीन काळात विवाहसंस्था अधिक व्यक्तिकेंद्रित होत चालली आहे. शिक्षणाचा विस्तार, आर्थिक स्वावलंबन आणि स्त्री-पुरुष समानतेची वाढती जाणीव यांमुळे विवाहातील पारंपरिक भूमिका बदलत आहेत. निर्णयप्रक्रियेत समान सहभाग अपेक्षित असल्यामुळे मतभेद आणि संघर्ष वाढताना दिसतात. विवाहाकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन अधिक वास्तववादी आणि वैयक्तिक गरजांवर आधारित झाला आहे. शहरीकरण आणि विभक्त कुटुंबपद्धतीमुळे विवाहसंस्थेवरील सामाजिक नियंत्रण कमी झाले आहे. विवाह हा सामाजिक बंधन न राहता वैयक्तिक निवड ठरत असल्याने नातेसंबंधांचा टिकाव कमी होत असल्याचे चित्र दिसते. कुटुंबीय हस्तक्षेप कमी झाल्यामुळे समस्या सोडवण्याची जबाबदारी पूर्णतः पती-पत्नीवर येते, ज्यासाठी ते अनेकदा मानसिकदृष्ट्या तयार नसतात.

आजच्या विवाहसंस्थेत अपेक्षांचा भार लक्षणीयरीत्या वाढलेला आहे. भावनिक समाधान, मानसिक आधार, आर्थिक स्थैर्य, सामाजिक प्रतिष्ठा आणि वैयक्तिक स्वातंत्र्य या सर्व अपेक्षा एकाच नात्याकडून पूर्ण होण्याची अपेक्षा ठेवली जाते. या अतिअपेक्षांमुळे वैवाहिक नात्यावर अनावश्यक ताण येतो आणि समाधानाऐवजी असमाधान वाढते.

डिजिटल माध्यमे आणि सोशल मीडियामुळे संवादाचे स्वरूप बदलले आहे. सतत संपर्क असूनही संवादातील भावनिक सखोलता कमी होत असल्याचे जाणवते. तुलना, संशय आणि अवास्तव अपेक्षा वाढल्यामुळे वैवाहिक तणाव अधिक तीव्र होतो. माध्यमांमधून दाखवले जाणारे आदर्श नातेसंबंध वास्तवाशी जुळत नसल्याने विवाहानंतर निराशा निर्माण होते. ही निराशा संघर्षाला गती देते. समकालीन विवाहसंस्थेत 'स्व' आणि 'आपण' यातील समतोल ढासळलेला दिसतो. वैयक्तिक स्वातंत्र्य जपताना सामूहिक जबाबदाऱ्या दुर्लक्षित केल्या जात असल्याने नातेसंबंधांमध्ये तणाव वाढतो.

विवाहसंस्थेतील मूल्यसंघर्ष : स्वरूप आणि कारणे

समकालीन विवाहसंस्थेतील मूल्यसंघर्ष हे मुख्यतः पारंपरिक कुटुंबकेंद्रित मूल्यव्यवस्था आणि आधुनिक व्यक्तिकेंद्रित जीवनदृष्टी यांतील टकरावातून उद्भवलेले दिसतात. परंपरागत भारतीय समाजात विवाह ही सामाजिक जबाबदारी, आयुष्यभराची बांधिलकी आणि कुटुंबीयांच्या सहजीवनाची चौकट मानली जात होती; तर आधुनिक समाजात विवाहाकडे वैयक्तिक समाधान, आत्मपूर्ती आणि भावनिक गरजांच्या पूर्ततेचे माध्यम म्हणून पाहिले जाते. या दोन परस्परविरोधी दृष्टीकोनांचा एकाच वैवाहिक नात्यात सामना होत असल्यामुळे अपेक्षांचा ताण वाढतो आणि संघर्ष निर्माण होतो. विवाहात "मी काय मिळवतो?" हा प्रश्न केंद्रस्थानी येतो, तर "आपण कसे टिकवायचे?" हा विचार दुय्यम ठरतो.

आर्थिक स्वावलंबन हा मूल्यसंघर्ष वाढवणारा अत्यंत महत्त्वाचा घटक ठरला आहे. स्त्री-पुरुष दोघेही आर्थिकदृष्ट्या सक्षम झाल्यामुळे निर्णयप्रक्रियेत समानतेची अपेक्षा निर्माण होते; मात्र समानतेचा नेमका अर्थ, अधिकार आणि जबाबदाऱ्यांची विभागणी याबाबत स्पष्टता नसल्यामुळे अहंभाव, असुरक्षितता आणि वर्चस्वसंघर्ष उद्भवतात. अनेक वेळा आर्थिक स्वातंत्र्यामुळे वैयक्तिक स्वायत्तता वाढते; पण भावनिक समन्वय कमी होतो. संवादाऐवजी स्पर्धा, सहकार्याऐवजी तुलना आणि समजुतीऐवजी आरोप यांचे प्रमाण वाढते. परिणामी वैवाहिक नातेसंबंध अधिक तणावग्रस्त होतात.

पिढीगत मूल्यसंघर्ष हा समकालीन विवाहसंस्थेतील आणखी एक गंभीर पैलू आहे. पालक पिढी परंपरा, सामाजिक मर्यादा आणि सामूहिक निर्णयप्रक्रिया योग्य मानते; तर तरुण पिढी वैयक्तिक अवकाश, निर्णयस्वातंत्र्य आणि स्वतंत्र जीवनशैलीवर भर देते. विवाहविषयक निर्णय, करिअर निवड, राहणीमान, मुलांचे संगोपन, सण-समारंभ आणि सामाजिक संबंध यांवरून संघर्ष निर्माण होतो. हा संघर्ष केवळ पती-पत्नीपुरता मर्यादित न राहता संपूर्ण कुटुंबव्यवस्थेला अस्थिर करतो. त्यामुळे विवाहसंस्था ही अनेकदा भावनिक ताणतणावाचे केंद्र बनते.

काम-खाजगी जीवन समतोलाचा अभाव देखील मूल्यसंघर्ष वाढवतो. वाढती स्पर्धा, दीर्घ कामाचे तास, ताणतणावपूर्ण जीवनशैली आणि वेळेची कमतरता यांमुळे वैवाहिक संवादासाठी आवश्यक असलेला भावनिक अवकाश उपलब्ध राहत नाही. संवाद कमी झाल्यामुळे गैरसमज वाढतात आणि भावनिक दुरावा निर्माण होतो. याशिवाय लैंगिक समानतेचा अपुरा अर्थ समजल्यामुळे अधिकार आणि जबाबदाऱ्यांबाबत गैरसमज निर्माण होतात. समानतेचा अर्थ केवळ अधिकार नव्हे, तर जबाबदाऱ्यांची समान वाटणीही आहे, हे न उमगल्याने वैवाहिक नातेसंबंध अधिक गुंतागुंतीचे बनतात.

कौटुंबिक समुपदेशन : संकल्पना आणि भूमिका

कौटुंबिक समुपदेशन म्हणजे प्रशिक्षित, तटस्थ आणि व्यावसायिक समुपदेशकाच्या मदतीने पती-पत्नी किंवा कुटुंबातील सदस्यांमधील भावनिक, मानसिक आणि सामाजिक समस्या समजून घेऊन संवादाच्या माध्यमातून त्यावर उपाय शोधण्याची शास्त्रीय प्रक्रिया होय. समकालीन समाजात वाढते वैवाहिक तणाव, विभक्तता आणि घटस्फोट यांचा विचार करता कौटुंबिक समुपदेशनाची गरज अधिक तीव्रतेने जाणवते. समुपदेशनामुळे समस्या दडपून न ठेवता त्या स्पष्टपणे व्यक्त करण्याची सुरक्षित आणि सुसंस्कृत संधी मिळते, ज्यामुळे नातेसंबंधांमध्ये पारदर्शकता वाढते.

कौटुंबिक समुपदेशनाची भूमिका केवळ वाद मिटवण्यापुरती मर्यादित नसून नातेसंबंधांच्या पुनर्रचनेशी संबंधित असते. या प्रक्रियेत संवाद कौशल्ये, सहानुभूती, भावनिक साक्षरता आणि वास्तववादी अपेक्षा विकसित केल्या जातात. पती-पत्नीला स्वतःच्या भूमिकेचे आत्मपरीक्षण करण्याची आणि समोरच्या व्यक्तीच्या दृष्टिकोनातून परिस्थिती समजून घेण्याची संधी मिळते. त्यामुळे "मी बरोबर आहे" या भूमिकेऐवजी "आपण नाते कसे सुधारू शकतो" हा सकारात्मक दृष्टिकोन विकसित होतो.

समुपदेशकाची तटस्थ भूमिका ही या प्रक्रियेतील सर्वात महत्त्वाची बाब आहे. कोणत्याही एका बाजूचा पाठिंबा न घेता समस्या वस्तुनिष्ठपणे समजून घेतली जाते. त्यामुळे दोषारोप, भावनिक उद्रेक आणि तणावाऐवजी समजूत, शांतता आणि उपाययोजना यांवर लक्ष केंद्रित होते. संघर्ष व्यवस्थापन, निर्णयक्षमता, भावनिक नियंत्रण आणि परस्पर आदर यांसारखी जीवनोपयोगी कौशल्ये समुपदेशनातून विकसित होतात.

समकालीन समाजात कौटुंबिक समुपदेशन ही केवळ वैयक्तिक गरज न राहता सामाजिक गरज बनली आहे. विवाहसंस्थेचे स्थैर्य टिकवण्यासाठी समुपदेशनाची जाणीव समाजात रुजवणे आवश्यक आहे. घटस्फोट हा शेवटचा पर्याय मानून त्याआधी संवाद, समज आणि

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(VIII)| January- 2026

समुपदेशनाचा मार्ग स्वीकारला गेला तर वैवाहिक नातेसंबंधांचे मानसिक व भावनिक आरोग्य टिकवणे शक्य होते. त्यामुळे कौटुंबिक समुपदेशन हे समकालीन विवाहसंस्थेचे संरक्षण करणारे प्रभावी साधन ठरते.

लिव्ह-इन रिलेशनशिप : वास्तव आणि सामाजिक परिणाम

लिव्ह-इन रिलेशनशिप ही समकालीन समाजातील बदलत्या नातेसंबंधांची एक ठळक आणि वादग्रस्त संकल्पना मानली जाते. विवाहपूर्व सहजीवनाच्या या प्रकारात व्यक्तिस्वातंत्र्य, परस्पर समज, भावनिक सुसंगतता आणि वैयक्तिक निवडीला विशेष महत्त्व दिले जाते. अनेक तरुण-तरुणी विवाहापूर्वी एकत्र राहून नातेसंबंधांची व्यवहार्यता तपासणे अधिक वास्तववादी मानतात. मात्र ही संकल्पना पारंपरिक भारतीय विवाहसंस्थेच्या मूल्यव्यवस्थेशी थेट संघर्ष करणारी ठरते आणि त्यामुळे सामाजिक व नैतिक प्रश्न निर्माण होतात.

भारतीय समाजात लिव्ह-इन रिलेशनशिपला अद्याप पूर्ण सामाजिक मान्यता मिळालेली नाही. परिणामी अशा नात्यातील व्यक्तींना सामाजिक दबाव, कौटुंबिक विरोध आणि मानसिक तणावाचा सामना करावा लागतो. कायदेशीर संरक्षण, भावनिक बांधिलकी आणि सामाजिक सुरक्षितता यांबाबत असलेली अनिश्चितता नातेसंबंध अधिक अस्थिर बनवते. विशेषतः स्त्रीच्या दृष्टीने सामाजिक प्रतिष्ठा, भावनिक सुरक्षितता आणि भविष्याची अनिश्चितता हे प्रश्न अधिक गंभीर ठरतात. त्यामुळे या नातेसंबंधांचे परिणाम केवळ वैयक्तिक न राहता सामाजिक पातळीवरही जाणवतात.

लिव्ह-इन रिलेशनशिपमुळे विवाहसंस्थेचे स्वरूप पुनर्विचाराच्या टप्प्यावर आले आहे. विवाह ही कायमस्वरूपी बांधिलकी मानायची की वैयक्तिक पर्यायांपैकी एक निवड मानायची, हा मूलभूत प्रश्न उभा राहतो. अशा परिस्थितीत कौटुंबिक समुपदेशनाचे महत्त्व अधिक वाढते. समुपदेशनाच्या माध्यमातून व्यक्तींना नातेसंबंधांची जबाबदारी, भावनिक परिणाम आणि दीर्घकालीन सामाजिक परिणाम समजावून सांगता येतात. त्यामुळे लिव्ह-इन रिलेशनशिप आणि विवाहसंस्था यांच्यातील तणाव समजून घेऊन सामाजिक संतुलन राखण्यासाठी समुपदेशन ही अत्यंत आवश्यक प्रक्रिया ठरते.

विवाहसंस्था आणि कौटुंबिक समुपदेशनातील परस्परसंबंध

समकालीन समाजात विवाहसंस्था आणि कौटुंबिक समुपदेशन यांचा परस्परसंबंध अत्यंत निकटचा व परस्परपूरक स्वरूपाचा आहे. विवाहसंस्थेत निर्माण होणारे मूल्यसंघर्ष, संवादातील ताणतणाव, अपेक्षांची विसंगती आणि भावनिक दुरावा यांमुळे नातेसंबंध अस्थिर होण्याची शक्यता वाढते. अशा परिस्थितीत कौटुंबिक समुपदेशन विवाहसंस्थेला आधार देणारी, तिचे पुनर्रचनात्मक कार्य करणारी एक महत्त्वपूर्ण सामाजिक प्रक्रिया ठरते. समुपदेशनामुळे विवाहसंस्थेतील समस्या टोकाच्या टप्प्यावर जाण्यापूर्वीच ओळखून त्यावर संवादाधारित उपाय शोधण्याची संधी मिळते.

विवाहसंस्थेतील मूल्यसंघर्ष हे अनेकदा गैरसमज, अपुरी संवादक्षमता आणि भावनिक असंवेदनशीलतेतून उद्भवतात. कौटुंबिक समुपदेशन या संघर्षांना केवळ वैयक्तिक दोष न मानता सामाजिक-मानसिक संदर्भात समजून घेते. त्यामुळे पती-पत्नीला स्वतःच्या भूमिकेचे आत्मपरीक्षण करता येते आणि समोरच्या व्यक्तीच्या भावनांचा सन्मान करण्याची दृष्टी विकसित होते. या प्रक्रियेमुळे विवाहसंस्थेतील “संघर्ष” हा “विघटनाचा संकेत” न राहता “सुधारणेची संधी” ठरतो.

कौटुंबिक समुपदेशनामुळे विवाहसंस्थेतील संवाद अधिक सुस्पष्ट, प्रामाणिक आणि संवेदनशील बनतो. वैवाहिक नातेसंबंध टिकवण्यासाठी संवाद ही मूलभूत गरज असून समुपदेशन त्या संवादाला दिशा देते. समुपदेशकाच्या मार्गदर्शनाखाली पती-पत्नी आपापल्या अपेक्षा, भीती, असमाधान आणि भावनिक गरजा मोकळेपणाने व्यक्त करू शकतात. परिणामी आरोप-प्रत्यारोपाऐवजी समज-समायोजनाची प्रक्रिया सुरू होते आणि नातेसंबंध अधिक समतोल बनतात. समकालीन समाजात घटस्फोटाचे प्रमाण वाढत असताना कौटुंबिक समुपदेशन विवाहसंस्थेसाठी संरक्षक कवचासारखे कार्य करते. घटस्फोट हा अंतिम पर्याय मानून त्याआधी समुपदेशनाचा मार्ग स्वीकारल्यास अनेक नातेसंबंध वाचू शकतात. समुपदेशनामुळे वैवाहिक समस्या वैयक्तिक अपयश म्हणून न पाहता त्या सोडवण्यायोग्य सामाजिक-मानसिक समस्या म्हणून स्वीकारल्या जातात. त्यामुळे विवाहसंस्थेचे सामाजिक महत्त्व अधोरेखित होते.

अशा प्रकारे विवाहसंस्था आणि कौटुंबिक समुपदेशन यांच्यातील परस्परसंबंध हा पूरक, संरक्षक आणि पुनर्संरचनात्मक स्वरूपाचा आहे. बदलत्या सामाजिक वास्तवात विवाहसंस्थेचे आरोग्य टिकवण्यासाठी समुपदेशन ही अपरिहार्य गरज बनली असून ती विवाहसंस्थेच्या भविष्यासाठी आशादायी दिशा दर्शवते.

निष्कर्ष

समकालीन विवाहसंस्था ही तीव्र सामाजिक, आर्थिक आणि सांस्कृतिक परिवर्तनाच्या टप्प्यावर उभी आहे. पारंपरिक कुटुंबकेंद्रित मूल्ये आणि आधुनिक व्यक्तिकेंद्रित जीवनदृष्टी यांतील संघर्षामुळे विवाहसंस्थेत अस्थैर्य निर्माण झाले आहे. मात्र हे मूल्यसंघर्ष विवाहसंस्थेच्या अंताचे नव्हे, तर तिच्या पुनर्रचनेचे आणि पुनर्विचाराचे संकेत आहेत. बदलत्या सामाजिक वास्तवाशी सुसंगत अशी विवाहसंस्था विकसित होण्यासाठी समज, संवाद आणि सहनशीलता या मूल्यांना नव्याने अधोरेखित करणे आवश्यक आहे.

या पार्श्वभूमीवर कौटुंबिक समुपदेशनाचे महत्त्व विशेषत्वाने अधोरेखित होते. समुपदेशन ही केवळ वैयक्तिक समस्या सोडवण्याची प्रक्रिया नसून ती विवाहसंस्थेचे सामाजिक आरोग्य जपणारी महत्त्वाची व्यवस्था आहे. विवाहसंस्थेचे स्थैर्य टिकवणे ही केवळ पती-पत्नीची

नव्हे, तर समाजाची सामूहिक जबाबदारी आहे. त्यामुळे समकालीन समाजात विवाहसंस्थेचे भविष्य सुरक्षित ठेवण्यासाठी कौटुंबिक समुपदेशनाची जाणीव, स्वीकार आणि प्रसार होणे अत्यावश्यक आहे.

संदर्भसूची

1. कर्वे, इरावती: हिंदू समाजरचना, पुणे : देशमुख प्रकाशन, १९९८.
2. श्रीनिवास, एम. एन. (मराठी अनुवाद): आधुनिक भारतातील सामाजिक बदल, पुणे : प्रतिमा प्रकाशन, २००१.
3. योगेंद्र सिंह (मराठी अनुवाद),भारतीय परंपरेचे आधुनिकीकरण, पुणे : डायमंड पब्लिकेशन, पुणे २००७.
4. संगवे, विलास,भारतीय समाज : समस्या आणि प्रक्रिया, साकेत प्रकाशन,औरंगाबाद,२००८.
5. देशपांडे, सविता: कुटुंब, विवाह आणि समाज, पुणे : कॉन्टिनेंटल प्रकाशन, २०१०.
6. देशमुख, अरुण: कौटुंबिक समुपदेशन : सिद्धांत व व्यवहार, कोल्हापूर : शिवाजी विद्यापीठ प्रकाशन, २०११.
7. साळुंखे, शरद: समकालीन भारतीय समाज आणि आव्हाने,चिन्मय प्रकाशन,औरंगाबाद, २०१२.
8. बाळ,विद्या: स्त्रीवाद : संकल्पना आणि वास्तव, पुणे : प्रतिमा प्रकाशन, २०१४.
9. सुमती लांडे (संपा.): स्त्री-पुरुष नातेसंबंध, : शब्दालय प्रकाशन, १९९१
10. चंद्रकर,योगेश: भारतीय कुटुंबव्यवस्था : परिवर्तन आणि आव्हाने, नागपूर : विद्या प्रकाशन, २०१६.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(VIII)| January- 2026

Original Article

उच्च माध्यमिक स्तरावरील विद्यार्थ्यांच्या सोशल मीडिया वापराच्या सवयी आणि सायबर सुरक्षा जाणीव - एक अभ्यास

डॉ. शोभा संग्राम पाटील
सहयोगी प्राध्यापिका, आझाद कॉलेज ऑफ एज्युकेशन, सातारा
Email: shobhasangrampatil2011@gmail.com

Manuscript ID:
JRD -2026-180121
ISSN: 2230-9578
Volume 18
Issue 1(VIII)
Pp 83-86
January 2026
Submitted: 13 Dec. 2025
Revised: 23 Dec. 2025
Accepted: 13 Jan.2026
Published: 31 Jan. 2026

सारांश

आजच्या डिजिटल युगात उच्च माध्यमिक स्तरावरील विद्यार्थ्यांसाठी सायबर सुरक्षा ही काळाची गरज बनली आहे. विद्यार्थी अभ्यासापासून मनोरंजनापर्यंत इंटरनेटवर अवलंबून आहेत. फेसबुक, इंस्टाग्राम, व्हॉट्सअॅप आणि युट्युब यांसारख्या माध्यमांमुळे माहितीचे आदानप्रदान सोपे झाले असले, तरी सायबर गुन्ह्यांचा धोकाही तितकाच वाढला आहे. विद्यार्थ्यांचा सोशल मीडियावरील वाढता वावर आणि त्या तुलनेत सायबर सुरक्षेबाबत असलेली त्यांची अनभिज्ञता हा सध्या चिंतेचा विषय आहे. सायबर सुरक्षा म्हणजे आपले कॉम्प्युटर, मोबाईल, इंटरनेट अकाउंट्स आणि वैयक्तिक माहितीला हॅकर्स, व्हायरस आणि ऑनलाइन धोक्यांपासून सुरक्षित ठेवणे. प्रस्तुत संशोधनाद्वारे इयत्ता ९ वी ते १२ वी मधील विद्यार्थ्यांच्या सोशल मीडिया वापराच्या सवयी आणि सायबर सुरक्षेबाबतची त्यांची जागरूकता यांचा चिकित्सक अभ्यास करण्यात आला आहे.

कीवर्ड: *सोशल मीडिया, उच्च माध्यमिक विद्यार्थी, सायबर सुरक्षा, सायबर साक्षरता, सायबर गुन्हेगारी, सायबर बुलिंग, फिशिंग, ऑनलाइन ओळख सुरक्षा, डिजिटल युग, माहिती तंत्रज्ञान कायदा (IT Act), सोशल मीडिया वापराच्या सवयी, ऑनलाइन धोके*

प्रस्तावना

२१ व्या शतकात माहिती तंत्रज्ञानाच्या क्रांतीमुळे मानवी जीवनशैलीत आमूलाग्र बदल झाले आहेत. आजच्या डिजिटल युगात इंटरनेट आणि सोशल मीडिया मानवी जीवनाचा अविभाज्य भाग बनले आहेत. आजचे माध्यमिक स्तरावरील विद्यार्थी (इयत्ता ९ वी ते १२ वी) हे 'डिजिटल नेटिव्ह' आहेत. संवाद, शिक्षण आणि मनोरंजन आणि सामाजिक संपर्कयासाठी 'सोशल मीडिया' हे त्यांच्या जीवनाचा अविभाज्य भाग बनले आहे. मात्र, या आभासी जगाचा वापर करताना त्यातील धोके आणि सायबर सुरक्षेबाबत हे विद्यार्थी किती जागरूक आहेत, हे अभ्यासणे आवश्यक आहे. या वयोगटातील मुलांमध्ये मानसिक अपरिपक्वता असल्यामुळे ते सायबर गुन्ह्यांना बळी पडण्याची शक्यता जास्त असते. त्यामुळे त्यांच्या वापराच्या सवयी आणि सायबर सुरक्षेबाबतची त्यांची जाणीव तपासणे आवश्यक आहे. शिक्षण, मनोरंजन आणि संवाद यासाठी ही माध्यमे उपयुक्त असली तरी, या वयोगटातील विद्यार्थ्यांमध्ये सायबर सुरक्षेबाबत किती जाणीव आहे, हा एक गंभीर प्रश्न आहे. माध्यमिक स्तरावरील विद्यार्थ्यांसाठी सायबर सुरक्षा ही आजच्या काळातील एक अत्यंत महत्त्वाची गरज बनली आहे. डिजिटल युगात मुले अभ्यासापासून मनोरंजनापर्यंत इंटरनेटवर अवलंबून आहेत, ज्यामुळे त्यांना सायबर धोक्यांचा सामना करावा लागू शकतो.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
शोभा संग्राम पाटील, सहयोगी प्राध्यापिका, आझाद कॉलेज ऑफ एज्युकेशन, सातारा

How to cite this article:
पाटील, शोभा. संग्राम. (2026). उच्च माध्यमिक स्तरावरील विद्यार्थ्यांच्या सोशल मीडिया वापराच्या सवयी आणि सायबर सुरक्षा जाणीव - एक अभ्यास. Journal of Research and Development, 18(1(VIII)), 83–86. https://doi.org/10.5281/zenodo.18740980

Quick Response Code:
Website: https://jrdrvb.org/
DOI: 10.5281/zenodo.18740980
OPEN ACCESS

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(VIII)| January- 2026

फेसबुक, इंस्टाग्राम, व्हॉट्सॲप आणि युट्युब यांसारख्या माध्यमांमुळे माहितीचे आदानप्रदान सोपे झाले असले, तरी त्यासोबतच सायबर गुन्ह्यांचा धोकाही वाढला आहे. विद्यार्थ्यांचा सोशल मीडियावरील वाढता वावर आणि त्यांची सायबर सुरक्षेबाबत असलेली अनभिज्ञता हा सध्या चिंतेचा विषय आहे. सायबर सुरक्षा म्हणजे आपले कॉम्प्युटर, मोबाईल, इंटरनेट अकाउंट्स आणि वैयक्तिक माहितीला हॅकर्स, व्हायरस आणि ऑनलाइन धोक्यांपासून सुरक्षित ठेवणे. विद्यार्थ्यांची ऑनलाइन ओळख (Online Identity) सुरक्षित ठेवणे हा याचा मुख्य उद्देश असतो. त्यामध्ये सायबर बुलिंग (Cyberbullying): सोशल मीडियावर एखाद्याला चिडवणे, धमकावणे किंवा अपमानित करणे.

सायबर धोके पुढीलप्रमाणे आहेत

- **फिशिंग (Phishing):** खोट्या लिंक्स किंवा ई-मेलद्वारे पासवर्ड आणि वैयक्तिक माहिती चोरण्याचा प्रयत्न.
- **ओळख चोरी (Identity Theft):** विद्यार्थ्यांच्या नावाचा किंवा फोटोचा वापर करून बनावट खाते (Fake Account) तयार करणे.
- **ऑनलाइन गेमिंग फसवणूक:** गेमिंगच्या माध्यमातून मुलांकडून पैशांची मागणी करणे किंवा अयोग्य माहिती गोळा करणे.

उच्च माध्यमिक स्तरावरील (इयत्ता ९ वी ते १२ वी) विद्यार्थी हे सध्याच्या डिजिटल युगातील सर्वात सक्रिय वापरकर्ते आहेत. या वयोगटातील मुलांच्या सोशल मीडिया वापराच्या सवयी आणि सायबर सुरक्षेबाबतची जाणीव यावर संशोधन होणे आवश्यक आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे

1. उच्च माध्यमिक स्तरावरील विद्यार्थी कोणत्या सोशल मीडिया प्लॅटफॉर्मचा सर्वाधिक वापर करतात हे शोधणे.
2. विद्यार्थी सोशल मीडियावर दररोज किती वेळ घालवतात याचा अभ्यास करणे.
3. विद्यार्थ्यांना सायबर सुरक्षा (Cyber Security) नियमांची किती माहिती आहे हे तपासणे.
4. सोशल मीडियाच्या अतिवापरामुळे विद्यार्थ्यांच्या शैक्षणिक आणि मानसिक आरोग्यावर होणारे परिणाम अभ्यासणे

संशोधन अभ्यासाची गरज आणि महत्त्व (Need and Importance)

1. विद्यार्थ्यांमध्ये सोशल मीडियाच्या अतिवापरामुळे मानसिक आणि शारीरिक स्वास्थ्यावर होणारे परिणाम तपासणे.
2. सायबर गुन्हेगारीपासून (Cyberbullying, Phishing) विद्यार्थ्यांचे संरक्षण करण्यासाठी त्यांच्यातील जागरूकतेचा स्तर जाणून घेणे.
3. पालक आणि शिक्षकांसाठी मार्गदर्शक धोरणे ठरवण्यास मदत करणे.

गृहीतके (Hypothesis)

1. उच्च माध्यमिक विद्यार्थी दिवसातील किमान २ ते ३ तास सोशल मीडियाचा वापर करतात.
2. विद्यार्थ्यांमध्ये सोशल मीडियाच्या वापराचे प्रमाण जास्त आहे, परंतु त्या तुलनेत 'सायबर सुरक्षा जाणीव' कमी आहे.

संशोधन पद्धती (Methodology)

सदर संशोधनासाठी 'सर्वेक्षण पद्धत' (Survey Method) वापरण्यात आली आहे.

नमुना निवड (Sampling)

या संशोधनासाठी नमुना निवड म्हणून माध्यमिक शाळेतील (इयत्ता ९ वी ते १२ वी) १०० विद्यार्थ्यांची 'यादृच्छिक नमुना' (Random Sampling) पद्धतीने निवड केली.

माहिती संकलनासाठी साधने:

माहिती संकलनासाठी 'गुगल फॉर्म'च्या माध्यमातून प्रश्नावली (Questionnaire) वापरण्यात आली.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(VIII)| January- 2026

संकलित माहितीचे विश्लेषण (Data Analysis)

सोशल मीडिया वापर आणि सायबर सुरक्षा जागरूकता

अ. क्र.	घटक	निरीक्षण / सारांश
१	सर्वाधिक वापरले जाणारे ॲप्स	Instagram, YouTube, Snapchat, WhatsApp
२	रोजचा सरासरी वेळ (३ ते ५ तास)	६७% विद्यार्थी
३	प्रायव्हसी लॉकचा वापर	६०% विद्यार्थी
४	अनोळखी व्यक्तींची 'फ्रेंड रिक्वेस्ट' स्वीकारणे	४०% विद्यार्थी
५	सायबर कायद्यांची (IT Act) माहिती	फक्त १०% विद्यार्थी
६	वापराचा उद्देश- मनोरंजन (Reels, Videos) व संवाद	६४% विद्यार्थी
७	सायबर सुरक्षा मार्गदर्शन वर्गाची गरज	८२% विद्यार्थी
८	सायबर बुलिंग/त्रास झाल्याचा अनुभव	१३% विद्यार्थी
९	माहिती फॉरवर्ड करण्यापूर्वी सत्यता पडताळणे	१९% विद्यार्थी

निरीक्षणांचे विश्लेषण

निरीक्षण: वरील तक्त्यावरून असे दिसून येते की, ६७% विद्यार्थी दिवसातील ३ ते ५ तास सोशल मीडियावर घालवतात. केवळ १०% विद्यार्थी १ तासापेक्षा कमी वेळ ऑनलाइन असतात.

विश्लेषण: यावरून असे स्पष्ट होते की, उच्च माध्यमिक स्तरावरील विद्यार्थ्यांचा एक मोठा हिस्सा (बहुमत) दिवसाचा महत्त्वपूर्ण वेळ आभासी जगात घालवत आहे. दिवसातील ३ ते ५ तास हा वेळ अभ्यासाच्या दृष्टीने महत्त्वाचा असतो, मात्र त्याचा वापर रिल्स आणि चॅटिंगसाठी होत असल्याने विद्यार्थ्यांच्या एकाग्रतेवर आणि शारीरिक स्वास्थ्यावर (उदा. डोळ्यांचे आरोग्य, झोप) परिणाम होण्याची शक्यता नाकारता येत नाही.

निरीक्षण: सर्वेक्षणात सहभागी झालेल्या १०० विद्यार्थ्यांपैकी ४०% विद्यार्थी अनोळखी व्यक्तींकडून येणारी फ्रेंड रिक्वेस्ट स्वीकारतात.

विश्लेषण: हे प्रमाण चिंतेचे कारण आहे. सायबर गुन्हेगार अनेकदा बनावट प्रोफाइलद्वारे (Fake ID) विद्यार्थ्यांशी मैत्री करतात. ४०% विद्यार्थी अशा प्रकारे अनोळखी व्यक्तींना आपल्या खाजगी माहितीपर्यंत (Photos, Status updates) पोहोचू देतात, ज्यामुळे सायबर बुलिंग, फिशिंग किंवा ओळख चोरी (Identity Theft) यांसारख्या धोक्यांची शक्यता ४० टक्क्यांनी वाढते.

निरीक्षण: केवळ १०% विद्यार्थ्यांना 'माहिती तंत्रज्ञान कायदा २०००' (IT Act) बद्दल प्राथमिक माहिती आहे, तर ९०% विद्यार्थी या कायद्याबाबत पूर्णपणे अनभिज्ञ आहेत.

विश्लेषण: विद्यार्थी तंत्रज्ञानाचा वापर करण्यात तरबेज आहेत, पण कायदेशीर ज्ञानाच्या बाबतीत ते मागे आहेत. एखादा सायबर गुन्हा घडल्यास दाद कोणाकडे मागायची आणि ऑनलाइन जगतातील गुन्हेगारीचे स्वरूप काय असते, याची कल्पना नसल्यामुळे ९०% विद्यार्थी सायबर फसवणुकीच्या जाळ्यात सहज अडकू शकतात. ही तफावत दूर करणे आवश्यक आहे.

निरीक्षण: ७२% विद्यार्थ्यांनी शाळा/महाविद्यालयांमध्ये सायबर सुरक्षा विषयावर विशेष मार्गदर्शन वर्ग किंवा कार्यशाळा असाव्यात, अशी इच्छा व्यक्त केली आहे.

विश्लेषण: हे सकारात्मक चिन्ह आहे. विद्यार्थी स्वतः कबूल करत आहेत की त्यांना सायबर सुरक्षेबद्दल अधिक माहिती हवी आहे. त्यांना ऑनलाइन धोक्यांची जाणीव होत आहे, पण त्यापासून कसे वाचायचे याचे तंत्र माहीत नाही. ही आकडेवारी शैक्षणिक धोरणकर्ते आणि शाळा प्रशासनासाठी एक दिशादर्शक आहे की त्यांनी सायबर साक्षरतेचा समावेश नियमित शालेय उपक्रमात करणे अनिवार्य आहे.

प्रमुख निष्कर्ष

1. विद्यार्थी प्रामुख्याने रिल्स (Reels) पाहण्यासाठी आणि चॅटिंगसाठी सोशल मीडियाचा वापर करतात.
2. ६७% विद्यार्थी दिवसातील ३ ते ५ तास ऑनलाइन असतात, ज्यामुळे त्यांच्या झोपेवर व अभ्यासावर परिणाम होत आहे.
3. सुमारे ४०% विद्यार्थी अनोळखी व्यक्तींशी संवाद साधतात, जे सुरक्षेच्या दृष्टीने धोकादायक आहे.

4. केवळ 15 % विद्यार्थ्यांना 'माहिती तंत्रज्ञान कायद्या'ची (IT Act) माहिती आहे.
5. १३% विद्यार्थ्यांनी मान्य केले की त्यांना ऑनलाइन ट्रोलिंग किंवा बुलिंगचा सामना करावा लागला, परंतु त्यातील बहुतेकांनी तक्रार केली नाही.
6. ७०% पालकांना आपले मूल इंटरनेटवर नक्की काय करते, याची पूर्ण कल्पना नसते.

उपाययोजना

1. **मजबूत पासवर्ड:** विद्यार्थ्यांनी अक्षरे, अंक आणि चिन्हांचा समावेश असलेला 'टू-स्टेप व्हेरिफिकेशन' पासवर्ड वापरावा.
2. **खाजगी माहिती:** पत्ता, फोन नंबर आणि लोकेशन सार्वजनिकरीत्या शेअर करू नये.
3. **शालेय उपक्रम:** शाळांमध्ये सायबर सुरक्षा तज्ज्ञांची व्याख्याने व कार्यशाळा आयोजित कराव्यात.
4. **डिजिटल पॅरेंटिंग:** पालकांनी मुलांच्या ऑनलाइन वागणुकीवर लक्ष ठेवावे आणि त्यांच्याशी सुसंवाद साधावा.
5. **तक्रार निवारण:** कोणत्याही सायबर फसवणुकीची तक्रार www.cybercrime.gov.in वर करावी.

समारोप

सोशल मीडिया हे एक दुधारी शस्त्र आहे. त्याचा विधायक वापर केल्यास ज्ञानाचे भांडार उघडते, मात्र अनियंत्रित वापरामुळे भविष्य धोक्यात येऊ शकते. निष्कर्षानुसार, विद्यार्थ्यांमध्ये तांत्रिक कौशल्ये असली तरी 'सायबर साक्षरता' (Cyber Literacy) अत्यंत कमी आहे. शाळा, महाविद्यालय आणि पालकांनी एकत्रितपणे सायबर साक्षरता मोहीम राबवणे ही काळाची गरज आहे, जेणेकरून भविष्यातील पिढी या आभासी जगात सुरक्षित राहील.

संदर्भ सूची

1. पाथरकर, सुहास (२०२०). सायबर सुरक्षितता आणि आपण. पुणे: उत्कर्ष प्रकाशन.
2. माळी, प्रशांत (२०१८). माहिती तंत्रज्ञान कायदा २०००. पुणे: डायमंड पब्लिकेशन्स.
3. देशपांडे, सागर (२०१९). सोशल मीडियाचे जाळे आणि विद्यार्थी जीवन. कोल्हापूर: फडके प्रकाशन.
4. गृह मंत्रालय, भारत सरकार. (२०२३). नॅशनल सायबर क्राईम रिपोर्टिंग पोर्टल. www.cybercrime.gov.in वरून प्राप्त.
5. महाराष्ट्र सायबर पोलीस विभाग. (२०२४). सायबर सुरक्षा मार्गदर्शिका. www.mahacyber.gov.in वरून प्राप्त.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(VIII)| January- 2026

Original Article

स्त्री प्रस्तुति हिंदी नाटकों में: एक आलोचनात्मक दृष्टि

डॉ. प्रतिभा आनंदराव जावळे
हिंदी विभाग, जयसिंगपुर कॉलेज जयसिंगपुर, ता. शिरोळ जि. कोल्हापुर
Email: pratibhajawale16@gmail.com

Manuscript ID:
JRD -2026-180122
ISSN: 2230-9578
Volume 18
Issue 1(VIII)
Pp 87-88
January 2026

सार

साहित्य की अन्य विधाओं नाटक अत्यंत समृद्ध विधा है।" काव्येषु नाटकं रम्यमं "कहकर नाट्य विधा का उद्घोष किया गया। इसकी लोकप्रियता के कारण ही भरतमुनि ने लिखा है "न कोई ऐसा ज्ञान है ,न शिल्प है ,न विद्या है ,न योग है ,न कर्म है जो नाटक में न दिखाई देता हो। " 1 नाटक एक ऐसा मिश्रण है जो मनुष्य के सारे इंद्रियों को सजग करता है। हिंदी नाटक भारतीय समाज की सांस्कृतिक, सामाजिक एवं वैचारिक संरचना का सशक्त माध्यम रहे हैं। स्त्री की प्रस्तुति हिंदी नाटकों में समय-समय पर बदलती सामाजिक चेतना, पितृसत्तात्मक सोच तथा स्त्रीवादी दृष्टिकोण को प्रतिबिंबित करती है। प्रारंभिक हिंदी नाटकों में स्त्री प्रायः त्याग, सहनशीलता और मर्यादा की प्रतीक के रूप में प्रस्तुत हुई, जबकि आधुनिक और समकालीन नाटकों में वह आत्मनिर्भर, संघर्षशील और विद्रोही स्वरूप में उभरती है। यह शोध-पत्र हिंदी नाटकों में स्त्री प्रस्तुति के विभिन्न आयामों का आलोचनात्मक विश्लेषण करता है तथा यह स्पष्ट करता है कि किस प्रकार नाटककारों ने स्त्री को सामाजिक यथार्थ, अस्मिता और अधिकार की चेतना से जोड़ा है।

कीवर्ड: *स्त्री प्रस्तुति, हिंदी नाटक, पितृसत्ता, स्त्रीवाद, अस्मिता*

Submitted: 13 Dec. 2025
Revised: 23 Dec. 2025
Accepted: 13 Jan.2026
Published: 31 Jan. 2026

भूमिका

नाटक सामाजिक जीवन का सजीव दस्तावेज होता है। हिंदी नाटक में स्त्री की प्रस्तुति केवल एक पात्र के रूप में नहीं, बल्कि सामाजिक संरचना की संवाहक के रूप में होती रही है। भारतीय समाज में स्त्री की स्थिति सदैव संघर्षपूर्ण रही है और यही संघर्ष नाट्य साहित्य में विविध रूपों में अभिव्यक्त हुआ है। हिंदी नाटकों में स्त्री प्रस्तुति का अध्ययन समाज में स्त्री की बदलती भूमिका को समझने का एक महत्वपूर्ण माध्यम है।

हिंदी नाटकों में स्त्री प्रस्तुति की ऐतिहासिक पृष्ठभूमि

प्रारंभिक हिंदी नाटकों में स्त्री को आदर्श नारी, पत्नी या देवी के रूप में चित्रित किया गया। भारतेन्दु युगीन नाटकों में स्त्री करुणा और नैतिकता की मूर्ति है। जयशंकर प्रसाद के नाटकों में स्त्री गरिमा और आत्मबल से युक्त है, किंतु वह अभी भी पुरुष सत्ता के दायरे में सीमित दिखाई देती है।

आधुनिक हिंदी नाटकों में स्त्री का स्वरूप

आधुनिक युग में नारी स्वतंत्र ,जागरूक,सशक्त बहुआयामी रूप में चित्रित है| आधुनिक नाटक में नारी को एक सीमित दायरे से निकालकर एक संपूर्ण व्यक्ति के रूप में प्रस्तुत किया हैं, जो अपने अस्तित्व और पहचान के लिए समाज से टकराती है और अपने लिए नए रास्ते बनाती है।अपनी आत्मतलाश में अपना अस्तित्व बनाना चाहती है|

हिंदी के प्रसिद्द नाटककार मोहन राकेश का नाटक 'आधे -अधूरे ' में नायिका सावित्री घुटन भरी जिंदगी जीती है। "सावित्री पूर्णता की तलाश में दूसरे चार पुरुषों के संपर्क में आती है ,क्योंकि उसकी दृष्टि में अपना पति आधा अधूरा है। वैसे तो पुरुष या स्त्री दोनोंभी अकेले में आधे -अधूरे ही है।"2 आज की स्त्री अपने आपमें अधूरी सी महसूस करती है। सावित्री के मन में निरंतर अधूरापन ,खिन्नता बनी रहती है। सावित्री के माध्यम से आधुनिक शहरी मध्यमवर्गीय स्त्री की मानसिक स्थिति को उजागर किया है।

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
प्रतिभा आनंदराव जावळे, हिंदी विभाग, जयसिंगपुर कॉलेज जयसिंगपुर, ता. शिरोळ जि. कोल्हापुर.

How to cite this article:
जावळे, प्रतिभा. आनंदराव. (2026). स्त्री प्रस्तुति हिंदी नाटकों में: एक आलोचनात्मक दृष्टि. Journal of Research and Development, 18(1(VIII)), 87–88. https://doi.org/10.5281/zenodo.18741039

Quick Response Code:
Website: https://jrdrvb.org/
DOI: 10.5281/zenodo.18741039
OPEN ACCESS

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(VIII)| January- 2026

धर्मवीर भारती के नाटकों में स्त्री चरित्रों का चित्रण केवल सहायक या पृष्टभूमि तक सीमित नहीं है ,बल्कि वे नाटक की वैचारिक ,नैतिक और संवेदनात्मक संरचना का केंद्र बनती है। उनका प्रमुख नाटक 'अंधा युग 'में स्त्रियाँ अपने अस्तित्व के प्रति सजग है। उनके भीतर आत्मसन्मान और स्वाभिमान की भावना प्रबल है। इस नाटक में गांधारी को केवल करुणा की मूर्ति नहीं ,बल्कि प्रश्न करनेवाली चेतन सत्ता के रूप में चित्रित किया है। दूसरी नारी चरित्र कुंती के माध्यम से यह चित्रित किया है की वह सिर्फ त्यागमयी माँ नहीं बल्कि आत्मसंघर्ष से गुजरनेवाली संवेदनशील मनुष्य भी है। धर्मवीर भारती ने पौराणिक पात्रों को आधुनिक चेतना से जोड़ा है।
मोहन राकेश लिखित 'आषाढ़ का एक दिन' की मल्लिका वर्तमान नारी का वह रूप है जो अपनी विवशता में भी अपने स्वतंत्र व्यक्तित्व की घोषणा करती है. वह

नारी के परंपरागत शोषण को स्वीकार न क्र अपने अस्तित्व के प्रति जागरूक है। कालिदास मल्लिका का बालसखा और उसका प्रिय है। कालिदास के बनने में वः अपनी सार्थकता मानती है। अपना प्रेम ,भावना ,मोह ,सदिच्छा ,तरलता आदि सब कालिदास को अर्पण क्र देती है। जब मल्लिका और कालिदास के प्रेम की चर्चा पुरे ग्राम प्रांतर में फैलती है तब माँ अंबिका लोकापवाद का भय बेटी के सामने व्यक्त करती है तब मल्लिका अंबिका से कहती है -" मल्लिका का जीवन उसकी अपनी संपत्ति है। वह उसे नष्ट करना चाहती है तो किसी को उस पर आलोचना करने का क्या अधिकार है। " 3 मल्लिका का समर्पण अंधा नहीं है ,समझदार है। वह अपने व्यक्तित्व के प्रति सजग है। आधुनिक परिवेश में नारी का चेतन स्वातंत्र्य इसमें समाविष्ट है।

रमेश बक्शी लिखित 'देवयानी का कहना है 'नाटक की नायिका देवयानी भारतीय नारी की तरह बंधे-बंधाए ढरै पर नहीं चलना चाहती। देवयानी विवाह से घृणा करती है। विवाह को संस्कार की दृष्टि से नहीं देखती ,विवाह की पवित्रता को नहीं मानती। अपने संपर्क में आए पुरुष उसे आलू -प्याज की तरह नजर आते है।
आज मूल्य विघटन के युग में विवाह संस्था पर प्रश्न चिन्ह -सा लग गया है। सुरेंद्र वर्मा ने इस नाटक में परंपरागत विवाह संबंधी रूढ़ मान्यताओं को काटकर इस रूढ़ संस्था पर प्रश्न चिन्ह लगाने का प्रयास किया है - "जिस दिन बादशाह ने चमड़े के सिक्के चलाए ,उस दिन बादशाह मर गया और जब से मंदिर में जाकर पटेड़िया और शकुंतला जैसे लोग माला बदलकर पति -पत्नी बनने लगे ,विवाह न्याय की संस्था मर चुकी है। "4 देवयानी विवाह को एक समझौता मानती है,जो जब तक चल सके ठीक है ,अन्यथा उसे तोड़ देना ही उचित समझती है। आज की नारी भी विवाह के संदर्भ में यही सोच है।

निष्कर्ष

हिंदी नाटकों में स्त्री प्रस्तुति एक निरंतर विकसित होने वाली प्रक्रिया है। समय के साथ स्त्री की भूमिका निष्क्रियता से सक्रियता की ओर बढ़ी है। यह परिवर्तन समाज में स्त्री चेतना के विस्तार का सूचक है। हिंदी नाटक स्त्री को केवल पात्र नहीं, बल्कि सामाजिक परिवर्तन की शक्ति के रूप में स्थापित करने की दिशा में अग्रसर हैं।

संदर्भ ग्रंथ

1. नाट्यशास्त्रम - भरतमुनि ,संपा. एवं व्याख्याकार प्रा। श्री बाबूलाल शुक्ल ,शास्त्री पृ.28
2. इक्कीसवी सदी के हिंदी नाटकों में दलित चेतना ,डॉ सुरेश तायड़े ,पृ.79
3. आषाढ़ का एक दिन मोहन राकेश पृ.12 सं. 1985
4. देवयानी का कहना है - रमेश बक्शी पृ. 115 सं. 1972

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(VIII)| January- 2026

Original Article

समकालीन मराठी कादंबरीतील सामाजिक वास्तव: बदलते प्रवाह

ज्योती एस. बाविस्कर
सहाय्यक प्राध्यापक, एस. एम. आर. के. बी. के. ए. के. महिला महाविद्यालय, नाशिक
Email: drbaviskarsg@gmail.com

Manuscript ID:
JRD -2026-180123
ISSN: 2230-9578
Volume 18
Issue 1(VIII)
Pp 89-93
January 2026
Submitted: 13 Dec. 2025
Revised: 23 Dec. 2025
Accepted: 13 Jan.2026
Published: 31 Jan. 2026

गोषवारा

समकालीन मराठी कादंबरी ही आजच्या समाजजीवनाचे सजीव प्रतिबिंब मानली जाते. बदलती सामाजिक, आर्थिक, राजकीय व सांस्कृतिक परिस्थिती मराठी कादंबरीत प्रभावीपणे व्यक्त होताना दिसते. प्रस्तुत निबंधात समकालीन मराठी कादंबरीतील सामाजिक वास्तव आणि त्यातील बदलते प्रवाह यांचा सखोल अभ्यास करण्यात आलेला आहे. स्वातंत्र्योत्तर काळानंतर विशेषतः १९९० नंतर जागतिकीकरण, उदारीकरण, खाजगीकरण, माहिती-तंत्रज्ञान क्रांती, शहरीकरण, ग्रामीण जीवनातील बदल, स्त्रीवादी जाणीवा, दलित व वंचित समाजाचे प्रश्न, युवकांची अस्वस्थता, नैतिक मूल्यांचा ऱ्हास आणि ओळख-संकट अशा अनेक विषयांनी कादंबरीचे स्वरूप बदलले आहे. पूर्वीची कादंबरी प्रामुख्याने आदर्शवादी, नैतिक आणि मूल्यकेंद्रित होती; परंतु समकालीन कादंबरी अधिक वास्तववादी, अनुभवप्रधान आणि प्रश्नकेंद्री बनलेली दिसते. आजचा कादंबरीकार समाजातील विसंगती, संघर्ष, अन्याय, शोषण आणि माणसाच्या अंतर्मनातील ताणतणाव यांचे प्रांजळ चित्रण करतो. स्त्रीजीवन, दलितांचे प्रश्न, ग्रामीण-शहरी दरी, राजकारणाचा सामान्य माणसावर होणारा परिणाम, कुटुंबसंस्थेतील बदल आणि माणसाचे एकाकीपण हे विषय कादंबरीच्या केंद्रस्थानी आले आहेत. या निबंधातून असे स्पष्ट होते की समकालीन मराठी कादंबरी ही केवळ साहित्यप्रकार नसून ती सामाजिक परिवर्तनाची साक्ष देणारी प्रभावी माध्यम आहे. समाजाचे बदलते रूप, माणसाचे बदलते जीवन आणि मूल्यसंघर्ष यांचे वास्तवदर्शी चित्रण करणे हे समकालीन मराठी कादंबरीचे महत्त्वाचे वैशिष्ट्य ठरले आहे.

मुख्य संबोध: *समकालीन मराठी कादंबरी, सामाजिक वास्तव, बदलते प्रवाह, जागतिकीकरण, मूल्यसंघर्ष*

प्रस्तावना

साहित्य हे समाजजीवनाचे प्रतिबिंब असते. समाजात जे घडते, जे बदलते, जे संघर्ष निर्माण होतात, त्यांचे प्रभावी चित्रण साहित्यात उमटत असते. मराठी साहित्यपरंपरेत कादंबरी हा प्रकार सामाजिक वास्तव व्यक्त करण्याचे अत्यंत समर्थ माध्यम ठरलेला आहे. समाजातील बदल, माणसाच्या जीवनातील ताणतणाव, मूल्यसंघर्ष, स्वप्ने आणि अपयश यांचे चित्रण कादंबरीतून अधिक सखोलपणे होते. स्वातंत्र्योत्तर काळात भारतीय समाजाने अनेक स्थित्यंतरे अनुभवली. विशेषतः १९९० नंतर जागतिकीकरण, उदारीकरण आणि तंत्रज्ञान क्रांतीमुळे समाजरचनेत आमूलाग्र बदल झाले. ग्रामीण जीवन, शहरी संस्कृती, कुटुंबसंस्था, नातेसंबंध, रोजगारव्यवस्था, स्त्रीचे स्थान, युवकांचे जीवन, राजकीय जाणीवा या सर्व क्षेत्रांत मोठे परिवर्तन झाले. या बदलांचा परिणाम मराठी कादंबरीवरही स्पष्टपणे दिसून येतो. पूर्वीची मराठी कादंबरी मुख्यतः सामाजिक सुधारणा, आदर्शवाद आणि नैतिक मूल्यांवर आधारित होती. मात्र समकालीन मराठी कादंबरी अधिक वास्तववादी, प्रश्नकेंद्री आणि अनुभवाधारित बनलेली आहे. आजचा कादंबरीकार समाजातील अस्वस्थता, विसंगती, अन्याय, शोषण आणि माणसाच्या अंतर्गत संघर्षांचे प्रांजळ चित्रण करतो. या पार्श्वभूमीवर "समकालीन मराठी कादंबरीतील सामाजिक वास्तव: बदलते प्रवाह" या विषयाचा अभ्यास करणे अत्यंत महत्त्वाचे ठरते. या निबंधातून समकालीन मराठी कादंबरीत प्रतिबिंबित होणाऱ्या विविध सामाजिक प्रवाहांचा, समस्यांचा आणि परिवर्तनांचा अभ्यास करण्यात येणार आहे.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Quick Response Code:
Website:
https://jrdrvb.org/
DOI:
10.5281/zenodo.18741091
OPEN ACCESS

Address for correspondence:
ज्योती एस. बाविस्कर, सहाय्यक प्राध्यापक, एस. एम. आर. के. बी. के. ए. के. महिला महाविद्यालय, नाशिक.

How to cite this article:
बाविस्कर, ज्योती. एस. (2026). समकालीन मराठी कादंबरीतील सामाजिक वास्तव: बदलते प्रवाह. Journal of Research and Development, 18(1(VIII)), 89–93. https://doi.org/10.5281/zenodo.18741091

समकालीन मराठी कादंबरीचे स्वरूप

समकालीन मराठी कादंबरी ही आजच्या समाजजीवनाचे, बदलत्या मूल्यांचे आणि माणसाच्या अंतर्गत संघर्षांचे सशक्त प्रतिबिंब आहे. पूर्वीच्या मराठी कादंबरीत आदर्शवाद, नीतिमूल्ये आणि सामाजिक सुधारणा हे केंद्रस्थानी असायचे; परंतु आजची कादंबरी अधिक वास्तववादी, अनुभवप्रधान आणि प्रश्नकेंद्री बनलेली दिसते. उदाहरणार्थ, भालचंद्र नेमाडे यांची *कोसला* ही कादंबरी पारंपरिक नायक-संकल्पनेला छेद देणारी असून सामान्य तरुणाच्या मानसिक अस्वस्थतेचे आणि ओळखसंकटाचे प्रभावी चित्रण करते.

समकालीन कादंबरीचा नायक हा आता आदर्श न राहता संघर्ष करणारा सामान्य माणूस झाला आहे. माणसाच्या अपयश, न्यूनगंड, तडजोडी आणि अंतर्गत द्वंद्व यांचे चित्रण या कादंबऱ्यांत आढळते. उदाहरणार्थ, आनंद यादव यांच्या कादंबऱ्यांत ग्रामीण जीवनातील संघर्ष, दारिद्र्य आणि सामाजिक विषमता यांचे वास्तववादी चित्रण दिसते. त्याचप्रमाणे, रवींद्र पिंगळे किंवा शरणकुमार लिंबाळे यांच्या साहित्यकृतींमधून दलित जीवनाचे वास्तव आणि अस्मितेचा संघर्ष प्रकर्षाने पुढे येतो.

समकालीन मराठी कादंबरीचे एक महत्त्वाचे वैशिष्ट्य म्हणजे विषयवैविध्य. जागतिकीकरणानंतर निर्माण झालेली बाजारपेठीय संस्कृती, शहरीकरण, बेरोजगारी, स्पर्धा आणि माणसाचे एकाकीपण हे विषय अनेक कादंबऱ्यांत येतात. श्याम मनोहर यांच्या कादंबऱ्यांत शहरी मध्यमवर्गीय जीवनातील पोकळपणा, ढोंग आणि विसंगती यांचे उपरोधिक आणि वास्तववादी चित्रण आढळते. यामुळे कादंबरी सामाजिक टीकेचे प्रभावी साधन बनते.

स्त्रीजीवनाचे प्रश्न हेही समकालीन मराठी कादंबरीचे महत्त्वाचे अंग आहे. विभा गाळे, उज्वला पवार, मेधा देशपांडे किंवा अरुण साधू यांच्या कादंबऱ्यांत स्त्रीचे स्वत्व, तिचे कौटुंबिक व सामाजिक संघर्ष आणि तिची अस्मिता यांचे चित्रण दिसून येते. स्त्री आता केवळ सहनशील न राहता अन्यायाविरुद्ध लढणारी व्यक्ती म्हणून समोर येते.

भाषा आणि शैलीच्या दृष्टीनेही समकालीन कादंबरी अधिक प्रयोगशील झाली आहे. भालचंद्र नेमाडे यांच्या *कोसला* किंवा *बिढार* यांसारख्या कादंबऱ्यांत अंतर्मुख निवेदन, स्मृतीप्रवाह आणि आत्मकथनात्मक शैलीचा प्रभावी वापर आढळतो. त्यामुळे कादंबरी केवळ घटनांचे वर्णन न राहता मनोविश्वाचे अन्वेषण करणारी बनते.

एकूणच, भालचंद्र नेमाडे, आनंद यादव, शरणकुमार लिंबाळे, श्याम मनोहर, अरुण साधू, रवींद्र पिंगळे यांसारख्या लेखकांच्या कादंबऱ्यांतून समकालीन मराठी कादंबरीचे वास्तववादी, प्रश्नकेंद्री, बहुआयामी आणि समाजाभिमुख स्वरूप स्पष्टपणे दिसून येते. त्यामुळे समकालीन मराठी कादंबरी ही आजच्या समाजाचे जिवंत दस्तऐवज बनली आहे.

जागतिकीकरण आणि त्याचा सामाजिक प्रभाव

जागतिकीकरण ही आधुनिक काळातील एक अत्यंत महत्त्वाची आणि व्यापक प्रक्रिया आहे. आर्थिक, सामाजिक, राजकीय आणि सांस्कृतिक क्षेत्रांमध्ये देशोदेशींच्या परस्पर संबंधांमध्ये वाढ होणे, माहिती-तंत्रज्ञानाच्या माध्यमातून जग अधिक जवळ येणे आणि बाजारपेठेचे आंतरराष्ट्रीयीकरण होणे म्हणजेच जागतिकीकरण होय. १९९० नंतर भारतात उदारीकरण, खासगीकरण आणि जागतिकीकरण या धोरणांमुळे समाजजीवनात मोठ्या प्रमाणावर बदल घडून आले.

जागतिकीकरणाचा सर्वात ठळक परिणाम आर्थिक क्षेत्रावर दिसून येतो. बहुराष्ट्रीय कंपन्यांचे आगमन, खाजगी क्षेत्राचा विस्तार, स्पर्धात्मक वातावरण आणि उपभोगतावादी संस्कृती यामुळे माणसाच्या जीवनशैलीत मोठा बदल झाला. पूर्वी गरजांपुरती मर्यादित असलेली उपभोगाची वृत्ती आता प्रतिष्ठा आणि दिखाव्याशी जोडली गेली आहे. यामुळे मध्यमवर्गीय आणि उच्चवर्गीय जीवनात भौतिक सुखसुविधांना अनन्यसाधारण महत्त्व मिळाले आहे. सामाजिक पातळीवर जागतिकीकरणामुळे नातेसंबंधांमध्ये बदल झाले आहेत. कुटुंबसंस्था अधिकाधिक लहान होत चालली आहे. एकत्र कुटुंब पद्धतीचे विघटन होऊन विभक्त कुटुंबांची संख्या वाढली आहे. करिअर, नोकरी आणि स्थलांतर यामुळे माणसांमध्ये भावनिक दुरावा निर्माण झाला आहे. शहरांमध्ये गर्दीत असूनही माणूस एकाकी झाला आहे, ही भावना अधिक तीव्र होत चालली आहे.

सांस्कृतिक क्षेत्रातही जागतिकीकरणाचा मोठा प्रभाव दिसून येतो. पाश्चिमात्य जीवनशैली, फॅशन, खाद्यसंस्कृती आणि करमणुकीचे प्रकार यांचा प्रभाव भारतीय समाजावर वाढला आहे. यामुळे पारंपरिक मूल्ये, सण-उत्सव आणि जीवनपद्धती यांचे स्वरूप काही प्रमाणात बदलले आहे. तरुण पिढी अधिक आधुनिक, व्यक्तिकेंद्रित आणि स्वातंत्र्याभिमुख होत आहे, परंतु त्याच वेळी मूल्यसंघर्ष आणि ओळखसंकटही वाढत आहे. जागतिकीकरणामुळे संधींची दारे उघडली असली, तरी त्याचे नकारात्मक परिणामही दिसून येतात. आर्थिक विषमता वाढली आहे, गरीब आणि श्रीमंत यांच्यातील दरी अधिक रुंद झाली आहे. ग्रामीण भागातून शहरांकडे स्थलांतर वाढले असून ग्रामीण समाजरचनेवर ताण पडला आहे. रोजगाराच्या अस्थिरतेमुळे माणसामध्ये असुरक्षिततेची भावना वाढली आहे. एकूणच, जागतिकीकरण ही एक द्विधारी प्रक्रिया आहे. तिने समाजाला आधुनिकतेकडे नेले, पण त्याचबरोबर मूल्यसंघर्ष, सामाजिक ताणतणाव आणि अस्थिरताही वाढवली. त्यामुळे जागतिकीकरणाचा सामाजिक प्रभाव हा संमिश्र आणि बहुआयामी स्वरूपाचा आहे.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(VIII)| January- 2026

ग्रामीण आणि शहरी जीवनातील बदल

समकालीन काळात भारतीय समाजात ग्रामीण आणि शहरी जीवनात मोठ्या प्रमाणावर बदल झालेले दिसून येतात. पूर्वी ग्रामीण जीवन हे शेती, परंपरा, एकत्र कुटुंबपद्धती आणि सामूहिक संस्कृतीवर आधारित होते, तर शहरी जीवन हे मर्यादित, तुलनेने स्थिर आणि सुटसुटीत होते. मात्र गेल्या काही दशकांत औद्योगिकीकरण, शहरीकरण आणि जागतिकीकरणामुळे या दोन्ही जीवनपद्धतींमध्ये आमूलाग्र परिवर्तन झाले आहे.

ग्रामीण जीवनात सर्वात मोठा बदल शेतीव्यवस्थेत दिसून येतो. शेतीतील अनिश्चितता, पाण्याची टंचाई, वाढता खर्च, कर्जबाजारीपणा आणि बाजारपेठेवरील अवलंबित्व यामुळे शेतकऱ्यांचे जीवन अस्थिर झाले आहे. अनेक ग्रामीण तरुण रोजगारासाठी शहरांकडे स्थलांतर करत आहेत. परिणामी गावांची लोकसंख्या कमी होत आहे आणि पारंपरिक ग्रामीण समाजरचना ढासळत चालली आहे. ग्रामीण जीवनातील आत्मनिर्भरता कमी होऊन ते अधिकाधिक असुरक्षित बनले आहे. दुसरीकडे, शहरी जीवन झपाट्याने विस्तारत आहे. शहरांमध्ये उद्योगधंदे, सेवा क्षेत्र आणि माहिती-तंत्रज्ञान क्षेत्रामुळे रोजगाराच्या संधी वाढल्या आहेत. मात्र या झपाट्याच्या शहरीकरणामुळे गर्दी, वाहतूक, प्रदूषण, झोपडपट्ट्यांची वाढ आणि जीवनातील ताणतणाव यांसारख्या समस्या निर्माण झाल्या आहेत. शहरी माणसाचे जीवन अधिक स्पर्धात्मक, धावपळीचे आणि तणावपूर्ण बनले आहे.

ग्रामीण आणि शहरी जीवनातील या बदलांमुळे नातेसंबंधांवरही परिणाम झाला आहे. कुटुंबसंस्था कमकुवत होत आहे, सामूहिकतेऐवजी व्यक्तिकेंद्री जीवनशैली वाढत आहे. दोन्ही ठिकाणी माणसामध्ये असुरक्षितता, अनिश्चितता आणि अस्वस्थता वाढत आहे. एकूणच, ग्रामीण आणि शहरी जीवनातील बदल हे केवळ भौतिक स्वरूपाचे नसून ते सामाजिक, मानसिक आणि सांस्कृतिक पातळीवरही खोलवर परिणाम करणारे आहेत.

स्त्रीवादी जाणीवांचा उदय

समकालीन समाजजीवनात स्त्रीवादी जाणीवांचा उदय हा एक महत्त्वाचा आणि परिवर्तनकारी प्रवाह मानला जातो. पूर्वी स्त्रीचे जीवन प्रामुख्याने कुटुंब, परंपरा आणि सामाजिक बंधनांच्या चौकटीत अडकलेले होते. तिच्या वेदना, अन्याय आणि शोषण यांना फारसे महत्त्व दिले जात नव्हते. मात्र शिक्षण, रोजगाराच्या संधी, कायदे आणि सामाजिक जागृती यांमुळे स्त्रीचे स्थान हळूहळू बदलू लागले आहे.

समकालीन मराठी साहित्य, विशेषतः कादंबरी, स्त्रीच्या जीवनातील संघर्ष, तिची मानसिक घुसमट, कौटुंबिक आणि सामाजिक अन्याय, लैंगिक शोषण आणि स्वत्वाचा शोध या विषयांकडे गंभीरपणे पाहू लागले आहे. स्त्री आता केवळ सहनशील किंवा त्यागमूर्ती म्हणून चित्रित न होता, ती अन्यायाविरुद्ध आवाज उठवणारी, स्वतःच्या हक्कांसाठी लढणारी आणि स्वतःची ओळख निर्माण करणारी व्यक्ती म्हणून समोर येते. स्त्रीवादी जाणीवांमुळे विवाहसंस्था, कुटुंबव्यवस्था, लैंगिक नैतिकता आणि सामाजिक मूल्ये यांवरही नव्याने विचार होऊ लागला आहे. स्त्रीचे शिक्षण, आर्थिक स्वावलंबन आणि निर्णयस्वातंत्र्य यांना अधिक महत्त्व मिळू लागले आहे. एकूणच, स्त्रीवादी जाणीवांचा उदय हा समाजातील समानता, न्याय आणि मानवी प्रतिष्ठा प्रस्थापित करण्याच्या दिशेने टाकलेले एक महत्त्वाचे पाऊल आहे.

दलित आणि वंचित समाजाचे वास्तव

भारतीय समाजरचनेत दलित आणि वंचित समाजाचे स्थान ऐतिहासिकदृष्ट्या उपेक्षित, शोषित आणि अन्यायग्रस्त राहिलेले आहे. जातिव्यवस्था, सामाजिक भेदभाव, आर्थिक शोषण आणि शैक्षणिक संधींचा अभाव यांमुळे या घटकांना दीर्घकाळ मानहानीचे आणि दारिद्र्याचे जीवन जगावे लागले. स्वातंत्र्यानंतर घटनात्मक समानतेची घोषणा झाली असली, तरी प्रत्यक्ष सामाजिक वास्तवात आजही अनेक ठिकाणी भेदभाव आणि अन्यायाचे स्वरूप दिसून येते.

समकालीन काळात दलित आणि वंचित समाजाच्या जीवनात काही प्रमाणात बदल घडून आले आहेत. शिक्षण, आरक्षण, कायदेशीर संरक्षण आणि सामाजिक चळवळी यांमुळे या समाजघटकांना नवी संधी मिळू लागली आहे. मात्र तरीही त्यांना सामाजिक प्रतिष्ठा, आर्थिक सुरक्षितता आणि समान वागणूक मिळण्यात अनेक अडथळे येतात. ग्रामीण भागात अजूनही अस्पृश्यतेचे अवशेष, जातीय तेढ आणि सामाजिक बहिष्कार यांची उदाहरणे आढळतात. समकालीन मराठी साहित्य, विशेषतः दलित साहित्य, या समाजघटकांच्या वास्तव जीवनाचे प्रांजळ आणि तीव्र चित्रण करते. त्यांचे दुःख, अपमान, संघर्ष, अस्मितेचा लढा आणि स्वाभिमान जागवण्याची प्रक्रिया कादंबरी, आत्मकथा आणि कथांमधून प्रभावीपणे व्यक्त होते. हे साहित्य केवळ वेदनांचे वर्णन न करता सामाजिक अन्यायाविरुद्ध प्रश्न उपस्थित करते आणि परिवर्तनाची मागणी करते.

आज दलित आणि वंचित समाज केवळ सहन करणारा नसून तो अन्यायाविरुद्ध आवाज उठवणारा, आपले हक्क मागणारा आणि स्वतःची ओळख घडविणारा घटक बनत आहे. तरीही सामाजिक समता आणि न्याय पूर्णपणे प्रस्थापित होण्यासाठी अजूनही मोठा संघर्ष करावा लागणार आहे. एकूणच, दलित आणि वंचित समाजाचे वास्तव हे आजही सामाजिक परिवर्तनाच्या अपूर्णतेचे जिवंत साक्ष आहे.

युवकांची अस्वस्थता आणि ओळखसंकट

समकालीन काळातील युवक पिढी अनेक पातळयांवर अस्वस्थता आणि ओळखसंकटाचा सामना करताना दिसून येते. जागतिकीकरण, तंत्रज्ञान क्रांती, स्पर्धात्मक शिक्षणव्यवस्था आणि बदलती सामाजिक मूल्ये यांमुळे युवकांचे जीवन अधिक गतिमान झाले असले, तरी त्याच वेळी ते अधिक तणावपूर्ण आणि अस्थिरही झाले आहे. करिअरची अनिश्चितता, बेरोजगारी किंवा अपुरी रोजगारसंधी, स्पर्धेचा वाढता ताण आणि भवितव्याबद्दलची भीती यामुळे तरुणांच्या मनात असुरक्षिततेची भावना निर्माण झाली आहे.

युवकांची ही अस्वस्थता केवळ आर्थिक किंवा व्यावसायिक कारणांपुरती मर्यादित नाही, तर ती मानसिक आणि भावनिक पातळीवरही दिसून येते. नातेसंबंधांतील अस्थिरता, कुटुंबाकडून असलेल्या अपेक्षा, समाजाच्या चौकटीत बसण्याचा दबाव आणि स्वतःच्या स्वप्नांमधील द्वंद्व यामुळे तरुण अनेकदा गोंधळलेले आणि अंतर्मुख झालेले दिसतात. स्वतःची ओळख नेमकी काय, जीवनाचा उद्देश काय, याबद्दल त्यांना स्पष्टता मिळत नाही. समकालीन साहित्य आणि कादंबरीत या युवकांच्या अस्वस्थतेचे आणि ओळखसंकटाचे प्रांजळ चित्रण आढळते. ही अवस्था आधुनिक समाजातील मूल्यसंघर्ष आणि संक्रमणकाळाची स्पष्ट जाणीव करून देते.

राजकारण व समाजजीवन समकालीन मराठी कादंबरी

राजकारण आणि समाजजीवन यांचे नाते अत्यंत घनिष्ठ आणि परस्परावलंबी आहे. राजकीय निर्णय, धोरणे आणि सत्तासंबंध समाजाच्या सर्व स्तरांवर थेट परिणाम करतात. समकालीन काळात राजकारण केवळ सत्ताकारणापुरते मर्यादित न राहता ते सामान्य माणसाच्या दैनंदिन जीवनात खोलवर हस्तक्षेप करणारे घटक बनले आहे. भ्रष्टाचार, सत्तासंघर्ष, पक्षीय राजकारण आणि स्वार्थी हितसंबंध यांचा प्रभाव समाजाच्या नैतिकतेवर आणि मूल्यव्यवस्थेवर पडत आहे.

सामान्य नागरिकाच्या जीवनात राजकारण अनेकदा असुरक्षितता, निराशा आणि असंतोष निर्माण करते. विकासाच्या नावाखाली होणारे विस्थापन, प्रशासकीय उदासीनता, न्यायप्रक्रियेतील विलंब आणि राजकीय हस्तक्षेप यामुळे लोकांचा व्यवस्थेवरील विश्वास डळमळीत होत आहे. ग्रामीण आणि शहरी दोन्ही भागांत राजकारणाचे परिणाम वेगवेगळया स्वरूपात जाणवतात, कधी ते आशेचे प्रतीक ठरते, तर कधी शोषणाचे साधन बनते.

समकालीन मराठी साहित्य आणि कादंबरीत राजकारणाच्या या द्वंद्वात्मक स्वरूपाचे वास्तववादी चित्रण आढळते. सत्तेचा गैरवापर, सामान्य माणसाची होणारी फरफट आणि राजकीय व्यवस्थेतील विसंगती यांचे चित्रण करून हे साहित्य समाजाला आत्मपरीक्षण करण्यास प्रवृत्त करते.

कुटुंबसंस्थेतील बदल आणि समकालीन मराठी कादंबरी

समकालीन मराठी कादंबरीत कुटुंबसंस्थेतील बदल हे अत्यंत महत्त्वाचे आणि ठळकपणे मांडले जाणारे वास्तव आहे. पारंपरिक एकत्र कुटुंबपद्धतीचे विघटन, विभक्त कुटुंबांची वाढ, पिढ्यांमधील संघर्ष, नातेसंबंधांतील ताणतणाव आणि भावनिक दुरावा हे विषय अनेक कादंबऱ्यांतून प्रभावीपणे व्यक्त झालेले दिसतात. आधुनिक जीवनशैली, शहरीकरण, नोकरीसाठी होणारे स्थलांतर आणि बदलती मूल्यव्यवस्था यांमुळे कुटुंबसंस्थेचे स्वरूप आमूलाग्र बदलले आहे आणि हेच परिवर्तन कादंबरीतून प्रतिबिंबित होते.

भालचंद्र नेमाडे यांच्या कादंबऱ्यांत, विशेषतः *कोसला* मध्ये, युवक आणि कुटुंब यांच्यातील तणाव, संवादाचा अभाव आणि पिढ्यांमधील अंतर सूक्ष्मपणे दाखवलेले आहे. श्याम मनोहर यांच्या कादंबऱ्यांत शहरी मध्यमवर्गीय कुटुंबातील पोकळपणा, स्वार्थी नातेसंबंध आणि भावनिक कोरडेपणा यांचे उपरोधिक चित्रण आढळते. अरुण साधू यांच्या कादंबऱ्यांत सामाजिक बदलांचा कुटुंबजीवनावर होणारा परिणाम आणि कुटुंबसंस्थेतील ताणतणाव स्पष्टपणे दिसून येतात.

स्त्रीचे शिक्षण आणि आर्थिक स्वावलंबन यामुळे कुटुंबातील तिची भूमिका बदलत असल्याचेही अनेक कादंबऱ्यांत दिसते. यामुळे कधी स्वातंत्र्य आणि आत्मसन्मान मिळतो, तर कधी नव्या प्रकारचे ताण निर्माण होतात. विभक्त कुटुंबपद्धती, घटस्फोट, एकल पालकत्व आणि वृद्धांची उपेक्षा यांसारखे विषयही समकालीन मराठी कादंबरीत येऊ लागले आहेत. यावरून असे स्पष्ट होते की समकालीन मराठी कादंबरी ही कुटुंबसंस्थेतील बदलांचे केवळ वर्णन करत नाही, तर त्या बदलांमुळे निर्माण होणाऱ्या मानसिक, सामाजिक आणि भावनिक परिणामांचेही सखोल विश्लेषण करते. त्यामुळे कुटुंबसंस्थेतील बदल हे समकालीन मराठी कादंबरीचे एक महत्त्वाचे आणि संवेदनशील विषयक्षेत्र बनले आहे.

निष्कर्ष

समकालीन मराठी कादंबरी ही आजच्या समाजजीवनाची आरशासारखी प्रतिमा आहे. बदलते सामाजिक, आर्थिक आणि सांस्कृतिक प्रवाह कादंबरीतून प्रभावीपणे व्यक्त होत आहेत. आजचा कादंबरीकार समाजाकडे केवळ मनोरंजनाच्या दृष्टीने न पाहता चिकित्सक आणि

वास्तववादी दृष्टीने पाहतो. त्यामुळे समकालीन मराठी कादंबरी अधिक प्रगल्भ, अनुभवसंपन्न आणि प्रश्नकेंद्री बनलेली आहे. जागतिकीकरण, शहरीकरण, ग्रामीण संकट, स्त्रीवादी जाणीवा, दलित प्रश्न, युवकांची अस्वस्थता, राजकारणाचा प्रभाव आणि कुटुंबसंस्थेतील बदल, हे सर्व प्रवाह कादंबरीतून स्पष्टपणे दिसून येतात. कादंबरी ही आता केवळ कथा सांगणारी नसून ती समाजाचे दस्तऐवजीकरण करणारी प्रभावी माध्यम बनली आहे. म्हणून असे म्हणता येईल की समकालीन मराठी कादंबरीतील सामाजिक वास्तव आणि बदलते प्रवाह हे मराठी साहित्याच्या समृद्धीचे आणि सामाजिक जाणीवेचे द्योतक आहेत.

संदर्भ

1. देशपांडे, गंगाधर गाडगीळ. (2010). मराठी कादंबरीचा विकास. पुणे: मौज प्रकाशन.
2. भोळे, भा. रा. (2012). समकालीन मराठी साहित्य: प्रवाह आणि प्रवृत्ती. औरंगाबाद: साकेत प्रकाशन.
3. पवार, उज्वला. (2006). आयदान. मुंबई: ग्रंथाली प्रकाशन.
4. जाधव, गो. म. (2005). दलित साहित्याचा सामाजिक आशय. औरंगाबाद: मेहता पब्लिशिंग हाऊस.
5. कुलकर्णी, अ. व. (2011). समकालीन मराठी कादंबरी: स्वरूप आणि समस्या. पुणे: विद्या प्रकाशन.
6. फडके, य. दि. (2007). मराठी साहित्याचा इतिहास. मुंबई: श्रीविद्या प्रकाशन.
7. देशपांडे, सुहास. (2014). स्त्रीवादी साहित्यचळवळ आणि मराठी कादंबरी. पुणे: मेहता पब्लिशिंग हाऊस.
8. मुळे, रा. स. (2009). साहित्य आणि समाज. पुणे: नित्यनूतन प्रकाशन.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(VIII)| January- 2026

Original Article

इक्कीसवी सदी में सांस्कृतिक विमर्श और हिंदी लेखन

चव्हाण चंद्रकांत संतोष
अनुसंधान कर्ता, विभाग. हिंदी, मु.पो. रहिमतपूर तालुका कोरेगाव जिल्हा सातारा
Email: chavhanchandrakant52@gmail.com

Manuscript ID:
JRD -2026-180124
ISSN: 2230-9578
Volume 18
Issue 1(VIII)
Pp 94-96
January 2026
Submitted: 13 Dec. 2025
Revised: 23 Dec. 2025
Accepted: 13 Jan.2026
Published: 31 Jan. 2026

सारांश

इक्कीसवीं सदी का हिंदी साहित्य सामाजिक-सांस्कृतिक विमर्शों का सशक्त माध्यम बनकर उभरा है। भारतीय संस्कृति मानवीय मूल्यों पर आधारित रही है, किंतु स्वतंत्रता के बाद भी समाज में असमानता, शोषण, अंधश्रद्धा, गरीबी और बेरोजगारी जैसी समस्याएँ बनी रहीं। इन्हीं वास्तविकताओं ने साहित्यकारों को समाज के हाशिए पर पड़े वर्गों की पीड़ा और संघर्ष को अभिव्यक्त करने की प्रेरणा दी। परिणामस्वरूप नारी विमर्श, दलित विमर्श, किन्नर विमर्श तथा अन्य सामाजिक विमर्शों का विकास हुआ। विमर्श का तात्पर्य किसी भी सामाजिक समस्या को एकांगी दृष्टि से न देखकर बहुआयामी और आलोचनात्मक दृष्टि से समझना है। इक्कीसवीं सदी में वैश्वीकरण और पूँजीवादी व्यवस्था के प्रभाव से शोषण की प्रवृत्तियाँ बढ़ीं, जिनके विरोध में साहित्य ने सशक्त आवाज उठाई। नारी विमर्श में स्त्री के अस्तित्व, अधिकार, स्वतंत्रता और सम्मान के संघर्ष को केंद्र में रखा गया है। दलित विमर्श सदियों से चले आ रहे जातिगत भेदभाव और अमानवीय व्यवहार के विरुद्ध चेतना जगाता है तथा आत्मसम्मान की भावना को प्रबल करता है। वहीं किन्नर विमर्श समाज द्वारा उपेक्षित किन्नर समुदाय के जीवन, शोषण और मानवीय अधिकारों को साहित्य के माध्यम से सामने लाता है। इस प्रकार इक्कीसवीं सदी का हिंदी साहित्य समाज का दर्पण बनकर सांस्कृतिक विमर्शों के माध्यम से सत्य को उजागर करता है और शोषित-पीड़ित वर्गों को नई चेतना तथा दिशा प्रदान करता है।

कीवर्ड: *इक्कीसवीं सदी, हिंदी साहित्य, सांस्कृतिक विमर्श, विमर्श की अवधारणा, नारी विमर्श, दलित विमर्श, किन्नर विमर्श, सामाजिक शोषण, मानवीय मूल्य, समानता, वैश्वीकरण, पूँजीवाद, सामाजिक चेतना, साहित्य और समाज*

प्रस्तावना

विश्व के प्राचीन संस्कृतीयो मे भारतीय संसकृती मानवीय मुल्यो के कारण एक नई पहचान रखती है| साहित्य का प्रमुख उद्देश विकृतीयो तथा त्रुटीयो मे सुधार लाना है | जब भारत देश गुलामी से मुक्त हुवा तब अनेक प्रकार कि भारत मे कुरीतीया ,कुप्रथाये थी | यह वास्तविक परिस्थिती का ज्ञान साहित्यकारो को हुवा और तबसे वास्तव जिवन कि सत्यता को परखने का और जाचणे का प्रयास साहित्यकारोने किया | तबसे स्त्री विमर्श ,दलित विमर्श , ,आदिवाशी विमर्श ,और आज किन्नर विमर्श तथा वृद्ध विमर्श आदी अनेक विधाओ मे साहित्य रचा जा रहा है | अन्यायो के खिलाफ आवाज उठाना और वास्तविक परिस्थितियोका ज्ञान देणा आज एक्कीसवी सदि के साहित्यकारो द्वारा उजागर होते दिखाई देता है |

आजादी के बाद बेरोजगारी ,गरीबी ,अंद्धश्रध्दा और शोषण वर्ग तथा असमानता जैसे मुद्धो को केंद्र मे रखकर साहित्य रचा गया | तब से साहित्य कारो ने अनेक मुद्दोपर केंद्र रखकर लेखन कार्य किया और आवाज उठाया |

आज का समय विमर्शोसे भरा पाडा है | इस लिये विभिन्न विमर्श अंधेरे मे भटके शोषित और पिढीतोको राह दिखाकर उनके दुख को वाणी देते दिखाई दे रहा है | इस लिये एक्कीसवी सदि को विमर्शो कि सदि भी कहा जाये तो कोई गलत नही है | इसी लिये साहित्य को समाज का दर्पण कहा जाता है |

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
चव्हाण चंद्रकांत संतोष, अनुसंधान कर्ता, विभाग. हिंदी, मु.पो. रहिमतपूर तालुका कोरेगाव जिल्हा सातारा.

How to cite this article:
चव्हाण, चंद्रकांत. संतोष. (2026). इक्कीसवी सदी में सांस्कृतिक विमर्श और हिंदी लेखन. Journal of Research and Development, 18(1(VIII)), 94–96. https://doi.org/10.5281/zenodo.18741141

Quick Response Code:
Website: https://jrdrvb.org/
DOI: 10.5281/zenodo.18741141
OPEN ACCESS

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(VIII)| January- 2026

जिस प्रकार दर्पण सत्य को कभी छिपा नही पाता ,उसी तरह साहित्य भी सदियोसे आ रही कुरीतीया ,शोषित पिढीतो कि आवाज बुलंद बनकर अन्याय के खिलाफ सत्यता सामने लानेका का काम कर रहा है | इसी सत्य कि आवाज बनकर मनुष्य साहित्य का निर्माण कर रहा है | इक्कीसवी सदी में हिंदी साहित्य इतना विस्तृत होता दिखाई दे रहा है ,कि समाज के सभी पहलुको केंद्र में रखा है | वैसे तो साहित्य,नाटक ,कविता ,कहानी आदी अनेक विधाओ पर लिखा गया है ,परंतु सास्कृतिक विमर्श इस विषयपर गहनता से और विस्तृत लेखन बहुत कम दिखाई देता है | "इक्कीसवी सदी मे सांस्कृतीक विमर्श" यह विषय बहुत विस्तृत और व्यापक है ,लेकीन उतना रोचक भी है" |आज का समय भुमंन्डलीकरन का समय रहा है | आम आदमी से लेकर उच्च वर्ग से लेकर मनुष्य कि जीवनशैली गतिमान हो चुकी है | इसी गतिमान भून्डलीकरन में पुंजीवादियो ने अपना स्थान निर्धारित कर लिया है | इसी पुंजी वादियोने निम्म वर्ग के लोगो का शोषण करना सुरु कर दिया है| वहा से विमर्श कि अवधारणा सुरु होती है |

विमर्श से अभिप्राय:

"विमर्श शब्द से अभिप्राय है ,गहन चिंतन समीक्षा ,किसी विषय पर गहन सोच समीक्षा ,परीक्षा ,विश्लेषण या आलोचनात्मक चर्चा करना है" |

दुसरे शब्द मे कहा जाये तो किसी एक समस्या को एक दृष्टी से न देखते उन्हे विभिन्न दृष्टी से जाचना जकना जांचना ,परखना ,देखना ही विमर्श है |

भारत मे विमर्श शब्दो के प्रयोग अग्रेजी के "डीस्कोर्स" शब्दो के लिये किया गया है | युरोप मे पुंजीवादी व्यवस्था मे शोषित वर्ग को लेकर जोरोकी बहुत बहस हुई थी | तब से वहा से 'डीस्कोर्स' शब्द का प्रचलन हुआ | तबसे 'डीस्कोर्स' इस शब्द का प्रयोग हिंदी मे 'विमर्श' शद से प्रचलित हुआ | विमर्श शब्द विश्व के दबे कुचले ,शोषित ,श्रमिक स्री पुरुषो के साथ जुडा हुआ है| विमर्श के विभिन्न शब्दो कोशो मे उसके अर्थ अग्रलिखित है |

बृहत हिंदी कोश:

"विचार ,विवेचन ,परीक्षण ,समीक्षा ,तर्क,ज्ञान ,शिव,चरण ,बिंदू एक संधी" 7

मानविकी पारिभाषिक कोश: के साहित्य खंड में विमर्श के संदर्भ मे लिखा गया है "विमर्श संवाद का एक प्रकार है,जिसमे दो पात्र किसी समस्या पर प्रश्नोत्तर करते हुए वाद -विवाद करते है|इसके प्रयोग से जहा विषय मे स्पष्टता आती है,वहा रचना प्रवाह भी अखंडीत रहता है|"8

राजपाल हिंदी शब्द कोश: के अनुसार ,"विमर्श-1 विचार ,विवेचन -2 परीक्षण-3 समीक्षा -4 तर्क " 9

* विमर्श कि परिभाषा विभिन्न विव्दान व्दारा निम्म लिखित

1) डॉ. अर्जुन चव्हाण: के अनुसार "किसी विषय विशेष के संदर्भ मे गंभीरता से चिंतन –मनन ,विवेचन ,सलाह –मशविरा ,विचार –विनिमय और सोच विचार करना हि विमर्श करना है |विमर्श किसी भी विषय को लेकर हो सकता है| व्यक्ती, समाज, वर्ग,जाती,विचार, तथा कोई विशिष्ट स्थिती आदी सब विमर्श के विषय हो सकते है |"

2) हेमंत शेष: विमर्श और चेतना का अर्थमय उन्मेष है और अर्थ वे तत्व है,जिन्हे आत्मचेतना विषयो के रूप मे प्रस्तुत कर उनके माध्यम से अपने सत्य को व्यक्त करती है|" 11

संदर्भ ग्रंथ:

1. प्रसाद कालिका ,बृहत हिंदी कोश ,ज्ञान मंडल प्रकाशन ,बनारस ,2009 पृष्ठ क्र 3272
2. डॉ. नगेन्द्र मानविकी पारिभाषिक कोश ,राजकमल प्रकाशन ,नई दिल्ली ,1998 ,पृष्ठ 26
3. बाहरी ,डॉ. हरदेव ,राजपाल हिंदी शब्द कोश ,राजपाल एन्ड सन्स ,2010 ,पृष्ठ 75
4. चव्हाण ,डॉ. अर्जुन ,विमर्श के विविध आयाम ,वाणी प्रकाशन ,नयी दिल्ली ,2008 ,पृष्ठ 19
5. शेष हेमंत ,कलाओ कि मूल्य दृष्टी ,वाणी प्रकाशन ,नयी दिल्ली ,2009 ,पृष्ठ 75

इक्कीसवी सदी के प्रमुख विमर्श:

1) नारी विमर्श:

इक्कीसवी सदी मे नारी विमर्श ने साहित्य जगत मे महत्वपूर्ण भूमिका निभाई है | नारी विमर्श इक्कीसवी सदी कि देन है | इसे किसी एक परिभाषा से नापा नही जा सकता | क्योकी नारी विमर्श बहुत विस्तृत तथा व्यापक विषय है |

नारी विमर्श यह विषय प्राचीन काल से आज तक चलता आ रहा है | समाज मे नारी स्थान प्राचीन काल से आज तक निम्म रहा है| पुरुष प्रधान संस्कृती के कारण वश नारी को हीन समजा जाता था | परंतु आज कि इक्कीसवी सदी मे नारी विमर्श के मुद्दो को लेकर आवाज उठाने का कार्य साहित्य व्दारा दिखाई दे रहा है | आज इक्कीसवी सदी कि नारी अपना जीवन किसी के अधीन होकर नही बिताना चाहती | वह सिर्फ अपना अधिकार चाहती है | वह अपनी स्वतंत्रता चाहती है,जिस पर किसी का मौलिक अधिकार न हो |

नारी का समाज ,परिवार तथा अनेक स्थानोपर उसका अधिकार ,मानसन्मान छीना जाता है | हम अक्सर देखते है ,कि नारी का समाज मे सामाजिक व्यक्तीयो से विटंबना होती दिखाई देती है ,तथा एक स्री किसी दुसरे स्री का विमर्श करते दिखाई देती है | अत. स्री विमर्श के मुद्दो को कई ना कई तो स्री के प्रती अमानवीय दूरव्यहार होते दिखाई देता है | इसलिये साहित्य जगत मे नारी विमर्श के मुद्दो को लिया जाये तो आज भी नारी कि स्थिती चिंता जनक है | परंतु आज कि नारी मे अन्य परिस्थितीयो के भाती आज कि परीस्थीतीयो मे

बडा परिवर्तन हुवा है | आधुनिक नारी घरेलू काम के अलावा बहुत सारी कार्यालयीन तथा अन्य सरकारी कामो मे जुटी है | परंतु उसे भी हमारा समाज विद्रोह हि समझता है |

अत.नारी संघर्ष असल मे उसके अस्तित्व का ,मान ,मर्यादा का संघर्ष है |

2) दलित विमर्श

दलीतो के जीवन पर साहित्य स्वतंत्रतापूर्व से लिखा गया है | परंतु इस साहित्य कि वृद्धी स्वतंत्रता के बाद अधिक दिखाई देती है | मुन्सी प्रेमचंद के अनेक विधाओ मे भी दलित जीवन का चित्रण दिखाई पडता है | मगर कुछ और से सोचा जाये तो स्त्री विमर्श के बाद जो विमर्श सामने आता है ,वो है दलित विमर्श |

दलित विमर्श केवल दलित जातियो के लिये किया गया विमर्श हि नही है ,इस विमर्श के अंतर्गत वो लोग आ जाते, जो भेद भाव से पिढीत हो, चाहे वह भेदभाव रंग के आधार पर हो या जाती या लिंग के आधार पर हो या फिर धर्म के आधार पर हो | दलित विमर्श पर अनेक साहित्य कारो ने लेखन किया है उनमे प्रमुख है –राजेंद्र यादव महिप सिह ,रमानिका गुप्ता, कमलेश्वर जैसे दलितेतर लेखको का नाम महत्वपूर्ण है |

सदियो से कर्म कांड के आड मे दलीतो का शोषण किया जाता था | बडे वर्ग के लोग दलित वर्ग के प्रति अमानवीय व्यवहार करते थे | भारत मे अनेक कृरीत्या तथा प्रचलित प्रथा रूढ थी ऐसे अनेक कृरीत्योका सामना दलित वर्ग को सहना पडा है | पंरतु अनेक विद्वानो व्दारा दलित वर्ग को उनकी जिंदगी जिने कि एक नई दिशा प्रदान की | जैसे कि डॉ. बाबा साहेब आबेंडकर ,मा. फुले ,शाहू महाराज आदी महापुरुषोने उन्हे जिंदगी जिने कि एक दिशा प्रधान कि आज अनेक विधाओ मे दलित विमर्श पर लेखन कार्य किया जा रहा है | निम्म वर्ग को समाज मे उच्चतम स्थान मे जिंदगी जीनेका प्रेरणा स्त्रोत अनेक साहित्य कारो ने किया है | दलित साहित्यकार आज अपना गौरवशाली इतिहास रच रहा है ,जो उन्हे आत्मसन्मान और आत्म विश्वास प्रदान करता है और उन्हे जिंदगी जिने कि राह देता है |

3)किन्नर विमर्श:

इक्कीसवी सदी मे स्त्री विमर्श ,दलित – विमर्श और साथ मे किन्नर विमर्श भी जोर से रही है,और साथ मे हि वृध्द विमर्श भी महत्वपूर्ण विषय के रूप मे बाहर आया है | वस्तुत. देखा जाये तो किन्नरो के जीवन तथा उनकी समस्या आदी पर विचार करना हि विमर्श रहा है | किन्नरो के प्रति मानवीय दृष्टीकोन घृणास्पद रहा है | अगर वे दिख जाये तो लोग उन्हे देखकर अपनी निगाहे फेर लेते है | सामान्यता कुछ लोग उनसे देखना तो दूर बाते भी अपराध मानते है | अगर गौर से देखा जाये तो शोषण स्त्री के तुलना मे किन्नरो कि अधिक अवहेलना हुवी है | उनका शोषण जन्म से हि शुरू हो जाता है | माता-पिता भी उन्हे अपनी संतान मानाने को तैयार नही रहती | उन्हे घर से अलग कर दिया जाता है | बचपन से उन्हे स्कूल मे दाखील नही किया जाता अगर हुवा है ,तो वे शारीरिक शोषण का शिकार हो जाते है| जिसके कारण वे शिक्षा से वंचित रह जाते है | इस लिए वह देह व्यापार करके या भीख मांगकर अपना गुजारा करते है |

इक्कीसवी सदी मे किन्नर विमर्श मे बहुत उछाल आयी है | सबसे पहले 'नीरजा माधव' ने 'यमदीप'उपन्यास लिखा जो किन्नरो पर आधारित पहला उपन्यास रहा है | उसके बाद किन्नरो पर अनेक लेखन कार्य किया गया | प्रदीप सौरभ द्वारा तिसरी ताली महेंद्र भीष्म व्दारा किन्नर कथा | जैसे कई उपन्यास लिखे गये |

अंत. कहा जा सकता है,कि किन्नर विमर्श मे अनेक साहित्यकारो ने किन्नरोकी समस्याओको लेकर सामाजिक शोषण से ग्राषित अमानवीय व्यवहारो का चित्रण अपने साहित्य के जरीये उजागर करणे का प्रयास किया है | स्पष्ट रूप से देखा जाये तो इक्कीसवी सदी मे अनेक साहित्यकारो ने उनके शोषण के खिलाप आवाज उठाया है | तथा उनके जीवन मे नव'चेतना लानेका प्रयास किया है |

संदर्भ ग्रंथ:

1) थर्ड जेंडर विमर्श संपादक शरण सिंह पृष्ठ 90

2) किन्नर विमर्श: साहित्य और समाज संपादक मिलन बिश्नोई पृष्ठ 245

4) विमर्श के विविध आयाम अर्जुन चौहान पृष्ठ 44

5) श्रृंखला की कड़िया महादेवी वर्मा पृष्ठ 75

6) महेंद्र भीष्म ग्रुप किन्नर कथा

7) हंस पत्रिका राजेंद्र यादव पृष्ठ 138

8) ओम प्रकाश वाल्मीकि= दलित साहित्य पृ8

9) डॉ आरती झा का" भारत में दलित साहित्य एवं दलित चेतना" लेख पृष्ठ 60, 61

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(VIII)| January- 2026

Original Article

सातारा जिल्ह्यातील अज्ञात स्त्री-स्वातंत्र्यसैनिक : एक अभ्यास

राहुल किसन गंगावणे
इतिहास अधिविभाग, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर
Email: rkg.8805@gmail.com

Manuscript ID:
JRD -2026-180125
ISSN: 2230-9578
Volume 18
Issue 1(VIII)
Pp 97-101
January 2026
Submitted: 13 Dec. 2025
Revised: 23 Dec. 2025
Accepted: 13 Jan.2026
Published: 31 Jan. 2026

सारांश

भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यात सातारा जिल्ह्याने महत्त्वपूर्ण योगदान दिले असून या लढ्यात स्त्रियांची भूमिका अत्यंत मोलाची होती. महात्मा गांधींच्या नेतृत्वाखालील सविनय कायदेभंग, जंगल सत्याग्रह, वैयक्तिक सत्याग्रह, 'चले जाव' आंदोलन तसेच १९४२ नंतरच्या भूमिगत प्रतीसरकार चळवळीमध्ये सातारा जिल्ह्यातील अनेक स्त्रिया सक्रियपणे सहभागी झाल्या. प्रभातफेऱ्या, झेंडावंदन, सभामिरवणुका, परदेशी मालावर बहिष्कार, खादी प्रचार, जंगल कायदेभंग, काळे झेंडे दाखविणे अशा विविध स्वरूपांच्या आंदोलनांत त्यांनी नेतृत्व, संघटनकौशल्य व धाडस दाखवले. ग्रामीण भागातील स्त्रियांनी जंगल सत्याग्रहात मोठ्या प्रमाणावर सहभाग घेतला, तर 'चले जाव' आंदोलनात पोलिसी दडपशाहीला सामोरे जात काही स्त्रिया जखमीही झाल्या. भूमिगत प्रतिसरकाराच्या काळात अनेक महिलांनी स्वातंत्र्यसैनिकांना आसरा, अन्न, माहिती व गुप्त सहाय्य पुरवले; काहींनी तर थेट लढाऊ भूमिकेत काम केले. राजमती (राजूताई) पाटील, दुर्गाबाई जाधव, हौसाताई पाटील यांसारख्या स्त्रियांचे योगदान विशेष उल्लेखनीय आहे. तथापि, इतिहासलेखनात या स्त्रियांच्या कार्याकडे अपेक्षित तेवढे लक्ष दिले गेलेले नाही. हा अभ्यास सातारा जिल्ह्यातील अज्ञात व अल्पपरिचित स्त्री-स्वातंत्र्यसैनिकांच्या योगदानावर प्रकाश टाकतो. स्वातंत्र्यलढा हा केवळ राजकीय स्वातंत्र्यासाठीचा नव्हता, तर सामाजिक परिवर्तन व स्त्री-सक्षमीकरणाचाही लढा होता, हे या संशोधनातून स्पष्ट होते.

कीवर्ड: *सातारा जिल्हा, स्त्री स्वातंत्र्यसैनिक, भारतीय स्वातंत्र्यलढा, सविनय कायदेभंग आंदोलन, जंगल सत्याग्रह, चले जाव आंदोलन, वैयक्तिक सत्याग्रह, प्रती सरकार, भूमिगत चळवळ, स्त्रियांचा सहभाग, ग्रामीण स्त्रिया, सामाजिक परिवर्तन, स्त्री सक्षमीकरण*

प्रस्तावना

जगाच्या इतिहासात भारतीय स्वातंत्र्यलढ्याला अनन्यसाधारण महत्त्व आहे. भारताच्या स्वातंत्र्य लढ्याचे वैशिष्ट्य म्हणजे या लढ्यामध्ये सर्वसामान्य जनतेने पूर्ण क्षमतेने सहभाग घेतला. गांधीजींच्याकडे भारतीय स्वातंत्र्यलढ्याचे नेतृत्व आल्यानंतर त्यांनी स्त्री-पुरुष, विद्यार्थी, शेतकरी, शेतमजूर, कामगार अशा सर्वांना स्वातंत्र्याच्या लढ्यामध्ये सामावून घेतले. सातारा जिल्हा या स्वातंत्र्यलढ्यात विशेष योगदान देणारा ठरला. 1857च्या उठावात साताऱ्यातील विविध जातीचे लोक सहभागी झाले होते.[१]

पुढील काळात गणेश मेळा चळवळ, होमरूल चळवळ, सत्यशोधक चळवळ, असहकार चळवळ, कायदेभंग चळवळ, छोडो भारत चळवळ अशा चळवळी उभ्या झाल्या. असहकार आंदोलनामध्ये सर्वांना सामावून घेण्याचा प्रयत्न महात्मा गांधी यांनी केला. परंतु या आंदोलनात साताऱ्यातील स्त्रियांचा सहभाग अल्प असल्याचे दिसते.[२] असहकार आंदोलनानंतर सविनय कायदेभंग आंदोलन उभे राहिले "येथपर्यंत स्वातंत्र्य आंदोलनात बहुजन समाज खऱ्या अर्थाने सामील झालेला नव्हता तथापि महात्मा गांधींचा अन्यायाविरुद्ध लढण्याचा प्रचंड निर्धार राष्ट्रीय अस्मिता जागृत करण्यासाठी त्यांनी दिलेल्या प्रेरणा आणि जनसामान्यांबरोबर नेण्याची त्यांची अलौकिक शक्ती इत्यादी कारणाने हे आंदोलन महान ठरले.महात्मा गांधीजींच्या शांततामय सत्याग्रहाच्या या प्रयोगाकडे सर्व जग उत्सुकतेने पाहत होते.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
राहुल किसन गंगावणे, इतिहास अधिविभाग, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

How to cite this article:
गंगावणे, राहुल. किसन. (2026). सातारा जिल्ह्यातील अज्ञात स्त्री-स्वातंत्र्यसैनिक: एक अभ्यास. Journal of Research and Development, 18(1(VIII)), 97–101. https://doi.org/10.5281/zenodo.18741222

Quick Response Code:
Website:
https://jrdrvb.org/
DOI:
10.5281/zenodo.18741222
OPEN ACCESS

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(VIII)| January- 2026

स्वाभाविकच बहुजन समाज या चळवळीकडे आकर्षित झाला. आणि सातारा जिल्ह्यानेही त्यात सक्रिय सहभाग घेतला सविनय कायदेभंग चळवळीत महिलांचा अंदोलनातील सहभाग ही या सत्याग्रहाची एक खास विशेषता होती."[३] परंतू महिलांच्या स्वातंत्र्यलढ्यातील योगदानाकडे दुर्लक्ष झाल्याचे दिसते. त्यामुळे या विषयावर प्रकाश टाकणे महत्वाचे आहे. या विषयावर प्रकाश टाकण्यासाठी ऐतिहासिक संशोधन पध्दतीचा वापर केला आहे. प्राथमिक व दुय्यम साधाने तसेच स्वातंत्र्यसैनिकांच्या प्रकाशीत मुलाखतींच्या आधारे या विषयावर प्रकाश टाकण्यात आला आहे.

अ) सविनय कायदेभंग आंदोलनातील स्त्रिया

१९२९ च्या काँग्रेसच्या लाहोर अधिवेशनामध्ये गांधीजी यांनी तयार केलेला संपूर्ण स्वराज्याचा ठरावाचा मसुदा संमत केल्यानंतर संपूर्ण देशामध्ये उत्साहाचे वातावरण तयार झाले. २६ जानेवारी १९३० हा दिवस स्वातंत्र्य दिन म्हणून साजरा करण्याचे आवाहन केले गेले. सातारा येथे स्वातंत्र्य दिन साजरा करण्यात आला. अल्पवधीतच सातारा जिल्हा क्रियाशील बनला. विविध ठिकाणी सविनय कायदेभंग समिती स्थापन केल्या गेल्या. आंदोलनासाठी वित्तीय सहाय्य व मदत मिळवण्यासाठी गावोगाव मोहिमा उघडण्यात आल्या. त्यातून मोठा निधी आणि स्वयंसेवक तयार झाले. मिठाचा कायदा मोडणे, साराबंदी, जंगल सत्याग्रह, मध्य विक्री विरोधी प्रचार, सरकारी अधिकारी यांचा राजीनामा घेणे असे कार्यक्रम हाती घेण्यात आले.[४] एप्रिल १९३० अखेर संपुर्ण सातारा जिल्ह्यात आंदोलन पसरले मे महिन्याच्या सुरुवातीला खेडोपाड्यातून शहरात येऊन स्त्री-पुरुषांच्या प्रभातफेऱ्या सुरु झाल्या. अशा प्रभातफेऱ्यात साताऱ्यातील विठ्ठलराव सोमण आणि श्रीमती गोदूबाईंची 'स्त्रीयांची प्रभातफेरी' शिस्तीच्या व ठोक्याच्या दृष्टीने विशेष होती. वाई येथील रंगुताई निमकर, सबुताई पुरोहित, काशिताई पर्वते यांनी किर्तने करुन आंदोलन लोकांपर्यंत पोहोचवले. सातारा येथील यशोदाबाई गोखले, गोदूबाई दामले यांनी चळवळीत सभा मिरवणूकीत महिलांचे नेतृत्व केले. कु. शांता कासार ही विद्यार्थीनी कायदेभंगाची प्रचारक बनली.[५]

राष्ट्रीय सभेच्या झेंड्याला वंदन करणे हा आंदोलकांचा नित्य कार्यक्रम होता. शांतीसंग्रामाचा कोणताही कार्यक्रम असो त्याला झेंडावंदनाने सुरुवात व्हायची. ऑगस्ट महिन्याच्या पहिल्या आठवड्यात राष्ट्रीय झेंडा सगळीकडेच विशेषता स्थानिक स्वराज्य संस्था आणि शाळांवर फडकू लागला . जिल्ह्यात एकही गाव नव्हते जिथे राष्ट्रीय सभेचे झेंडे प्रमुख चौकात फडकत नव्हते.[६] असे झेंडे फडकले पाहून नोकरशाही झेंडे काढून टाकण्यासाठी सशस्त्र पोलीसांचा उपयोग करत असे.

बिळाशी गावामध्ये जंगजातून बेकायदा सागवानाचे लाकूड आणून ते मुख्य चौकात उभे करुण त्यावर झेंडा लावला होता. ५ सप्टेंबर १९३० रोजी पोलीसांनी या गावातील हाती लागेल त्या महिला, मुले व पुरुषांना मारावयास सुरुवात केली. तरीदेखील बऱ्याच महिलांनी कडे करुन राष्ट्रध्वजाचे रक्षण करण्याचा प्रयत्न केला. राजूताई कदम या स्त्रीने झेंडा कौटाळून पकडला होता. पोलिसांनी तीला काठीचे फटके देऊन फरकटत ओढल्यावरच झेंडा सुटला. तीचे नाक रक्तबंबाळ झाले.[७]

पंतप्रधान रॅम्से मॅकडोनाल्ड यांनी हिंदुस्थानासंबंधी लिहिलेल्या आपल्या एका पुस्तकात मिठावरील कर म्हणजे लूट आणि शुद्ध जुलूम असल्याचे म्हटले होते. मिठावरील करामुळे सरकारच्या तिजोरीत पाच कोटी सात लाख रुपयांची सालीना भर पडत होती. एक मन (म्हणजे 82 पौंड) मिठाचा ठोक भाव दहा पै असताना सरकार मनामागे सव्वा रुपया कर घेत होते. त्यामुळे करोडो गरीब लोकांना मिठासारख्या जीवनावश्यक्य वस्तूंचा कर जाचक वाटणे साहजिक होते. कर चुकवून मीठ तयार केल्यास अगर त्याची विक्री केल्यास तो गुन्हा समजला जात होता. मिठाचा कायदा मोडण्यासाठी गांधीजींनी दांडी यात्रा सुरू केली तेव्हा लढ्यात उडी घेण्यास काही स्त्रिया ही अधीर झाल्याचे त्यांना आढळले. तेव्हा परदेशी कापडावर बहिष्कारची आणि दारूच्या विक्री विरुद्ध निदर्शने करण्याची मोहीम स्त्रियांनी हातात घ्यावी असे महात्माजींनी त्यांना आवाहन केले.[८] सातारा, कराड, वाई, तासगाव, इस्लामपूर, रहिमतपूर, दहिवडी, कोरेगाव याप्रमाणे शिराळा पेठेतील बिळाशी सारख्या अनेक लहान संघांमध्ये या आंदोलनाचा जोर होता.

१९३२ साली कायदेभंगाच्या चळवळीस काँग्रेसला जबाबदार धरण्यात आले. सर्व नेत्यांची धरपकड करण्यात आली. जानेवारी १९३२ मध्ये सर्व काँग्रेस कमिट्या संपुष्टात अणण्यात आल्या. साताऱ्यातील सर्व महत्त्वाचे पुढारी यांना जेलमध्ये टाकले किंवा स्थानबध्द केले. यावेळी महाराष्ट्र युवक संघाच्या सर्वाधिकारी म्हणून यमुताई केतकर यांनी सांगली, सोलापूर, कराड येथे दौरे काढले व व्याख्याने दिली. राष्ट्रीय निशाण फडकवले, वंदे मातरम च्या घोषणा दिल्या. वाई, कराड, सातारा, तासगाव, वाळवे येथील काँग्रेस कमिट्यांचे डिक्टेटर सारखे चळवळ करीत होते. वर्षाअखेर सातारा जिल्ह्यात काँग्रेस कमिटीचे 48 सर्वाधिकारी नेमले. जिल्हा सर्वाधिकाऱ्यांमध्ये सांगलीच्या कृष्णाताई कुलकर्णी, तांबव्याच्या कासाबाई परटीण व मसूरच्या पार्वतीबाई काटकर यांसारख्या स्त्रिया होत्या. विशेष म्हणजे पार्वतीबाई काटकर सर्वाधिकारी झाल्या त्यावेळी अवघडलेल्या होत्या आणि अर्थातच तुरुंगात बाळंत झाल्या.[९]

१. जंगल सत्याग्रहातील अज्ञात स्त्रिया

मिठ सत्याग्रह आंदोलन ओसरल्यानंतर थोड्या कालावधीतच जंगल सत्याग्रह करण्यास जोर आला. जवळपास साताऱ्यातील ३५ ठिकाणी जंगल सत्याग्रह करण्यात आला. बिळाशी, तांबवे, काले, रेठरे (हरणाक्ष) कवठे, वाठार, पुणदी, येडेमच्छिंद्र, पेठ, शिराळा, प्रचितगड, लोणारे, कामेरी, बेलमाची, मायणी आणि इस्लामपूर येथे झालेल्या सत्याग्रहाचा याच्यामध्ये समावेश होतो.[१०] खेडेगावातील लोकांच्या प्रमुख प्राथमिक गरजा या जंगलावर अवलंबून होत्या. गावातील बहुतेक सर्व पशुपालक होते. ब्रिटीशांनी १९२७ साली वन

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(VIII)| January- 2026

कायद्या अंमलात आणला होता. या कायद्यामुळे जंगलाचा मोठा भाग 'आरक्षित' केल्याने गावकऱ्यांना जनावरांसाठी गवत, सरपण आणि फळे मिळेनासे झाले होते.

बिळाशीतील राजूताई कदम यांच्या नेतृत्वात अनेक महिला या आंदोलन आघाडीवर होत्या. तांबावे गावामध्ये २६ जुलै १९३० रोजी संपूर्ण गाव लढ्यात उतरला. सुमारे ५०० हून अधिक ग्रामस्थांनी उत्स्फूर्तपणे सहभाग घेतला. आंदोलकांनी सरकारी निर्बंध झुगारून जनावरांसाठी जंगलातून गवत कापून आणले. सभा मिरवणूकांमध्ये गावातील पुरुषांबरोबर महिलांचाही सहभाग उल्लेखनीय होता. तांबवे गावातील तानुबाई आप्पजी पाटील, तानुबाई हरीबा पाटील, भागुबाई मारुती बाबर, रखमाबाई अंतू बाबर, कासाबाई भाऊ राऊत या महिलांना तुरुगवास भोगावा लागला. पुढे गांधी आयर्विन कराराने त्यांची सुटका करण्यात आली.[११] या आंदोलनामुळे ग्रामीण भागातील शेतकरी आणि बहुजन समाजातील स्त्रिया मोठ्या प्रमाणावर राष्ट्रीय चळवळीशी जोडल्या गेल्या.

२. गव्हर्नर यांना काळे झेंडे दाखविण्यात सहभागी स्त्रिया

१२ व १३ जुलै १९३० रोजी सातारा व कराड मध्ये गव्हर्नर सर फ्रेड्रीक साईक यांना मानपत्र देण्याचा कार्यक्रम आखण्यात आला. [१२] १२ जुलै रोजी साताऱ्यातील जनतेने त्यांचे स्वागत काळे झेंडे दाखवून केले. गुरुवार परजावरून नगरपालिकेत मानपत्रासाठी गव्हर्नर साहेब निघाले असता सुमारे दहा हजार स्त्री-पुरुष काळे निशाण फडकवत होते. कराडला १३ जुलै रोजी कराड येथील कोयनेच्या पुलापासून गव्हर्नररांची स्वारी कृष्णा नदीच्या फरशीपर्यंत ज्या-ज्या मार्गे गेली तेथे सर्वत्र दुतर्फा लोक शेम! शेम! महात्मा गांधी की जय अशा आरोळ्यांनी आणि काळ्या निशानांनी गव्हर्नर साहेबांचे स्वागत करत होते. दक्षिण साताऱ्यातून सुमारे पस्तीस हजार लोक काळी निशान दाखविण्यास आले होते. त्यावेळी गंगाबाई पाटील यांनी महिलांचे पुढारपण केले होते.[१३]

३. स्वदेशीचा पुरस्कार आणि परदेशी मालावर बहिष्कार याचा प्रचार आणि कृती करणाऱ्या स्त्रिया

सविनय कायदेभंगामध्ये स्वदेशीचे शुद्ध स्वरूप प्रतीक खादी प्रचार आणि परदेशी मालाची होळी हे महात्वाचे कार्यक्रम हाती घेण्यात आले. जूनच्या पहिल्या आठवड्यात साताऱ्यात रा.ग. हर्षे व सत्यभामाबाई कुवळेकर आणि 19 जुलै 1932 रोजी वाई येथे आनंदीबाई जोगळेकर यांनी स्वदेशीचा पुरस्कार व परदेशी मालाचा बहिष्कार यावर व्याख्याने दिली व खादी विक्रीही केली.[१४]

ब) वैयक्तिक सत्याग्रहात सहभागी स्त्रिया

सविनय कायदेभंग चवळीने सातारी जनतेला पारतंत्र्याची जाणीव करून दिली. प्रत्येक जण आपापल्या परीने आपले योगदान स्वातंत्र्य चळवळीस देऊ लागला. नोव्हेंबर १९४० मध्ये वैयक्तिक सत्याग्रहाला सुरुवात झाली. साताऱ्यातील अनेक लोक वैयक्तिक सत्याग्रहासाठी पुढे आले. महिलांमध्ये सुलोचनाबाई जोशी, सोनुबाई अच्युतराव देशपांडे, वैजंता बाई हडप, चंपाबाई भट्टड, मुक्ताबाई बंडू, पिलुताई नरहर उंडाळकर यांनी वैयक्तिक सत्याग्रहात सहभाग घेतला होता.[१५]

क) 'चले जाव' अंदोनलनात सहभागी स्त्रिया

मुंबईच्या 'गवालिया टॅंक' मैदानावर भारतीय कॉंग्रेसच्या अधिवेशनास ७ व ९ ऑगस्ट १९४२ रोजी प्रारंभ झाला. याचवेळी 'चले जाव' ची घोषणा झाली. 'करेंगे या मरेंगे' चा निर्धार झाला. म. गांधीजी म्हणाले, आम्ही भारत स्वतंत्र केल्याशिवाय राहणार नाही. सरकारने हे आंदोलन दडपून टाकण्याची सारी तयारी केली होती. ८ ऑगस्टच्या रात्रीच कॉंग्रेसच्या नेत्यांना अटक झाली. महात्मा गांधीजींना पुण्याच्या आगाखान पॅलेसमध्ये ठेवले. मुंबईत 'चले जाव' ची घोषणा होताच सातारा लढायला सज्ज झाला. ९ ऑगस्ट १९४२ पासूनच्या ८ दिवसात सातारा जिल्हयात एकशे एक्कावन्न जाहीर सभा झाल्या. खेड्यापाड्यात मिरवणुका निघाल्या. ग्रामीण भागात उत्साहाला उधाण आले होते.

यशवंतरावजी चव्हाण मुंबईच्या क्रांतिकारी अधिवेशनातील जनक्रांतीचे मंत्र तंत्र नि सूत्र घेऊन कराडला आले होते. त्यांनी नव्या योजनेची कार्यकर्त्यांशी चर्चा केली. कवठे, तांबवे, येळगाव येथील कार्यकर्त्यांच्या गाठी घेतल्या. चळवळीस जनतेचा भक्कम पाठिंबा होता. ब्रिटिश सत्तेत तालुक्याचे केंद्र म्हणजे मामलेदार कचेरी. या कचेरीवर लोकांचा मोर्चा न्यावयाचा. तेथे निदर्शने करावयाची. मोर्चाचे नेतृत्व करणाराने कचेरीवर झेंडा लावायचा असा कार्यक्रम ठरविला होता. कराड, पाटण, तासगाव, इस्लामपूर, वडूज या ठिकाणी मामलेदार कार्यालयांवर मोर्चे काढण्यात आले. यामध्ये प्रचंड जनसमुदाय होता. वडूज मोर्चावर पोलिसांनी गोळीबार केला. त्याच्यामध्ये आठ क्रांतिकारक मारले गेले तर अनेक जखमी झले.[१६] त्यामध्ये ज्योती हरी भोसले ही महिला पायाला गोळी लागून जखमी झाली होती.[१७] वडूज इस्लामपूरच्या मोर्चाने स्वातंत्र्य आंदोलकांना चांगला धडा मिळाला त्यांनी अहिंसाची वाट सोडून भूमिगत राहून कार्य करण्याची निर्णय घेतला.

भूमिगत आंदोलन व प्रती सरकार चळवळीतील स्त्रिया :

१९४२ मध्ये सातारा जिल्ह्यात क्रांतीसिंह नाना पाटील यांच्या नेतृत्वात प्रती सरकार उभे राहिले. प्रती सरकार चालवण्यासाठी कार्यकर्त्यांचे गट पाडले. कुंडलगड, शिराळ गट, वाळवा गट, कराड गट, उत्तरेचा गट, आणि सांगली गट असे पाच गट पाडण्यात आले. या भूमिगत आंदोलकांनी अनेक घातपाती कृत्य घडवून आणली. टेलिफोन व टेलिग्राफीच्या तारा तोडणे, रेल्वे उखाणे, रेल्वेवर दरोडे टाकणे, रेल्वे स्थानक जाळणे, पोस्टाच्या बॅग हस्तगत करणे, पोलिसांची हत्यारे व दारु हस्तगत करून त्यांचा सरकारी यंत्रणा निकामी करण्यासाठी उपयोग करणे अशी कृत्ये सर्व गटांकडून करण्यात आली. याबरोबर विधायक कामांनाही हाती घेण्यात आले.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(VIII)| January- 2026

या भूमिगत कार्यकर्त्यांना पकडण्यासाठी सरकारने मोठी बक्षिसे लावली होती. तरीही अनेक क्रांतिकारक सरकारला शेवटपर्यंत सापडले नाहीत. या भूमिगत कार्यकर्त्यांना सहाय्य करण्यासाठी सर्व सातारचा समाज त्यांच्या पाठीशी राहिला. पोलीस त्यांच्या मागावर असताना त्यांना लपवून ठेवण्याचे, त्यांना जेवण देण्याचे काम काम अनेक महिला करत होत्या.

वाठार स्टेशन जवळ असलेली दुर्गाबाई जाधव यांची दुर्गा खानावळ मधून नाना पाटील, किसन वीर आणि त्यांच्या सहकाऱ्यांना जेवण मिळत होते. दुर्गाबाई तुरुंगात असलेल्या स्वातंत्रसैनीकांना पोस्टमन च्या माध्यमातून डबा देत असत. या खानावळीत अनेक ब्रिटीश अधिकारी जेवणासाठी येत असत. कोण अधिकारी कोठे येत-जात आहेत याची माहिती त्या भूमिगतांना देत असत.[१८]

भूमिगतांना सहाय्य करण्यामध्ये सुपने येथील कृष्णाबाई कृष्णाजी कदम, कोरेगाव कुमठे येथील गिताबाई गणपती तेली, राधाबाई रघुनाथ पोळ, हौसाबाई गुंडा गायकवाड, काशीबाई गोविंदराव जगदाळे, गजराबाई संपत जगदाळे साताऱ्यातील उषाताई वसंत घाडगे दुशेरे येथील यशोदाबाई गोपाळराव जाधव, जावळवाडीच्या लक्ष्मीबाई व्यंकटराव जाधव, रहिमतपूर जवळील सापच्या सुंदरबाई निळोबा जाधव, वाई कवठे येथील राधाबाई किसन वीर, गिताबाई कृष्ण बाबर, तांबवे येथील तानाबाई आप्पाजी पाटील, कोळे येथील हौसाबाई कृष्णा पवार भागीरथीबाई गोविंद पवार, करंजखोपच्या पार्वती एकनाथ धोकटे, चाफळच्या इंदिराबाई शंकर धामणकर, पाटण जवळील डेरवण गावच्या द्रौपदीबाई पांडुरंग यादव, कृष्णाबाई हनुमंत रोमन, भागूबाई बाळा रोमन, कासेगावच्या इंदुताई पाटणकर आदी स्त्रियाचा सहभाग होता.[१९] नागनाथ नायकवडी यांना पोलीस पकडायला त्यांच्या घरी आले असता त्यांच्या आई सौ. लक्ष्मीबाईनी पोलिसांना हाताला धरून बाहेर काढले. अशा धाडसी स्त्रियांनी साताऱ्याचे प्रतिसरकार वाचवले व टिकवले होते.[२०]

ऐतवडे गावच्या राजमती पाटील उर्फ राजूताई आपल्या भूमिगत बांधवांच्या खांद्याला खांदा लावून अत्यंत धाडसाने स्वातंत्र्यसंग्रामात भाग घेत होत्या. आपला भला मोठा वाडा, जमीन जुमला व पैशाचा उपयोग त्या स्वातंत्र्यसैनिकांसाठी व देशासाठी करत होत्या. पुरुषांच्या बरोबरीने महिलांनीही आपली फौज उभी करून स्वातंत्र्यलढ्यात भाग घेतला पाहिजे या उद्देशाने त्यांनी महिलांची एक लढाऊ फौज ‘महिला फौजी सेना दल’ या नावाने सुरू केली होती. महिलांना शिक्षण देण्यासाठी त्यांनी आपल्या ऐतवडे बुद्रुक या गावी सन १९४५ मध्ये महिलांचे एक शिबिर त्या क्रांतीकाळात घेतले होते. राजूताईंच्या मुळेच स्त्रियांमध्ये लढाऊ बाना निर्माण झाला होता. भूमिगत स्वातंत्र्यसैनिकांना लपून ठेवणे, गुप्त बातम्या पुरवणे, तसेच प्रसंगी हातात शस्त्र घेऊन गावगुंड, फितूर व दरडेखोरांचा बंदोबस्त करणे इत्यादी धाडसी कृत्यातही राजूताई हिरीरीने भाग घेत होत्या. नागनाथ आण्णांना त्या आपला बंधू मानत होत्या. त्या नेहमी नागनाथ आण्णांना मदत करत असत. धुळे खजिना लुटीच्या वेळी त्या खानदेशात गेल्या होत्या. परंतु लुटीनंतरचा समर, डोंगरातील पळापळी, गोळीबार इ. येणाऱ्या सर्व संकटात 'ताईंना सहभागी करुन घेऊ नये' असे सर्वानुमते ठरल्यामुळे त्यांना नाईलाजास्तव सौ. लिलाताईंचे घरी रहावे लागले. राजूताईंच्या 'महिला फौजी सेनादलाने' किसन अहिरांच्या 'फौजीदलाप्रमाणे स्वातंत्र्यलढ्यात काम केले. अशा लढाऊ महिलांमुळेच सातारच्या प्रतिसरकारची चळवळ यशस्वी झाली.[२१]

क्रांतिसिंह नाना पाटल यांची मुलगी हौसाताई पाटील यांचे भूमिगत चळवळीत मोठे योगदान आहे. त्यांचे काम भूमिगतांना खबऱ्या देणे होते. कडेगाव तालुक्यातील वांगी येथील सरकारी डाक बंगला जाळण्याच्या वेळी सदर डाक बंगल्याची टेहाळणी करण्याचे काम (पाच महिन्याच्या गरोदर असताना). वाळवे तालुक्यातील भवानीनगर स्टेशन वरील बंदुका पळविण्यासाठी त्या स्टेशनची रेकी करण्याचे काम (सात दिवसांच्या बाळांतीन असताना), कराड-विटे रस्त्यावरील सुर्ली घाटात टपाल गाडी लुटण्यामध्ये तसेच जी. डी. (बापू) लाड यांच्यासोबत भूमिगताना गोव्यावरून बंदुका आणण्याच्याकामात त्यांचा सहभाग होता. [२२]

निष्कर्ष

सातारा जिल्ह्यातील स्त्रियांनी स्वातंत्र्यलढ्याच्या प्रत्येक टप्प्यात महत्त्वपूर्ण योगदान दिलेसविनय कायदेभंग आंदोलनात त्यांनी . संघटनात्मक कार्य, प्रतीकात्मक प्रतिकाराच्या लढ्यात सहभाग घेतला .'छोडो भारत' आंदोलनात त्या पोलिसांच्या दमनाला तोंड देऊन उभ्या राहिल्याभूमिगत प्रतिसरकाराच्या काळात त्यांची भूमिका गुप्त सहाय्यकापासून . सक्रिय संघर्षकर्त्यांपर्यंत विस्तारली. स्त्रियांचे हे योगदान केवळ सहभागापुरते मर्यादित नव्हते तर त्यात नेतृत्व, संघटन कौशल्य आणि धाडस याचा समावेश होतासाताऱ्यातील . प्रतिसरकारच्या यशामध्ये स्त्रियांच्या सहभागाचा महत्त्वपूर्ण वाटा होता. मात्र, इतिहासलेखनात या स्त्रियांच्या योगदानाकडे पुरेसे लक्ष दिले गेलेले नाहीसातारा जिल्ह्यातील स्त्रियांच्या .त्यांच्या कार्याचा स्त्रीवादी दृष्टिकोनातून सखोल अभ्यास होणे गरजेचे आहे . .स्वातंत्र्यलढ्यातील भूमिकेचा हा अभ्यास त्या दिशेने एक छोटासा प्रयत्न आहे

या संशोधनामधून असे दिसून येते की स्वातंत्र्यलढा केवळ राजकीय स्वातंत्र्यासाठीचा नव्हता तर तो सामाजिक बदलाचा, स्त्रियांच्या सक्षमीकरणाचा आणि नव्या समाजरचनेचाही लढा होतासातारा जिल्ह्यातील स्त्रियांनी या लढ्यात केलेले योगदान हे . भारतीय इतिहासाचा एक महत्त्वाचा भाग आहे ज्याकडे य ोग्य प्रमाणात लक्ष वेधले गेले पाहिजे.

संदर्भ

1) फाशिचा वड सातारा येथील कोणशीलेवरील नावे
2) स्वातंत्र्य सैनिक चरित्र कोश महाराष्ट्र राज्य पश्चिम विभाग, खंड ३ दर्शनिका विभाग, महाराष्ट्र शासन, मुंबई पान ७७ ते १५२

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(VIII)| January- 2026

3) महाराष्ट्र राज्य गॅझेटीअर सातारा जिल्हा, दर्शनिका विभाग महारष्ट्र शासन, १९९९ पान नं. १९५
4) कित्ता, पान नं. १९३
5) गोखले पु.पा.,जागृत सातारा, कराड पान नं. 134
6) कित्ता, पान नं. १३०
7) फडके य.दी., विसाव्या शतकातील महाराष्ट्र, खंड चौथा, पान नं. 70
8) कित्ता पान नं. 57
9) उपरोक्त, गोखले पु.पा., पान नं.149
10) उपरोक्त, महाराष्ट्र राज्य गॅझेटीअर सातारा जिल्हा, पान नं. 196
11) उपरोक्त,स्वातंत्र्य सैनिक चरित्र कोश
12) गोखले पु.पा., लोकप्रिय सोमन, लाकसेवा संघ सातारा, पान नं. 59
13) उपरोक्त, स्वातंत्र्य सैनिक चरित्र कोश
14) गोखले पु.पा.,जागृत सातारा, कराड पान नं. 154
15) उपरोक्त, महाराष्ट्र राज्य गॅझेटीअर सातारा जिल्हा, पान नं. 203
16) पाटणे संभाजीराव, स्वातंत्र्यसंग्रामातील सातारा जिल्हा, महाराष्ट्र सहकारी मुद्रणालय, शिवाजीनगर पुणे, पान नं 21
17) उपरोक्त, स्वातंत्र्य सैनिक चरित्र कोश
18) दै. सकाळ, ॲगोवन दि. ५ नोव्हें. २०१७
19) उपरोक्त, स्वातंत्र्य सैनिक चरित्र कोश
20) शिवणीकर राघव, सातारचा सिंह क्रांतिसिंह नाना पाटील समग्र चरित्र, मुद्रक क्रांतीवैभग प्रिंटींग प्रेस विटा ता. खानापूर जि. सांगली, पान नं. 149
21) उपरोक्त, शिवणीकर राघव, पान नं. 154
22) पाटील दमयंती, मी क्रांती मी संघर्ष, संस्कृती प्रकाशन पुणे, पान नं. 43, 45, 47, 49

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(VIII)| January- 2026

Original Article

रुपनारायण सोनकर की आत्मकथा : भटकटैया

डॉ. गोरख निळोबा बनसोडे
प्राध्यापक एवं अध्यक्ष, हिंदी विभाग, सरदार बाबासाहेब माने महाविद्यालय, रहिमतपुर तह. कोरेगाव जि. सातारा महाराष्ट्र
Email: gorakhbansode1971@gmail.com

Manuscript ID:
JRD -2026-180126
ISSN: 2230-9578
Volume 18
Issue 1(VIII)
Pp 102-106
January 2026
Submitted: 13 Dec. 2025
Revised: 23 Dec. 2025
Accepted: 13 Jan.2026
Published: 31 Jan. 2026

सारांश
दलित साहित्य का जन्म मराठी की देन मानी जाती है। आज मराठी, हिंदी तथा प्रादेशिक भाषाओ में अनेक दलित पुरुष और महिला लेखकोने अनेक आत्मकथाए लिखी गई है। इन्हे विशेष रूप से मान्यता और प्रसिद्धी भी प्राप्त हुई है। रूपनारायण सोनकर की आत्मकथा नागफनी के बाद भटकटैया साहित्य जगत में विशेष प्रसिद्धी के कारण चर्चा का विषय है। भारत देश में आरक्षण निति के आधार पर जितनी दलित एवं आरक्षित जाती-जनजातियों है उन सभी को आरक्षण के माध्यम से नौकरी में लेने का प्रावधान है। रूपनारायण सोनकर ने इलाहाबाद विश्वविद्यालय, इलाहाबाद से बी.ए. एल.एल.बी. किया है। परीक्षा के बाद स्टाम्प असिस्टेंट कमीशनर के पद पर कार्यरत हुए। लेकिन सवर्ण अधिकारियों के माध्यमसे उनका एक दलित होने के कारण अपमान और शोषण होता रहा। उन्हे कायम अपमानित, दलित, हिन, तथा संशय की नजर से देखा जाता था। एक जगह की जिम्मेदारी देने के बजाय दो जगह की जिम्मेदारी देकर उन्हे एक जगह स्थिर होने नही दिया। इसलिए परिवार को अलग जगह पर रखकर ही अनेक साल तक उन्हे नौकरी करनी पड़ी। रूपनारायण सोनकर जी ने नौकरी करके बचे हुए समय में कार्यरत रहकर मेहनत से उपन्यास, कहानी, कविता, आत्मकथा आदि बहुमुखी साहित्य लेखन किया। उनके सूअरदान इस सुप्रसिद्ध उपन्यास की कथावस्तु की चोरी करके हिंदी फिल्म के निर्माता राकेश रोशन ने क्रिश फिल्म की निर्मिती करके कोटि रूपये कमाए। यह जानकारी प्राप्त होने पर उन्होंने उनके खिलाफ कॉपीराइट एक्ट 1952 की धारा 63 के अन्तर्गत देहरादून के पुलिस ठाणे में एफ. आय. आर. दाखिल की। अनेक गवाह दिए। कोर्ट केस चल रहा है। रूपनारायण सोनकर जी न्याय की प्रतीक्षा में है, लेकिन उन्हे अभी तक न्याय नही मिल रहा है।
बीज शब्द : *भटकटैया,आरक्षण, आजादी, शोषण, दलित, साहित्य, उपन्यास, वकील, कोर्ट, फिल्म, न्याय, रजिस्ट्रार, आदि।*

प्रस्तावना

प्राचीन काल से भारतीय समाज व्यवस्था वर्ण तथा धर्म पर आधारित रही है। इससे समाज सवर्ण और अवर्ण वर्ग में विभाजित हुआ है। इनमे श्रेष्ठ-कनिष्ठ तथा ऊंच-नीच, भेद-भाव के कारण संघर्ष उत्पन्न हुआ है। जातिव्यवस्था कायम होने के कारण सैकड़ो सालों से दलित वर्ग का अमानवीय शोषण हो रहा है। भगवान बुद्ध, भगवान महावीर, संत सम्प्रदाय, समाजसुधारक, फुले-शाहू-आंबेडकरी विचारधारा और भारतीय संविधान आदी नें जाति व्यवस्था का विरोध करके समतामूलक समाज व्यवस्था निर्माण करने का क्रांतिकारी कार्य किया। परिणाम स्वरुप आधुनिक काल में स्वतंत्रता, समता, बंधुता न्याय इन मूल्यों का सम्मान करते हुए सभी जाति धर्म के लोग दैनंदिन जीवन खुशहाल पद्धति से जी रहे है।

दलित साहित्य

दलित वर्ग के नेता डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर ने दलित वर्ग का उद्धार करने के लिए महाड़ तालाब सत्याग्रह, कालाराम मंदिर प्रवेश सत्याग्रह, मनुस्मृति दहन, बौद्ध धर्मान्तरण, भारतीय संविधान का निर्माण आदि सामाजिक, राजनितिक, धार्मिक, सांस्कृतिक, शैक्षिक कार्य किए। अपने समग्र जीवन काल में दलित वर्ग के उत्थान को प्राथमिकता देकर अधिकांश मात्रा में उसे पुरा किया, और अचानक 6 दिसंबर 1956 के दिन उनका महापरिनिर्वाण हुआ।

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
गोरख निळोबा बनसोडे, प्राध्यापक एवं अध्यक्ष, हिंदी विभाग, सरदार बाबासाहेब माने महाविद्यालय, रहिमतपुर तह. कोरेगाव जि. सातारा महाराष्ट्र

How to cite this article:
गोरख, निळोबा. बनसोडे. (2026). रुपनारायण सोनकर की आत्मकथा: भटकटैया. Journal of Research and Development, 18(1(VIII)), 102–106. https://doi.org/10.5281/zenodo.18741283

Quick Response Code:
Website: https://jrdrvb.org/
DOI: 10.5281/zenodo.18741283
OPEN ACCESS

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(VIII)| January- 2026

इस हादसे से दलित शिक्षित युवा वर्ग दुःखी होकर बाबासाहेब के स्मरण में दलित समाज की पीड़ित-शोषित अवस्था का चित्रण कविता, कहानी, उपन्यास, नाटक, आत्मकथा के माध्यम से लिखने लगे। यही से दलित साहित्य का प्रारंभ हुआ। मराठी भाषा में सन 1960 के बाद यह साहित्य लेखन अधिक गतिशील हुआ। दलित लेखक वर्ग ने दलित वर्ग का शोषण, वेदना और विद्रोह के रुप में चित्रित किया है। यह लेखन अन्य साहित्य विधा की तुलना में आत्मकथा में अधिक मात्रा में सुपरिचित हुआ है ।

मराठी दलित आत्मकथा

सन 1978 में लिखी गई दया पवार की अछूत यह पहली मराठी दलित आत्मकथा मानी जाती है। इसके बाद प्र. ई. सोनकांबळे की यादों के पंछी, लक्ष्मण माने की पराया, लक्ष्मण गायकवाड की उचक्का, बेबीताई कांबळे की हमारा जीना, उर्मिला पवार की आयदान, शांताबाई कांबळे की माझ्या जल्माची चित्तरकथा, प्रा. कुमुद पावडे की अंत:स्फोट, शरणकुमार लिंबाळे की अक्करमाशी, दादासाहेब मोरे की डेरा डंगर, शंकरराव खरात की तराळ - अंतराळ आदी दलित आत्मकथाओं में दलित वर्ग के शोषण पर समस्त मनुष्य जाति को चिंतन करते हुए संवेदनशील बनाया है।

हिंदी दलित आत्मकथा

मराठी के दलित आत्मकथाओं के विशेष प्रसिद्धी के बाद अन्य प्रादेशिक तथा हिंदी भाषाओं में दलित साहित्य लेखन प्रारंभ हुआ। सन 1995 में मोहनदास नैमिशराय की अपने-अपने पिंजरे यह हिंदी की पहली दलित आत्मकथा मानी जाती है। ओमप्रकाश वाल्मिकी की जूठन, माताप्रसाद की झोपडी से संसद भवन, भगवानदास की मैं भंगी हूं, सूरजपाल चौहान की तिरस्कृत,कौशल्या बैसंत्री की दोहरा अभिशाप, डॉ. सुशीला टाकभौरे की शिकंजे का दर्द, रजनी तिलक की अपनी जमी अपना आसमा आदी आत्मकथाओं के माध्यम से हम सभी अलग-अलग जाति -धर्म के होने के पहले हम सभी मनुष्य एक है। एक दूसरे का दुःख- दर्द देखने पर हमारे ह्रदय संवेदनशील होने चाहिए। यह सभी मनुष्य के मन में मानवीयता भरने का कार्य दलित साहित्य ने किया है।

रुपनारायण सोनकर - जीवन परिचय

रुपनारायण सोनकर जी का जन्म 4 अप्रैल 1962 में उत्तर प्रदेश राज्य के फतेहपुर जिले के बिंदकी तहसील के नसेनिया गांव में हुआ। उनका खटिक दलित परिवार था। इनके पिताजी का नाम मंगली प्रसाद और माँ का नाम जगनंदिनी था। वे आर्थिक दृष्टि से कमजोर थे। लेकिन बच्चों ने शिक्षा लेकर अपना उत्थान करना चाहिए। इस विचारधारा के आदर्श और प्रेरणादाई माता-पिता थे। उनके दादाजी दुर्गाप्रसाद जी ने उनका स्कूल में नाम रुपनारायण लिखवाया था। किन्तु घरवाले उन्हें हीरा या हीरालाल कहते थे। उन्हें चार भाई और दो बहने थी। बहने चंद्रकलीदेवी नानकीदेवी कम पढ़ी लिखी थी लेकिन तीन भाई अधिकारी पद पर कार्यरत थे। उनमे बड़े भाई डॉ. बद्रीप्रसाद वेटरनरी डॉक्टर थे। श्री.राजाराम सोनकर सहायक चीनी आयुक्त थे। छोटे भाई अजय आई.ए.एस.थे। रुपनारायण सोनकर जी का भाईयों में तीसरा नंबर है। पत्नी सपना सोनकर स्नातक है। वे नागफनी मासिक पत्रिका की संपादक है। उन्हें तीन बेटियां है। डॉ. शैली मुंबई में, छवि रायपुर में और सोनम लंदन में इंटरनेशनल कंपनी में मैनेजर है। रुपनारायण सोनकर जी ने इलाहाबाद विश्वविद्यालय, इलाहाबाद में बी.ए.एल.एल.बी.किया है,और स्टाम्प असिस्टेंट कमीशनर के पद पर कार्यरत थे। वे सन 2012 में सेवामुक्त होकर स्वतंत्र लेखन में जुट गए है।

व्यक्तित्व का परिचय- 1.रंग रुप **-** गोरा रंग, दिखाई देने में सुंदर**,** गोल चेहरा**,** आँखों पर चश्मा**,** हसमुख चेहरा है। **2.** वेशभूषा **-** डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर के व्यक्तित्व का प्रभाव होने के कारण उनके जैसी कोट, सूट**,** बूट वाली पोशाख रहती है। **3.** कद**-** युवा अवस्था में पहलवान थे। इसलिए तबीयत से सुगठित है। 4. सरकारी उच्च पदस्थ अधिकारी-स्टाम्प असिस्टेंट कमीशनर के पद पर कार्यरत। 5. स्वाभिमानी 6. कर्तव्य तत्पर, कार्यकुशल 7. प्रगतिशील विचारधारा 8. सड़ी गली विचारधारा के विरोधी 9. प्रेरणास्रोत डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर 10.दलित व्यवस्था के शिकार 11.संवेदनशील तथा विद्रोही लेखक 12.समाज के प्रति आस्था रही है।

साहित्य परिचय - उपन्यास -1.डंक-2006, 2.सूअरदान-2010, 3.सोलह सौ किलोमीटर(उपन्यास)-2024 कहानी संग्रह -1 जहरीली जड़े- 2005, 2. कफ़न- 2008, 3. सदगति - 2009, 4. होली का बल्ला तरे-तरे – 2006 नाटक- 1.एक दलित डिप्टी कलेक्टर-2002, 2.छायावती-2003, 3.महानायक-2003, 4.रहस्य -2000, 5. समाजद्रोही – 2007 आत्मकथा - 1.नागफनी (भाग एक) 2007, भटकटैया (भाग दो) 2024 काव्य संग्रह –1.खूबसूरत परियों का गलबहियां डांस-1997, 2.यदि गीदड नेता होता -1997 आदि।

पुरस्कार एवं सम्मान -1.तत्कालीन मुख्यमन्त्री दिल्ली श्रीमती शीला दीक्षित के हाथों से 'डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर राष्ट्रीय साहित्य सम्मान' – 1999 2. तत्कालीन महामहिम राज्यपाल उत्तराखंड डॉ. सुरजीत सिंह बरनाला के हाथों से डी. लिट.की उपाधि – 2005 3. तत्कालीन महामहिम राज्यपाल उत्तराँचल श्री सुदर्शन अग्रवाल के हाथों से नाट्यरत्न की उपाधि प्रदान की 4. गौरव भारती, उत्तराखंड सरकार – 1997 5.हिंदी गौरव, उत्तर प्रदेश। सरकार– 1999 निम्न किताबें विविध विश्वविद्यालयों मे पढ़ाई जा रही है। 1. जहरीली

जड़ें (कहानी संग्रह) इलाहाबाद, लखनऊ, टोरीनो, इटली । 2.नागफनी (आत्मकथा) मौलाना आज़ाद नेशनल उर्दू विश्वविद्यालय, हैदराबाद, इलाहाबाद विश्वविद्यालय, इलाहाबाद, गुजरात विश्वविद्यालय, अहमदाबाद उस्मानिया विश्वविद्यालय, हैदराबाद, स्वामी रामतीर्थ विश्वविद्यालय, नांदेड़, शिवाजी विश्वविद्यालय, कोल्हापुर । 3. सूअरदान उपन्यास, सौराष्ट्र विश्वविद्यालय, राजकोट गुजरात विश्वविद्यालय, अहमदाबाद, कर्नाटक स्टेट यूनिवर्सिटी, मैसूर (यह उपन्यास वर्ष 2012 मे UGC NET /JRF EXAM 2012 मे स्थान पा चुका है । 4. एक दलित डिप्टी कलेक्टर नाटक, सोलापुर विश्वविद्यालय, सोलापुर मे पढ़ाया जा रहा है. इस नाटक का अनेक बार मंचन हुआ है ।

अनुसन्धान का कार्य -1.मुंशी प्रेमचंद के गोदान और रूप नारायण सोनकर के उपन्यास सूअरदान पर तुलनात्मक शोध कार्य जारी है । 2.गटर का आदमी (उपन्यास) पर M.Phil. हुआ हैं । 3.डंक उपन्यास, (प्रिंसिपल डॉ. इस्पाक अली, एल बी एस पीजी कॉलेज, बेंगलोर ने अपने D.Litt. के रिसर्च वर्क मे शामिल किया था ।

आत्मकथा : भटकटैया

रुपनारायण सोनकर की आत्मकथा का पहला भाग नागफनी नाम से सन 2007 में शिल्पायन पब्लिशर्स एन्ड डिस्ट्रीब्यूटर्स, दिल्ली से प्रकशित हुआ है । पहले भाग की यशस्वीता के बाद रुपनारायण सोनकर जी ने आत्मकथा का दूसरा भाग लिखा, इसका शीर्षक है भटकटैया । यह सन 2024 में काव्या पब्लिकेशन्स, भोपाल से प्रकशित हुआ है । इसके कुल 154 पृष्ठ है । इसे रुपनारायण सोनकर जी ने किसी की पस्तावना नही ली और न स्वयं की भूमिका लिखी, न यह किताब किसे समर्पित की है । इतने सीधे-साधे तरिके से यह अपनी आत्मकथा का दूसरा भाग पाठकों के सामने प्रस्तुत किया है ।

कथानक

लेखक रुपनारायण सोनकर जी ने अपनी नागफनी आत्मकथा में अपने बचपन, शिक्षा और युवा जीवन के विविध प्रसंग की चर्चा की है । भटकटैया इस दुसरे भाग में लेखकने अपने नौकरी काल के विविध प्रसंग बताए है । इसमे रुपनारायण सोनकर दलित होने के कारण सवर्ण अधिकारी किस तरह एक दलित कर्मचारी और अधिकारी को त्रस्त करके जातीय शोषण करते है । यह बताने का प्रयास किया है । इसी के साथ दलित लेखक के साहित्य की चोरी होने पर उन्हे न्याय मांगने पर भी जल्दी न्याय नही मिलता है । परिणाम स्वरुप लंबे समय तक न्याय की प्रतीक्षा में कोर्ट कचहरी करनी पड़ती है । आदि घटनाओं की चर्चा प्रस्तुत आत्मकथा भटकटैया में हुई है । दलित आत्मकथा के बारेमे मोहनदास नैमिशराय कहते है,'' जहां तक दलित आत्मकथाओं की बात है अपने जीवन की भीषण परिस्थितियों के साथ अपने परिवार, पडोस, जाति, समाज का सवर्णों के द्वारा उत्पीडन से प्रभावित चेहरा दिखाना जोखिम का काम है ।"1 यह वास्तववादी है ।

लेखक रुपनारायण सोनकर दलित होने के कारण आरक्षण से नौकरी पर लगे । वर्ष 1995 में सरधना मेरठ, उत्तरप्रदेश से सब रजिस्ट्रार के पद पर देहरादून में हस्तांतरित हुए । आरक्षण से नौकरी पर आने के कारण कुछ ब्राह्मणवादी अधिकारियो ने उनका शोषण किया । इस बारेमें रुपनारायण सोनकर कहते है, "ब्राह्मणवादी व्यवस्था ने अच्छे ब्राह्मणों को भी बदनाम कर दिया है । इस ब्राह्मणवादने दलितों, पिछड़ो और अल्पसंख्याकों के अधिकारो पर कुठाराघात किया ।"2 अर्थात ब्राह्मणवादी अधिकारी निम्न वर्ग के कर्मचारियों का अपमान और हनन करते थे ।

देहरादून के सब रजिस्ट्रार कार्यालय में आने के लिए सभी अधिकारियो को अच्छा लगता था । वहा सभी सुविधाएं थी । लेकिन रुपनारायण सोनकर दलित होने के कारण उन्हे हर बार रोका जाता था । भारतीय संविधान में ऐसा प्रावधान किया है , " राज्य किसी भी व्यक्ति को धर्म जाति, लिंग , जन्मस्थान इन में से किसी कारण से किसी भी नागरिक के साथ भेद नही किया जाएगा ।" 3वहा मुकुल जोशी और श्री. जी. पी. सिंह को चार्ज मिल गया । सोनकर को पीलीभीत जनपद में भेजा गया था । उन्हे जानबूझकर अस्थाई प्रमोशन दिया गया था । बच्चे मसूरी में पढ़ते थे । पत्नी को बच्चों की देखरेख के लिए मसूरी में रहना पढ रहा था । सोनकर कहते है, "मैं एक हफ्ता या पंद्रह दिन में पीलीभीत से मसूरी आता था फिर एक दिन रुक कर पीलीभीत चला जाता था ।"4 इस तरह उन्हें भाग-दौड़ करनी पडती थी । उनकी गैर सुविधा हों जाय इसलिए मसूरी आने से रोंका जाता था । छुट्टी की अर्जी भी मंजूर नही की जाती थी ।

इतना होते हुए भी रुपनारायण सोनकर जी का अधिकारी, राजनेता और जनमानस में अच्छा संबंध था । सहायक अनिल कुमार श्रीवास्तव, शुक्ला मैडम, डॉ. विवेकानंद, डॉ. अमरनाथ इनके साथ दस समय के देश के पूर्व वित्तमंत्री भारत सरकार व तत्कालीन उत्तराखंड के मुख्यमंत्री श्री. एन. डी. तिवारी जी से भी उनके ख़ास संबंध थे । एक बार जब रजिस्ट्री के कारण एन. डी. तिवारी से भेट हुई तब जाते समय कहने लगे," मैं जानता हूँ , कि सब रजिस्ट्रार का बहुत कीमती समय होता है । देखो सब रजिस्ट्रार साहब को बिना चाय पिए जाने मत देना । "5 इस तरह रुपनारायण सोनकर अनेक वरिष्ठ लोग उनका सम्मान भी करते थे ।

रुपनारायण सोनकर ने सन 2010 में 'सूअरदान' उपन्यास सम्यक प्रकाशन, नई दिल्ली से प्रकाशित किया । सन 2013 में राकेश रोशन ने फिल्म क्रिश–3 रुपनारायण सोनकर के 'सूअरदान' उपन्यास के कथानक को चोरी करके बनाई । इस फिल्म से राकेश रोशन ने 1000 करोड़ रूपये का व्यापार किया । क्रिश फिल्म रुपनारायण सोनकर के 'सूअरदान' उपन्यास पर बनी है । ऐसी जानकारी हैदराबाद के रिसर्च स्कॉलर्स धर्मेन्द्र सिह,धनंजय चौबे,और काम्बले इन्होने दी । तब क्रिश – 3 फिल्म लखनऊ के फन सिनेमा में देखने के बाद रुपनारायण सोनकर जी की समझ में आया । उन्होंने राकेश रोशन के खिलाफ कॉपीराइट एक्ट 1952 की धारा 63 के अन्तर्गत देहरादून

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(VIII)| January- 2026

के पुलिस ठाणे में एफ. आय. आर. दाखिल की। राकेश रोशन ने राम जेठमलानी इस देश के सबसे बड़े वकील को अपना वकीलपत्र दिया। 'सूअरदान' उपन्यास के कथानक की अनेक बाते फिल्म से मेल खाती है। इसलिए मेरे उपन्यास की सामग्री चोरी करके बिना मेरी अनुमति के फिल्म बनाई गई हैं। ऐसा उनका राकेश रोशन पर आरोप था। जाँच अधिकारी थाना डालनवाला अनिल चौधरी ने राकेश रोशन को अनेक बार नोटिस जारी किया।

हैदराबाद के मौलाना आज़ाद नेशनल उर्दू युनिव्हर्सिटी के डॉ. रत्नाकर और डॉ. डोडा बाबू ने सहायता करके रिसर्च स्कॉलर काम्बले की गवाही दिलाई। इसी के साथ गुजरात से अमीन, मुम्बई से राजेश ने गवाही दी। भटकटैया आत्मकथा के अंत में रुपनारायण सोनकर अपने संघर्ष के बारेमे कहते है, "एक रायटर व एडवोकेट होने के नाते मै अपने केस की पैरवी स्वयं कर रहा हू। अपने अधिकार की रक्षा के लिए संघर्ष करना बहुत जरुरी है। विपक्षी चाहे जितना बड़ा धनवान व शक्तिवान हों, सत्य के सामने वह टिक नही सकता है। " 4 इस बात पर रुपनारायण सोनकर का विश्वास है।

इस प्रकार नौकरी और सुअरदान उपन्यास से बनी क्रिश फिल्म इन दो विषयों पर अधिक चर्चा प्रस्तुत आत्मकथा में हुई है। बाकी जगह देश की प्रगती का चितन और पारिवारिक घटनाओ के कुछ प्रसंग चित्रित हुए है।

नायक - रुपनारायण सोनकर -1. नागफनी आत्मकथा का नायक- मुख्य चरित्र 2. बुद्धिमान एवं शिक्षाप्रेमी 3. खेल में रूचि- खेल प्रियता- पहलवान 4 अन्याय, अत्याचार के प्रति विद्रोही 5. परिवार प्रेमी 6. नारी के प्रति आदर और सम्मान 7. मेहनती, कार्यकुशल,8.निडर 9. प्रगतिशील विचारधारा 10. साहित्यिक चिंतक 11 डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर की विचारधारा के वाहक 12. दलित व्यवस्था के शिकार - 13. समाज के प्रति आस्था -14. कुशल संघटक 15. स्वाभिमानी है।

देशकाल और वातावरण

भारतीय देहाती माहोल के साथ शहरी वातावरण आत्मकथा में बारीकी से हुआ है। भारतीय सामाजिक, राजनितिक, धार्मिक, सांस्कृतिक, शैक्षिक व्यवस्था का परिवेश जाति व्यवस्था, अंधविश्वास, कर्मकांड, अस्पृश्यता, दलित शोषण, दलित - सवर्ण संघर्ष दिखाया है। डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर के शिक्षित बनो, संगठित रहो, संघर्ष करो चिंतन का सकारात्मक परिणाम का अनुभव आ रहे है। भारतीय संविधान कानून व्यवस्था के कारण स्वतंत्रता, समता, बंधुता, न्याय का बोल बाला हो रहा है। दीन दलित वर्ग जातीय शोषण की तानाशाही से मुक्त होकर स्वतंत्रता की सांस ले रहे है।

भाषा शैली

आत्मकथा का पुरा वातावरण उत्तर प्रदेश होने के कारण भाषा पूर्णता हिंदी है। लेखक रुपनारायण सोनकर और उनके भाई पढे लिखे उच्च शिक्षित अफसर होने के कारण शुद्ध हिंदी के साथ अंग्रेजी भाषा के शब्द तथा वाक्यांश दिखाई देते है।

उद्देश्य - 1.दलित मुक्ति 2. स्वाभिमान जागृत करना 3.राष्ट्रीय एकता को बढावा देना 4.शिक्षा का प्रचार प्रसार 5.अंधविश्वास कर्मकांड को दूर करना 6.लोगों में वैज्ञानिक दृष्टिकोन विकसित करना 7.भारतीय संविधान का प्रचार प्रसार करना 8.भारतीय कानून व्यवस्था को मजबूत करना आदि प्रस्तुत उपन्यास के उद्देश्य है।

समस्याएं -1.जातिगत समस्या 2.दलितशोषण 4.राष्ट्रीय एकात्मता 5.शैक्षिक समस्या 6.अंधविश्वास कर्मकांड का बढता प्रभाव 7.लोगों में वैज्ञानिक दृष्टिकोन की कमी 8. कानून व्यवस्था के प्रचार प्रसार की कमी आदि समस्याए उपन्यास दिखाई दे रही है।

शीर्षक सार्थकता

रुपनारायण सोनकर जी की आत्मकथा सत्य घटनाओ पर आधारित है। रुपनारायण सोनकर जी आत्मकथा लेखन के बारेमे कहते है, "सत्य घटनाओ पर आधारित आत्मकथा लिखना एक जोखिम भरा काम है। "6 भटकटैया यह एक बहुत ही उपयुक्त आयुर्वेदिक औषधी वनस्पती है। रुपनारायण सोनकर जी भटकटैया वनस्पती के बारेमे कहते है, " भटकटैया का सही प्रयोग होने पर भटकटैया दवा बन जाती है। भटकटैया के काटे एक्यूपंचर की तरह शरीर में चुभते है। अधिकतर बीमारियों को दूर करते है। "7 इसका सेवन करने से दमा खांसी, ज्वर, कृमि, दांत दर्द, उच्च रक्तचाप आदि विविध बीमारियों पर यह भटकटैया गुणकारी है। भटकटैया यह शीर्षक सार्थक हुआ है ऐसा साबित होता है। रुपनारायण सोनकर कहते है,"कमजोर लोगों को चाहिय कि,वे अपने घरों, खेतों खलिहानों के आस पास भटकटैया के नुकिलेदार झाड़िया तैयार करे और उनसे भटकटैया चक्र बनाए यह चक्र आप की जीवन भर रक्षा करेगा आने आली पीढ़ियों के लिए रक्षा कवक बनेगा।"8 ऐसा रुपनारायण सोनकर जी को विश्वास है।

निष्कर्ष

रुपनारायण सोनकर जी की दलित आत्मकथा 'भटकटैया' दलित वर्ग को विद्रोह का बल देकर इस विषम व्यवस्था के खिलाफ डटकर सामना करने की चेतना देती है। जाति-धर्म का भेदभाव यह हमारे भारतीय समाज को लगा कलंक है। जाति व्यवस्था अवैज्ञानिक है। इस अर्थहीन व्यवस्था ने समाज तथा देश की प्रगती को रोक रखा है। यह जातीव्यवस्था दिनों-दिन समाज में कैंसर की तरह फैलकर उग्र रुप धारण कर रही है। हम समान हात -पैर, आँख-कान तथा खून और हृदय के होने के आधार पर एक समान मनुष्य है। यह समानता ही हमारी मूल मनुष्यत्व की पहचान है। इसी वैज्ञानिक सत्य को स्वीकारना ही हमारा सच्चा मनुष्य धर्म है। आज इस

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(VIII)| January- 2026

आधारहीन जाति-पाति की व्यवस्था को त्यागकर एक दूसरे के हाथ में हाथ डालकर समानता के आधारपर मानवतापूर्ण खुशहाल जीवन जीना ही बुद्धिमानी है।

संदर्भ

1. मोहनदास नैमिशराय, 'हिंदी दलित साहित्य का इतिहास',स्वराज प्रकाशन, दिल्ली प्र. सं.सन 2023 पृ. 340
2. रुपनारायण सोनकर,'भटकटैया',काव्या पब्लिकेशन्स,भोपाल,प्र.सं.सन 2024 पृ. 07
3. संपा. प्रदीप गायकवाड,'भारताचे संविधान',दीक्षाभूमी संदेश, समता प्रकाशन, नागपुर,बारहवा.सं.सन 2008 पृ. 209
4. रुपनारायण सोनकर,'भटकटैया',काव्या पब्लिकेशन्स,भोपाल,प्र.सं.सन 2024 पृ. 14-15
5. रुपनारायण सोनकर,'भटकटैया',काव्या पब्लिकेशन्स,भोपाल,प्र.सं.सन 2024 पृ. 33
6. रुपनारायण सोनकर,'भटकटैया',काव्या पब्लिकेशन्स,भोपाल,प्र.सं.सन 2024 पृ. 05
7. रुपनारायण सोनकर,'भटकटैया',काव्या पब्लिकेशन्स,भोपाल,प्र.सं.सन 2024 पृ. 149
8. रुपनारायण सोनकर,'भटकटैया',काव्या पब्लिकेशन्स,भोपाल,प्र.सं.सन 2024 पृ. 150

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(VIII)| January- 2026

Original Article

पोशिंदा काव्यसंग्रहातील कृषी जीवनदर्शन

प्रा. श्रीकांत प्रल्हाद बोधे
मराठी विभाग, सरदार बाबासाहेब माने महाविद्यालय, रहिमतपूर ता. कोरेगाव जि. सातारा,महाराष्ट्र
Email: bodhe68@gmail.com

Manuscript ID:
JRD -2026-180127
ISSN: 2230-9578
Volume 18
Issue 1(VIII)
Pp 107-110
January 2026

सारांश

'पोशिंदा' हा प्रा. नंदकुमार शेडगे यांचा काव्यसंग्रह मराठी ग्रामीण कवितेतील एक महत्त्वपूर्ण आणि अनुभवसंपन्न आविष्कार आहे. या काव्यसंग्रहातून शेतकरी, शेती, माती आणि निसर्ग यांच्यातील अतूट नाते प्रभावीपणे व्यक्त झाले आहे. शेतकरी हा जगाचा अन्नदाता असूनही त्याचे जीवन बारामाही कष्ट, दुष्काळ, निसर्गावरचे अवलंबित्व आणि आर्थिक अन्याय यांनी ग्रासलेले आहे, ही वास्तवता कवीने संयत व संवेदनशील शब्दांत मांडली आहे. कवितांमधून मातीशी असलेली निष्ठा, श्रमसंस्कृती, देवत्वाची भावना, तसेच वडिलांच्या कष्टांविषयीचा आदर प्रकर्षाने जाणवतो. 'पंढरी', 'आस', 'बाप', 'वसा', 'बारोमास' यांसारख्या कवितांतून शेतकऱ्याचे भावविश्व, त्याची श्रद्धा, वेदना आणि सहनशीलता व्यक्त झाली आहे. नव्या तंत्रज्ञानामुळे बदलत चाललेल्या ग्रामीण जीवनाची खंतही कवीच्या कवितांतून व्यक्त होते. ग्रामीण बोलीभाषेचा प्रभावी वापर, साधी-सोपी पण आशयगर्भ मांडणी आणि शेणामातीचा गंध लाभलेली भाषा ही या काव्यसंग्रहाची प्रमुख वैशिष्ट्ये आहेत. एकूणच 'पोशिंदा' हा काव्यसंग्रह शेतकऱ्यांच्या जीवनसंघर्षाचे वास्तववादी, प्रामाणिक आणि संवेदनशील चित्रण करणारा असून मराठी ग्रामीण साहित्याला समृद्ध करणारा ठरतो.

कीवर्ड्स: *ग्रामीण साहित्य, मराठी कविता, पोशिंदा काव्यसंग्रह, नंदकुमार शेडगे, कृषी जीवन, शेतकरी, शेती संस्कृती, मातीशी नाते, श्रमसंस्कृती, ग्रामीण बोलीभाषा, निसर्ग आणि शेती*

Submitted: 13 Dec. 2025
Revised: 23 Dec. 2025
Accepted: 13 Jan.2026
Published: 31 Jan. 2026

प्रास्ताविक

मराठी साहित्यामध्ये १९६० नंतर विविध प्रवाह निर्माण झाले. यामध्ये विशेषतः ग्रामीण साहित्य, दलित साहित्य , आदिवासी साहित्य आणि स्त्रीवादी साहित्य या प्रवाहांचा आपणास आवर्जून उल्लेख करावा लागतो. ग्रामीण साहित्य म्हटले की ग्रामजीवन आपल्यापुढे उभे राहते. तेथील माणसं, संस्कृती, चालीरीती , परंपरा, बारा बलुते आलुतेदार, नातेसंबंध, निसर्ग निसर्गावर आधारित शेती, पशुपक्षी, भाषाशैली या घटकांबरोबरच शेतीमातीत काबाडकष्ट करणारा शेतकरी ग्रामीण जीवनाचा केंद्रबिंदू असतो.

ग्रामीण साहित्य म्हणजे काय.?

ग्रामीण या शब्दाचा संबंध 'ग्रामाशी' जोडला गेला आहे. सामान्यतः नागरी वस्तीपासून हा भाग दूर असतो. येथील संपूर्ण व्यवस्था गावगाडयावर अवलंबून असते. गाव खेड्यापाड्यात कृषिकेंद्रित जीवन पहावयास मिळते आपला भारत कृषिप्रधान देश आहे. शेती हा येथील मुख्य व्यवसाय आहे. शेतक-यांचे जीवन बारा महिने निसर्गावर अवलंबून असते. म्हणून तो निसर्गालाच देव मानतो. त्याची मनोभावे पूजा करतो. निसर्ग हा त्यांच्या जीवनाचा अविभाज्य भागच असतो. शेतकरी आणि शेती हे नातं पिढ्या आणि पिढ्यांचे आहे. तो रानात काबाडकष्ट करतो, राबतो ,घाम गाळतो.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
श्रीकांत प्रल्हाद बोधे, मराठी विभाग, सरदार बाबासाहेब माने महाविद्यालय, रहिमतपूर ता. कोरेगाव जि. सातारा, महाराष्ट्र.

How to cite this article:
बोधे, श्रीकांत. प्रल्हाद. (2026). पोशिंदा काव्यसंग्रहातील कृषी जीवनदर्शन. Journal of Research and Development, 18(1(VIII)), 107–110. https://doi.org/10.5281/zenodo.18741338

Quick Response Code:
Website:
https://jrdrvb.org/
DOI:
10.5281/zenodo.18741338

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(VIII)| January- 2026

पीक पिकवतो त्याच्या कष्टातून जग चालते. म्हणून तो जगाचा अन्नदाता, पोशिंदा मानला जातो. ग्रामीण भागातील कृषिप्रधान संस्कृती ही ग्रामीण साहित्याचा केंद्रबिंदू मानली जाते. त्यामुळे त्याला विशेष महत्त्व आहे. मराठी ग्रामीण कवितेची पार्श्वभूमी पाहताना कवी भा. रा. तांबे, कवी गिरीश, कवी यशवंत , कवी चंद्रशेखर यांच्या कवितांचा उल्लेख करावा लागतो. त्यांच्या कवितेत शेती, शेतकरी व ग्रामीण जीवन आले आहे ही जमेची बाजू असली तरी प्रत्यक्ष अनुभव नसल्याने या कविता वरवरच्या वाटतात. पुढे ग. ल. ठोकळ यांच्या कवितांतून ग्रामीण जाणीवा व्यक्त झालेल्या दिसतात, बहिणाबाई, चौधरी, आनंद यादव , ना. धों महानोर, विठ्ठल वाघ, इंद्रजित भालेराव, नारायण सुमंत यासारख्या अनेक कवींनी अनुभवांशी प्रामाणिक राहत ग्रामीण काव्यविश्व समृध्द केल्याचे पहावयास मिळते.

आपल्या अनुभवांशी व काळया मातीशी एकनिष्ठ राहत प्रवास करणारे नवकवी म्हणजे प्रा. नंदकुमार शेडगे हे होत. समस्त शेतक-यांची व्यथा वेदना संयमी शब्दात मांडणारा त्यांचा 'पोशिंदा' हा काव्यसंग्रह २०१६ साली प्रकाशित झाला. 'पोशिंदा' म्हणजे जगाला जगवणारा शेतकरी. शेतकरी पार्श्वभूमी असलेल्या कुटुंबात जन्मलेला हा कवी आहे, त्यांना शेतकऱ्यांच्या वास्तव प्रश्नांची जाणीव आहे. त्यामुळे त्यांच्या एकूण व्यक्तिमत्त्वावर शेती संस्कृतीचा प्रभाव जाणवतो. या कवितांतून त्यांचे जगणं, भोगणं व्यक्त होते.

त्यांच्या 'पोशिंदा' या काव्यसंग्रहाच्या रुपाने मराठी काव्यविश्वात एक दमदार , अनुभवसंपन्न व नव्या जाणीवांची भर पडली यात शंका नाही. शेती, शेतकरी, मातीशी नातं, त्यांचे बारामाही कष्टप्रद जीवन, दुष्काळामुळे होणारी हानी, त्यांच्या मनाची भावावस्था, यातना कवीनं वास्तवपणे शब्दबद्ध केल्यात. यामुळे ग्रामीण जीवन पुन्हा नव्याने साहित्यात आवतरले आहे, याची प्रचीती येते. आणि पाठोपाठ 'जाणीव' नावाचा कथासंग्रह प्रसिद्ध झाला. समीक्षा क्षेत्रात नव्या दमाने पाऊल टाकत त्यांनी "निवडक साहित्य शोध आणि बोध' या अभ्यासपूर्ण ग्रंथाचे लेखन करीत समीक्षेचे क्षेत्र विस्तारले आहे.

'पोशिंदा' काव्यसंग्रहाच्या प्रस्तावनेत प्रा. व. बा. बोधे म्हणतात "राबत्या हाडाचा हा कवी. कवितेवर प्रेम करणारा. गोड आवाजात कविता गाणारा. त्यांची कविता वाचण्यापेक्षा त्यांच्या तोंडातून ऐकावी. श्रावणी रिमझिम बरसल्यासारखे वाटते. दुष्काळाने हैराण झालेल्या जमिनी जशा आत बाहेर भेगाळतात तशी त्यांची कविता सोसल्या भोगल्या मनाचा उद्रेक घेऊन येते. उभा जन्य मातीत राबणाऱ्या आई-वडिलांचा कष्टाने विव्हळ होते." १

'पोशिंदा' मधील त्यांची कविता कधी संत सावता माळी यांच्या अभंगातील आशयाशी तर कधी ग्रामीण साहित्यिक आनंद यादव यांच्या कवितेशी नातं सांगणारी आहे, असे मला नमूद करावेसे वाटते. 'पंढरी' या कवितेत ते म्हणतात

"शेत माझं पंढरी I तिचा मी वारकरी II
विहिरीतले पाणी I मज चंद्रभागा समान II
बहरले बांध तरुणी I तेचि माझे विठ्ठल - रुक्मिणी II
शेता डोलणारे पीक I सखा माझा पांडुरंग II"
पाणी वाहे पाटा खळखळ I विणा - चिपळीसंगे बोले टाळ II

या कवितेतून मातीवरची निष्ठा , प्रेम दिसून येते. कष्ट करीत , डोलत्या पीकामध्ये पांडुरंग पाहणारा कष्टाळू शेतकरी समोर उभा राहतो. सावता माळी यांच्या मळयातील पंढरी या कवितेत पुन्हा अवतरलेली दिसते.

डॉ. रणधीर शिंदे ' पोशिंदा ' काव्यसंग्रहात अभिप्राय नोंदविताना म्हणतात " शेतकऱ्यांच्या भावविश्वाचा एक महत्त्वाचा भाग म्हणजे त्याचे भावविश्व ज्या संस्कृती परंपरेने घडवविले त्याविषयीच्या श्रद्धाभाव त्यांच्या मनात वसत असतो. आपल्या कामात , कष्टात ईश्वरीरुपे पाहण्याची वृत्ती शेतकऱ्यात असते. कांदामुळा भाजी भाकरी अवघी विठाई माझी या कर्मपरंपरेशी भारतीय मनाचा मोठा भाग व्यापलेला आहे. शेडगे यांच्या कवितेत या शेतीश्रमानंदात विठ्ठलरुपीची साक्षात्काराची भेटरुपे आहेत. शेत माझे पंढरी तिचा मी वारकरी हा लोकधर्म तीमधून प्रकट झाला आहे" २

'कविता' नावाच्या आत्मनिष्ठ कवितेत ते मातीशी एकनिष्ठपणाची भावना व्यक्त करताना स्वतः कवी म्हणतो, ज्या मातीत बाप राबला त्या मातीशी कवीचे घट्ट नाते आहे. हा ऋणानुबंध कवी शब्दातून व्यक्त करतो.

"कवितेला माझ्या शेणामातीचा वास
कविता माझा श्वास
कविता माझ्या जीवनाचा ध्यास"

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(VIII)| January- 2026

"माझी कविता ही खूप साधी, सरळ, तरल मनाला भिडणारी आहे. ती विशेषता ग्रामीण भागातील माणसाशी खूप एकरूप होणारी आहे. तिला शेतामातीचा गंध आहे. तिचा जन्मच मुळात श्रमाधामातून झालेला आहे." ३

तर 'आस' ही कविता काळया मातीत कष्ट करणा-या बळीराजाच्या व्यथा वेदनेला मुखर करणारी आहे. कधी वरुणराजा रुसतो. दुष्काळ पडतो तेव्हा शेतकरी अस्वस्थ होतो. तो मोकळ्या ढगाकडे हतबल होत आर्जव करतो,

"करुणा करा वरुण देवा, द्या दान सजीवा
जन्मोजन्मी तयाची रिकामी झोळी
सालोंसाल कष्ट भाळी दरिद्री त्याची झोळी
आतुरली माती काळी निशीदिन डोळा आभाळी"

पाऊस पडावा. नदी, तळी, तलाव, ओढे भरुन वहावेत. ओसाड, कुरुप सृष्टी हिरवीगार व्हावी , शेते पिकावीत. कुणब्यांच्या खळयात सोनं पिकावं, अशी माफक अपेक्षा कवी व्यक्त करीत वरुणराजाच्या वेळेवर येण्यासाठी आवाहन करतो. शेतकरी जीवन लहरी निसर्गावर अवलंबून असते असे कवी सांगून जातो.

कवीचे वडील जातीवंत शेतकरी. शेती हा त्यांचा जीव की प्राण. आपल्या मुलांप्रमाणेच ते काळया मातीवर प्रेम करतात, दिवसभर राबतात. नांगर हाकतात. घामाचे शिंपण करुन शेतीचे संरक्षण करतात. म्हणून ते 'बाप' या कवितेत लिहितात

"लेकापरास मातीवर त्याची अपार माया
मातीसाठी निशीदिनी, झिजवली त्याने काया"

मातीसाठी आयुष्यभर कष्ट करणारा, राब राबणारा शेतकरी बाप हा खरा विश्वाचा पोशिंदा असतो. म्हणून त्याच्या कष्टाची किंमत जगातील कोणत्याही व्यक्तीशी करता येत नाही.

आपल्या वडीलांच्या कष्टाची जाणीव कवीला आहे. सा-या घराचा आधार तोच आहे. असा हा भोळा, भाबडा बाप मातीला देव मानतो. मातीसाठी जगतो. 'वसा' कविता यादृष्टीने महत्वाची वाटते.

"देव त्यानं मातीत पाहिला । जन्म त्यानं मातीस वाहिला ॥
मातीच तयाचा देव झाला । अभिषेक तयानं घामाचा केला ॥"

पण एवढं करुनही , उन्हातानात तळूनही दुनियेच्या बाजारात त्याच्या कष्टाला न्याय मिळत नाही. पिकाला योग्य भाव मिळत नाही. ही समग्र भारतीय शेतक-यांची शोकांतिका आहे.

'बारोमास' कवितेत बारा महिने शेतात राबणारा कवीला आपला बाप दिसतो. ही कविता एका शेतक-याच्या मुलाच्या बापाची राहत नाही तर समस्त भारतीय शेतक-यांच्या कष्टाची प्रतिनिधीक कविता बनते.

"शेत फुलवण्यात आयुष्य । तयाचे सरले ॥
बारा मास राबून । हाती तया काय ऊरे ॥
नांगरणी कुळवणी । करण्यात जन्म तयाचा सरे ॥
काढणी , मोडणीचे घाव हाती उरे ॥"

शेतकरी म्हटले की शेती आलीच. बैलजोडी,औत, नांगर, पाबर, कोळपं, मोट, नाडा, दोर, ही त्याची आवजारे असतात. या अवजारावरच तो जमीन कसतो. पसाभर पेरुन धान्याच्या राशी उभ्या करतो. या आवजारांचे वर्णन कवीने 'कुणबियाची जात ' या कवितेत केले आहे. पेरलेलं पीक भरात येतं तेव्हा शेतक-याचा घोर वाढतो. तो अस्वस्थ होतो. पण पक्षी, मुकी जनावरे हे निसर्गाचेच घटक आहेत याचे भान शेतक-याला असते. म्हणून कवी म्हणतो

"थवे भिरकले पाखरांचे रानात
दिली पाखरांनी पाखरास हाक
कणसावर बसले पाखरांचे झाक
टिपला दाना कणसातला
पाखरांनी हरवून भान
कुणब्या आधीच असतो
त्या मुक्या जीवांचाच मान"

प्रा. संतोष बोंगळे म्हणतात "थेट कृषी जीवनाला भिडणारी , समाज परिवर्तनाची आस असलेली आणि कृषी संस्कृती जोपासणारी ही कविता वाचकांना संवेदनशील बनवते" ४

नव्या तंत्रज्ञानाचा शेतीवरील परिणाम : २० शतकाच्या उत्तरार्धात सर्व क्षेत्राबरोबरच कृषी क्षेत्राही आमुलाग्र बदल झाला. नवी यंत्रे तंत्रे निर्माण झाली. यामुळे मानवी जीवन सुखकर झाले असले तरी या यंत्रयुगाने मानवी जीवन उध्वस्त केले ही वस्तुस्थिती डॉ आनंद यादव यांनी 'गोतावळा' कादंबरीत मांडली आहे. नारबासारखा शेतगडी त्याचे महत्त्व येथे संपलेले दिसते. ही यंत्रयुगाची सुरुवात होती. पण गेल्या तीस चाळीस वर्षांत प्रचंड बदल झालेले दिसतात. नव्या तंत्रज्ञानाचा वापर करीत आता प्रत्येक गोष्टीसाठी यंत्रे तयार झाली आहेत. बैलं ,मोट, नाडा, दोर , दावणीची बैलं दिसेनाशी झाली आहेत. भावाभावात वैर होऊन जमिनीचे तुकडे पडले आहेत. सारी कुटुंब व्यवस्थाच मोडकळीस आली आहे. त्यामुळे जुनं मोडून जात आहे. याची सल कवीच्या काळजाला टोचते आहे. ही वेदना कवीला क्षणाक्षणाला अस्वस्थ करते. कवी म्हणतो

"आधुनिक यंत्र वावरत आलं
दिसाभराचं काम तासावर आलं
मोट चाडंनळं, सांधी कोप-यास पडलं
मळणी, कापणीस हार्वेस्टर आलं"
या नव्या यंत्र, तंत्रज्ञानाचा उदय झाला.

असे बदलत्या खेडयाचे चित्रण या कवितेत आलेले दिसते.

भाषाशैली : कोणताही कवी, साहित्यिक शब्दांच्या , भाषेच्या माध्यमातून अभिव्यक्त होत असतो. प्रा. शेडगे यांची ग्रामीण बोलीभाषा हीच या काव्यसंग्रहाची शक्ती आहे. शेतकरी जीवन शब्दबद्ध करीत असताना ते संयम बाळगतात. त्यांचे दुःख सहजपणे रेखाटतात. याचबरोबर कुणबी, मिरग, धान, पाखरं, भेगाळलेलं रान, धनी , शिवार, दाना, कणींग, गुरं, मोट, नाडा असे अस्सल ग्रामीण शब्द कवितेचे शक्तीस्थान बनते.

एकूणच त्यांच्या कवितेबाबत प्रा. संतोष बोंगळे म्हणतात " अगदी साध्या शब्दातील ही कविता तरल मनाला भिडते, ग्रामीण माणसाच्या मनात घर करते , या संग्रहातील कवितांना शेणा मातीचा वास आल्याशिवाय राहत नाही यातच कवीची श्रेष्ठपण आहे." ५

निष्कर्ष

भारतीय कृषी व्यवस्थेचा केंद्रबिंदू शेतकरीच आहे. तो मातीला देव मानत शेतात राबतो. बारामाही काबाडकष्ट करुनही त्याच्या परिस्थितीत फारसा फरक पडलेला दिसत नाही. तो सहनशील आहे . कवी या काव्यसंग्रहात शेतक-यांचे दुःख कोणताही आक्रोश न करता संयमी भाषेत व्यक्त करताना दिसतो.

संदर्भ

1. प्रा. नंदकुमार शिवाजी शेडगे, 'पोशिंदा' , (प्रस्तावना - प्रा. व. बा. बोधे) अक्षरा पब्लिकेशन, सातारा. प्रथमावृत्ती १७ डिसेंबर २०१६. पृ. ४
2. प्रा. नंदकुमार शिवाजी शेडगे, 'पोशिंदा' , ('पोशिदा' विषयी थोडं मनातलं.. - डॉ. रणधीर शिंदे) अक्षरा पब्लिकेशन, सातारा. प्रथमावृत्ती १७ डिसेंबर २०१६. पृ. १२,१३
3. प्रा. नंदकुमार शिवाजी शेडगे, 'पोशिंदा' , मनोगत,अक्षरा पब्लिकेशन, सातारा. प्रथमावृत्ती १७ डिसेंबर २०१६.
4. ४ प्रा. संतोष बोंगळे, लेख- ' दै. ग्रामोदार', सातारा दि. २१ सप्टेंबर २०१८
5. प्रा. संतोष बोंगळे, लेख - 'दै. ग्रामोदार' सातारा दि. २१ सप्टेंबर २०१८

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(VIII)| January- 2026

Original Article

भूगोल शिक्षणात बहुदिश विचाराचे स्थान

मनिषा पाटील[1], डॉ. मीना आहेर[2]
[1]संशोधन अभ्यासक, SNDTविद्यापीठ, पुणे
[2]संशोधन मार्गदर्शक, प्राचार्या जय गणेश शिक्षणशास्त्र महाविद्यालय, पुणे
Email: kedarpatil0864@gmail.com

Manuscript ID:
JRD -2026-180128
ISSN: 2230-9578
Volume 18
Issue 1(VIII)
Pp 111-113
January 2026
Submitted: 13 Dec. 2025
Revised: 23 Dec. 2025
Accepted: 13 Jan.2026
Published: 31 Jan. 2026

सारांश

भूगोल शिक्षणात बहुदिश विचार (Divergent Thinking) याचे महत्त्व स्पष्ट केले आहे. बहुदिश विचार म्हणजे एखाद्या समस्या किंवा विषयाकडे एकाच उत्तरापुरते मर्यादित न राहता विविध पर्याय, दृष्टिकोन व शक्यता यांचा विचार करण्याची प्रक्रिया होय. आधुनिक, बदलत्या आणि जटिल जगात सर्जनशीलता, नाविन्य, लवचिक निर्णयक्षमता व समस्या-निराकरणासाठी ही विचारपद्धती अत्यंत आवश्यक आहे. भूगोल विषय हा भौतिक, मानवी, सामाजिक, आर्थिक व पर्यावरणीय घटकांचा समन्वय साधणारा असल्याने त्याच्या अध्ययनात बहुदिश विचाराला विशेष स्थान आहे. भौगोलिक माहिती, नकाशे, सांख्यिकीय आकडे, GIS यांचा वापर करून विविध घटकांमधील परस्परसंबंध समजून घेणे, स्थानिक ते जागतिक पातळीवरील समस्या (हवामान बदल, शहरीकरण, संसाधन व्यवस्थापन, लोकसंख्या वाढ इ.) यांचे विश्लेषण करणे बहुदिश विचारामुळे शक्य होते. या प्रक्रियेमुळे विद्यार्थ्यांमध्ये सर्जनशीलता, विश्लेषणात्मक व समालोचनात्मक विचार, संशोधनवृत्ती, आत्मविश्वास आणि निर्णयक्षमता विकसित होते. भूगोल शिक्षण केवळ सैद्धांतिक न राहता व्यावहारिक व जीवनोपयोगी बनते. म्हणूनच भूगोल शिक्षणात बहुदिश विचार ही एक आवश्यक आणि मूलभूत संकल्पना ठरते, जी मानव-पर्यावरण संबंधांचे समग्र आकलन घडवून आणते.

कीवर्ड: *बहुदिश विचार प्रक्रिया, भूगोल शिक्षण, सर्जनशीलता, नाविन्य, समस्या निराकरण, निर्णयक्षमता, मानव-पर्यावरण संबंध, भौतिक भूगोल, मानवी भूगोल, पर्यावरणीय अध्ययन, GIS, नकाशा विश्लेषण, समग्र दृष्टिकोन*

प्रस्तावना

बहुदिश विचार प्रक्रिया (Divergent Thinking) म्हणजेच एखाद्या समस्येची किंवा विषयाची उकल करताना, केवळ एकाच मार्गाने विचार न करता, विविध पर्याय, मार्ग, दृष्टिकोन किंवा शक्यता शोधण्याची प्रक्रिया. सध्याच्या बदलत्या व जटिल जगात नाविन्य, सर्जनशीलता, नाविन्यपूर्ण उपाय व निर्णय घेण्याची क्षमता अत्यंत महत्त्वाची झाली आहे. या सर्वांचा पाया म्हणजे बहुदिश विचार प्रक्रिया ही प्रक्रिया व्यक्तीला समस्ये कडे किंवा प्रश्नांकडे वेगवेगळ्या बाजूंनी, अनेक दृष्टीकोनातून संकल्पनांची विविधता वापरून विचार करता येतो. बहुदिश विचारांच्या साह्याने व्यक्ती फक्त निश्चित किंवा पारंपारिक उत्तरांवर न थांबता, विविध पर्याय, नवीन कल्पना, सृजनशील उपाय शोधू शकतो.

बहुदिश विचार प्रक्रिया नाविन्य, कल्पकता आणि सृजनशीलता या गुणांची वाढ करते. समस्यांचे नवनवीन मार्गांनी, विविध दृष्टिकोनातून विश्लेषण करते. निर्णय प्रक्रियेत अधिक लवचिकता व विविधतेचा समावेश करते. प्रत्येक व्यक्तीच्या वैयक्तिक अनुभव व ज्ञानाचा वापर करून विचारांची व्याप्ती वाढवते.

Quick Response Code:

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
मनिषा पाटील, संशोधन अभ्यासक, एसएंडटी विद्यापीठ, पुणे.

Website: https://jrdrvb.org/
DOI: 10.5281/zenodo.18741433
OPEN ACCESS

How to cite this article:
पाटील, मनिषा. (2026). भूगोल शिक्षणात बहुदिश विचाराचे स्थान. Journal of Research and Development, 18(1(VIII)), 111–113. https://doi.org/10.5281/zenodo.18741433

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(VIII)| January- 2026

विद्यार्थ्यात आणि व्यावसायिकांत सर्जनशील विचारांची सवय निर्माण करते. म्हणूनच बहुदिश विचार प्रक्रिया ही केवळ शैक्षणिकच नव्हे, तर व्यावसायिक, सामाजिक निर्णय प्रक्रियेसाठी ही अत्यंत उपयुक्त ठरते.

बहुदिश विचार प्रक्रियेचे महत्त्व खालील प्रमाणे स्पष्ट करतात येते:

सर्जनशीलता आणि नाविन्य वृद्धिगत होते

बहुदिश विचारांमुळे व्यक्ती समस्येचे अनेक पैलू, मार्ग किंवा उपाय शोधू शकतो, जे कल्पकता आणि नाविन्य निर्माण करतात. समस्यांचे विविध पर्यायांतून समाधान एका समस्येचे अनेक शक्य तोडगे सुचतात. त्यामुळे वेगवेगळया पर्यायांची तुलना करून सर्वोत्तम निर्णय घेता येतो. स्वयंप्रेरणा व आत्मविश्वास वाढतो व्यक्तींच्या विचारांची व्याप्ती वाढल्याने तो अधिक आत्मनिर्भर व निश्चित निर्णय घेणारा बनतो.

निर्णयक्षमता आणि समायोजन

बदलत्या परिस्थितीत किंवा अडचणीत वेगवेगळया बाजूंनी विचार केल्याने निर्णय घेण्याची लवचिकता व कौशल्य वाढते.

शिकण्याची सुलभता

बहुदिश विचार प्रक्रियेमुळे विद्यार्थ्यांचा सर्वांगीण विकास साधता येतो; प्रत्येकाची वेगळी जाणीव, शैली, क्षमता यांचा विचार करणारे अधिगम शक्य होते.

मानसिक विकास आणि सकारात्मक दृष्टिकोन

अनेक पर्याय विचारण्यातून खुले मन, सहिष्णुता, सहकार्य, उत्तम संवाद कौशल्य तसेच जीवनातील समस्यांवर सकारात्मक दृष्टी तयार होते.

वैज्ञानिक सामाजिक आणि व्यावसायिक निर्णयांसाठी महत्त्वाची

हा विचार पद्धतीने जीवनातील निर्णय वैज्ञानिक, तर्कशुद्ध व समाजोपयोगी घेता येतात. एकंदरीत बहुदिश विचार प्रक्रियेमुळे व्यक्ती समस्येकडे वेगवेगळया दृष्टिकोनातून पाहतो, अनेक पर्याय मिळतो, परीक्षित व नाविन्यपूर्ण निर्णय घेण्यास समर्थ होतो. हे आधुनिक शिक्षण, उद्योगजगत आणि दैनंदिन जीवनासाठी अत्यंत आवश्यक कौशल्य आहे.

बहुदिश विचार प्रक्रियेची भूगोल विषयांमध्ये गरज

बहुदिश विचार प्रक्रियेची भूगोल विषयांमध्ये महत्त्वाची गरज आहे. कारण भूगोल हा विषय स्थानिक, प्रादेशिक, राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय पातळीवर विविध घटक, घटकांमधील परस्पर संबंध आणि परिणाम यांचा अभ्यास करतो, भूगोलाचा अभ्यास करताना फक्त भौगोलिक माहिती गोळा करणे पुरेसे नसून ती माहिती विविध दृष्टिकोनातून, विज्ञान, समाजशास्त्र, अर्थव्यवस्था, पर्यावरण, संस्कृती, नीती इत्यादीच्या संदर्भात आकलन करणे आवश्यक असते, याला बहुदिश विचार प्रक्रिया असे म्हणतात. भूगोल विषयांमध्ये बहुदिश विचार प्रक्रियेची गरज खालील प्रमाणे आहे.

भौगोलिक माहिती आणि नकाशे विविध अंगाने विश्लेषण करणे, जसे की पर्यावरणीय घटक, मानववंशशास्त्र, आर्थिक क्षेत्र, सामाजिक घटक, वाहतूक, नियोजन व शहरीकरण इत्यादी. भूगोलिक प्रक्रियांचा सखोल अभ्यास करून विविध घटकांमधून परस्पर संबंध समजून घेणे. निसर्ग व मानवाच्या परस्परांवर परिणाम करणाऱ्या समस्यांची ओळख पटवून त्यांना सखोलपणे समजून समाधान शोधणे. स्थानिक व जागतिक स्तरावर घडणाऱ्या घटना, जसे की हवामान बदल, संसाधनांचे व्यवस्थापन, पर्यावरणीय संकट, लोकसंख्येचा विस्तार यांच्याशी संबंधित विविध दृष्टीकोनांचे अवलोकन. नकाशे व सांख्यिकीय आकडे यांचा वापर करून अध्ययन अधिक वैज्ञानिक व तंत्रज्ञानावर आधारित करणे. क्षेत्रीय विकास, लोकसंख्येचे वितरण, वाहतूक व आर्थिक क्रियाकलाप यांचे सखोल विश्लेषण करणे. नियोजन आणि धोरण ठरवण्यासाठी बहुविध माहितीचा समन्वय साधणे. या कारणांमुळे भूगोल विषयात / शिक्षणात बहुदिश विचार प्रक्रिया करून विद्यार्थ्यांना केवळ माहिती नव्हे तर तिचा उपयुक्त वापर कसा करता येईल हे शिकवणे गरजेचे असते. या कारणांमुळे भूगोल शिक्षणात बहुदिश विचार प्रक्रिया करून विद्यार्थ्यांना केवळ माहिती नव्हे तर तिचा उपयुक्त वापर कसा करता येईल हे शिकवणे गरजेचे असते. त्यामुळे त्यांनी सखोल, विस्तृत आणि समग्र दृष्टिकोनातून भूगोल विषयाचा अभ्यास करावा लागतो.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(VIII)| January- 2026

हा प्रकार Geography मध्ये ज्ञानाच्या विविध अंगांचा समावेश करतो आणि मानव व पर्यावरणाच्या संबंधांचा गुंतागुंतीचा विश्लेषण करण्यास मदत करतो. यामुळे प्रत्यक्ष आयुष्याशी संबंधित समस्या लक्षात घेऊन अभ्यास करता येतो आणि त्यावर उपाययोजना करता येते. अशी समग्र विचार प्रक्रिया भूगोल विषयाचे मुख्य वैशिष्ट्य आहे. ही माहिती बहुदिश विचार प्रक्रियेची गरज समजण्यास उपयुक्त ठरते. अधिक सखोल आणि तांत्रिक माहिती हवी असल्यास जीआयएस (GIS) आणि नकाशांच्या वापराबाबत माहिती देखील यामध्ये येते जो भूगोल शाखेतील बहुविध माहिती एकत्र करून विश्लेषणासाठी वापरला जातो.

भूगोल शिक्षणात बहुदिश विचारांची भूमिका

भूगोल शिक्षणात बहुदिश विचारांची भूमिका अत्यंत महत्त्वाची आहे. भूगोल हा विषय सातत्याने वेगवेगळया वैज्ञानिक, सामाजिक, सांस्कृतिक आणि पर्यावरणीय घटकांना समजून घेण्याचा प्रयत्न करतो. त्यामुळे भूगोलाच्या अध्यापनात विविध दृष्टिकोनातून विचार करणे गरजेचे ठरते. यामुळे विद्यार्थ्यांना केवळ स्थानिक माहितीच नव्हे तर जागतिक संदर्भातील भौगोलिक घटना, परस्परसंवाद आणि त्यांचे परिणाम समजून घेता येतात.

बहुदिश विचारांची भूमिका

भूगोल हा विज्ञानाचा व सामाजिक विज्ञानाचा समावेश असलेला विषय असल्याने त्याच्या अध्ययनात भौतिक भूगोल, मानवी भूगोल, पर्यावरणीय भूगोल, आर्थिक भूगोल, सांस्कृतिक भूगोल यासारख्या उपशाखांचा विचार केला जातो. बहुदिश विचारांमुळे विद्यार्थ्यांना विविध प्रकारच्या भूगोलिक संकल्पना, स्थानिक तसेच जागतिक पातळीवरील समस्या, पर्यावरणीय बदल, मानव आणि निसर्ग यांचा परस्पर संबंध यांचा सखोल अभ्यास करता येतो. यातून लोकेशन (स्थानिक) ज्ञानाबरोबरच पर्यावरणीय, सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय बाबींचा विचार करून जागतिक संदर्भात प्रश्न पाहण्याची क्षमता विकसित होते. बहुविध विषयांचा समन्वय करून भूगोल शिकवल्याने विद्यार्थी समस्या सोडवण्यासाठी नव्या दृष्टिकोनातून विचार करू शकतात. उदाहरणार्थ, पर्यावरणीय संकट, शहरीकरण, संसाधन व्यवस्थापन, लोकसंख्या वाढ याबाबतीत. या प्रक्रियेमुळे विद्यार्थ्यांचे विश्लेषणात्मक कौशल्य, समालोचनात्मक विचार, संशोधनात्मक वृत्ती वाढते. बहुदिश विचार मूलतः भूगोलशास्त्राच्या विविध परंपरांमध्ये (जसे की स्थानिक, प्रादेशिक, मानव पर्यावरण अन्तःक्रिया, पृथ्वी विज्ञान) समाकलित स्वरूपाचा अभ्यास करण्यास प्रोत्साहन देतो. त्यामुळे भूगोलाचा अभ्यास केवळ नकाशा व स्थानांच्या स्वरूपा पुरता मर्यादित न राहता सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक आणि पर्यावरणीय गुंतागुंतीची समज वाढवतो.

सारांशत

भूगोल शिक्षणात बहुदिश विचाराचे स्थान आवश्यक आहे. कारण हे विचार विद्यार्थ्यांना आधुनिक भूगोलशास्त्राच्या सर्वांगीण ज्ञानात पारंगत करतात आणि त्यांना जागतिक संदर्भात विचार करण्यास प्रबोधन करतात. त्यामुळे ते भूगोलाचे ज्ञान केवळ सैद्धांतिक नव्हे तर व्यावहारिक स्वरूपात मिळवू शकतात, ज्याचा वापर वास्तविक जीवनातील निर्णय प्रक्रियेत होऊ शकतो. ही भूमिकाच भूगोल विषयाला एक समग्र ज्ञान प्रधान आणि अभ्यास सुलभ विषय बनवते.

संदर्भ

1. जे. पी. गिलफोर्ड (J.P. Guilford): १९६७ मध्ये त्यांनी 'The Nature of Human Intelligence' या ग्रंथात बहुदिश विचार (Divergent Thinking) ही संकल्पना मांडली.
2. एडवर्ड डी बोनो (Edward De Bono): 'Lateral Thinking' (पार्श्विक विचार) ही संकल्पना त्यांनी मांडली, जी बहुदिश विचारांशी संबंधित आहे.
3. NCERT (२००५): 'राष्ट्रीय पाठ्यचर्या आराखडा' (National Curriculum Framework) भूगोलाकडे पाहण्याचा समग्र दृष्टिकोन स्पष्ट करतो.
4. बॅरी आणि चोर्ली (Barry & Chorley, १९७६): 'Atmosphere, Weather and Climate' - हा ग्रंथ हवामान आणि पर्यावरणीय घटकांच्या परस्परसंबंधांचे विश्लेषण करतो.
5. लँड्सबर्ग (Landsberg, १९५६): शहरी हवामान आणि पर्जन्यमानातील बदलांचा अभ्यास.
6. GIS (Geographical Information Systems): नकाशे आणि सांख्यिकीय आकडेवारीच्या वैज्ञानिक विश्लेषणासाठी याचा वापर केला जातो.
7. IPCC रिपोर्ट: हवामान बदलाच्या जागतिक संदर्भातील अभ्यासासाठी.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(VIII)| January- 2026

Original Article

हिंदी सिनेमा में नारी जीवन: एक शोधात्मक अध्ययन

विजय अरविंद चव्हाण[1], वसीम अमीन शेख[2], निलेश सुनील लाड[3], नितीन विलास गायकवाड[4]
[1,2,3,4] बी. ए भाग 3 हिंदी विभाग, सरदार बाबासाहेब माने महाविद्यालय, रहिमतपूरतह - कोरेगाव, जिला - सातारा, महाराष्ट्र
Email: nitingaikwad100000@gmail.com

Manuscript ID:
JRD -2026-180129
ISSN: 2230-9578
Volume 18
Issue 1(VIII)
Pp 114-117
January 2026
Submitted: 13 Dec. 2025
Revised: 23 Dec. 2025
Accepted: 13 Jan.2026
Published: 31 Jan. 2026

सारांश

हिंदी सिनेमा भारतीय समाज का सशक्त सांस्कृतिक माध्यम रहा है। यह न केवल मनोरंजन प्रदान करता है, बल्कि समाज की संरचनाओं, मूल्यों और अंतर्विरोधों को भी प्रतिबिंबित करता है। नारी जीवन का चित्रण हिंदी सिनेमा में समय के साथ निरंतर बदलता रहा है। प्रारंभिक दौर में जहाँ नारी त्याग, सहनशीलता और मर्यादा की मूर्ति के रूप में प्रस्तुत की गई, वहीं आधुनिक सिनेमा में वह आत्मनिर्भर, विद्रोही और निर्णयक्षम रूप में उभरती दिखाई देती है। साहित्य जहाँ शब्दों के माध्यम से यथार्थ को अभिव्यक्त करता है, वहीं सिनेमा उसे दृश्य–श्रव्य रूप देकर जनमानस तक पहुँचाता है। नारी जीवन—उसकी संवेदनाएँ, संघर्ष, भूमिकाएँ और अस्तित्व—इन दोनों माध्यमों में निरंतर उपस्थित रहा है। यह शोधलेख हिंदी साहित्य में स्त्री की विविध छवियों के साथ-साथ हिंदी सिनेमा में उनके चित्रण का तुलनात्मक अध्ययन करता है और बदलते सामाजिक संदर्भों में नारी के प्रतिनिधित्व की पड़ताल करता है। साहित्य और हिंदी सिनेमा दोनों ही भारतीय समाज के सांस्कृतिक प्रतिबिम्ब हैं। सिनेमा समाज का दर्पण माना जाता है और हिंदी सिनेमा भारतीय समाज की सामूहिक चेतना को गहराई से प्रतिबिंबित करता है। भारत जैसे पितृसत्तात्मक समाज में नारी की स्थिति सदैव जटिल रही है। हिंदी फिल्मों में स्त्री का चित्रण केवल एक चरित्र तक सीमित न होकर सामाजिक सोच, नैतिकता और सत्ता-संबंधों का प्रतिनिधित्व करता है।

मुख्य शब्द - *हिंदी सिनेमा, नारी जीवन, स्त्री विमर्श, पितृसत्ता, सशक्तिकरण*

प्रस्तावना

भारतीय सिनेमा के शुरुआती दौर से ही भारतीय समाज में व्याप्त नारी जीवन की समस्याओं और विडम्बनाओं को लेकर फिल्में बनाई गई, जिनमें 'दुनिया ना मानें' (1937), 'अछूत कन्या' (1936) 'आदमी'-(1939), 'देवदास'-(1935), 'इंदिरा एम।ए।' (1934) बाल योगिनी' (1936) प्रमुख रूप से सम्मिलित है। इस तरह की फिल्मों में नारी जीवन से संबंधित जिन समस्याओं को उजागर किया गया उनमें 'बाल विवाह', 'अनमेल विवाह', 'पर्दा प्रथा', 'अशिक्षा' आदि थे। हिंदी सिनेमा में स्वतंत्रता प्राप्ति यानी सन् 1947 के बाद परिवर्तन आया। फिल्मों में व्यावसायिकता बढ़ी और जो विषय सामाजिक होने चाहिए वह गौण हो गए और इससे जुड़े लोगों का ध्येय सिर्फ मुनाफा रह गया। अगर नारी समस्या उभर के भी आती है तो उसमें दाम्पत्य जीवन में देह सुचिता, पतिव्रता नारी, आदर्ष नारी के गुण अधिक दिखाई देते हैं। जहा वह अपने ससुराल वालों के अत्याचार को पूरे धैर्य के साथ सहती है और अपने पति को परमेश्वर समझ पूजा करती है।

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Quick Response Code:
Website:
https://jrdrvb.org/
DOI:
10.5281/zenodo.18741633
OPEN ACCESS

Address for correspondence:
विजय अरविंद चव्हाण, बी. ए भाग 3 हिंदी विभाग, सरदार बाबासाहेब माने महाविद्यालय, रहिमतपूर तह - कोरेगाव, जिला - सातारा, महाराष्ट्र.

How to cite this article:
चव्हाण, विजय. अरविंद., शेख, वसीम. अमीन., लाड, निलेश. सुनील., & गायकवाड, नितीन. विलास. (2026). हिंदी सिनेमा में नारी जीवन: एक शोधात्मक अध्ययन. Journal of Research and Development, 18(1(VIII)), 114–117. https://doi.org/10.5281/zenodo.18741633

इस समय में फिल्मों में पति-पत्नी के संबंधों को दर्शाया गया जिसमें शक की वजह से दोनों में दरारें पैदा हो जाती है और घर तोड़ने का ठिकरा उस पर मढ़ दिया जाता है परन्तु किसी स्थिति का निर्माण कर स्त्रियों को गलत ठहरा, उससें माफी मंगवा, संबंधों को एक कर दिया जाता है। इसके विपरीत 'अनुभव', 'गृह क्लेश', 'दूरिया', 'ये कैसा इन्साफ', 'श्री मान-श्रीमति' जैसे फिल्मों में नारी का नौकरी करना, उसका विदेशी संस्कृति को अपनाना आदि रवैयें को भी दिखाया गया है।

प्रारंभिक हिंदी सिनेमा (1930–1950): त्याग और आदर्श नारी

हिंदी सिनेमा के प्रारंभिक दौर में नारी को मुख्यतः आदर्श भारतीय नारी के रूप में प्रस्तुत किया गया। वह पत्नी, माँ और बेटी के रूप में त्याग, सहनशीलता और नैतिकता की प्रतीक थी। "ऐसे लोगों नें नारी जीवन के हर पक्ष का शोषण किया, उसे ऐसी वस्तु में बदल दिया जिसकी विशेषताओं और कमजोरियों दोनों का व्यावसायिक इस्तेमाल किया जा सके। अगर कभी नारी जीवन की समस्याओं को फिल्मों का विषय बनाया भी गया, तो उसे ऐसे कृत्रिम रूप में प्रस्तुत किया गया कि उससे नारी जीवन की थोड़ी सी जटिलता का भी एहसास नहीं होता था, बल्कि इसके विपरीत सारी समस्या ऐसे समाधान के साथ समाप्त होती थी जिसका न तो तर्क से कोई संबंध होता था, न वास्तविकता से।"1

शुरुआती दौर (1950-1970s)

परंपरागत भूमिकाएँ: भारतीय सिनेमा ने शुरुआत में महिलाओं को माँ, बहन, पत्नी या 'ट्रेजेडी क्वीन' (मीना कुमारी) के रूप में चित्रित किया, जो पवित्रता और आज्ञाकारिता का प्रतीक थीं, लेकिन सीमित दायरे में।

'हंसी तो फंसी', 'क्वीन' और 'हाईवे' जैसी फिल्में बदले हुए ज़माने की बदली हुई सोच को दर्शाती हैं। "हाईवे की वीरा एक उच्चवर्गीय और रसूखदार परिवार की लड़की है। बचपन से ही वह अपने पिता के बड़े भाई से शारीरिक शोषण का शिकार होती आई है। जब वह इसके बारे में अपनी माँ को बताती है, तो उसकी माँ उसे चुप रहने और इस बाबत किसी से न कहने की सलाह देती है। यही वह तथाकथित सभ्य वर्ग है, जहाँ बात-बात पर लड़कियों को तहजीब और सलीके की दुहाई दी जाती और दीवारों के पीछे स्त्री को सजी संवरी वस्तु की तरह इस्तेमाल किया जाता है। वीरा की माँ का उसे चुप रहने की सलाह देना सिर्फ वीरा को नहीं, पुरे स्त्री समूह को दोषी बनाती है।"2 इस तरह के वाकया समाज में आये दिन सुनने को मिलते हैं। सिनेमा की भूमि समाज में घटने वाली घटनाओं से सिंचित होती है। "आजादी के 78 सालों बाद भी हम पाते हैं कि एक समतामूलक समाज बनाने में भारत की प्रगति धीमी और निराशाजनक है। महिलाओं के प्रति भेद-भाव फूल रहा है और धर्म, जाति, अमीर, गरीब, शहरी-ग्रामीण विभाजकों में समान रूप से मौजूद है।"3

साहित्यिक प्रभाव

प्रेमचंद जैसे लेखकों के यथार्थवादी उपन्यासों ने ग्रामीण और शहरी महिलाओं के संघर्षों को दर्शाया, जिसका प्रभाव शुरुआती सिनेमा पर भी दिखा, जैसे 'मदर इंडिया' में एक माँ का संघर्ष।

नारी का पारंपरिक स्वरूप

फिल्में जैसे देवदास (1935), अछूत कन्या (1936) और मदर इंडिया (1957) में स्त्री का चरित्र सामाजिक मूल्यों से बंधा हुआ दिखता है। मदर इंडिया की राधा भारतीय नारी का आदर्श रूप है, जो व्यक्तिगत पीड़ा के बावजूद सामाजिक मर्यादा और नैतिकता की रक्षा करती है।

1980 का दशक: पीड़ित नारी और सामाजिक यथार्थ

1980 के दशक में हिंदी सिनेमा में यथार्थवाद का प्रभाव बढ़ा। नारी जीवन के अंधेरे पक्ष—दहेज, बलात्कार, घरेलू हिंसा—को प्रमुखता से दिखाया गया।

1990 का दशक: परंपरा और आधुनिकता का द्वंद्व

आर्थिक उदारीकरण के बाद हिंदी सिनेमा में स्त्री की छवि द्वंद्वात्मक हो गई।

हिंदी सिनेमा में नारी जीवन और स्त्री विमर्श

हिंदी सिनेमा ने समय के साथ नारी जीवन के विभिन्न रूपों को प्रस्तुत किया है। शुरुआती दौर से लेकर आज के आधुनिक सिनेमा तक, महिला पात्रों की भूमिका, सोच और सामाजिक स्थिति में बड़ा परिवर्तन देखने को मिलता है।

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(VIII)| January- 2026

हिंदी सिनेमा में स्त्री विमर्श ने पितृसत्तात्मक सोच को चुनौती दी है। स्त्री अब “देखी जाने वाली वस्तु” नहीं, बल्कि “देखने और समझने वाली सत्ता” के रूप में उभर रही है। अत्याचार, दहेज, बलिदान जैसे मुद्दे प्रमुख रहे।

1990 का दशक

यह दौर रोमांस और पारिवारिक मूल्यों का रहा। नारी आधुनिक तो दिखी, पर उसकी स्वतंत्रता सीमित रही।
फ़िल्में: हम आपके हैं कौन, दिलवाले दुल्हनिया ले जाएंगे

21वीं सदी का हिंदी सिनेमा: सशक्त और आत्मनिर्भर नारी -

इस दौर में नारी जीवन का यथार्थवादी और सशक्त चित्रण हुआ। स्त्री अब अपने फैसले खुद लेती है, करियर, पहचान और आत्मसम्मान को महत्व देती है। फ़िल्में: क्वीन, पिंक, थप्पड़, गंगूबाई काठियावाड़ी

आत्म-खोज और स्वतंत्रता

भारत की पहली पूरी अवधि की फिल्म का निर्माण दादा साहेब फाल्के द्वारा किया गया था। दादासाहब भारतीय सिनेमा के अगुआ थे और भारतीय संस्कृति के विद्वान भी। दादासाहब ने संस्कृत महाकाव्यों के तत्वों को आधार बना कर राजा हरिश्चंद्र (1913), मराठी भाषा की मूक फिल्म का निर्माण किया। इस फिल्म में पुरुषों ने ही महिलाओं का किरदार निभाया। यह फिल्म भारतीय सिनेमा के इतिहास में मील का पत्थर साबित हुई। इस फिल्म का सिर्फ एक ही प्रिंट बनाया गया था और इसे 'कोरोनेशन सिनेमेटोग्राफ' में 3 मई 1913 को प्रदर्शित किया गया। फिल्म को व्यावसायिक सफलता मिली और इसने अन्य फिल्मों के निर्माण के लिए अवसर प्रदान किया। इसके बाद “तमिल भाषा की पहली मूक फिल्म ‘कीचका वधं’ का निर्माण रंगास्वामी नटराज ने 1916 में किया। वर्तमान समय में तमिल, तेलुगु, हिंदी, मलयालम, कन्नड़, भोजपुरी, मराठी, बंगला, गुजरती, पंजाबी, उड़िया, छत्तीसगढ़ी, असमिया, अंग्रेजी, राजस्थानी, हरियाणवी, ब्रज, कोंकणी, तुलु आदि भाषाओँ में सिनेमा का निर्माण हो रहा है। भारतीय सिनेमा अपने प्रारंभिक दौर से लेकर आज तक कई ढर्रों पर चलता दिखाई देता है। क्वीन (2014), पिंक (2016), थप्पड़ (2020) जैसी फिल्में नारी के आत्मसम्मान और निर्णय क्षमता को केंद्र में रखती हैं।

भारतीय सिनेमा में शुरू से ही दो धाराएँ चलती रही हैं- एक व्यावसायिक सिनेमा की जिसके लिए सबकुछ एक व्यापार है तो वहीँ दूसरी ओर समान्तर सिनेमा की धारा थी जो सामाजिक मुद्दों को सिनेमा के माध्यम से लोगों के सामने ला रही थीं। यह बात मानने में कोई हर्ज नहीं कि भारतीय सिनेमा का परिदृश्य बदला है लेकिन ‘बदलाव एक विरोधाभाषी चीज है इसे एक खास सन्दर्भ में समझना होगा’। 90 के दशक कि एक फिल्म जो दर्शकों को खासी पसंद आई थी ‘दिलवाले दुल्हनिया ले जायेंगे’ और 21 वी शादी कि एक फिल्म ‘रब ने बना दी जोड़ी’ को अगर कसौटी पर देखें तो यह बदलाव साफ़ नजर आएगा। पहली फिल्म में लड़की की माँ बेटी के उसके आशिक के साथ भाग जाने के समर्थन में खड़ी है और दुसरे में शादीशुदा लड़की अपने अनचाहे पति से छुटकारा पाने के लिए दूसरे के साथ भाग जाना चाहती है। दोनों ही स्थिति में लड़की का भाग जाना समाज में स्वीकृत हो चुका है लेकिन दोनों की स्थितियों में बदलाव है। जो चीज समान है वो है लड़की का ‘स्व’। यह पारंपरिक अवधारणा के विपरीत है लेकिन फिर भी स्वीकार्य है और यही बदलाव है। केतन मेहता की फिल्म ‘मिर्च मसाला’ में जहा एक ओर एक नारी समाज की नारियों में जागृति लाने का काम करती है तो वहीं मुजफ्फ़र अली के ‘उमराव ज़ान’ की भूमिका में रेखा एक कोठेवाली के रूप में नारी संवेदनाओं को उजागर करती है। हिंदी सिनेमा के सातवें, आठवें और नौवें दशक में स्त्री पक्ष को लेकर गजब का बदलाव आया जिसनें रूपहले पर्दे पर ही नहीं बल्कि समाज में पल रहे नारीवादी विचारधारा को भी तोड़ा कि नारी सिर्फ घर की चारदीवारी में रहकर घर का काम-काज और बच्चों को पालनें के लिए नहीं होती है। इस दौरान ‘दो बीघा जमीन’, ‘बूट पालिश’, ‘जागृति’, ‘झनक-झनक पायल बाजें’, ‘सुजाता’, ‘गाइड’, ‘उपकार’, ‘आनंद’ इसके अलावा ऋशिकेश मुखर्जी की ‘अभिमान’ और ‘मिली’ जैसें फिल्मों नें सामाजिक अंतरद्वंद का चित्रण किया है। उसी फिल्म ने नई सोच कों उजागर किया जहा स्त्री-चरित्र को अपना कैरियर भी प्यारा है।

पिछले एक दशक में भारतीय सिनेमा में नारी को लेकर दृष्टिगत बदलाव आया है। नारी की संवेदनाओं और विडम्बनाओं को केंद्र में रख कर फिल्मे बन रही हैं। ऐसा नहीं है कि इससे पहले इस तरह की फ़िल्में नहीं बनती थीं लेकिन अब की फिल्मों में समस्याओं के साथ-साथ नारी सबलीकरण पर भी जोर दिया जाने लगा है। इन फिल्मों ने नारी जीवन के पारिवारिक और सामाजिक सवालों को ही नहीं उठाया गया है बल्कि राजनीतिक सवालों को भी उठाया गया है। स्त्री जीवन पर केंद्रित –‘सूरज का सातवा घोड़ा’ (1992) ,

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(VIII)| January- 2026

'दामिनी' (1993), 'बेंडिट क्वीन' (1994), 'मम्मो' (1994), 'फायर' (1998), 'सरदारी बेगम' (1998), 'मृत्युदंड' (1998), 'गॉड मदर' (1999), 'हरी-भरी' (1999), 'गजगामिनी' (1999), 'अस्तित्व' (2000), 'जुबैदा' (2000), 'क्या कहना' (2000), 'लज्जा' (2001), 'चांदनी बार' (2001), आदि के नाम लिए जा सकते है। इनके अलावा 'नसीम' (1995), 'जख्म' (1999), 'हमारा दिल आपके पास है' (2000), 'फ़िज़ा' (2000) आदि में भी स्त्री जीवन को महत्वपूर्ण ढंग से अभिव्यक्त किया गया है।

21वीं सदी: सशक्त नारी का उदय

महिला-केंद्रित फिल्में: 'क्वीन', 'मर्दानी', 'कहानी', 'छपाक', 'पिंक', 'थप्पड़' जैसी फिल्मों ने महिलाओं को आत्मनिर्भर, साहसी और समस्याओं का सामना करने वाली नायिकाओं के रूप में दिखाया, जो समाज को आईना दिखाती हैं.

साहित्य और सिनेमा का संबंध:

साहित्यिक उपन्यासों (जैसे 'मैला आँचल', 'तमस') में चित्रित महिलाओं के यथार्थ को सिनेमा ने अपने-अपने तरीके से दर्शाया है, और आज भी सिनेमा साहित्य से प्रेरणा लेकर समाज और स्त्री जीवन के बदलते आयामों को प्रस्तुत कर रहा है.

संक्षेप में, हिंदी सिनेमा में नारी जीवन का चित्रण 'मूक दर्शक' से 'सक्रिय भागीदार' और 'शक्तिशाली आवाज' तक विकसित हुआ है, जो भारतीय समाज में महिलाओं की बदलती भूमिकाओं और आकांक्षाओं को प्रतिबिंबित करता है.

प्रारंभिक साहित्य में नारी:

भक्तिकाल-मीराबाई, सूरदास और कबीर की रचनाओं में स्त्री भक्ति, समर्पण और आध्यात्मिकता का रूप अधिक प्रमुख रहा।

रीतिकाल- नारी अधिकतर श्रृंगार का विषय बनी रही, जिसमें उसकी स्वतंत्रता गौण और सौंदर्य प्रमुख रहा।

आधुनिक हिंदी साहित्य में नारी:

भारतेंदु युग में सामाजिक चेतना का उदय हुआ। स्त्री शिक्षा, विवाह–प्रथा और समानता जैसे मुद्दे उठाए गए।

प्रेमचंद ने पहली बार नारी को अपनी मानव–सम्मत जटिलताओं के साथ प्रस्तुत किया:

गोदान की धनिया, निर्मला की निर्मला, प्रेमाश्रम की जसोदा प्रगतिवादी साहित्य में नारी सामाजिक–आर्थिक शोषण के केंद्र में दिखाई देती है।

स्त्रीवादी लेखन

महादेवी वर्मा, अमृता प्रीतम, कृष्णा सोबती, मन्नू भंडारी—ने नारी के आंतरिक जीवन, इच्छाओं और स्वायत्तता को स्वर दिया।

निष्कर्ष

हिंदी सिनेमा में नारी जीवन का चित्रण समाज की सोच का प्रतिबिंब है। जहाँ पहले नारी त्याग की मूर्ति थी, वहीं आज वह स्वतंत्र, आत्मनिर्भर और मुखर व्यक्तित्व के रूप में सामने आ रही है। इस परिवर्तन से स्पष्ट होता है कि हिंदी सिनेमा न केवल मनोरंजन का माध्यम है, बल्कि सामाजिक चेतना को आकार देने वाला सशक्त मंच भी है। हिंदी साहित्य और सिनेमा दोनों में नारी–चित्रण समय के साथ विकसित हुआ है। साहित्य ने नारी के मिथ्या आदर्शों से लेकर उसके वास्तविक और आंतरिक संसार तक की यात्रा को शब्द दिया, जबकि सिनेमा ने उसे जन–चेतना में दृश्यमान रूप प्रदान किया। आधुनिक दौर में दोनों माध्यमों में नारी एक स्वतंत्र, विचारशील और संघर्षशील व्यक्तित्व के रूप में उभर रही है। भविष्य में यह अपेक्षा की जा सकती है कि साहित्य और सिनेमा मिलकर नारी जीवन को अधिक संवेदनशीलता और यथार्थ के साथ प्रस्तुत करेंगे।

संदर्भ ग्रंथ

1. दत्त, माधवी. हिंदी सिनेमा और स्त्री विमर्श. नई दिल्ली: राजकमल प्रकाशन।
2. शिप्रा किरण, हिंदी सिनेमा का बदलता मिजाज, जनसत्ता, ३० अगस्त २०१५।
3. शर्मीला टैगोर, सिनेमा की स्त्री और समाज का यथार्थ, समयांतर, जनवरी 2014।
4. शर्मीला टैगोर, सिनेमा की स्त्री और समाज का यथार्थ, समयांतर, जनवरी 2014।
5. शर्मीला टैगोर, सिनेमा की स्त्री और समाज का यथार्थ, समयांतर, जनवरी 2014।

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(VIII)| January- 2026

Original Article

सर्वेश्वर दयाल सक्सेना का नाटक 'अब गरीबी हटाओ': व्यवस्था और विडंबना का विश्लेषण

समाधान सुरेश जगताप[1], अनंत जगतसिंह यादव[2], अंकिता सुधीर गार्डे[3]
[1,2,3] बी. ए भाग - 3 हिंदी विभाग, सरदार बाबासाहेब माने महाविद्यालय, रहिमतपूर तह - कोरेगाव, जिला - सातारा महाराष्ट्र
Email: vyadavandi215@gmail.com

Manuscript ID:
JRD -2026-180130
ISSN: 2230-9578

Volume 18
Issue 1(VIII)
Pp 118-123
January 2026

सारांश

सर्वेश्वर दयाल सक्सेना समकालीन हिंदी साहित्य के उन कवियों और नाटककारों में से हैं, जिन्होंने अपनी लेखनी को आम आदमी की पीड़ा और सत्ता की क्रूरता के विरुद्ध हथियार बनाया। 1970 में लिखा गया नाटक 'अब गरीबी हटाओ' उस दौर की प्रसिद्ध राजनीतिक घोषणा "गरीबी हटाओ" पर एक करारा व्यंग्य है। यह नाटक केवल एक नारा नहीं, बल्कि उस नारे के पीछे छिपे पाखंड, भ्रष्टाचार और मध्यम वर्ग की लाचारी का जीवंत दस्तावेज़ है। सर्वेश्वर दयाल सक्सेना हिंदी साहित्य के 'तीसरे सप्तक' के महत्वपूर्ण कवि, पत्रकार और नाटककार रहे हैं। उनकी दृष्टि सदैव समाज के हाशिए पर खड़े व्यक्ति पर रही है। वर्ष 1971 के आम चुनाव में तत्कालीन प्रधानमंत्री इंदिरा गांधी ने 'गरीबी हटाओ' का नारा दिया था। इस नारे ने भारतीय जनमानस में एक नई उम्मीद जगाई थी। लेकिन धीरे-धीरे यह स्पष्ट होने लगा कि यह नारा केवल सत्ता प्राप्ति का एक साधन मात्र था। सर्वेश्वर दयाल सक्सेना ने इसी दौर में इस नाटक की रचना की।

बिज शब्द - *विवशता, सत्ता की क्रूरता, भय, चुप्पी, आत्मसमर्पण, क्रूरता, गरिबी, नेता, सूत्रधार, हरिजन मंत्रालय, राजधानी आदि I*

Submitted: 13 Dec. 2025
Revised: 23 Dec. 2025
Accepted: 13 Jan.2026
Published: 31 Jan. 2026

प्रस्तावना

1970 के में रचित उनका नाटक 'अब गरीबी हटाओ' भारतीय राजनीतिक विडंबनाओं का एक ऐसा दस्तावेज है, जो आज 2026 के संदर्भ में भी उतना ही मारक और प्रासंगिक प्रतीत होता है। यह नाटक केवल एक नारे की विफलता की कहानी नहीं है, बल्कि यह उस क्रूर तंत्र का उद्घाटन है जहाँ गरीब को मिटाने की आड़ में गरीबों को ही मिटाया जा रहा है।

सर्वेश्वर दयाल सक्सेना: जीवन परिचय

पूरा नाम: सर्वेश्वर दयाल सक्सेना

जन्म: 15 सितंबर 1927

जन्म स्थान: बस्ती, उत्तर प्रदेश

सर्वेश्वर दयाल सक्सेना हिंदी साहित्य के प्रसिद्ध कवि, नाटककार, कहानीकार और पत्रकार थे। वे नई कविता आंदोलन के सशक्त प्रतिनिधि माने जाते हैं। उनकी रचनाओं में आम आदमी का जीवन, सामाजिक अन्याय, राजनीतिक विडंबनाएँ और मानवीय संवेदना स्पष्ट रूप से दिखाई देती है। उन्होंने साहित्य की कई विधाओं—कविता, नाटक, कहानी और बाल साहित्य—में महत्वपूर्ण योगदान दिया। वे प्रसिद्ध पत्रिका 'दिनमान' के संपादक मंडल से भी जुड़े रहे।

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
समाधान सुरेश जगताप, बी. ए भाग 3 हिंदी विभाग, सरदार बाबासाहेब माने महाविद्यालय, रहिमतपूर तह - कोरेगाव, जिला - सातारा, महाराष्ट्र.

How to cite this article:
जगताप. समाधान. सुरेश., यादव, अनंत. जगतसिंह., & गार्डे, अंकिता. सुधीर. (2026). सर्वेश्वर दयाल सक्सेना का नाटक 'अब गरीबी हटाओ': व्यवस्था और विडंबना का विश्लेषण. Journal of Research and Development, 18(1(VIII)), 118–123. https://doi.org/10.5281/zenodo.18741706

Quick Response Code:
Website:
https://jrdrvb.org/
DOI:
10.5281/zenodo.18741706
OPEN ACCESS

साहित्यिक विशेषताएँ

सरल, सहज और प्रभावशाली भाषा

सामाजिक व राजनीतिक चेतना

व्यंग्य और प्रतीकात्मक शैली

जनसरोकारों की सशक्त अभिव्यक्ति

प्रमुख रचनाएँ, काव्य संग्रह, काठ की घंटियाँ बाँस का पुल, खूँटियों पर टँगे लोग

सर्वेश्वर दयाल सक्सेना की संपूर्ण कविताएँ

नाटक- बकरी, लाख की नाक,

कहानी संग्रह, सर्वेश्वर दयाल सक्सेना की कहानियाँ, बाल साहित्य, चिड़िया की पगडंडी

बताओ कैसे जिएँ, साहित्य में स्थान

सर्वेश्वर दयाल सक्सेना को हिंदी साहित्य में जनकवि के रूप में जाना जाता है। उनकी रचनाएँ सामाजिक यथार्थ और मानवीय संवेदनाओं का सजीव चित्र प्रस्तुत करती हैं।

निधन: 23 सितंबर 1983 में हुआ। 2

नाटक की पृष्ठभूमि और राजनीतिक संदर्भ

"1970 का दशक भारतीय राजनीति में उथल-पुथल का समय था। तत्कालीन प्रधानमंत्री इंदिरा गांधी ने 'गरीबी हटाओ' का नारा दिया था, जिसने आम जनता में एक नई आशा जगाई थी। सर्वेश्वर दयाल सक्सेना ने अपनी पैनी दृष्टि से यह भांप लिया था कि यह नारा केवल चुनावी लाभ के लिए है" । 1 नाटक 'अब गरीबी हटाओ' इसी परिवेश में लिखा गया, जहाँ गरीबी हटाने के बजाय 'गरीबों को ही हटाने' की साजिश रची जा रही थी।

कथानक और संरचना

यह नाटक पारंपरिक नाटकों की तरह एक निश्चित कथा-प्रवाह में नहीं बँधा है, बल्कि यह कई दृश्यों और स्थितियों (Situations) का एक संकलन है। "नाटक में कोई एक नायक नहीं है; बल्कि 'गरीब' और 'आम आदमी' सामूहिक रूप से केंद्र में हैं"।3

व्यंग्यात्मक शैली: नाटक की शुरुआत एक 'मदारी' और 'जमूरों' के खेल जैसी प्रतीत होती है, जहाँ सत्ता मदारी है और जनता जमुरा।

प्रतीकात्मकता: "नाटक में प्रतीकों का बखूबी प्रयोग किया गया है। यहाँ 'फाइलें', 'दफ्तर', 'भाषण' और 'पुलिस' सब व्यवस्था के क्रूर तंत्र के प्रतीक हैं" ।4

ऐतिहासिक और राजनीतिक पृष्ठभूमि:

"उन्होंने महसूस किया कि देश में गरीबी कम होने के बजाय, गरीब की पहचान और गरिमा को ही नष्ट किया जा रहा है" ।5

नाटक का कथ्य और संरचनात्मक नवीनता

'अब गरीबी हटाओ' की संरचना पारंपरिक नाटकों (जैसे 'अंधेर नगरी' या 'भारत दुर्दशा') से भिन्न है। इसमें कोई एक नायक (Protagonist) नहीं है।

कोलाज शैली: नाटक एक कोलाज की तरह चलता है, जहाँ छोटे-छोटे दृश्य मिलकर एक बड़ी सच्चाई को सामने लाते हैं।

नुक्कड़ नाटक का प्रभाव: इसमें नुक्कड़ नाटकों की तार्किकता और गतिशीलता है। यह सीधे दर्शकों से संवाद करता है।

प्रतीकात्मकता: नाटक में 'फाइल', 'पुलिस की लाठी', 'भाषण का मंच' और 'भूख' को प्रतीकों के रूप में इस्तेमाल किया गया है।

व्यवस्था का संवेदनहीन चेहरा

"नाटक में दिखाया गया है कि नौकरशाही और सत्ता किस तरह आंकड़ों के जाल में गरीबी को 'खत्म' कर देती है। एक दृश्य में, अधिकारी कागजों पर यह सिद्ध कर देते हैं कि अमुक क्षेत्र में कोई गरीब नहीं बचा है, जबकि बगल की गली में ही कोई भूख से दम तोड़ रहा होता है। यह "आंकड़ों की राजनीति" पर तीखा प्रहार है" ।6

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(VIII)| January- 2026

मध्यम वर्ग का अंतर्विरोध-

"सर्वेश्वर जी ने मध्यम वर्ग की कायरता और उसकी मूक सहमति पर भी सवाल उठाए हैं। मध्यम वर्ग अक्सर व्यवस्था के खिलाफ बोलना चाहता है, लेकिन अपनी छोटी-छोटी सुख-सुविधाओं के लोभ में वह व्यवस्था का अंग बन जाता है। नाटक में यह वर्ग एक 'तमाशबीन' की भूमिका में है" ।7

पुलिस और दमनकारी तंत्र:

"नाटक में पुलिस को व्यवस्था के रक्षक के बजाय शोषक के रूप में चित्रित किया गया है। जब भी गरीब अपनी आवाज उठाता है, तो उसे 'अराजकता' का नाम देकर कुचल दिया जाता है" ।8

भाषा और संवाद योजना:

सर्वेश्वर दयाल सक्सेना की भाषा की सबसे बड़ी शक्ति उसकी सरलता और मारकता है। उनके संवाद व्यंग्य (Satire) से ओत-प्रोत हैं।
उदाहरण: "साहब, गरीबी हट रही है!"
जवाब: "हाँ, क्योंकि कल तीन गरीब भूख से मर गए।"9
इस तरह के संवाद पाठक के मर्म को छूते हैं और सोचने पर मजबूर करते हैं।

वर्तमान प्रासंगिकता (2026 का परिप्रेक्ष्य):

आज, जब हम 'डिजिटल इंडिया' और 'विकसित भारत' की ओर कदम बढ़ा रहे हैं, 'अब गरीबी हटाओ' के सवाल अभी भी अनुत्तरित हैं।

डिजिटल डिवाइड: आज गरीबी केवल रोटी-कपड़ा-मकान तक सीमित नहीं है, बल्कि सूचना और तकनीक तक पहुंच की कमी भी एक नई गरीबी है।

लोकलुभावनवाद (Populism): आज भी चुनाव 'मुफ्त की रेवड़ियों' और आकर्षक नारों पर लड़े जाते हैं, लेकिन बुनियादी ढांचे में बदलाव की गति धीमी है।

मजदूरों का पलायन: हाल के वर्षों में हुए बड़े पलायन ने यह सिद्ध किया है कि आज भी मजदूर और गरीब असुरक्षित है।

रंगमंच और प्रस्तुति:

"इस नाटक को भारत के लगभग सभी बड़े रंगकर्मियों ने मंचित किया है। इसकी सरलता इसे स्कूल-कॉलेजों के नुक्कड़ नाटकों के लिए आज भी पहली पसंद बनाती है। इसका 'जनवादी' स्वरूप इसे जन-आंदोलनों का हिस्सा बनाता है" ।10
शोध के प्रमुख बिंदु

सत्ता का पाखंड और नौकरशाही

"सक्सेना ने दिखाया है कि किस प्रकार नौकरशाही और नेता मिलकर कागजों पर गरीबी दूर कर देते हैं, जबकि धरातल पर स्थिति जस की तस बनी रहती है। नाटक के एक दृश्य में अधिकारी गरीबी के आंकड़ों पर चर्चा करते हैं, लेकिन उन्हें एक भूखे इंसान की कराह सुनाई नहीं देती। यह व्यवस्था की संवेदनहीनता को दर्शाता है" ।11

मध्यम वर्ग की भूमिका

नाटक में मध्यम वर्ग को एक मूक दर्शक और अवसरवादी के रूप में चित्रित किया गया है। वह व्यवस्था से डरा हुआ भी है और उसका लाभ उठाने की फिराक में भी रहता है। सर्वेश्वर जी ने इस वर्ग की ढुलमुल नीति पर गहरा प्रहार किया है।

भाषा और शिल्प

'अब गरीबी हटाओ' की भाषा बोलचाल की हिंदुस्तानी है, जिसमें उर्दू और अंग्रेजी के शब्दों का सहज प्रयोग हुआ है। सक्सेना जी ने 'नुक्कड़ नाटक' (Street Play) जैसी शैली को अपनाकर इसे सीधे जनता से जोड़ा है। उनके संवाद छोटे, चुटीले और मर्मभेदी हैं।

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(VIII)| January- 2026

मानवाधिकार और शोषण

नाटक यह सवाल उठाता है कि क्या एक लोकतांत्रिक देश में गरीब को केवल एक वोट बैंक समझा जाना चाहिए? "नाटक में पुलिस दमन और आम आदमी के शोषण के दृश्य यह सिद्ध करते हैं कि कानून और व्यवस्था केवल अमीरों की सुरक्षा के लिए बनी है"।12

नाटक की प्रासंगिकता (2026 के संदर्भ में)

आज 2026 में भी, जब हम विकसित भारत की बात कर रहे हैं, सर्वेश्वर दयाल सक्सेना का यह नाटक उतना ही प्रासंगिक है जितना वह सत्तर के दशक में था। आज भी 'गरीबी' एक वैश्विक चुनौती है और राजनीतिक दल इसे केवल नारों तक सीमित रखते हैं। डिजिटल क्रांति और आर्थिक विकास के बावजूद, समाज का एक बड़ा तबका आज भी बुनियादी सुविधाओं के लिए संघर्ष कर रहा है।

आर्थिक असमानता: अमीर और गरीब के बीच की खाई आज और चौड़ी हुई है।

प्रचार तंत्र: आज 'सोशल मीडिया' और 'पीआर' के दौर में नारों की चकाचौंध और बढ़ गई है, जिससे मूल समस्या ओझल हो जाती है।

नाटक की पृष्ठभूमि और राजनीतिक संदर्भ

1970 का दशक भारतीय राजनीति में उथल-पुथल का समय था। तत्कालीन प्रधानमंत्री इंदिरा गांधी ने 'गरीबी हटाओ' का नारा दिया था, जिसने आम जनता में एक नई आशा जगाई थी। सर्वेश्वर दयाल सक्सेना ने अपनी पैनी दृष्टि से यह भांप लिया था कि यह नारा केवल चुनावी लाभ के लिए है। नाटक 'अब गरीबी हटाओ' इसी परिवेश में लिखा गया, जहाँ गरीबी हटाने के बजाय 'गरीबों को ही हटाने' की साजिश रची जा रही थी।

कथानक और संरचना

यह नाटक पारंपरिक नाटकों की तरह एक निश्चित कथा-प्रवाह में नहीं बँधा है, बल्कि यह कई दृश्यों और स्थितियों (Situations) का एक संकलन है। नाटक में कोई एक नायक नहीं है; बल्कि 'गरीब' और 'आम आदमी' सामूहिक रूप से केंद्र में हैं।

व्यंग्यात्मक शैली: नाटक की शुरुआत एक 'मदारी' और 'जमूरों' के खेल जैसी प्रतीत होती है, जहाँ सत्ता मदारी है और जनता जमुरा।

प्रतीकात्मकता: नाटक में प्रतीकों का बखूबी प्रयोग किया गया है। यहाँ 'फाइलें', 'दफ्तर', 'भाषण' और 'पुलिस' सब व्यवस्था के क्रूर तंत्र के प्रतीक हैं।

शोध के प्रमुख बिंदु

1. सत्ता का पाखंड और नौकरशाही-

सक्सेना ने दिखाया है कि किस प्रकार "नौकरशाही और नेता मिलकर कागजों पर गरीबी दूर कर देते हैं, जबकि धरातल पर स्थिति जस की तस बनी रहती है। नाटक के एक दृश्य में अधिकारी गरीबी के आंकड़ों पर चर्चा करते हैं, लेकिन उन्हें एक भूखे इंसान की कराह सुनाई नहीं देती। यह व्यवस्था की संवेदनहीनता को दर्शाता है"।13

2. मध्यम वर्ग की भूमिका

नाटक में मध्यम वर्ग को एक मूक दर्शक और अवसरवादी के रूप में चित्रित किया गया है। वह व्यवस्था से डरा हुआ भी है और उसका लाभ उठाने की फिराक में भी रहता है। सर्वेश्वर जी ने इस वर्ग की ढुलमुल नीति पर गहरा प्रहार किया है।

3. भाषा और शिल्प

'अब गरीबी हटाओ' की भाषा बोलचाल की हिंदुस्तानी है, जिसमें उर्दू और अंग्रेजी के शब्दों का सहज प्रयोग हुआ है। सक्सेना जी ने 'नुक्कड़ नाटक' (Street Play) जैसी शैली को अपनाकर इसे सीधे जनता से जोड़ा है। उनके संवाद छोटे, चुटीले और मर्मभेदी हैं।

4. मानवाधिकार और शोषण

नाटक यह सवाल उठाता है कि क्या एक "लोकतांत्रिक देश में गरीब को केवल एक वोट बैंक समझा जाना चाहिए? नाटक में पुलिस दमन और आम आदमी के शोषण के दृश्य यह सिद्ध करते हैं कि कानून और व्यवस्था केवल अमीरों की सुरक्षा के लिए बनी है"।14

नाटक की प्रासंगिकता (2026 के संदर्भ में)

आज 2026 में भी, जब हम विकसित भारत की बात कर रहे हैं, सर्वेश्वर दयाल सक्सेना का यह नाटक उतना ही प्रासंगिक है जितना वह सत्तर के दशक में था। आज भी 'गरीबी' एक वैश्विक चुनौती है और राजनीतिक दल इसे केवल नारों तक सीमित रखते हैं। डिजिटल क्रांति और आर्थिक विकास के बावजूद, समाज का एक बड़ा तबका आज भी बुनियादी सुविधाओं के लिए संघर्ष कर रहा है।

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(VIII)| January- 2026

सर्वेश्वर दयाल सक्सेना कहते हैं कि “मजाक तो आप लोगों ने खुद अपना बना रखा है ।पहले राजतंत्र में बना रखा था, अब लोकतंत्र में बना रखा है। शोषक के चेहरे वही है, बिल्ले बदल गए ।गरीबी हटाओ, ठगी का नारा हो गया जितना यह नारा ऊपर उठना है। गरीब आदमी उतना ही नीचे गिरता है, गिराया जाता है” ।15

आर्थिक असमानता: अमीर और गरीब के बीच की खाई आज और चौड़ी हुई है।

प्रचार तंत्र: आज 'सोशल मीडिया' और 'पीआर' के दौर में नारों की चकाचौंध और बढ़ गई है, जिससे मूल समस्या ओझल हो जाती है।

सर्वेश्वर दयाल सक्सेना कहते हैं कि “तुम लोग कलाकार हो ।ऐसा नाटक करो जिससे पता चले इस देश से गरीबी है। गई सब लोग सुख शांति से है ।जल्दी करो ।अभी सांस्कृतिक उत्सव होने वाला है। मुख्यमंत्री जी इसका उद्घाटन करेंगे उसी में यह नाटक होना चाहिए। देखो पुलिस का इंतजाम देख रहे हो न”?16

निष्कर्ष

सर्वेश्वर दयाल सक्सेना का 'अब गरीबी हटाओ' केवल एक नाटक नहीं, बल्कि सत्ता की अंतरात्मा को झकझोरने वाला एक सवाल है। यह नाटक हमें सिखाता है कि जब तक व्यवस्था में करुणा और ईमानदारी नहीं होगी, तब तक 'गरीबी हटाओ' जैसे नारे केवल एक क्रूर मजाक बनकर रह जाएंगे।

सर्वेश्वर दयाल सक्सेना का 'अब गरीबी हटाओ' केवल एक नाटक नहीं, बल्कि सत्ता की अंतरात्मा को झकझोरने वाला एक सवाल है। यह नाटक हमें सिखाता है कि जब तक व्यवस्था में करुणा और ईमानदारी नहीं होगी, तब तक 'गरीबी हटाओ' जैसे नारे केवल एक क्रूर मजाक बनकर रह जाएंगे।

सक्सेना जी का यह आह्वान आज के लेखकों और कलाकारों के लिए प्रेरणा है कि वे सत्ता की जी-हुजूरी करने के बजाय सच का आईना दिखाएं।

सर्वेश्वर दयाल सक्सेना द्वारा रचित नाटक 'अब गरीबी हटाओ' हिंदी साहित्य और विशेष रूप से राजनीतिक नाटकों के इतिहास में एक मील का पत्थर है। यह नाटक तत्कालीन भारतीय समाज, राजनीति और व्यवस्था के खोखलेपन पर तीखा प्रहार करता है।

सक्सेना जी का यह आह्वान आज के लेखकों और कलाकारों के लिए प्रेरणा है कि वे सत्ता की जी-हुजूरी करने के बजाय सच का आईना दिखाएं।

'अब गरीबी हटाओ' हिंदी नाट्य परंपरा का एक मील का पत्थर है। सर्वेश्वर दयाल सक्सेना ने इस नाटक के माध्यम से यह संदेश दिया है कि गरीबी किसी ईश्वरीय प्रकोप का परिणाम नहीं, बल्कि दोषपूर्ण राजनीतिक और सामाजिक व्यवस्था की देन है। जब तक समाज में संसाधनों का समान वितरण नहीं होगा और सत्ता संवेदनशील नहीं होगी, तब तक 'गरीबी हटाओ' केवल एक मुहावरा बना रहेगा।

यह नाटक हमें 'जमुरा' बनने से रोकने और एक सचेत नागरिक बनने की प्रेरणा देता है।

संदर्भ ग्रंथ सूची

1. सर्वेश्वर दयाल सक्सेना, अब गरीबी हटाओ, वाणी प्रकाशन, नईं दिल्ली प्र. स.2008 पृष्ठ क्रं ।
2. सर्वेश्वर दयाल सक्सेना का कृतित्व और जीवन परिचय आधिकारिक वेबसाइट प्र. स. पृष्ठ क्रं 8।
3. डॉ. गिरीश रस्तोगी, हिंदी नाटक और रंगमंच, लोकभारती प्रकाशन प्र. स. पृष्ठ क्रं 87।
4. साहित्य अकादमी - हिंदी नाटककारों का इतिहास प्र. स. पृष्ठ क्रं 62।
5. कविता कोश - सर्वेश्वर दयाल सक्सेना का कृतित्व प्र. स. पृष्ठ क्रं 23।
6. सर्वेश्वर दयाल सक्सेना, (2015). अब गरीबी हटाओ. नई दिल्ली: राजकमल प्रकाशन प्र. स. पृष्ठ क्रं 79।
7. राजकमल प्रकाशन की आधिकारिक वेबसाइट पर उपलब्ध प्र. स. पृष्ठ क्रं 124।
8. डॉ. गिरीश रस्तोगी, (2002). समकालीन हिंदी नाटक और रंगमंच. इलाहाबाद: लोकभारती प्रकाशन प्र. स. पृष्ठ क्रं 49।
9. 9.नेमिचंद्र जैन (2010). रंग परम्परा. नई दिल्ली: वाणी प्रकाशन प्र. स. पृष्ठ क्रं 81।
10. 10.साहित्य अकादमी डिजिटल आर्काइव: सर्वेश्वर दयाल सक्सेना पर विशेष लेख प्र. स. पृष्ठ क्रं 59।
11. 11.इग्नू अध्ययन सामग्री: हिंदी नाटक का विकास और सर्वेश्वर दयाल सक्सेना प्र. स. पृष्ठ क्रं 141।
12. 12.सक्सेना, सर्वेश्वर दयाल, अब गरीबी हटाओ, लिपि प्रकाशन, दिल्ली प्र. स. पृष्ठ क्रं 28।

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(VIII)| January- 2026

13. डॉ. गिरीश रस्तोगी, हिंदी नाटक और रंगमंच, लोकभारती प्रकाशन प्र. स. पृष्ठ क्रं 101।
14. 14.साहित्य अकादमी - हिंदी नाटककारों का इतिहास प्र. स. पृष्ठ क्रं 55।
15. 15.सर्वेश्वर दयाल सक्सेना, अब गरीबी हटाओ, वाणी प्रकाशन, नई दिल्ली प्र. स.2008 पृष्ठ क्रं 47।
16. 16.सर्वेश्वर दयाल सक्सेना, अब गरीबी हटाओ, वाणी प्रकाशन, नई दिल्ली प्र. स.2008 पृष्ठ क्रं 15।

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(VIII)| January- 2026

Original Article

सर्वेश्वर दयाल सक्सेना के नाटक 'लड़ाई' की प्रतीकात्मकता

यशराज भास्कर बर्गे[1], सुयश राजेंद्र ससाणे[2], सुप्रिया वसंत जाधव[3]
बी.ए. 3 हिंदी विभाग, सरदार बाबासाहेब माने महाविद्यालय, रहिमतपूर तह. कोरेगाव, जिला - सातारा, महाराष्ट्र
Email: supriyajadhav9008@gmail.com

Manuscript ID:
JRD -2026-180131
ISSN: 2230-9578
Volume 18
Issue 1(VIII)
Pp 124-128
January 2026
Submitted: 14 Dec. 2025
Revised: 24 Dec. 2025
Accepted: 14 Jan.2026
Published: 31 Jan. 2026

सारांश

सर्वेश्वर दयाल सक्सेना हिंदी के उन सशक्त रचनाकारों में हैं जिन्होंने कविता के साथ-साथ नाटक के माध्यम से भी समकालीन सामाजिक, राजनीतिक और मानवीय संकटों को प्रभावशाली ढंग से अभिव्यक्त किया। उनका प्रसिद्ध नाटक 'लड़ाई' केवल बाहरी संघर्ष की कथा नहीं है, बल्कि वह मनुष्य, समाज और सत्ता के बीच चल रही जटिल लड़ाइयों का प्रतीकात्मक दस्तावेज़ है। यह नाटक प्रतीकों, बिंबों और व्यंग्यात्मक स्थितियों के माध्यम से व्यवस्था की क्रूरता, आम आदमी की विवशता और संघर्ष की अनिवार्यता को सामने लाता है। प्रस्तुत शोध-पत्र में 'लड़ाई' नाटक की प्रतीकात्मक संरचना का विश्लेषण करते हुए यह स्पष्ट करने का प्रयास किया गया है कि यह नाटक किस प्रकार समकालीन सामाजिक यथार्थ का गहन प्रतीक बन जाता है। हिंदी नाटक साहित्य में सर्वेश्वर दयाल सक्सेना का नाम अत्यंत महत्त्वपूर्ण है। वे नई कविता और नई नाट्य चेतना के सशक्त हस्ताक्षर हैं। उनका नाटक 'लड़ाई' समकालीन सामाजिक, राजनीतिक और नैतिक संकटों को प्रतीकात्मक रूप में प्रस्तुत करता है। यह नाटक केवल दो पात्रों के बीच होने वाले संघर्ष तक सीमित नहीं है, बल्कि यह पूरे समाज, सत्ता-तंत्र और आम आदमी की स्थिति का गहन रूपक है। 'लड़ाई' एक ऐसा नाटक है जिसमें बाह्य संघर्ष की अपेक्षा आंतरिक, वैचारिक और प्रतीकात्मक संघर्ष अधिक महत्त्वपूर्ण है। यह नाटक मनुष्य की विवशता, सत्ता की क्रूरता, भय, चुप्पी और आत्मसमर्पण जैसे विषयों को प्रतीकों के माध्यम से उजागर करता है।

बिज शब्द: *लडाई, आझाद, अखबार, महापुरुष, आम आदमी, शिकायत, सरकार, कर्मचारी, व्यवस्था, गुंडागिरी, पुलिस, नौकर, ईश्वर आदि।*

प्रस्तावना

हिंदी नाटक परंपरा में सर्वेश्वर दयाल सक्सेना का स्थान विशिष्ट है। वे नई कविता आंदोलन के प्रमुख स्तंभ रहे, किंतु उनके नाटकों में कविता की संवेदनशीलता के साथ-साथ सामाजिक यथार्थ की कठोरता भी दिखाई देती है। 'लड़ाई' नाटक इसी दृष्टि से महत्वपूर्ण है। यह नाटक केवल दो पक्षों के बीच होने वाले संघर्ष को नहीं दर्शाता, बल्कि यह सत्ता बनाम जनता, व्यक्ति बनाम व्यवस्था और चेतना बनाम जड़ता की लड़ाई का प्रतीक है।

नाटक 'लड़ाई' का संक्षिप्त कथ्य

नाटक में दो मुख्य पात्र हैं—एक सत्ताधारी/शक्तिशाली पात्र और दूसरा कमजोर/सामान्य व्यक्ति। दोनों के बीच होने वाली 'लड़ाई' वास्तव में शारीरिक नहीं बल्कि मानसिक, नैतिक और वैचारिक है।

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
यशराज भास्कर बर्गे, बी. ए भाग 3 हिंदी विभाग, सरदार बाबासाहेब माने महाविद्यालय, रहिमतपूर तह - कोरेगाव, जिला - सातारा, महाराष्ट्र.

How to cite this article:
बर्गे, यशराज. भास्कर., ससाणे, सुयश. राजेंद्र., & जाधव, सुप्रिया. वसंत. (2026). सर्वेश्वर दयाल सक्सेना के नाटक 'लड़ाई' की प्रतीकात्मकता. Journal of Research and Development, 18(1(VIII)), 124–128. https://doi.org/10.5281/zenodo.18741778

Quick Response Code:
Website: https://jrdrvb.org/
DOI: 10.5281/zenodo.18741778
OPEN ACCESS

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(VIII)| January- 2026

यह संघर्ष किसी एक व्यक्ति का नहीं, बल्कि पूरे समाज का संघर्ष बन जाता है। नाटक का वातावरण अनिश्चित, भयग्रस्त और दबावपूर्ण है, जिससे पाठक/दर्शक यह महसूस करता है कि यह लड़ाई हर युग और हर समाज की सच्चाई है।

सर्वेश्वर दयाल सक्सेना: जीवन परिचय

पूरा नाम: सर्वेश्वर दयाल सक्सेना

जन्म: 15 सितंबर,1927 को उत्तर प्रदेश के बस्ती शहर में हुआ है

वे हिंदी साहित्य के प्रसिद्ध कवि, नाटककार, कहानीकार और पत्रकार थे। वे नई कविता आंदोलन के सशक्त प्रतिनिधि माने जाते हैं। उनकी रचनाओं में आम आदमी का जीवन, सामाजिक अन्याय, राजनीतिक विडंबनाएँ और मानवीय संवेदना स्पष्ट रूप से दिखाई देती है।

उन्होंने साहित्य की कई विधाओं—कविता, नाटक, कहानी और बाल साहित्य—में महत्वपूर्ण योगदान दिया। वे प्रसिद्ध पत्रिका 'दिनमान' के संपादक मंडल से भी जुड़े रहे।

प्रमुख रचनाएँ, काव्य संग्रह, काठ की घंटियाँ बाँस का पुल, खूँटियों पर टँगे लोग

सर्वेश्वर दयाल सक्सेना की संपूर्ण कविताएँ

नाटक- बकरी, लाख की नाक,

कहानी संग्रह, सर्वेश्वर दयाल सक्सेना की कहानियाँ, बाल साहित्य, चिड़िया की पगडंडी

बताओ कैसे जिएँ, है।

उनकी सरल, सहज और प्रभावशाली भाषा

सामाजिक व राजनीतिक चेतना

व्यंग्य और प्रतीकात्मक शैली

जनसरोकारों की सशक्त अभिव्यक्ति

साहित्य में स्थान सर्वेश्वर दयाल सक्सेना को हिंदी साहित्य में जनकवि के रूप में जाना जाता है। उनकी रचनाएँ सामाजिक यथार्थ और मानवीय संवेदनाओं का सजीव चित्र प्रस्तुत करती हैं।2

उनका निधन: 23 सितंबर 1983 में हुआ।

प्रतीकात्मकता

आधुनिक हिंदी नाटक की एक प्रमुख विशेषता है। सक्सेना ने प्रतीकों के माध्यम से सीधे कथन से बचते हुए गहन अर्थवत्ता को रचा है। 'लड़ाई' में पात्र, घटनाएँ, संवाद और स्थितियाँ—सब प्रतीकात्मक स्तर पर कार्य करती हैं।

नाटक 'लड़ाई' का संक्षिप्त परिचय

'लड़ाई' एक एकांकी/लघु नाटक है जिसमें स्पष्ट कथानक से अधिक स्थितियाँ और संघर्ष महत्वपूर्ण हैं। नाटक में दिखाई जाने वाली लड़ाई किसी एक युद्ध, दंगे या व्यक्तिगत झगड़े तक सीमित नहीं रहती, बल्कि वह निरंतर चलने वाली सामाजिक प्रक्रिया का रूप ले लेती है।

"यह नाटक उस दौर में लिखा गया है जब भारत में लोकतंत्र होते हुए भी आम आदमी शोषण, भय और अन्याय से जूझ रहा था। इसलिए 'लड़ाई' का संदर्भ राजनीतिक भी है और सामाजिक भी" । 1

1. लड़ाई: जीवन का प्रतीक

नाटक का शीर्षक ही इसका सबसे बड़ा प्रतीक है। 'लड़ाई' यहाँ किसी हथियारबंद संघर्ष का नाम नहीं, बल्कि जीवन जीने की अनिवार्य शर्त का प्रतीक है।

यह लड़ाई— भूख के विरुद्ध, अन्याय के विरुद्ध, सत्ता के दमन के विरुद्ध, और स्वयं की कायरता के विरुद्ध है।

सक्सेना यह स्थापित करते हैं कि जो व्यक्ति लड़ना छोड़ देता है, वह जीना भी छोड़ देता है।

2. पात्र: आम आदमी का प्रतीक

'लड़ाई' के पात्र किसी विशिष्ट नाम या पहचान से अधिक प्रकार के रूप में सामने आते हैं। वे—आम नागरिक, शासक वर्ग, या सत्ता के उपकरण—का प्रतीक हैं।

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(VIII)| January- 2026

"विशेष रूप से आम आदमी का पात्र उस जनता का प्रतिनिधित्व करता है जो हर दिन लड़ती है, लेकिन उसकी लड़ाई को कभी मान्यता नहीं मिलती। उसका मौन, भय और संकोच भी प्रतीकात्मक हैं—ये लोकतंत्र में जनता की निष्क्रियता को दर्शाते हैं।"3

3. सत्ता और व्यवस्था का प्रतीकात्मक रूप

नाटक में सत्ता प्रत्यक्ष रूप से अत्याचारी दिखाई देती है। वह संवादों, आदेशों और धमकियों के माध्यम से उपस्थित रहती है।

"कायदे से बात कीजिए, इतनी जोर से बात करने की जरूरत नहीं है" ।4

यह सत्ता—पुलिस, प्रशासन, या अदृश्य शासन तंत्र—का प्रतीक है।

"सत्य की रक्षा करना हमारा काम नहीं है। हम शांति और व्यवस्था की रक्षा करते हैं" ।5

"सक्सेना सत्ता को एक निर्जीव, संवेदनहीन मशीन के रूप में चित्रित करते हैं, जो मनुष्य को कुचलती है" ।6

4. मौन और संवाद: प्रतीकात्मक अर्थ

'लड़ाई' में मौन का विशेष महत्व है। कई बार पात्र चुप रहते हैं, और वही चुप्पी सबसे बड़ा वक्तव्य बन जाती है।यह मौन—भय का, असहमति का, और दबे हुए आक्रोश का प्रतीक है।वहीं दूसरी ओर सत्ता के संवाद लंबे, आदेशात्मक और खोखले हैं—जो सत्ता की नैतिक दिवालियापन को दर्शाते हैं।

5. हिंसा और अहिंसा का द्वंद्व

नाटक में हिंसा प्रत्यक्ष और अप्रत्यक्ष दोनों रूपों में मौजूद है। यह केवल शारीरिक हिंसा नहीं, बल्कि—मानसिक, सामाजिक, और आर्थिक हिंसा—का प्रतीक है।

सक्सेना यह प्रश्न उठाते हैं कि क्या बिना हिंसा के इस व्यवस्था से लड़ा जा सकता है? यह द्वंद्व नाटक को दार्शनिक गहराई प्रदान करता है।

प्रतीकात्मक शिल्प और नाट्य संरचना

1. न्यूनतम मंच सज्जा -

'लड़ाई' में मंच सज्जा अत्यंत साधारण है। यह सादगी स्वयं प्रतीक है—जो बताती है कि लड़ाई किसी विशेष स्थान पर नहीं, हर जगह हो रही है।

2. घटनाओं की पुनरावृत्ति -

नाटक में घटनाएँ बार-बार घटित होती प्रतीत होती हैं। यह पुनरावृत्ति सामाजिक शोषण के चक्र का प्रतीक है, जहाँ इतिहास बदलता नहीं, केवल पात्र बदल जाते हैं।

3. व्यंग्य और प्रतीक-

प्रतीकात्मकता की अवधारणा -

"प्रतीकात्मकता साहित्य की वह विधा है जिसमें प्रत्यक्ष कथन के बजाय संकेतों, बिंबों और प्रतीकों के माध्यम से गहरे अर्थ प्रकट किए जाते हैं। सर्वेश्वर दयाल सक्सेना प्रतीकों के माध्यम से सत्ता, शोषण, अन्याय और मनुष्य की चुप्पी को उजागर करते हैं"।6

'लड़ाई' नाटक में प्रतीकात्मकता के प्रमुख आयाम-

1. लड़ाई स्वयं एक प्रतीक के रूप में

नाटक की 'लड़ाई' केवल दो व्यक्तियों के बीच की लड़ाई नहीं है, बल्कि यह प्रतीक है—

शासक और शोषित के संघर्ष का

सत्ता और आम जनता के द्वंद्व का

सत्य और असत्य के टकराव का

विवेक और भय के संघर्ष का

यह लड़ाई हर उस व्यक्ति की लड़ाई है जो अन्याय के विरुद्ध खड़ा होना चाहता है, लेकिन परिस्थितियाँ उसे रोक देती हैं।

2. पात्रों की प्रतीकात्मकता-

(क) शक्तिशाली पात्र-

यह पात्र केवल एक व्यक्ति नहीं है, बल्कि वह प्रतीक है—सत्ता कादमनकारी व्यवस्था का

पुलिस, प्रशासन और शासन का

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(VIII)| January- 2026

निरंकुश ताकतों का उसका व्यवहार यह दर्शाता है कि सत्ता कैसे आम आदमी को भय और दबाव में रखती है।

(ख) कमजोर पात्र-

यह पात्र प्रतीक है—आम जनता का मध्यम और निम्न वर्ग का भयभीत, शोषित और चुप समाज का उसकी चुप्पी और सहनशीलता समाज की उस मानसिकता को दर्शाती है, जो अन्याय को सहते-सहते उसे अपनी नियति मान लेती है।

3. संवादों की प्रतीकात्मकता-

नाटक के संवाद साधारण होते हुए भी गहरे अर्थ रखते हैं। कई बार जो कहा नहीं जाता, वही अधिक महत्त्वपूर्ण होता है।

मौन → भय और असहमति का प्रतीक

प्रश्न → विद्रोह की चेतना

टालमटोल → आत्मसमर्पण का संकेत

संवादों में व्याप्त तनाव पूरे सामाजिक वातावरण का प्रतीक बन जाता है।

4. भय का प्रतीक-

पूरा नाटक भय के वातावरण में रचा गया है। यह भय केवल शारीरिक नहीं, बल्कि—रोज़गार खोने का भय अपमान का भय जीवन समाप्त हो जाने का भय यह भय उस व्यवस्था का प्रतीक है, जो लोगों को सोचने और बोलने से रोकती है।

5. मौन (चुप्पी) की प्रतीकात्मकता

नाटक में मौन अत्यंत महत्त्वपूर्ण प्रतीक है।

यह चुप्पी दर्शाती है— विरोध की असमर्थता

सामाजिक दबाव आत्मग्लानि विवशता

यह मौन सबसे बड़ा आरोप बनकर उभरता है—व्यवस्था के विरुद्ध भी और समाज के विरुद्ध भी।

6. स्थान और वातावरण का प्रतीकात्मक अर्थ

नाटक का सीमित और बंद वातावरण—

घुटन कैद स्वतंत्रता के अभाव का प्रतीक है। यह दर्शाता है कि आम आदमी किस प्रकार चारों ओर से घिरा हुआ है।

7. अंत की प्रतीकात्मकता

नाटक का अंत किसी स्पष्ट निष्कर्ष पर नहीं पहुँचता। यह अनिश्चितता— भविष्य की अनिश्चितता संघर्ष की निरंतरता व्यवस्था के न बदलने की पीड़ा का प्रतीक है। लेखक पाठक को सोचने के लिए छोड़ देता है।

सामाजिक और राजनीतिक प्रतीकात्मकता

'लड़ाई' स्वतंत्रता के बाद के भारत की राजनीतिक स्थिति का प्रतीक है, जहाँ—

सत्ता जनविरोधी होती जा रही है

आम आदमी हाशिए पर है

लोकतंत्र केवल नाम मात्र का रह गया है

यह नाटक सत्ता की क्रूरता और लोकतांत्रिक मूल्यों के क्षरण का प्रतीकात्मक दस्तावेज है।

नाटक की समकालीन प्रासंगिकता

आज के समय में भी 'लड़ाई' पूरी तरह प्रासंगिक है।

बढ़ती असहिष्णुता:

"अभिव्यक्ति की स्वतंत्रता पर खतरा सत्ता का दमन इन सभी परिस्थितियों में यह नाटक आज के समाज का आईना बन जाता है।

सक्सेना का व्यंग्य तीखा है। व्यंग्य यहाँ हँसाने के लिए नहीं, बल्कि चुभाने के लिए है। यह व्यंग्य सत्ता के खोखलेपन और समाज की निष्क्रियता का प्रतीक बन जाता है" ।6

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(VIII)| January- 2026

'लड़ाई' और समकालीन संदर्भ

'लड़ाई' आज भी उतना ही प्रासंगिक है जितना अपने रचनाकाल में था। आज की लड़ाई— बेरोज़गारी से, असमानता से, अभिव्यक्ति की स्वतंत्रता के हनन से—जुड़ी हुई है। इस प्रकार 'लड़ाई' एक कालातीत प्रतीकात्मक नाटक है।

निष्कर्ष

सर्वेश्वर दयाल सक्सेना का नाटक 'लड़ाई' प्रतीकात्मकता का सशक्त उदाहरण है। यह नाटक हमें यह सोचने पर विवश करता है कि—

क्या हम सचमुच स्वतंत्र हैं? क्या हमारी चुप्पी भी एक अपराध है? क्या हर लड़ाई हथियारों से ही लड़ी जाती है? यह नाटक केवल मंच पर घटित होने वाली घटना नहीं, बल्कि समाज के भीतर चल रही सतत लड़ाई का प्रतीक है। प्रतीकों के माध्यम से लेखक ने मानवीय चेतना को झकझोरने का कार्य किया है।

अतः कहा जा सकता है कि 'लड़ाई' नाटक हिंदी नाट्य साहित्य में प्रतीकात्मक अभिव्यक्ति का एक अत्यंत प्रभावशाली और विचारोत्तेजक उदाहरण है।

सर्वेश्वर दयाल सक्सेना का नाटक 'लड़ाई' प्रतीकात्मकता का सशक्त उदाहरण है। यह नाटक बताता है कि लड़ाई केवल बंदूक या लाठी से नहीं लड़ी जाती, बल्कि चेतना, प्रतिरोध और आत्मसम्मान से भी लड़ी जाती है। प्रतीकों के माध्यम से सक्सेना समाज को आईना दिखाते हैं और दर्शक/पाठक को यह सोचने पर विवश करते हैं कि वह इस लड़ाई में कहाँ खड़ा है।

संदर्भ सूची

1. सर्वेश्वर दयाल सक्सेना: संपूर्ण नाटक, वाणी प्रकाशन, चौथा. स. 2023
2. सर्वेश्वर दयाल सक्सेना का कृतित्व और जीवन परिचय तथा आधिकारिक वेबसाइट प्र. स. पृष्ठ क्रं 8।
3. नामवर सिंह- आधुनिक हिंदी नाटक वर्मा, वाणी प्रकाशन, प्र. स 1951 पृष्ठ क्रं 51।
4. सर्वेश्वर दयाल सक्सेना: संपूर्ण नाटक, वाणी प्रकाशन, चौथा. स. 2023 पृष्ठ क्र 23।
5. सर्वेश्वर दयाल सक्सेना: संपूर्ण नाटक, वाणी प्रकाशन, चौथा. स. 2023 पृष्ठ क्र 33।
6. अशोक - हिंदी नाटक: नई प्रवृत्तियाँ पृष्ठ क्रं 91।
7. रामचंद्र शुक्ल- हिंदी साहित्य का इतिहास, प्र. स.2002
8. शिवकुमार पांडेय- समकालीन हिंदी नाटक और समाज वाणी प्रकाशन, प्र. स. 2016 पृष्ठ क्रं 8।

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(VIII)| January- 2026

Original Article

लोकगीतांमधील जीवनदृष्टी : एक विश्लेषण

डॉ. वंदना माधव चव्हाण
प्रमुख, कला शाखा व मराठी विभाग, सरहद कॉलेज ऑफ आर्टस्, कॉमर्स अँड सायन्स, कात्रज,पुणे, सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ
Email: dr.vandanac26@gmail.com

Manuscript ID:
JRD -2026-180132
ISSN: 2230-9578
Volume 18
Issue 1(VIII)
Pp 129-134
January 2026
Submitted: 14 Dec. 2025
Revised: 24 Dec. 2025
Accepted: 14 Jan.2026
Published: 31 Jan. 2026

गोषवारा

लोकसाहित्यामधून महाराष्ट्राच्या लोकजीवनाचे आणि लोकसंस्कृतीचे दर्शन घडते. महाराष्ट्र हा सातपुडा, सह्याद्रीच्या डोंगररांगात, कृष्णा, नर्मदा, तापी, गोदावरी, नद्यांच्या खोऱ्यांमध्ये वसलेला तसेच विदर्भ, मराठवाडा, कोकण, खानदेश अशा भौगोलिक विविधतेने नटलेला, माणदेशी,अहिराणी, भिलोरी, वऱ्हाडी, खानदेशी, पावरी, मावची अशा विविध बोलींनी समृद्ध असलेला प्रांत आहे. मराठी लोकगीतांमधून लोकजीवनातील सांस्कृतिक, सामाजिक आणि ऐतिहासिक वारसा प्रतिबिंबित होताना दिसतो. मराठी लोकसाहित्यात लोकगीतांची प्रदीर्घ व प्राचीन परंपरा आहे. स्त्रीगीते, जात्यावरच्या ओव्या, अंगाईगीते, सणउत्सवांची गाणी, खेळगाणी, नृत्यगीते, श्रमपरिहारार्थ गायिली जाणारी भलरी गीते भारुड, पोवाडे, गोंधळादरम्यान गायली जाणारी गाणी, भोंडल्याची गाणी, वासुदेवाची गाणी, पोतराजाची गाणी, आदिवासी गीते, मोटेवरची गाणी, पेरणी करतानाची गाणी, लावणी, गवळण, कोकणीगीते, दिवाळीची गाणी, लग्नाची गाणी, कोजागिरीची गाणी, पावसाची गाणी, अशा अनेक अनेकविध प्रकारांनी ही लोकगीत-परंपरा बहरली, समृद्ध झाली आहे.लोकगीतांच्या आविष्कार परंपरेतून व लोकगीतांच्या मौखिक संहितांमधून याचा प्रत्यय लोकजीवनात येत असतो. मराठी संस्कृतीच्या जडणघडणीचा मागोवा घेण्यासाठी लोकगीते हे महत्त्वपूर्ण माध्यम आहे. लोकगीतांचा अभ्यास हा सांस्कृतिक, सामाजिक, मानवशास्त्रीय व ऐतिहासिक दृष्टिकोनातून बहुस्पर्शी अंगाने करता येतो. लोकजीवनातील दैनंदिन व्यवहार, जनसामान्यांच्या भावभावना, सुख -दुःखे, विचार, आत्माविष्कार लोकगीतांमधून प्रकट होताना दिसतो, त्यामुळे लोकगीतांमधून तत्कालीन सामाजाच्या जीवनदृष्टीचा शोध घेता येतो.

कीवर्ड्स: लोकगीते, लोकसाहित्य, मराठी लोकसंस्कृती, लोकजीवन, जीवनदृष्टी, मौखिक परंपरा, लोकगीतांचे प्रकार, स्त्रीगीते, श्रमगीते, विधीगीते, सण-उत्सव गीते, ग्रामीण जीवन, सांस्कृतिक वारसा, सामाजिक प्रबोधन

प्रस्तावना

मानवी जीवनप्रणाली, प्रकृती आणि प्रवृत्तीचे प्रभावी द्योतक म्हणजे लोकगीते. सहज भावनांचा अविष्कार म्हणजे लोकगीते. लोकगीतातून लोकजीवनाच्या विविध सूक्ष्म भावछटा आविष्कृत होतात. लोकजीवन, रुढीपरंपरा, रितीरिवाज, लोकसंस्कृती यांचे दर्शन लोकगीतातून घडते. लोकगीते मौखिक परंपरेने एका पिढीतून दुसऱ्या पिढीत संक्रमित होतात. मराठी लोकसाहित्यात लोकगीतांचे विपुल प्रमाण असल्याचे दिसते. लोकगीतामधील जीवनदृष्टीचे विश्लेषण करण्यासाठी लोकगीतांचे स्वरूप, वर्गीकरण, लोकगीतांचे विशेष, वाङ्मयीन मूल्ये, लोकगीतांमधील प्रतिमासृष्टी यांचा सर्वांगीण शोध घेणे क्रमप्राप्त ठरते.

लोकगीतांचे स्वरूप: मौखिक परंपरेने चालत आलेल्या अनेकविध गीतप्रकारांचा समावेश लोकगीतांमध्ये होतो.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
वंदना माधव चव्हाण, प्रमुख, कला शाखा व मराठी विभाग, सरहद कॉलेज ऑफ आर्टस्, कॉमर्स अँड सायन्स, कात्रज, पुणे, सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ.

How to cite this article:
चव्हाण, वंदना. माधव. (2026). लोकगीतांमधील जीवनदृष्टी: एक विश्लेषण. Journal of Research and Development, 18(1(VIII)), 129–134. https://doi.org/10.5281/zenodo.18741840

Quick Response Code:
Website: https://jrdrvb.org/
DOI: 10.5281/zenodo.18741840

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(VIII)| January- 2026

लोकगीते ही समूहमनाची व समूहप्रतिभेची निर्मिती आहे. लोकगीतांच्या निर्मितीमागे समूहमनाची प्रेरणा असते. त्यामुळे एका अर्थाने ही निर्मिती सामाजिक ठरते. लोकगीतामधून सामूहिक जीवनाचा आविष्कार होतो. "विविध प्रकारांच्या जातीवंत स्वरविलासानी शिणगारलेले व अशिक्षितांनी कित्येक वर्षांमागे रचिले असतानाही केवळ पाठांतराच्या बळावर पिढ्यानपिढ्या आपल्या नवनवोन्मेषशाली तेजाने पुढच्या पिढीला उत्तेजित करणारे भावगीत होय. हे लोकगीत म्हणजे सामान्य माणसाच्या सामुदायिक जीवनाची अभिव्यक्ती होय." अशी लोकगीताची व्याख्या डॉ. सरोजिनी बाबर यांनी केल्याचे दिसते. लोकगीताची रचना आशयदृष्ट्या एकेरी, सरळ, साधी, असून आविष्कारदृष्ट्या लयबद्ध असते. लोकगीतांची रचना बहुधा चार चरणी आणि सुगम असते. लोकगीतांच्या चाली, तालबद्ध सरळ सोप्या असतात. लोकगीतामध्ये ध्रुव पदाला फार महत्त्व असते. ध्रुव पदाची गीतामध्ये पुन्हा पुन्हा आवृत्ती होत राहते लवचिकता हाही लोकगीत रचनेचे एक महत्त्वाचे वैशिष्ट्य सांगता येईल.

संपूर्ण जगभरातील देशांमध्येदेखील स्थलकालानुसार लोकसाहित्याच्या विविध परंपरा दिसून येतात. यूरोपीय साहित्यातही लोकगीतांची प्रदीर्घ व प्राचीन परंपरा असल्याचे दिसते. त्या- त्या देशांच्या प्रदेशविशिष्ट भौतिक लोकसंस्कृतींचे प्रतिबिंब देशोदेशींच्या लोकगीतांमध्ये उमटलेले दिसून येते. 'बिलीनी' ह्या काव्यप्रकाराचा अंतर्भाव रशियन लोककाव्यात होतो. Dainos हा लिथ्युएनियन व लॅटव्हियन लोकगीतांचा प्रकार भावगीतात्मक व आत्मपर आहे. ड्यूमी हे युक्रेनियन साहित्यातून उगम पावलेले भावमय महाकाव्य आहे. ह्या लोकगीत-प्रकाराचा विकास सोळाव्या शतकात घडून आला. यूगोस्लाव्हियात Narodne Pesme म्हणजे लोकांची गीते प्रचलित आहेत. पारंपरिक कथाकाव्ये ही ऐतिहासिक घटनांवर आधारित असतात. दक्षिणी स्लाव्ह जमातीतील 'गुस्लरी' हा भटक्या गायकांचा वर्ग आहे.

भारतात प्राचीन काळापासून समृद्ध व वैविध्यपूर्ण लोकगीतांची परंपरा आहे. प्राचीन काळापासून प्रचलित असलेला गाथा हा लोकगीतांचा एक प्रकार म्हणता येईल. ऋग्वेदात गीत किंवा गेय मंत्र ह्यांना उद्देशून गाथा हा शब्द वापरला आहे. गाथा हा प्रकार जैन व बौद्ध साहित्यातही असल्याचे दिसते.लोकगाथा हा मौखिक परंपरेने चालत आलेला प्रदीर्घ कथनपर गीतकाव्याचा प्रकार होय. त्यात एखादी पारंपरिक लोकप्रिय कथा गीतांमध्ये गुंफलेली असते. गेयता हा त्याचा अनिवार्य घटक असतो. स्त्रीरचित आख्यानकाव्येही मराठीत भरपूर आहेत.प्राचीन भारतीय लोकगाथांमध्ये गीतांच्या साथीने नृत्येही केली जात. अजूनही ग्रामीण भागात क्वचित कथागीत-नृत्ये आढळतात. भोजपुरीमध्ये अशी 'गौना' गीते रूढ असून भाद्रपदातले बहुला व्रत, कार्तिकातले षष्ठीमातेचे व्रत, शीतला व्रत, नागपंचमी व्रत, पिडीया व्रत, सूर्यषष्ठी व्रत इ. प्रसंगी गायिली जाणारी स्त्रीगीते आहेत. काश्मीरमध्ये सामुदायिक रीत्या गायिली जाणारी विवाहाची गाणी विपुल आहेत. ग्रामीण स्त्रिया कृषिकर्मे करताना सामुदायिक रीत्या विरहिणींची आर्त गीते गातात.

पंजाबमध्ये विवाहाच्या वेगवेगळ्या विधींच्या प्रसंगी गायल्या जाणाऱ्या लोकगीतांमध्ये मांगलिक गीतांत 'सुहाग' व 'घोडियाँ' ह्यांचा समावेश होतो. तीयाँ, रख्खडी, रामधुन, संक्रांती, लोहडी, होहली, दीगा, साँझी, इक्करी इ. प्रत्येक ऋतूशी संबद्ध अशी वेगवेगळी ऋतुगीते पंजाबमध्ये आहेत. वर्षागीते ही गुजरातच्या ऋतुगीतांत वैशिष्ट्यपूर्ण व महत्त्वाची आहेत तसेच नवरात्रात घटस्थापनेनंतर गरबा नृत्यगीते गायिली जातात. निरनराळ्या प्रदेशांतील लोकदैवतांच्या उपासनापर गीतांचा समावेश धार्मिक गीतांमध्ये होतो. बंगालमधील तूसू, भडू, गंभीरा उपासनापर गर्ते आहेत. श्रावण महिन्यात जी वर्षागीते गातात, त्यांना उत्तर भारतात 'कजरी' असे म्हणतात. होरी व कजरी गीतांप्रमाणेच बारहमासा, चैताँ ही गीतेही सर्वत्र रूढ आहेत. चैताँ गीते शृंगारप्रधान असतात, तर बारहमासा गीते विरहभाव आळवणारी असतात. अशी गीते आदिवासी जमातींतही रूढ आहेत. चैत्रातील गणगौर, श्रावणातील तीज ह्या स्त्रियांच्या सण–उत्सवप्रसंगीची अनेक गीते राजस्थानमध्ये रूढ आहेत. बंगाली बाउल गीते हाही धार्मिक लोकगीतांचा प्रकार म्हणता येईल. बाउल संप्रदायी साधक खेडोपाडी रस्तोरस्ती फिरून ती गातात. 'पल्लेपाटलू' किंवा 'जानपद गीतमुलू' ही तेलुगू भाषेतील लोकगीते आहेत. पंजाबमध्ये भांगडा नृत्य, राजस्थानमध्ये घुमर, डंडिया, रास इ. नृत्य, कर्नाटकमधील यक्षगान ह्या पारंपरिक नृत्यनाट्यप्रकारात गायली जाणारी विपुल लोकगीते आहेत.

लोकगीतांचे वर्गीकरण :

लोकगीतामध्ये आशय आणि अभिव्यक्ती बाबत वैविध्य असल्यामुळे त्यांचे सहज वर्गीकरण शक्य होत नाही. त्यामुळे लोकगीतांचे वर्गीकरण प्रादेशिकता, समाजजीवन, लोकगीते गाणारे, विधीप्रसंग अशा काही गृहीत तत्त्वांच्या आधारे करता येईल.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(VIII)| January- 2026

लोकगीतांचे वर्गीकरण		
लोकगीते आणि लोककथा गीते		
बालकांची गाणी	**स्त्रियांची गाणी**	**पुरुषांची गाणी**
बडबड गीते खेळातील गीते ताल गीते	ओव्या कांडणाची गाणी श्रम गीते विधी गीते नृत्य खेळ गीते उपासना गीते सण-उत्सव गीते इतर गीते	भल्लरी वासुदेव गोंधळी सण-उत्सव गीते पोतराज पोवाडे भारूड श्रमगीते भगताची उपासना गीते यात्रा विषयक गाणी

मराठी लोकगीते महाराष्ट्राची संस्कृती, परंपरा आणि ग्रामीण जीवन दर्शवतात, ज्यामध्ये लावणी, पोवाडा, भावगीते, गोंधळ, अभंग आणि ओवी या प्रकारात विशेष लोकप्रिय गाणी आहेत. भारुड, पोवाडे, गोंधळादरम्यान गायली जाणारी गाणी, भोंडल्याची गाणी, वासुदेवाची गाणी, पोतराजाची गाणी, भलरी गीते, आदिवासी गीते, मोटेवरची गाणी, पेरणी करतानाची गाणी, लावणी, गवळण, कोकणी गीते, दिवाळीची गाणी, जात्यावरची गाणी वगैरे लोकसंगीताचे प्रकार आहेत. लग्नाची गाणी, कोजागिरीची गाणी, पावसाची गाणी, प्रदेशविशिष्ट संस्कृतीचे व लोकाचारांचे दर्शन घडवणारी लोकगीते भारताच्या वेगवेगळ्या राज्यांमध्ये विपुल प्रमाणात आहेत व त्यांत अनेक वैशिष्ट्यपूर्ण प्रकार दिसून येतात. भारतातील प्रत्येक राज्याच्या लोकगीतांची खास प्रादेशिक संस्कृतीचे दर्शन घडविणारी, प्रदेशविशिष्ट विशेष आढळून येतात. व्यक्तिजीवनाशी संबद्ध अशी ऋतुगीते, श्रमगीते, संस्कारगीते, नृत्यसंबद्ध गीते, विविध सण-उत्सवप्रसंगी गायिली जाणारी गाणी, व्यवसायासंबद्ध गीते अशी अनेकविध प्रकारची लोकगीते सर्वत्र विपुलतेने आढळतात. भारतात विवाहप्रसंगी गायिली जाणारी लोकगीते सर्वत्र प्रचलित आहेत. आदिवासी जमातींत विवाह गीतांबरोबर समूहनृत्येही केली जातात. विवाह गीतांत वरपक्षांची व वधुपक्षाची अशी वेगवेगळी गीते आहेत. प्रामुख्याने वधुविषयक गीतांचे प्रमाण विपुल आहे. सासरी मुलीची पाठवणी करताना गायली जाणारी वियोगाची गाणी अधिक उत्कट भावपूर्ण असतात. व्यक्तिजीवनातील जन्म, विवाह, मृत्यू अशा महत्त्वाच्या टप्प्यांवर व प्रसंगांवर आधारित असंख्य संस्कारगीते भारतात विविध प्रदेशांत रूढ आहेत. स्त्रियांच्या गर्भधारणेची व डोहाळ्याची गाणी, जन्मासंबंधीची गीते, बाळाला जोजविण्याची गीते, अंगाईगीते, मुंडन, उपनयनयादी संस्कारांची गीते, विवाहसोहळ्याच्या प्रत्येक विधीसंबंधीची गीते, व्यक्तीच्या मृत्यूनंतर अंत्यविधीप्रसंगी गायिली जाणारी गीते असे विविध प्रकार त्यात आढळतात.

लोकगीतांचे विशेष व वाङ्मयीन मूल्य :

लोकगीतांमधून ऐतिहासिक, सामाजिक, धार्मिक, ग्रामजीवन, संस्कृती, रीतिरिवाज, संस्कार आणि मूल्ये प्रतिबिंबित होतात. लोकगीतांद्वारे समूहप्रेरणा, सामाजिक संदेश यांचे प्रसारण होते. लोकगीतांद्वारे समाजामध्ये लोकजागृती केली जाते. पर्यावरण संरक्षण,महिला सशक्तीकरण, शिक्षण,आरोग्य,स्वच्छता यांसारख्या सामाजिक मुद्द्यांवर लोकगीतांच्या माध्यमातून लोकांना सजग केले आहे. ग्रामीण भागात व्यसनमुक्ती, 'प्रौढ साक्षरता अभियान','ग्राम स्वच्छता अभियान',आरोग्यविषयक जागरूकता यासारख्या विषयांवर लोकगीत रचून ते कार्यक्रमांत सादर केले जातात.अनेक विद्यापीठांत 'लोकसाहित्य' हा विषय समाविष्ट केला जात आहे, ज्यामध्ये लोकगीतांचा अभ्यास, त्यांचे सांस्कृतिक, ऐतिहासिक आणि सामाजिक महत्त्व सखोलपणे शिकवले जाते.लोकगीतांचा उपयोग नृत्य,नाट्य,तमाशा,यक्षगान,भजनकीर्तन आणि चित्रपट संगीत यामध्ये केला जातो. आधुनिक संगीतकारही लोकसंगीताच्या धूनांवर आधारित नवीन राग आणि गाणी तयार करताना दिसतात. अशा प्रयोगांमुळे लोकसंगीताचे पारंपरिक स्वरूप टिकवून त्याला

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(VIII)| January- 2026

आधुनिकतेचा साज चढवून रसिकांपर्यंत पोहोचवता येते. दैनंदिन जीवनातील परंपरा, धार्मिक विधीं,सण- उत्सव, श्रमपरिहारार्थ, जन्म, विवाह, आणि ऋतुगीतांमध्ये लोकगीते सादर केली जातात, ज्यामुळे सांस्कृतिक, समाजिक ओळख आणि एकात्मता टिकून राहते. लोकजीवनाच्या भावविश्वातून आविष्कृत झालेले लोकगीते वाङ्मयीन मूल्यांनी संपन्न व समृद्ध झालेले दिसतात. लोकगीतांमधून भाषेच्या सौष्ठवाबरोबर सौंदर्याचे दर्शन घडते. लोकगीतांमधून प्रकट होणारी जीवनदृष्टी व प्रतिमासृष्टी मनोहारी असल्याचे दिसते. भाषासौंदर्य, भावसौंदर्य, कल्पनाविलास, भावनाविष्कार, लालित्य या वाङ्मयीन मूल्यांची युक्त असलेली लोकगीते लोकजीवनप्रणाली, प्रकृती आणि प्रवृत्तीचे प्रभावी द्योतक ठरतात.

लोकगीतांमधील जीवनदृष्टी व प्रतिमासृष्टी :

सण-उत्सव, रूढी-परंपरा रिती रिवाज यामध्ये स्त्रियांच्या लोकगीतांना विशेष महत्त्व आहे. लोकगीतातून स्त्रीजीवनाचा अविष्कार दिसून येतो. स्त्रीमनातील भाव विश्वाची अभिव्यक्ती स्त्रीमनाचा आत्मस्वर लोकगीतातून व्यक्त झालेला प्रकर्षाने जाणवतो त्यामुळे लोकगीतांचे जतन करून त्यामध्ये भर टाकण्याचे श्रेय स्त्रियांकडे अधिक जाते. लोकगीतांमध्ये स्त्रीगीतांचे विपुल प्रमाण असल्याचे दिसते. स्त्रिया घरकाम करताना सांगणारी पारंपरिक कथागीतं, गावातीलरूढी आणि रोजच्या जीवनातील गोष्टी सांगतात. लोकगीतातील ओव्या स्त्रियांचे सुखदुःख, भावभावना, राग-लोभ, वात्सल्य, स्नेह, विचार अभिव्यक्त करण्याचे प्राचीन काळातील माध्यम म्हणजे ओवी.

पिवळा पितांबर मला पुशितो सारा गाव
पिता दौलत राजस ह्या ग लुटीला बाजीराव
माडीवर माडी सये सासर मामाजीची
उभी राहून पहाते मी लंका तिथून म्हायाराची
काळी चंद्रकळा निरी पडली शंभर
लेक गुणाची तालीवार.
जोंधळया परास वाढविते तुरी
ल्येका परास, मला ल्येक प्यारी

सासर - माहेर बद्दलचा जिव्हाळा, मातृप्रेम, बंधुप्रेम, मुलीविषयीचा अभिमान, कुळाभिमान, देवावरील भक्ती इत्यादी भावना ओव्यांमधून प्रभावीपणे प्रकट झाल्याचे दिसते.

शेजारणी बाई नको म्हणू नये माझं माझं
नदीच्या पलीकडे जागा साडेतीन गज
जन्म मृत्यू बद्दल तात्विक विचार सहजपणे मांडलेला दिसतो.
नणंद भावजया शिवच्या शेती गेल्या
दंडीच्या तोळ बंद्या इजवाणी चमकल्या
शिपाई शिपाई म्हणितो तुला
समदा गाव कंबराला कंबरपट्टा
वर भरतारा तुझं नाव

जीवनात अलंकारांना महत्त्वाचे स्थान आहे हे अलंकार वापरण्यामागे विशिष्ट विचार व भावना असल्याचे लोकसाहित्याच्या अभ्यासावरून कळते. कौटुंबिक नात्यांची अलंकार आणि त्यांच्या गुणधर्माशी केलेली गुंफण ही आकर्षक व मनोज्ञ आहे.

सारजा सखी कुठ कोंबडा बाग देते
गोठ्यातील गायमाय बोलाया हंबरते
सारजा तुही माही सखी नांदो पृथ्वीवर
चांद सूर्या भाऊ तुझे आन माझ्या घरावर

या लोकगीतातील शब्दयोजना, भाषा, अर्थ, लालित्य, त्यातील प्रसाद गुण यांचा मनोहारी मिलाप मोहून टाकतो. समर्पक शब्दांना जीवनाचा स्पर्श झाल्यामुळे ते जिवंत व अर्थपूर्ण वाटतात.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(VIII)| January- 2026

नाच ग घुमा कशी मी नाचू
या गावचा त्या गावचा सोनार नाही आला
माझ्या बाळाला वाळा नाही दिला
कशी मी नाचू

विविध व्यवसायांची माहिती सांगणारे चित्रण या खेळ गीतातून केले आहे .

अडगुलं, मडगुलं
सोन्याचं कडगुलं
रुप्याचा वाळा
तान्ह्या बाळा
तीट, टिळा.

जन्म, मृत्यू, विवाह यासंबंधीची गीते विधीगीते म्हणून ओळखली जातात. जन्मासंबंधीच्या गीतांमधून डोहाळ्यांपासून अंगाईगीतांपर्यंत अनेक अवस्थांतरंचे चित्रण केलेले दिसते.

उठा उठा चिऊताई
उठा उठा चिऊताई
सारीकडे उजाडले
डोळे तरी मिटलेले
अजूनही अजूनही

बालगीते ही साधी, सोपी, लयबद्ध व लहान मुलांच्या भावविश्वाशी निगडित असतात. बालगीतांमध्ये बडबडगीते, प्राणी- पक्षाविषयीची गाणी, निसर्गगाणी , परिसरगाणी याचा समावेश होतो. बालगीतांमधून मनोरंजनाबरोबरच कल्पनाशक्तीचा विकास, संस्कार, भाषासमृद्धी होते.

घामाच्या धारानं फुलली ही धरती,
राजा शेतकरी गातो कष्टाची आरती.
बळीराजा तूच खरा देशाचा आधार,
तुझ्याच जीवावर चाले हा संसार..
काळ्या काळ्या मातीमधी पिकलंया सोनं,
शिवार हे फुललं सारं हिरवं झालं रान
औंदाच्याला बरसला बरसला
पानी मातीचा सुवास आला,
गर्द हिरव्या रानी पळापळी करतात
खोंडं माजेल ओलं वारं पिऊन...
शिवार हे फुललं सारं हिरवं झालं रान

ग्रामीण वास्तवता, ग्रामीण जीवनाचा संदर्भ, ग्रामरचना, ग्रामशासन यंत्रणा, कृषीव्यवस्था, ग्रामसंस्कृती यांचे लौकिक दर्शन घडते. तालबद्ध, जोशपूर्ण आणि उत्साही नृत्यगीत म्हणजे लावणी. सामाजिक विषय प्रेम,आणि व्यंगात्मक मुद्दे यांचा समावेश यामध्ये असतो. ऐतिहासिक शूर वीरांचे कौतुक करणारी, वीरगाथा सांगणारी गाणी म्हणजे पोवाडा, भावनांनी भरलेली , काव्यप्रधान, प्रेम, विभक्तता, निसर्ग व्यक्त गाणी म्हणजे भावगीते. देवतेंचे आशीर्वाद प्राप्त करण्यासाठी तसेच धार्मिक विधी आणि उत्सवांसाठी गायले जाणारे गाणे म्हणजे गोंधळगीत होय. मुख्य गोंधळी गण जगदंबेचे स्तवन करतो अनेक देवतांना गोंधळात यावे असे आवाहन करतो त्यानंतर पूर्वरंग व उत्तररंग अशा दोन भागांमध्ये देवीचे गुणगान सांगतो. देवीच्या आरतीने गोंधळ संपतो गोंधळात म्हटले जाणारी पदे कथा, कथागीते ही लोकसाहित्यातीलच असतात. समाजातील व्यवसाय उत्सव खेळ व्यक्ती स्वभाव विषयाच्या ओघाने समाज तसेच लोकजीवनाचे लोकव्यवहाराचे संमिश्र दर्शन भारुडातून घडते. जीवनाची क्षणभंगुरता, संसाराची नश्वरता स्पष्ट करणारे अध्यात्मिक व नैतिक शिकवण देणारे मराठीतील रूपकात्मक गीत ही भारुडाची वैशिष्ट्य आहेत. भारुडा मधून जनमाणसाला सामाजिक, अध्यात्मिक, वाङ्मयीन दृष्टी देण्याचे कार्य भारुडाच्या माध्यमातून होताना दिसते.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(VIII)| January- 2026

भल्या पहाटे धर्म गीते जाणारा पांगुळ, मोरपंखी टोपी घातलेला कृष्ण भक्त वासुदेव, संबळ आणि तुंनतूने या संगीतवाद्यसह देवीच्या नावाने गोंधळ घालणाऱ्या गोंधळी, कुडमुड्या जोशी, हलगीच्या तालावर नाचणारा लक्ष्मी आईचा भक्त पोतराज, नृत्यासह खंडोबा म्हाळसायची गाणी गाणारे वाघ्या-मुरळी, भराडी इत्यादी लोकगीतांचे गायक म्हणजे मराठी लोकसंस्कृतीचे उपासक होत. लोकसंस्कृतीचे हे उपासक लोक भाषेतून आणि लोक माध्यमातून समाजाला आदर्श जीवनदृष्टी देण्याचे महत्त्वपूर्ण कार्य करत असल्याचे दिसते.

निष्कर्ष

मराठी लोकगीते मौखिकरित्या एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे संक्रमित होतात. ग्रामीण भागातच नव्हे तर शहरी भागाततील लोकजीवनात लोकगीतांना महत्त्वपूर्ण स्थान आहे.लोकगीते ही मराठी भाषा आणि लोकसंस्कृती जपण्याचे महत्त्वाचे साधन आहे. लोकगीत हे केवळ मनोरंजनाचेच नाही तर सामाजिक प्रबोधन तसेच जनजागृतीचे प्रभावी माध्यम आहे. भाषेचे आणि संस्कृतीचे संवर्धन, सांगीतिक प्रयोग संशोधन व शैक्षणिक अभ्यास , लोकजीवनातील अनुभवाचा अन्वयार्थ लावणे इत्यादी कार्य लोकगीतांच्या माध्यमातून होते. आधुनिक समाजातही विधीलोकगीतांच्या माध्यमातून, सांस्कृतिक वारसा पारंपरिक मूल्ये, आणि सामूहिक ओळख जपली जाते, त्यामुळे साहजिकच लोकगीते रसिक उपयोगी ठरतात तसेच त्यांची सामाजिक उपयुक्तता कायम राहते. महाराष्ट्रात पोवाडा, भारूड, लावणी, गवळणी, भूलई, वासुदेवाची गाणी अशा विविध लोकसंगीत प्रकारांमार्फत लोक आपला भाषिक आणि सांस्कृतिक वारसा जतन करतात.लोकगीते ऐकताना शब्द, सूर, लय आणि भाव याच्या एकत्रित परिणामातून लोकमानसाची ओळख होते तसेच पारंपरिक मूल्यांची जाणीव निर्माण होते. लोकजीवनाच्या आणि लोकमानसाच्या भावविश्वातून साकार झालेली लोकगीते मूल्यांनी समृद्ध झालेली दिसतात. लोकगीतांमधून स्थानिक रीतिरिवाज, भाषा, वेशभूषा, अलंकार आणि नृत्य प्रकारांचे संवर्धन होते. लोकगीतांचा अभ्यास, संवर्धन आणि प्रसार समाजाच्या शाश्वत विकासासाठी अनिवार्य आहे. लोकगीते कल्पनाविलासांनी, भाषा आणि भाव सौंदर्याने नटलेली दिसतात. लोकगीतातील भाषाशैली, शब्दयोजना, अर्थ लालित्य यांचे प्रत्ययकारी व मनोहारी दर्शन घडते. समर्पक, अर्थपूर्ण शब्दांना जीवनानुभवाचा स्पर्श झाल्यामुळे ते अर्थपूर्ण वाटतात त्यामुळे लोकगीतांमधून नवी जीवनदृष्टी मिळते.

संदर्भसूची

१. मराठी लोकगीत स्वरूप विशेष, डॉ. शरद व्यवहारे, कीर्ती प्रकाशन, औरंगाबाद, २०१२.
२. मराठी लोकगीते: संस्कृती अभ्यासाची साधने, संपा. रमेश वरखेडे.
३. लोकगीतातील सगे सोयरे, सरोजिनी बाबर.
४. लोकगीते - मराठी विश्वकोश प्रथमावृत्ती.
५. लोकसाहित्य शोध आणि समीक्षा, रा. चिं. ढेरे, पद्मगंधा प्रकाशन.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(VIII)| January- 2026

Original Article

21वी सदी के प्रथम दशक का महिला लेखन

प्रा. डॉ. स्मिता अभिजित वणिरे
न्यू कॉलेज, कोल्हापुर
Email: vniresmita78@gmail.com

Manuscript ID:
JRD -2026-180133
ISSN: 2230-9578
Volume 18
Issue 1(VIII)
Pp 135-136
January 2026

सारांश

इक्कीसवी शती के प्रथम दशक का महिला कथा-साहित्य अनेक दृष्टियों से अपने पूर्ववर्ती काल से अलग है | सामाजिक, राजनैतिक, धार्मिक एवं आर्थिक दृष्टि से यह काल उथल-पुथल का होने के कारन इसमें महिला कथा साहित्य में अनेक नविन प्रवृत्तियाँ दिखाई देती है |अनेक देशों से बढ़ते हुए संपर्क के करा भारतीय परिवेश में पारिवारिक, समाजी एवं सांस्कृतिक क्षेत्र में बहुत अधिक परिवर्तन आया है | बेरोजगारी, बेकारी, महंगाई आदि के कारन आम आदमी की जिंदगी अर्थहीन होती जा रही है | इस बदलते हुए परिवेश के कारन ही इक्कीसवी शती के प्रथम दशक के महिला कथा साहित्य में लीक से हटकर लिखा हुआ कथा साहित्य अनेक दृष्टियों से बदलाव का कथा साहित्य सिद्ध ओता है | इस कथा साहित्य पर उत्तर-आधुनिकता प्रभाव दिखाई देता है | प्रथम दशक में परिवर्तित मूल्य एवं व्यवस्था को ध्यान में रखकर प्रभावी कथा साहित्य लिखने का कार्य महिला लेखिकाओं ने किया है |

मुख्य शब्द : *सामाजिक परिवर्तन,खोखलापन,भारतीय परिवेश,उत्तर-आधुनिकता,आत्मगौरव*

प्रस्तावना

Submitted: 14 Dec. 2025
Revised: 24 Dec. 2025
Accepted: 14 Jan.2026
Published: 31 Jan. 2026

साहित्य सामाजिक परिवर्तन का जिवंत दस्तावेज होता है | इक्कीसवी सदी में समाज, परिवार और व्यक्ति सभी स्तरों पर जो तीव्रता से बदलाव आया है उसका असर हिंदी साहित्य पर भी व्यापक रूप से परिलक्षित होता है |नारी शिक्षा के कारन स्त्रियों की मानसिक और बौद्धिक स्थिति में काफी बदलाव हुए है | उन्होंनेपुराणी मान्यताओं को तोड़कर व्यक्तिगत स्वतंत्रता का मार्ग अपनाया है | इक्कीसवी सदी के साहित्य का स्वरुप वह नहीं रह गया जो स्वतंत्रता पूर्व हुआ करता था | वर्तमान परिप्रेक्ष्य मेंनारी अपनी सही भूमिका को तलाशती हुई स्वयं को पहचानने और कुंठा से मुक्त करने की दिशा में आगे बढ़ रही है | उसकी संकल्प की दृढ़ता और आत्मगौरव से परिपूर्ण निष्ठा समाज में उसे लेखनी के माध्यम से प्रतिष्ठित करने में सहाय्यक सिद्ध हो रही है |आज की नारी का लेखन उच्च कोटि का होने के साथ-साथ वैविध्यपूर्ण भी है |इनमे कही वृद्ध समस्या भी है तो कही आधुनिक जीवन का खोखलापन |

इक्कीसवी शती के प्रथम दशक का महिला कथा-साहित्य अनेक दृष्टियों से अपने पूर्ववर्ती काल से अलग है | सामाजिक, राजनैतिक, धार्मिक एवं आर्थिक दृष्टि से यह काल उथल-पुथल का होने के कारन इसमें महिला कथा साहित्य में अनेक नविन प्रवृत्तियाँ दिखाई देती है |अनेकदेशों से बढ़ते हुए संपर्क के करा भारतीय परिवेश में पारिवारिक, समाजी एवं सांस्कृतिक क्षेत्र में बहुत अधिक परिवर्तन आया है | बेरोजगारी, बेकारी, महंगाई आदि के कारन आम आदमी की जिंदगी अर्थहीन होती जा रही है | इस बदलते हुए परिवेश के कारन ही इक्कीसवी शती के प्रथम दशक के महिला कथा साहित्य में लीक से हटकर लिखा हुआ कथा साहित्य अनेक दृष्टियों से बदलाव का कथा साहित्य सिद्ध ओता है |इस कथा साहित्य पर उत्तर-आधुनिकता प्रभाव दिखाई देता है | प्रथम दशक में परिवर्तित मूल्य एवं व्यवस्था को ध्यान में रखकर प्रभावी कथा साहित्य लिखने का कार्य महिला लेखिकाओं ने किया है | इस शती में महिलाओं द्वारा लिखी गई कहानियों और उपन्यासों में नारी विमर्श, घेरुलू हिंसा, पहचान का संकट, सामाजिक और आर्थिक चुनोंतियों का यथार्थवादी चित्रण मिलता है, जिसमे मैत्रेयी पुष्पा कीअल्मा कबूतरी, अलका सरावगी कीशेषकादंबरी, चित्रा मुद्गल की गिलिगुडू और ममता कालिया की 'दुक्खम-सुक्खम' जैसी रचनाए प्रमुख है, जो स्त्री-पुरुष संबंधो और आधुनिक समाज में महिलाओं की बदलती स्तिथि को दर्शाती है |

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
स्मिता अभिजित वणिरे, न्यू कॉलेज, कोल्हापुर.

How to cite this article:
वणिरे, स्मिता. अभिजित. (2026). 21वी सदी के प्रथम दशक का महिला लेखन. Journal of Research and Development, 18(1(VIII)), 135–136. https://doi.org/10.5281/zenodo.18742239

Quick Response Code:
Website: https://jrdrvb.org/
DOI: 10.5281/zenodo.18742239
OPEN ACCESS

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(VIII)| January- 2026

यह शती वैश्वीकरण, बाजारीकरण एवं तकनिकी के अविष्कारों की जान पड़ती है | इस शती के प्रथम दशक में अविष्कारों के साथ कई समस्याएँ भी उभरी है | इन्ही समस्याओं ने साहित्यकारों के साहित्य को साहित्य के प्रचलित आशय एवं विषयों को छोड़कर वर्तमान समाज जीवन की समस्याओं पर लेखनी चलाने के लिए बाध्य किया है | परिणामस्वरूप कई महिलाओं ने अपने जीवन के साथ-साथ स्त्री जीवन की समस्याओं को रचनाओं के माध्यम से हमारे सामने रखा है | कृष्णा सोबती का 'समय सरगम', उषा प्रियंवदा का'अंतर्वशी', चंद्रकांता का 'कथा सतीसर' कमल कुमार का 'यह खबर नहीं', चित्रा मुद्गल का 'आवां', नासिरा शर्मा का 'अक्षयवट' और'जीरो रोड', मधु कांकरिया का 'खुले गगन के सितारे', कुसुम कुमार का 'परदावाडी', गीतांजलि श्री का 'तिरोहित', जया जादवानी का 'तत्वमसि', इंदिरा गोस्वामी का 'जंग लो तलवार', कुंदनिका कापडिया का 'दीवारों से पार आकाश' आदि ये कृतियाँ केवल स्त्री विमर्श की ही कृतियाँ नहीं बल्कि वर्तन समाज जीवन की विसंगतियों का खता खोलकर दिशा निर्देश करनेवाली है | यह कृतियाँ केवल समाज के समाज जीवन को ही हमारे सामने नहीं रखती है बल्कि उस रचनाकार एवं उसके माध्यम से समग्र समाज का मानस पटल तथा मनोग्रंथियों को खोलने का काम भी करती है | इस कारन अब तक प्राय: महिलाएं 'महफ़िल उनकी, गीतउनका| आखें अपनी, बाकी उनका' की स्थिती में लिखती थी, परंतु इस काल में महिलाओं ने अपने रुदन से परे पहुंचकर संकलन जीवन को चित्रित करने का दायित्व निभाया है | कहीं पर सुयोग्य जीवन साथी का अनुभव (उषा प्रियंवदा –रुकोगी नहीं राधिका) तो कहीं पर अपने बच्चे, पुनर्विवाह, नौकरी, तलक की कहानी (मन्नू भंडारी –आपका बंटी) तक ही सिमित था | लेकिन इस काल में महिलाएं उपन्यासों में सामाजिक प्रधान रूप से उभरकर आयी है| यह इस काल के महिला कथा-साहित्य की सबसे बड़ी उपलब्धिहै|

इक्कीसवी शती के प्रथम दशक में काव्य लेखन में भी महिला लेखिकाओं का लेखन क्षेत्र बहुत विस्तीर्ण और बहुआयामी है | उनके लेखन में भी महिला लेखिकाओं का लेखन क्षेत्र बहुत विस्तीर्ण और बहुआयामी है|उनके लेखन में नारी विमर्श स्वर प्रमुखता से देखने को मिलता है , जिसमे i सदी की नारी की चुनोतियों, अवरोधों, चिंताओं, विवशताओं का चित्रण प्रमुख है | आज की लेखिकाए नारी को 'आँचल में दूध, आखों में पानी' लेकर न ही अपनी अस्मिता की रक्षा करनेवाली और अपनी पहचान बनानेवालीनारी के रूप में प्रस्तुत कर रही है | काव्य लेखन के क्षेत्र में नारी लेखन की चर्चा की जाए तो इस सदी की कवयित्रियों ने नारी के अंतरंग, विषम, जटिलसमस्याओं ज्वलंत सवालोंको समझदारी से समझने, सुलझाने का अथक प्रयास किया है |प्रसिधलेखिका ममता कालिया का कविता संग्रह 'खाटी घरेलू औरत' काफी चर्चित रहा है | मेरी जगह तुम होते

इस घर में
एक सर्वहारा का जीवन जीते हुए
मैंने परिश्रम को ही माना पारिश्रमिक
तुम मेरीजगह होते
क्या करते सातों दिन श्रम
यह तुम्हारा सौभाग्य है
कभी कोई ऊँची बात नहीं सोचती
खाटी घरेलू औरत'

डॉ. रेनू शाह के 'देहरी के उस पार' में भी यही उद्घोष मिलता है |

एक अंधेरे से लड़ना है हमको बारंबार
कैसे कह दे खुश होने की
घड़ियाँ सम्मुख कड़ी हुई
दुविधाओं की बौछारों पर
सबकी आँखे गाड़ी हुई
अबकी तो जाना होगा
देहरी के उस पार

सारांश

आज का युग लिबरलाइजेशन, प्राइवेटलाइजेशन,ग्लोबलाइजेशन का युग है | इस युग में में विश्व ने 'विश्वग्राम' या'मंडल' का रूप ले लिया है | विश्व को 'ग्राम' या'मंडल' का रूप देने में जनसंचार के संसाधनों, इलेक्ट्रोनिक, मीडिया और मल्टीनेशनल कम्पनियों ने महत भूमिका निभाई है |इन्ही साधनों के माध्यम से महिला साहित्यकारों ने अपनी संवेदनाओं को पारिवारिक, सामाजिक,सांस्कृतिक, साहित्यिक, राजनैतिक पारिस्थितियों एवं परिवेश को प्रभावित किया है |पूंजीवादी आर्थिक संरचना, लोकतांत्रिक शासन व्यवस्था तथा आधुनिक शिक्षा इन तीनो ने नारी में नवचेतना का संचार किया है |

संदर्भ

1. नारी लेखन विकिपीडिया
2. लमही जनवरी-मार्च अंक 2015
3. हिंदी वेब दुनिया ब्लॉग
4. आपका बंटी- मन्नू भंडारी
5. रुकोगी नहीं राधिका-उषा प्रियंवदा
6. स्त्री विमर्श ब्लॉग
7. रचनाकार ब्लॉग

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(VIII)| January- 2026

Original Article

कमार जनजाति की साहित्य अस्मिता: गोदना परंपरा एवं लोक-साहित्य

डॉ सुशील सोमवंशी
सहायक प्राध्यापक हिन्दी, शासकीय कमालाराजे कन्या स्नातकोत्तर स्वशासी महाविद्यालय, ग्वालियर म प्र
Email: sushil.netam786@gmail.com

Manuscript ID:
JRD -2026-180134
ISSN: 2230-9578
Volume 18
Issue 1(VIII)
Pp 137-144
January 2026
Submitted: 14 Dec. 2025
Revised: 24 Dec. 2025
Accepted: 14 Jan.2026
Published: 31 Jan. 2026

सारांश

विशेष पिछड़ी जनजातियों में 'कमार' अपनी विशिष्ट साहित्य अस्मिता की पहचान के लिए जानी जाती है। गरियाबंद और धमतरी जिलों के घने जंगलों में निवासरत इस जनजाति के जीवन में 'गोदना' केवल शारीरिक अलंकरण नहीं, वास्तव मे आध्यात्मिक रक्षा कवच है। 'कमारी' लोकगीत इनके मौखिक इतिहास और साहित्यिक समरसता के परिचालक हैं। कमार जनजाति की गोदना परंपरा सांस्कृतिक प्रक्रिया है, जिसमें शरीर पर अंकन के साथ-साथ स्वर में संस्कृति ओर साहित्य का संचार होता है। गोदना के समय गाए जाने वाले कामारी लोकगीत इस कर्म को केवल देहिक नहीं रहने देते, बल्कि उसे धार्मिक, सामाजिक और भावनात्मक संस्कार में रूपांतरित कर देते हैं। प्रस्तुत शोध-पत्र में गोदना से जुड़े प्रमुख रूपकों का विश्लेषण करते हुए, उनसे संबंधित लोकगीतों को अधिक मात्रा में समाहित किया गया है, मात्र इसलिए कि किस प्रकार लोक गीत गोदना को अर्थ, दिशा और गरिमा प्रदान करते हैं। यह अध्ययन कमार समाज में देह और लोकगीत के अभिन्न संबंध को उजागर करने का प्रयास मात्र है।कमार जनजाति में गोदना केवल देहिक अलंकरण नहीं, अपितु सांस्कृतिक अभिज्ञान, आध्यात्मिक सुरक्षा और सामाजिक संस्कार का सेतु है।

मुख्य कुंजी शब्द: *कमार जनजाति, गोदना, कामारी लोकगीत, देह-संस्कृति, जनजातीय लोकसाहित्य, जनजातीय संस्कृति, देह-लेखन, लोक-साहित्य।*

भूमिका

जनजातीय जीवन में गोदना का अर्थ है — पहचान + परंपरा + आस्था + सौंदर्य + संस्कार + आत्मिक सुरक्षा का एकत्रित प्रतीक। जनजातीय समाज में संस्कृति केवल कहानियों या अनुष्ठानों में ही नहीं, वरन देह पर अंकित आकृतियों और कंठ में बसे लोकगीतों में जीवित रहती है। कमार जनजाति में गोदना परंपरा इसी देह-संस्कृति का प्रत्यक्ष रूप है। गोदना अकेला नहीं है, उसके साथ लोकगीत का होना भी जरूरी हैं। लोकगीत के अभाव मे गोदना अपूर्ण माना जाता है। कमार स्त्रियाँ गोदना करते समय जो कामारी लोकगीत गाती हैं, वे पीड़ा को सौंदर्य में, भय को आस्था में और व्यक्ति को समुदाय में परिवर्तित कर देती हैं।

कमार जनजाति के जीवन में वन, कृषि, देव-विश्वास और पूर्वज-पूजा की अहम भूमिका है। गोदना यहाँ जीवन-चक्र संस्कार है—क्योंकि यह किशोरावस्था, विवाह या मातृत्व के समय अनिवार्य हो जाता है। लोकविश्वास है

"सब गहना उतर जाही,
गोदना संग जाही।"

अर्थात मृत्यु के बाद केवल गोदना ही आत्मा के साथ जाता है।

जनजातीय समाज में शरीर स्वयं एक ग्रंथ है, जिस पर संस्कृति अंकित की जाती है। कमार जनजाति में यह अंकन गोदना के माध्यम से होता है और इसका गायन लोकगीतों द्वारा जीवित रखा जाता है।

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
सुशील सोमवंशी, सहायक प्राध्यापक हिन्दी, शासकीय कमालाराजे कन्या स्नातकोत्तर स्वशासी महाविद्यालय, ग्वालियर, म प्र.

How to cite this article:
सोमवंशी, सुशील. (2026). कमार जनजाति की साहित्य अस्मिता: गोदना परंपरा एवं लोक-साहित्य. Journal of Research and Development, 18(1(VIII)), 137–144. https://doi.org/10.5281/zenodo.18742295

Quick Response Code:
Website:
https://jrdrvb.org/
DOI:
10.5281/zenodo.18742295
OPEN ACCESS

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(VIII)| January- 2026

पीड़ा का सौंदर्यीकरण

गोदना पीड़ादायक प्रक्रिया है। लोकगीत

“सुई चुभे देह मं,
हंसी उपजे मन मं,
आज गोदे मइया,
कल चमके जीवन मं।”

यहाँ दर्द को भविष्य के सौभाग्य से जोड़ा गया है।

अन्य गीत

“रो मत बहिनी, रो मत,
सुई नहीं, फूल चुभत हे,
आज लिखे जो गोदना,
कल भाग खुलत हे।”

अध्ययन का उद्देश्य

प्रस्तुत शोध के प्रमुख उद्देश्य हैं—

कमार जनजाति की गोदना परंपरा का साहित्यिक विश्लेषण। कमारी लोकगीतों की भूमिका का अध्ययन। गोदना प्रतीकों और लोकगीतों के अंतर्संबंध। जनजातीय स्त्री देह और लोक-साहित्य के त्रिकोणात्मक समावेशी भाव को स्पष्ट करना।

शोध-विधि

यह अध्ययन मुख्यतः वर्णनात्मक और विश्लेषणात्मक पद्धति पर आधारित है, इसमें—प्रकाशित लोक-साहित्य, जनजातीय अध्ययन ग्रंथ, तथा मौखिक परंपरा से संकलित लोकगीत-भावों का उपयोग किया गया है। यह शोध गुणात्मक प्रकृति का है।

प्रस्तावना

कमार जनजाती संस्कृति और लोक-रंगों के लिए वैश्विक पटल पर प्रसिद्ध है। 'विशेष पिछड़ी जनजातियों' में कमार जनजाति का स्थान अत्यंत महत्वपूर्ण है। प्रमुखतः गरियाबंद जिले के मैनपुर, देवभोग और धमतरी जिले के नगरी क्षेत्रों में निवास करने वाली यह जनजाति आज भी अपनी आदिम परंपराओं को सुरक्षित बनाए हुए है। कमार जीवन 'प्रकृति' और 'परंपरा' के दो स्तंभों पर टिका है। जहाँ एक ओर 'गोदना' उनके शरीर पर अंकित अमिट इतिहास है, वहीं 'लोकगीत' उनके कंठों में बसती उनकी सामूहिकता की हुकार है।

कमार जनजाति: ऐतिहासिक एवं सामाजिक पृष्ठभूमि

कमार शब्द की उत्पत्ति के विषय में विद्वानों के मत भिन्न हैं, कुछ जनश्रुतियों के अनुसार वे स्वयं को कुरुक्षेत्र के 'कौरवों' का वंशज मानते हैं, जो युद्ध के पश्चात वनों में बस गए। समाजशास्त्रीय कथनानुसार कमार एक पितृसत्तात्मक समाज है, जो छोटे-छोटे कबीलों (पारा) में रहता है। इनका जीविकोपार्जन आधार बाँस शिल्प और वनोपज है। इनके जीवन में 'बाँस' का वही महत्व है जो एक जीव के लिए उसकी सांसों का।

कमार जनजाति प्राचीन जनजातियों में से एक मानी जाती है। इनका जीवन वन, पहाड़ और कृषि से अटूट जुड़ा है। धार्मिक दृष्टि से ये बूढ़ादेव, डोंगरदेव, धरती-माई और पूर्वजों की उपासना करते हैं। कमार समाज में स्त्री केवल गृहस्थी की धुरी नहीं, अपितु सांस्कृतिक वाहिका है। गोदना की परंपरा मुख्यतः नारियों से जुड़ी हुई है और यह उनके जीवन-चक्र संस्कारों का मुख्य अंग है।

कमार परंपरा में गोदना से जुड़े विशेष विश्वास

गोदना बिना ओषधि के, जंगल की जड़ी-बूटियों और काँटे/सुई से किया जाता है। स्त्रियों का गोदना विवाह, योग्यता और सहनशीलता का दस्तावेज माना जाता है। मान्यता है कि “मृत्यु के बाद केवल गोदना ही आत्मा के साथ जाता है।” कुछ आकृतियाँ केवल विवाहित स्त्रियों को ही गोदी जाती हैं।

गोदना परंपरा: अमर श्रृंगार

कमार संस्कृति में यह लोकाचार है कि मृत्यु के उपरांत शरीर के सभी आभूषण यहीं रह जाते हैं, केवल 'गोदना' ही आत्मा के साथ स्वर्ग जाता है। स्त्रियाँ पाँच वर्ष की आयु से ही गोदना गुदवाना शुरू कर देती हैं।

प्रमुख आकृति : बिच्छू, मोर, सूर्य, चंद्रमा और जड़िया (पेड़ की शाखाएं)। धार्मिक महत्व गोत्र चिन्हों को गुदवाना अनिवार्य माना जाता है जिससे पूर्वज उन्हें पहचान सकें।

कमारी लोकगीत: लोकगीतों में बसता जीवन

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(VIII)| January- 2026

कमारों के लोकगीत उनके श्रम, प्रेम, और प्रकृति के प्रति कृतज्ञता का प्रकटीकरण हैं। लोकगीतों में 'ददरिया' और 'करमा' की प्रमुखता होती है, लेकिन गोदना संस्कार के समय गाए जाने वाले लोकगीतों का अपना विशिष्ट महत्व है।

गोदना गीत

कमार कन्या को गोदना गुदाया जाता है, तब सखियाँ उसकी पीड़ा को कम करने के लिए और उसे मानसिक रूप से तैयार करने के लिए लोकगीत गाती हैं-

"धीरे-धीरे गोदवा ले गोदनहारी,
सोने के सुई में रूपे के धागा,
तन के पीरा ला भुला ले संगी,
ये गोदना तोर जनम-जनम के साथी।"

(भावार्थ: हे गोदने वाली, धीरे-धीरे गोदना। यह शरीर की पीड़ा अस्थायी है, लेकिन यह गोदना जन्म-जन्मांतर का साथी है।)

लोकगीत अंश

"सह ले दाई सह ले पीरा, तन के मन के हार।
ये गोदना तोर अंग के भूषण, जग मा तोर सिंगार।
कोन कोती ले आए गोदनहारी, कौन कोती ले सुई।
मोर बेटी के जंघा मा जोड़ी मोर, जइसे चंदा के भुईं।"

(अर्थ: हे पुत्री, इस पीड़ा को सह ले। यह तुम्हारे शरीर का असली आभूषण है। यह गोदनहारी कहाँ से आई है और कहाँ से सुई लाई है? मेरी बेटी की जंघा पर मोर की जोड़ी ऐसी लग रही है जैसे धरती पर चंद्रमा उतर आया हो।)

ददरिया (प्रेम और प्रकृति)

कमारों में 'ददरिया' की वही प्रमुखता है जो शास्त्रीय संगीत में रागों की होती है। यह मुक्तक काव्य है, जिसे अक्सर वन में लकड़ी काटते समय या कंद-मूल खोजते समय गाया जाता है।

लोकगीत अंश

"नदी के तीरे-तीरे,
डोंगरी के कोन्हा,
कमारिन टोके बाँस के टोकरी,
मन मोहे सोना।
तोर हाथ के गोदाए गोदना,
मोला पागल बना डारे,
कइसे बतावंव टूरी,
तोर सुरता हा मोला जला डारे।"

(अर्थ: नदी के किनारे और पहाड़ के कोने में कमारिन युवती बाँस की टोकरी बुन रही है। उसके हाथों का गोदना मुझे सम्मोहित कर रहा है। तुम्हारी यादें मुझे बेचैन कर रही हैं।)

कमारों का सबसे लोकप्रिय गीत 'ददरिया' है, जिसे 'लोकगीतों का राजा' कहा जाता है। इसे अक्सर काम करते समय प्रश्नोत्तरी के रूप में गाया जाता है।

"डोंगरी के कोन्हा मा कउंहा के पेड़ हे,
मया के डोरी ला कस के बांधे हस।
तोर बिना जिगी हा अंधियार लागे,
तोर गोदाए गोदना हा मन ला मोह डारे।"

(भावार्थ: पहाड़ के कोने में अर्जुन का पेड़ है, तुमने प्रेम की डोर कसकर बांधी है। तुम्हारे बिना जीवन अंधकारमय है और तुम्हारा गोदना मन मोह लेता है।)

करमा और विवाह गीत

विवाह के अवसर पर कमार सामूहिक नृत्य करती हैं। उनके गीतों में हास-परिहास और जीवन के दर्शन की प्रधानता होती है।

विवाह लोकगीत अंश-

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(VIII)| January- 2026

"काहे ला आए हस रे परदेसी,
हमर मड़वा के छियां,
हमन कमार जात के टूरी,
बाँस ही हमर जियां।
तोर तिरछा नजर हा,
मोर गोदना ला निहारे,
बाप-दादा के मान राखे,
अइसन प्रीत बिचारे।"

लोकगीतों में प्रकृति और पर्यावरण

कमार जनजाति प्रकृति की अनन्य उपासक है। उनके गीतों में साल, सागौन, महुआ और पलाश के वृक्षों का सजीव वर्णन मिलता है। वे 'बूढ़ादेव' और 'माई दंतेश्वरी' की आरती लोकगीतों के माध्यम से करते हैं।

प्रकृति लोकगीत

"महुआ झरे रे टप-टप,
सावन के फुहार मा,
बुढ़ादेव विराजे हमर,
डोंगरी के द्वार मा।
जंगल ला झन काटव संगी,
जंगल हमर परान,
इही मा बसे हे कमार के,
सुघ्घर कुल-खदान।"

सामाजिक और लोक-साहित्यिक महत्व

कमार लोकगीतों में वाद्ययंत्रों के रूप में 'मांदर' और 'मोहरी' का प्रयोग होता है। इनके गीतों में वन-देवताओं (जैसे बुढ़ादेव) की स्तुति और जंगलों के प्रति अटूट लगाव झलकता है।

पक्ष	विशेषता
गोदना	सामाजिक पहचान, सुरक्षा कवच और परलोक की मान्यता।
लोकगीत	मौखिक परंपरा, सामूहिक उत्सव और भावनाओं का संचार।
वाद्ययंत्र	मांदर, झाँझ और वन-बाँसुरी।

गोदना परंपरा: देह पर उकेरी गई संस्कृति

कमार जनजाति के लिए गोदना केवल त्वचा पर बना कोई चित्र नहीं है, यह एक धार्मिक संस्कार और सामाजिक आवश्यकता है। कमार जनजाति में गोदना सामान्यतः किशोरावस्था, विवाह या मातृत्व से पूर्व कराया जाता है। यह काँटे/सुई और वनौषधियों से बनाए गए रंग द्वारा किया जाता है।

गोदना के प्रमुख सांस्कृतिक आशय हैं—कुल और वंश की पहचान, सौभाग्य और उर्वरता, देवी-देवताओं की रक्षा तथा मृत्यु के बाद जीव के साथ जाने वाला “अमर आभूषण”। एक प्रचलित धारणा है कि जो गहने मृत्यु पर उतर जाते हैं, वे यहीं रह जाते हैं, लेकिन गोदना जीव के साथ चलता है। इसीलिए यह स्थायी संस्कार है। लोकगीत मुख्यतः स्त्रियों द्वारा गाए जाते हैं। इनमें प्रकृति, देह, देवता और जीवन एक साथ उपस्थित रहते हैं। गोदना-कर्म के लोकगीतों में बार-बार धरती, बीज, फूल, सूर्य, चंद्र और नाग के रूपक आते हैं।

एक प्रचलित गोदना- लोकगीत का भाव

“सुई चले धीरे-धीरे,
धरती मं बीज समाए,
देह मं गोदना खिले,
भाग मं जोत जगाए।”

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(VIII)| January- 2026

यह लोकगीत गोदना को कृषि-संस्कार के रूप में प्रेषित करता है।

आध्यात्मिक मान्यता और 'अमर श्रृंगार'

कमार समाज में यह अटूट विश्वास है कि मृत्यु के उपरांत जब जीव 'यमराज ' के पास जाता है, तो वह सांसारिक धन-दौलत या गहने नहीं देखता । वह केवल देह पर बने 'गोदना' के निशानों को है। मान्यता है कि गोदना ही वह एकमात्र गहना है जो चिता के साथ नहीं जलता और आत्मा के साथ यमलोक जाता है। गीतों में बूढ़ादेव, डोंगरदेव और धरती-माई का स्मरण होता है। इससे गोदना कर्म धार्मिक अनुष्ठान बन जाता है। गीतों में बूढ़ादेव, डोंगरदेव, धरती-माई का स्मरण होता है।

"बूढ़ा देव बैठे पीठ मं,
सुरता राखे गोदना मं।"

गोदना प्रक्रिया और प्रतीक

गोदना आमतौर पर 'गोदनहारी' (बंजारा या ओझा समुदाय की महिलाएँ) द्वारा गोदा जाता है। इसमें बबूल के काँटों और काजल व तिल के तेल से बनी स्याही का प्रयोग होता है। प्रतीक चिन्ह: बिच्छू (शत्रु से रक्षा हेतु), मोर (सुंदरता हेतु), सूर्य-चंद्रमा (सृष्टि के साक्षी), और 'जड़िया' (वंश वृद्धि हेतु)।

सामुदायिक संस्कार गीत पूरे समुदाय को जोड़ते हैं—

"एक सुई, सौ कंठ,
एक देह, सौ मन,
गोदना मं बस गे,
पूरा अपन जन।"

यह गोदना को व्यक्तिगत नहीं, सामूहिक कर्म बनाता है।

गोदना प्रतीक और उनसे जुड़े लोकगीत

🌞सूर्य प्रतीक

सूर्य जीवन और वंश का प्रतीक है। लोकगीतों में सूर्य "देह के दीप" के रूप में आता है।

"सूरज गोदे छाती मं,
उजियार करे अंगना,
जइसन चमके माथा मं,
वइसन चमके संगना।"

लोकगीत

"सूरज देव साखी हों,
हमर गोदना लेखा,
जुग-जुग चलय उजास,
मिटय न भाग रेखा।"

🌾 धान और लता

धान उर्वरता और समृद्धि का प्रतीक है। लोकगीतों में यह गर्भ और अन्न दोनों का रूपक बनता है।

"धान गोदाय मइया,
कोख भराय मइया,
जंगल हांसे, घर हांसे,
नरियर फलाय मइया।"

अन्य

"लता चढ़े देह मं,
जइसे चढ़े माड़ा,
गोदना मं बस गे,
हमर पीढ़ी पारा।"

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(VIII)| January- 2026

🐍 **नाग प्रतीक**

नाग रक्षा और औषधीय शक्ति का प्रतीक है।

"नाग बाबा गोदना मं,
जहर न लागे देह मं,
पानी बरसे समय मं,
राखे हमर खेह मं।"

दूसरा

"नाग लिपटे बांह मं,
डर सब भाग जावय,
गोदना के रेखा मं,
देवता पहरा लगावय।"

🌺 **फूल और बिंदु**

ये यौवन, सौंदर्य और सामाजिक स्वीकार्यता के चिन्ह हैं। लोकगीतों में इन्हें चंद्रमा और तारे से जोड़ा जाता है।

"ठोड़ी मं फूल खिले,
नयन मं जोत जगे,
गोदना गोदे बहिनी,
जंगल मं चांद उगे।"

अन्य

"बिंदिया नाहीं, गोदना,
हमर सिंगार भारी,
पानी मं न मेटाय,
अगिन मं न जारी।"

यौवन और सौंदर्य

"ठोड़ी मं फूल खिले,
जंगल मं चाँद उगे।"

स्त्री, देह और लोकगीत

कमार लोकगीतों में नारी देह को धरती कहा गया है

"देह धरती कस,
गोदना बीज कस,
गीत पानी कस,
तब उपजे भाग कस।" यह लोकगीत स्पष्ट करता है कि देह, गोदना और गीत एक ही सांस्कृतिक चक्र के अंग हैं।

एक अन्य गीत

"दर्द हमर गहना हे,
गोदना हमर मान,
गीत हमर पहिचान हे,
यही हमर भगवान।"

साहित्यिक और सांस्कृतिक महत्व, गोदना और लोकगीत मिलकर—इतिहास को देह पर लिखते हैं लोक-धर्म को गान देते हैं और संस्कृति को अगली पीढ़ी तक हस्तांतरित करते हैं यह परंपरा जनजातीय लोकसाहित्य का चलायमान ग्रंथ है। कमारी लोकगीत केवल भावात्मक अभिव्यक्ति नहीं, अपितु जनजातीय दर्शन के संवाहक हैं। ये लोकगीत — इतिहास को स्वर देते हैं, शरीर को ग्रंथ बनाते हैं, और नारी को संस्कृति-पोषिका के रूप में स्थापित करते हैं। कमार जनजाति की कोई लिखित लिपि नहीं है, अतः कमारो का संपूर्ण इतिहास, ज्ञान और संवेदनाएँ उनके लोकगीतों में सुरक्षित हैं। इनके लोकगीतों में प्रकृति, श्रम और श्रृंगार का अनूठा संगम मिलता है।

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(VIII)| January- 2026

गोदना और गीत:सांस्कृतिक संश्लेषण

शोध के दौरान यह पाया गया कि गोदना और गीत अलग-अलग इकाइयाँ नहीं हैं। गोदना एक 'दृश्य कला' है और लोकगीत एक 'श्रव्य कला' है। जब कमार स्त्री अपने हाथ पर 'मछली' या 'लहर' का गोदना गुदवाती है, तो वह जल के प्रति अपनी कृतज्ञता व्यक्त करती है, और वही भाव उसके जल- लोकगीतों में भी उतरता है।

वर्तमान चुनौतियाँ और संकट

आधुनिकता ने कमार जनजाति की इन अनमोल धरोहरों को संकट में डाल दिया है।

गोदना का ह्रास: आधुनिक पीढ़ी दर्द और संक्रमण के भय से पारंपरिक गोदना से दूर हो रही है। इसकी जगह अब आधुनिक टैटू ले रहे हैं जिनमें लोक-तत्वों का अभाव है।

लोकगीतों का पलायन: मोबाइल और लाउडस्पीकर के बढ़ते प्रभाव से पारंपरिक मांदर की थाप और ददरिया के स्वर गाँवों में कम सुनाई देते हैं। भाषाई मिश्रण: हिंदी और शहरी बोलियों के प्रभाव से 'कमारी' बोली के शब्द विलुप्त हो रहे हैं।

केस स्टडी: गरियाबंद जिले के मैनपुर ब्लॉक का नृवंशविज्ञान अध्ययन

(शोध की प्रमाणिकता हेतु क्षेत्रीय सर्वेक्षण पर आधारित)

शोध के दौरान गरियाबंद जिले के 'कुल्हाड़ीघाट' और 'अमलीपदर' क्षेत्रों का अवलोकन किया गया। यह क्षेत्र कमार जनजाति का हृदय स्थल है। यहाँ की बस्तियों (पारा) में गोदना और लोकगीतों की स्थिति का विश्लेषण निम्नलिखित बिंदुओं के माध्यम से किया गया है।

गोदना का क्षेत्रीय वर्गीकरण

मैनपुर क्षेत्र के कमारों में गोदना के प्रतीकों को तीन श्रेणियों में विभाजित पाया गया।

दैवीय प्रतीक: 'मुर्रा गाँठ' और 'चौक', जो बुरी शक्तियों से रक्षा हेतु छाती और पीठ पर बनवाए जाते हैं।

व्यावसायिक प्रतीक: 'बाँस की टोकरी' और 'औजार' के चिह्न, जो कलाई पर मिलते हैं।

प्रकृति प्रतीक: 'मोर' (सुंदरता) और 'बिच्छू' (साहस)।

लोकगीतों में क्षेत्रीय भिन्नता

यहाँ के कमार गीतों में 'पहाड़ी ददरिया' की अधिकता है। मैदानी क्षेत्रों की तुलना में यहाँ के गीतों में शब्दों का उच्चारण अधिक लंबा और सुरीला होता है, जिसे 'लंबी तान' कहा जाता है।

क्षेत्रीय गीत अंश (विशिष्ट बोली)

"डोंगरी ऊपर बंगला बने हे,
बंगला मा बाजे घड़ी।
मोर कमारिन के खोंपा मा देखो,
गेंदा फूल के लड़ी।
तोर हाथ मा गोदाए हे 'मछरी',
आंखी मा कजरारे।
मोला छोड़ के झन जाबे दाई,
पहाड़ हा रोवा डारे।" (विश्लेषण: यहाँ 'मछरी' का गोदना उर्वरता और जीवन का प्रतीक है, जिसे गीत के माध्यम से प्रेम और विरह से जोड़ा गया है।)

सामाजिक-आर्थिक प्रभाव: गोदना से 'टैटू' तक का सफर

कमारों के लोकगीतों में अब आधुनिक वस्तुओं का आगमन होने लगा है। पहले लोकगीतों में 'पैलगी' (पैर की पायल) का वर्णन होता था, अब वहां 'मोटरसाइकिल' और 'बाजार' जैसे शब्दों का प्रयोग हो रहा है।

आधुनिक प्रभाव

"शहर ले आए गोदनहारी,
मशीन मा गोदना गोदावय।
पुरान दिन के पीरा ला टूरी,
अब भुलवावय।
मांदर के जगह अब बाजे बाजा,
डिब्बा मा गाना गावय।

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(VIII)| January- 2026

कमार के सुघ्घर बोली हा,
अब मन ला भरमावय।"

उपसंहार

कमार जनजाति की गोदना परंपरा और लोकगीत उनके अस्तित्व के दो अभेद अंग हैं। यह शोध इस बात की ओर इंगित करता है कि यदि इन आदिम ध्वनियों और चिन्हों को सहेज कर नहीं रखा गया, तो हम मानवता के एक अत्यंत प्राचीन और समृद्ध परंपरा को खो देंगे। इनकी रक्षा करना केवल एक जनजाति का नहीं, संपूर्ण राष्ट्र का सांस्कृतिक साहित्यिक उत्तरदायित्व है। कमार गोदना परंपरा केवल लोककला नहीं, एक संपूर्ण जीवन-दर्शन है। इसका संरक्षण भारतीय लोक-संस्कृति की रक्षा के समान है।

समकालीन संदर्भ और संरक्षण की आवश्यकता

आधुनिकीकरण, शहरीकरण और चिकित्सा-भय के कारण गोदना परंपरा और उससे जुड़े लोकगीत लुप्त हो रहे हैं। यदि इनका संरक्षण नहीं किया गया, तो यह अमूल्य सांस्कृतिक धरोहर नष्ट हो सकती है।

शोध के प्रमुख निष्कर्ष

इस शोध-पत्र के माध्यम से निम्नलिखित निष्कर्ष प्राप्त हुए हैं।

अनिवार्यता: गोदना कमार स्त्रियों के लिए केवल सौंदर्य नहीं, बल्कि 'जातिगत पहचान' का अनिवार्य भाग है।

सांस्कृतिक माध्यम: लोकगीत उनके इतिहास को एक पीढ़ी से दूसरी पीढ़ी तक पहुँचाने का एकमात्र 'श्रव्य दस्तावेज' हैं।

परिवर्तन: शिक्षा और शहरीकरण के कारण लोकगीतों की मौलिकता 'मिश्रित संस्कृति' में बदल रही है।

आर्थिक पक्ष: टेटू गुदवाने की परंपरा अब 'गोदनहारियों' की आजीविका का संकट भी बन गई है।

निष्कर्ष

कमार जनजाति में गोदना परंपरा और लोकगीत केवल मनोरंजन या सजावट के साधन नहीं हैं, अपितु यह उनकी 'सांस्कृतिक रीढ़' है। इनका संरक्षण किया जा सकता है - जनजातीय संग्रहालयों में कमार गोदना चिन्हों का दस्तावेजीकरण। स्थानीय स्तर पर 'लोकगीत महोत्सव' का आयोजन ताकि युवा पीढ़ी अपनी जड़ों से जुड़ सके। कमार लोकगीतों को लिपिबद्ध कर शैक्षणिक पाठ्यक्रम का हिस्सा बनाना। यदि हम कमार के गीतों को बचा लेते हैं, तो हम प्राचीन सभ्यता की आत्मा को बचा लेंगे।

कमार जनजाति में गोदना और कमारी लोकगीत एक संयुक्त सांस्कृतिक व्यवस्था हैं। गोदना बिना गीत मौन है और गीत बिना गोदना निराकार। दोनों मिलकर शरीर पर संस्कृति और स्वर में इतिहास रचते हैं। कमार जनजाति की गोदना कला और लोकगीत एक-दूसरे के समांतर हैं। जहाँ गोदना उनके शरीर को अलंकृत करता है, वहीं लोकगीत उनकी आत्मा को स्वर देते हैं। वर्तमान आधुनिकता के दौर में ये परंपराएं लुप्त हो रही हैं, जिनका संरक्षण न केवल जनजातीय अस्मिता के लिए, सांस्कृतिक विविधता के लिए भी अनिवार्य है। जनजातीय समाज में कला, धर्म और जीवन अलग-अलग नहीं, बल्कि एक ही सांस्कृतिक प्रवाह के रूप हैं।

संदर्भ

1. सुशील सोमवंशी – कमार लोकसाहित्य का समग्र अनुशीलन
2. छत्तीसगढ़ राज्य हिंदी ग्रंथ अकादमी - जनजातीय संस्कृति।
3. क्षेत्रीय नृवंशविज्ञान सर्वेक्षण, गरियाबंद।
4. ग्रियर्सन, जॉर्ज: 'लिंग्विस्टिक सर्वे ऑफ इंडिया' (मध्य भारत की बोलियाँ)।
5. रसेल एवं हीरालाल: 'ट्राइब्स एंड कास्ट्स ऑफ सेंट्रल प्रोविंस'।
6. छत्तीसगढ़ लोक कला अकादमी: 'लोक-सुर' (विभिन्न अंक)।
7. वेरियर एल्विन — The Tribal World of Middle India
8. रामकुमार वर्मा — मध्य भारत की जनजातीय संस्कृतियाँ
9. रामनारायण दुबे — जनजातीय लोक-साहित्य
10. शिवकुमार शर्मा — छत्तीसगढ़ की जनजातियाँ
11. क्षेत्रीय मौखिक लोकगीत संग्रह।
12. डॉ. रमेंद्र नाथ मिश्र: 'छत्तीसगढ़ की जनजातियाँ'।
13. शब्दावली: 'कामारी' बोली के विशिष्ट शब्दों का अर्थ।

Journal of Research and Development

A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access

ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(VIII)| January- 2026

Original Article

समर्थ रामदास स्वामी स्थापित कराड व पाटण तालुक्यातील मारुती मंदीरांचा भौगोलिक अभ्यास

शिवाजी संपत चव्हाण

सरदार बाबासाहेब माने महाविद्यालय, रहिमतपूर, भूगोल विभाग

Email: sschavan1968@gmail.com

Manuscript ID:

JRD -2026-180135

ISSN: 2230-9578

Volume 18

Issue 1(VIII)

Pp 145-150

January 2026

Submitted: 14 Dec. 2025

Revised: 24 Dec. 2025

Accepted: 14 Jan.2026

Published: 31 Jan. 2026

सारांश :

महाराष्ट्रातील ३६ जिल्ह्यांपैकी सातारा जिल्हा एक प्रसिद्ध ऐतिहासिक जिल्हा म्हणून ओळखला जातो, कारण हिंदवी स्वराज्याचे संस्थापक छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या काळात सातारा हे मराठा साम्राज्याच्या राजधानीचे ठिकाण होते. या ऐतिहासिक भूमीने अनेक शूरवीरांना जन्म दिला म्हणून सातारा जिल्हयास "शूर वीरांचा जिल्हा म्हणतात" या जिल्ह्यात ११. तालुके आहेत. त्यामध्ये कराड व पाटण हे दोन तालुके महत्वाचे मानले जातात कारण (१) समर्थ रामदास स्वामींनी स्थापन केलेल्या ११. मारुती मंदिरापैकी०७. मंदिर म्हणजे निम्म्याहून जास्त मंदिरे ही सातारा जिल्हातील या दोन कराड व पाटण तालुक्यात आहेत. कराड तालुक्यात शहापूर, मसूर आणि उंब्रज या ठिकाणी तीन मंदिर असून, पाटण तालुक्यात चाफळ (२) शिंगणवाडी आणि माजगाव अशी चार मंदिर आढळून येतात. या दोन तालुक्यातील ०७ मंदिराचा तुलनात्मक अभ्यास केला असता, सातारा जिल्ह्यास ६०% उत्पन्न मिळवून देणाऱ्या, स्वर्गीय यशवंतराव चव्हाण, भाऊराव पाटील क्रांतीसिंह नाना पाटील, खाशाबा जाधव, गोपाळ गणेश आगरकर, हंबीरराव मोहिते, सोयराबाई महाराष्ट्राचे माजी मुख्यमंत्री पृथ्वीराज चव्हाण यांची जन्मभूमी व कर्मभूमी असलेल्या कराड तालुक्यातील मारुतीची ३. मंदिरे ही अजून ही पारंपारीक पत्र्याचे छत असलेली, दगड माती विटांची आढळतात. तर दुर्गम डोंगराळ पाटण तालुक्यातील मंदिरे ही पर्यटक शाळा कॉलेजच्या सहलीची 'आकर्षण स्थाने आढळतात, या दुर्लक्षीत प्राचीन, ऐतिहासिक, धार्मिक, पर्यटन केंद्राचा विकास घडून यावा आणि त्यांनाही पर्यटनाचे महत्व लाभावे. या उददेशातून समर्थ रामदास स्वामी स्थापित कराड व पाटण तालुक्यातील मारुती मंदिरांचा भौगोलिक अभ्यास हा विषय निवडण्यात आलेला आहे. कारण धार्मीक पर्यटन स्थळांचा विकास झाला तर व्यक्तीचा पर्यायाने व्यक्तीचा अध्यात्मिक विकास घडून येतो. त्याप्रमाणे विविध संस्कृतीमधील आचार विचारांची देवाणघेवाण होवून सामाजिक, राष्ट्रीय ऐक्य वाढीस लागते. स्थानिक अर्थव्यवस्थेला चालना मिळते.

मुख्यशब्द: *समर्थ रामदास स्वामी, मारुती मंदिरे, कराड तालुका, पाटण तालुका, भौगोलिक अभ्यास, धार्मिक भूगोल, सांस्कृतिक वारसा, मंदिर स्थापत्य, महाराष्ट्रातील मंदिरे, ऐतिहासिक स्थळे, तीर्थक्षेत्रे, ग्रामीण भूगोल, धार्मिक पर्यटन, स्थानिक परंपरा, देवस्थान व्यवस्थापन.*

अभ्यासक्षेत्र

सदर विषयाचा तुलनात्मक अभ्यास करण्यासाठी सातारा जिल्हातील कराड आणि पाटण या दोन तालुक्यांची निवड कण्यात आलेली आहे. कारण ही स्थाने महाविद्यालयापासून हे अंतर सरासरी ३६ ते ३७ कि मी या अंतराच्या दरम्यान आढळते.

१. कराड- तालुका:

कराड तालुका हा सातारा हा सातारा जिल्हातील सर्वात शैक्षणिक, राजकिय, सामाजिक व औद्योगिकदृष्ट्या प्रगत मानला जातो. हा तालुका महाबळेश्वर येथे उगम पावलेल्या कृष्णा व कोयना नद्यांच्या संगमावर वसलेला आहे. या ठिकाणास प्रितिसंगम असे म्हणतात. याच ठिकाणी भारताचे उपपंतप्रधान व महाराष्ट्राचे पहिले मुख्यमंत्री यशवंतराव चव्हाण यांची समाधी आहे. कराड तालुक्याचा अक्षवृत्तीय विस्तार अनुक्रमे १७°५' उ. ते १८°११' उ व रेखावृत्तीय विस्तार ७३°:३३' पूर्व ते ७४.५४' पूर्व रेखावृत्ताच्या दरम्यान आढळतो

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:

शिवाजी संपत चव्हाण, सरदार बाबासाहेब माने महाविद्यालय, रहिमतपूर, भूगोल विभाग

How to cite this article:

चव्हाण, शिवाजी. संपत. (2026). समर्थ रामदास स्वामी स्थापित कराड व पाटण तालुक्यातील मारुती मंदीरांचा भौगोलिक अभ्यास. Journal of Research and Development, 18(1(VIII)), 145–150. https://doi.org/10.5281/zenodo.18753009

Quick Response Code:

Website: https://jrdrvb.org/

DOI: 10.5281/zenodo.18753009

OPEN ACCESS

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(VIII)| January- 2026

या तालुक्याच्या उत्तरेस सातारा, कोरेगाव, ईशान्येस खटाव, पूर्वेस व दक्षिणेस सांगली जिल्हातील पलूस तासगाव, तर पश्चिमेस पाटण तालुका आढळून येतो. याची या तालुक्याचे क्षेत्रफळ १,०४७.८७. चौ कि मी असून समुद्रसपाटीपासूनची सरासरी उंची ५६६ मीटर आहे.

२. पाटण तालुका

अभ्यास क्षेत्रातील हा दुसरा तालुका आहे. तो कराड तालुक्याच्या पश्चिम भागात आहे. सातारा जिल्हातील हा एक दुर्गम व डोंगराळ तालुका असून, तो महाराष्ट्राची विद्युतलता कोयना नदीच्या खोऱ्यात वसलेल आहे. हा तालुका कोयना धरण, शिवसागर जलाशय, समर्थ रामदास स्वामीची मंदिरे, ऐतिहासिक किल्ले, पावसाळी पर्यटन, धबधबे, कोयना वन्यजीव अभयारण्य अशा नैसर्गिक सौदर्यासाठी प्रसिदध आहे. बाळासाहेब देसाई साखर कारखाना आणि सकस डेअरी हे दोन प्रमुख उद्योगधंदे या भागात आहेत.

पाटण तालुक्याचा अक्षवृत्तीय विस्तार १७°.४' उत्तर ते १८°.३५' उत्तर आणि रेखावृत्तीय विस्तार ७३°.३८' पूर्व ते ७४°.०३' पूर्व. दरम्यान आहे. या तालुक्याचे क्षेत्रफळ १३२०.९२ चौ कि मी असून समुद्रसपाटीपासून उंची - ५८२ मीटर आहे कोयना, मोरणा, वांग उ, तारळी इ. नद्या या तालुक्यातून वाहतात. या ठिकाणी मला हनुमान चाळीसा मधील चौपाईची आठवण येते कारण "जरी दुर्गम तरी महान" याचा अर्थ जरी दुर्गमतेमुळे रस्ता खराब असला तरी त्याचे कार्य सर्वश्रेष्ठ आहे.

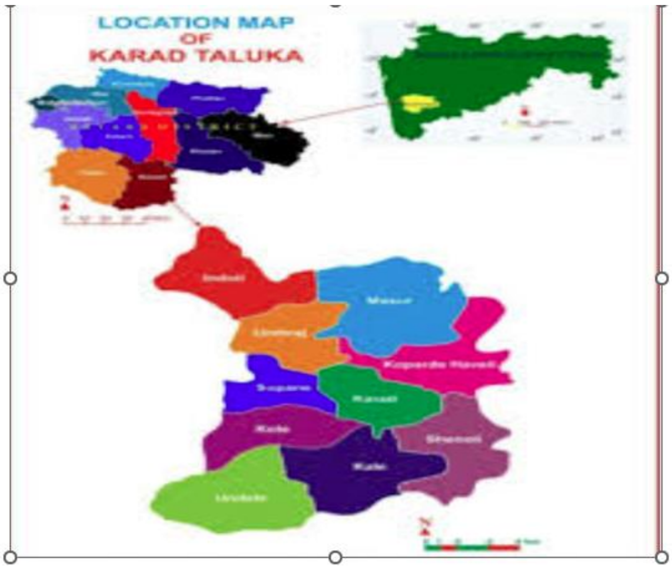

नकाशा

पाटण तालुका नकाशा मानचित्र

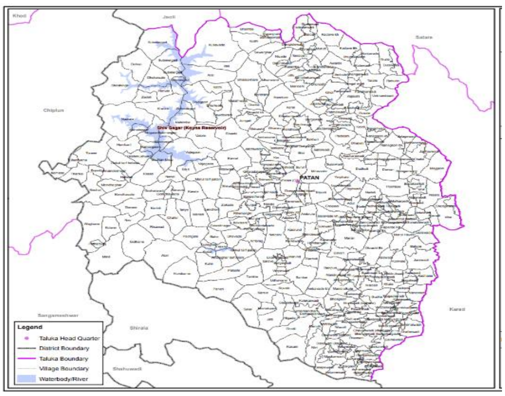

उद्देश:

- समर्थ रामदास स्वामी यांनी कराड व पाटण तालुक्यात स्थापन केलेल्या ०७ मारुती मंदिरांचा भौगोलिक अभ्यास करणे
- दुर्लक्षीत पर्यटन स्थळांच्या समस्यांची माहिती घेवून उपाय सूचविणे.
- दोन तालुक्यांचा तुलनात्मक अभ्यास करणे.
- धार्मीक स्थळांचा इतिहास समजावून घेणे .

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(VIII)| January- 2026

माहिती मिळवण्याच्या पध्दती

सदर संशोधनासाठी प्राथमिक व दुय्यम अशा दोन्ही आकडेवारीचा उपयोग करण्यात आलेला आहे. प्रत्यक्ष भेट देवून, स्थानिक लोकांशी चर्चा करून माहिती मिळवण्यात आलेली आहे.

समर्थ रामदास स्वामी

समर्थ रामदास स्वामी हे महाराष्ट्रातील एक महान संत कवी व समर्थ संप्रदायाचे संस्थापक होते यानंतर त्यांचा जन्म श्रीक्षेत्र जांब समर्थ जि जालना या गावी २४ मार्च १६०८ रोजी रामनवमीच्या दिवसी झाला त्यांचे मूळ नाव नारायण सुर्याजी ठोसर, स्वतःच्या लग्नसमारंभातून सावधान हा शब्द उच्चारताच पळून गेल्यानंतर नाशिकमधील पंचवटी. भागातील टाकळी येथे वर्ष १६२१ ते १६३३ या बारा वर्षाच्या काळात तपश्चर्या केली. या भागात आपणास कोणी ओळखू नये म्हणून त्यांनी रामदास (समर्थ) हे नाव धारण केले. पुढे १६३४ ते १६४४ या काळात तीर्थयात्रा करून संपूर्ण हिंदुस्थानातून फिरले तेव्हा परकिय आक्रमणाने जनता हैराण झालेली त्यांनी पाहिले त्यांची बायका मुले मालमत्ता देव धर्म संस्कृती काहीच सुरक्षीत नव्हते अशा समाजाला आत्मविचार सांगण्यापेक्षा प्रकृती शिकवण्याचे रामदास स्वामीनी ठरविले त्यासाठी त्यांनी संपूर्ण देशभरात ११११ मठ व १६४५ ते १६५५ या काळात ११ मारुतीची मंदिर सातारा सांगली व कोल्हापूर जिल्ह्यात स्थापन केली.

समर्थ संप्रदायाने जगाला कर्तुत्व, सर्वधर्म निष्ठा, शिस्त शिकवून लोकांना बलवर केले त्यामुळे त्याचे जीवनच राममय आढळते तेथेच त्यांनी मारुतीचे पहिले मंदिर उभारले.

सातारा, सांगली व कोल्हापूर जिल्हातील ११ मारुती मंदिरे

अ न	स्थळ	मारुतीचे नाव	जिल्हा	तालुका	शके	इ.स.	दिशा
1)	शहापूर	चुन्याचा मारुती	सातारा	कराड	1565	1644	पूर्वाभिमुखी
२)	मसूर	महारूद	सातारा	कराड	1567	1645	पूर्वाभिमुखी
3)	चाफळ-१	दास मारुती	सातारा	पाटण	1570	1648	दक्षिणभिमुख
4)	चाफळ-२	वीरः प्रताप, भीम	सातारा	पाटण	1570	1648	भिन्न दिशा
5)	शिंगणवाडी	बाल, खडीचा	सातारा	पाटण	1571	1649	उत्तराभिमुख
6)	उंब्रज	मठातील मारुती	सातारा	कराड	1571	1649	पूर्वाभिमुखी
7)	माजगाव	ग्रामरक्षक	सातारा	पाटण	15733	1650	पश्चिमभिमुख
8)	बहे बोरगाव	वीर मारुती	सांगली	वाळवा	1573	1649	
9)	मनपाडळे		कोल्हापूर	हातकणंगले	1573	1652	उत्तराभिमुख
10)	पारगाव	बालमारुती	कोल्हापूर	पन्हाळा	1574	1653	
11)	शिराळ	वीर मारुती	सांगली	शिराळ	1573	1655	उत्तराभिमुख

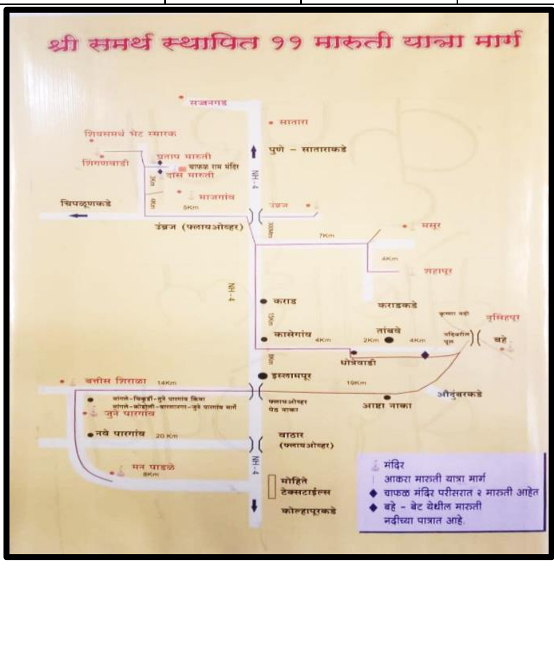

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(VIII)| January- 2026

अशापर्कारे समर्थ रामदास स्वामी यांनी " सामर्थ्य आहे चळवळीचे जो करील तयाचे। परंतु तेथे अधिष्ठान पाहिजे भगवंताचे " या सुत्रानुसार समाजाला संघटीत करून शक्तीसंपन्न करण्यासाठी ११ मारुती मंदिरांची स्थापना केली.

कराड तालुक्यातील मारुती मंदिरे

कराड तालुकयाच्या उत्तर भागात मसूर, शहापूर व उंब्रज गावे येतात या तीन गावात समर्थ रामदास स्वामी यांनी स्थापन केलेली ३. मारुतीची मंदीरे आढळतात

1 शहापूरचा मारुती:

शहापूर हे गाव कराड मसूर रस्त्यावर आहे. ते कराडपासून १५ किमी व मसूरपासून ३ किमी अंतरावर आहे. जवळच शिरवडे रेल्व स्टेशन व सह्याद्री सहकारी साखर कारखाना आहे या कारखान्याच्या अलीकडे मसूरवरून जाताना शहापूर फाटा लागतो तेथून साधारण १. कि मी अंतरावर गावाच्या टोकाला मारुतीचे मंदिर आहे.

समर्थ रामदास स्वामी यांनी ज्या ११ मारुतींची स्थापना केली त्यातील सर्वात प्रथम स्थापन केलेला हा मारुती आहे. त्याची स्थापना शके १५६६ म्हणजे इ.स १६४४ साली करण्यात आली. या मारुतीची मूर्ती पूर्वाभिमुख असून ६ ते ७ फुट उंचीची आहे. समर्थांनी ही मूर्ती करताना चुन्याचा वापर केला. म्हणून त्यास चुन्याचा मारुती म्हणतात. या मूर्तीचे स्वरूप उग्र आहे. परंतू मूर्तीच्या डोळ्यावर गोंडयाची टोपी असल्याने हा उग्रपणा जाणवत नाही.

आदिलशाहीच्या काळात समर्थ रामदास शहापूरच्या आग्नेय भागात जी चंद्रागिरीची टेकडी आहे तेथे तपश्चर्या करण्यासाठी बसत आणि शहापूर गावात भिक्षा मागण्यासाठी येत असत. याच गावात बाळाजीपंत कुलकर्णी नावाचे एक सज्जन गृहस्थ राहत होते. याच बाळाजी पंतावर आदिलशहाने चोरीचा आरोप लावून विजापुरला बंदिस्त केलेला होते. समर्थानी विजापूरला जावून हिशेब मिळून बाळाजी पंताना सोबत घेवून शहापूरला आहे आजही या कुलकर्णी कुटुंबातील वारसदार मारुतीची मनोभावे सेवा करताना दिसतात, मंदिराच्या शेजारीच त्यांचे घर आहे.

2 मसूरचा गणपती

मसूर हे कराड तालुक्यातील एक महत्वाचे व्यापारी केंद्र आहे कराडपासून १८ किमी. उंब्रजपासून १० किमी. अंतरावर वसलेले आहे. समर्थ रामदास स्वामी यांना मसूर येथे शके १५७० इ.स १६४८ मध्ये मारुतीची स्थापना केली. त्याचा रजि क्र. ए-९५५/ सातारा असून हा मठ चाफळपासून जरी जवळ असला तरी या मंदिराचे सर्व व्यवस्थापन श्री समर्थ सेवा मंडळ सज्जनगड यांच्यामार्फत चालते.

शहापूरच्या मूर्तीप्रमाणे ही मूर्ती चुन्यापासून बनवलेली आहे तिची उंची ५ फूट कमी असली तरी सर्वात देखणी मूर्ती म्हणून या मसूरच्या महारुद हनुमानाचा उल्लेख करावा लागेल. कारण या हनुमानाच्या मस्तकी मुकुट, गळयात माळा, जानवे कमरेला महारुद्र, मेखला, प्रसन्न मुद्रा यामुळे मूर्ती सुंदर दिसते या मूर्तीच्या पायाखाली जंबुमाळी राक्षस दाबून धरलेला दिसतो.

मसूरच्या या मारुतीला महारुद्र हनुमान या नावाने ओळखले जाते मंदिरा शेजारी नारायण महाराजांचा मठ आहे. या मसूरगावी समर्थ रामदास स्वामी यांनी रामनवमीचा उत्सव सुरु करून लोकोउव्दारच्या कार्याचा पाया घाताला.

3 उंब्रजचा गणपती:

यालाच मठातील मारुती म्हणतात. हा गणपती कराड तालुक्यात उंब्रज शहरात आढळतो उंब्रज हे राष्ट्रीय महामार्ग ४८ वर कराड व सातारा दरम्यान आहे. त्यामुळे त्यास कराड व सातारा यांना जोडणारे मध्यवर्ती स्थानक म्हणतात. ते कृष्णा नदीच्या तीरावर वसलेले असल्याने समर्थ रामदास स्वामी हे चाफळ वरून दररोज पहाटे येत असत. त्यांनी या ठिकाणी चुना वाळू आणि ताग हे पदार्थ वापरुन शके १५७१ म्हणजे इ.स १६४९ मध्ये सव्वासहा फुट उंचीची मूर्ती स्थापन केली या मारुतीस प्रताप मारुती म्हणून ओळखले जाते चाफळच्या मूर्तीप्रमाणे या मठातील मूर्तीच्या पायाखाली एक दैत्य आहे. हे मंदिर पूर्वाभिमुख आहे. या मूर्तीला चांदीचे डोळे बसविले आहेत. साधारण वर्षातून मारुतीला शेंदूर लेपन केले जाते. या मूर्तीच्या पूजेची व दैनदिन उपासनेची जबाबदारी समर्थानी श्री केशवस्वामी यांच्याकडे दिली होती. योगीराज श्रीकल्याणस्वामी यांचे केशबस्वामी हे शिष्य होते. त्याची समाधी उंब्रज येथे आहे. केशव स्वामीपासून वंश परंपरेने चालत आलेली हीच उपासना आज रामदासी कुटुंबीय यथाशक्ती पार पाडत आहेत.

पाटण तालुक्यातील मारुती मंदीर

पाटण या शब्दाचा मराठी अर्थ पतन होणे, पडणे किंवा अवनती असा होतो. परंतु निसर्गाचे फार मोठे वरदान या जिल्हास लाभलेले आहे. पाटण तालुकयास सह्याद्रीच्या उंच पर्वत रांगाचा हिरवागार चेहरा लाभलेला असल्याने आणि या भागात पावसाचे प्रमाण जास्त असल्याने पावसाळी पर्यटन मोठ्या प्रमाणात विकसीत झालेले आहे. तसेच समर्थ रामदास स्वामी व छत्रपती शिवाजी महाराज यांची भेट झालेले ठिकाण, रामदास स्वामीनी उभारलेली ०४ मारुती मंदिरे याच तालुक्यात आढळतात

1 माजगावचा मारुती

उंब्रज पाटण रस्त्यावरून चाफळला जात असताना प्रथमता माजगाव हे गाव लागते. माजगाव हे चाफळच्या पूर्वेकडे ३. किमी अंतरावर असून कमानीतून आत गेल्यावर माजगावच्या ग्रामरक्षक मारुतीचे मंदीर दृष्टीस पडते. या कमानीच्या वेशीजवळ घोड्याच्या आकाराचा दगड होता. ग्रामस्थ देवाचा दगड म्हणून त्यांची नित्य नियमीत पूजा करत कारण ग्रामस्थांची अशी समजूत होती की, हा देवाचा दगड गावाचे रक्षण करतो. समर्थ रामदासांच्या कानावर ही बातमी पोहचल्यावर काय आहे ते पहावे या उद्देशातून ते माजगावला

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(VIII)| January- 2026

आले. वाऱ्यासारखी ही बातमी गावात पसरली, ग्रामस्थ गोळा झाले; त्यांनी समर्थांना विनंती केली की, आम्हास या दगडावर मारुतीची सुंदर मूर्ती कोरून द्यावी ग्रामस्थांची विनंती मान्य करून समर्थांनी शके १५७१ इ.स १६४९ मध्ये ५ फुट उंचीची मूर्ती कोरून दिली. त्यानंतर ग्रामस्थांनी कौलारू घर उभे करून मूर्तीचे तोड चाफळच्या राम मंदीराकडे राहिल अशा पध्दतीने तिची रचना केली.

सदर कौलारू मंदिराचा ग्रामस्थांनी जिर्णोध्दार केला असून अत्यंत रेखीव मंदीर उभारण्यात आलेले आहे. या मदाराचे व्यवस्थापन चाफळच्या राम मंदीराकडे असून त्यांनीही या कामात मदत केलेली आहे. अशा या माजगावच्या मारुतील प्रतापमारुती म्हणून ओळखले जाते.

2 चाफळचे मारुती मंदीर

पाटण तालुक्यातील सर्वात पवित्र, प्रसिद्ध धार्मीक स्थळ म्हणून चाफळच्या राम मंदीराचा उल्लेख केला जातो. समर्थ रामदासांनी राम मंदीराची उभारणी केल्यानंतर प्रभू रामचंद्राच्या समोर विनम्र हनुमानाची मूर्ती असावी या उद्देशातून राममंदीर उभारणीनंतर एक वर्षानी म्हणजे शके १५७० इ.स १६४९ मध्ये दास मारुतीच्या मूर्तीची स्थापना केली.

श्रीराम मंदीर प्रवेशव्दारातून आत गेल्यावर लोक प्रथमता समोरच्या गणेशाचे दर्शन घेतात. या गणपतीच्या पाठीमागे दास मारुतीचे देऊळ आहे. डाव्या बाजूने पुढे गेल्यावर लोक त्याचे दर्शन घेतात. या मूर्तीचे वैशिष्ठ म्हणजे ती दगडी असून देखील पाटणच्या १९६७ च्या भूकंपात तिला तडा गेला नाही. या मूर्तीची उंची ६ फुट असून चेहऱ्यावर अत्यंत विनम्र भाव, समोर असलेल्या प्रभू श्रीरामच्या चरणावर विसवलेले डोळे अशी या मूर्तीची रचना आहे

3 चाफळ मारुती मंदीर-२

या मारुतीस प्रताप मारुती या नावाने ओळखले जाते प्रभू रामचंद्राच्या मंदीराच्या पाठीमागील दरवाज्यातून बाहेर आल्यावर समोर 100 मी अंतरावर हे स्वतंत्र मंदीर दृष्टीत पडते. यास वीर मारुती, भीम मारुती अशा विविध नावानी देखील ओळखले जाते. या मारुतीची मूर्ती स्वतः रामदास स्वामींनी भीमरूपी स्त्रोतात वर्णन केल्याप्रमाणे

पुच्छ ते मुरडिले माथा कमरेला सोन्याची कासोटी
त्याला घंटा किणकिणताहेत

या मारुतीची स्थापना देखील शके १५७० ते १६४८ मध्ये झाली हा मारुती सामर्थ्य आणि शक्तीचे प्रतिक मानला जातो त्याची उंची ८ फूट आहे.

थोडक्यात चाफळ हे समर्थ संप्रदायाचे प्रमुख केंद्र असल्याने त्याचे महत्व लक्षात घेवून समर्थानी चाफळला दोन मारुती मंदीरांची स्थापना केली असावी तर ग्रामस्थांच्यामते दास मारुती हा प्रभू रामचंदाचा सेवक आहे तर प्रताप मारुती हा चाफळच्या ग्रामस्थांचा तारणहार आहे. कारण चाफळ गावावरील कोणतेही संकट त्याच्या पूजनाने दूर होते ते दूर करण्यासाठी चाफळवर नजर राखण्यासाठी त्याची मूर्ती बाहेर आहे.

4 शिंगणवाडीचा मारुती

यालाच खडीचा मारुती, बाल मारुती अशा नावांनी संबोधले जाते. चाफळच्या नैऋत्येस चाफळपासून १ कि मी अंतरावर हे मंदिर आहे. शिंगणवाडी हे टेकडीवजा गाव असून शांत, वृक्ष वेलीने नटलेले असल्याने त्याकाळी समर्थ रामदास स्वामी ध्यान धारणेसाठी या भागात जात. चाफळ पासून शिंगणवाडी हे अंतर कमी असल्याने आणि या मारुती मंदिराचे व्यवस्थापन श्रीराम मंदिर देवस्थान यांच्या देखरेखीखाली चालत असल्याने त्यास चाफळ परिसरातील तिसरा मारुती म्हणूनही ओळखले जाते. पण त्याला एक वेगळा इतिहास असल्याने त्यास शिंगणवाडीचा मारुती म्हणतात

शिंगणवाडी टेकडीच्या पश्चिमेस एक ओढा असून, ओढयाचा कडेला एक चिंचेचे झाड आहे. समर्थ रामदास स्वामी व छत्रपती शिवाजी महाराज यांची भेट या झाडाखाली झाली भेटीनंतर महाराजांना तहान लागल्याने इथे कुठे थोडे पाणी मिळेल का अशी विचारणा केली असता. समर्थ रामदासांनी कुबडीने ओढयातील एक दगड बाजूला काढला आणि त्या खड्यातून थंडगार पाणी वाहू लागले याच ठिकाणाला कुबडी तिर्थ म्हणतात. भेट देणारे लोक या ठिकाण येतात व तीर्थ सेवण करतात.

महाराजांनी पोटभर पाणी पिवून झाल्यानंतर अशा ठिकाणी मारुतीचे एखादे मंदिर असावे असा संकल्प सोडला. यातून समर्थ रामदास स्वामी यांनी शके १५७१ म्हणजे इ स १६४९ मध्ये ४ फूट उंचीची छोटी सुबक मूर्ती असलेले मंदीर उभारले कमी उंचीची ही मूर्ती असल्याने त्यास बाल मारुती म्हणतात

छत्रपती शिवाजी महाराज यांच्या पदस्पर्शाने पावन झालेल्या या ठिकाणाला एक वेगळे ऐतिहासिक महत्त्व असल्याने चाफळला येणारे पर्यटक या स्थळाला भेट दिल्याशिवाय जात नाहीत.

कराड तालुक्यातील मारुती मंदिराच्या समस्या

कराड तालुका राजकिय शैक्षणीक औद्योगीक दृष्टीने संपन्न असला तरी आणि वाहतूक दळणवळण सुविधांची सुबकता असली तरी या भागातील मारुती मंदीराच्या बाबतीत अभ्यास भेटीत खाली कराड व पाटण तालुकयाचा तुलनात्मक अभ्यास केला असता काही समस्या दिसून आल्या.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(VIII)| January- 2026

1) अडगळीच्या जागेत मंदिराची उभारणी

करा‍ड तालुक्यातील मसूर, शहापूर व उंब्रज या ठिकाणी समर्थ रामदास स्वामीनी मारुती मंदिराची स्थापना केली परंतु नंतरच्या - काळात त्याच्या सभोवताली वस्ती वाढल्याने अरुंद रस्त्यामधून या मंदीरांना शोधत यावे लागते. तसेच या ठिकाणी वाहनतळ नसल्याने केवळ दुचाकी वरून येणारे स्थानिक लोक या स्थळांना भेटी देतात सहल भेटीचा या भागात अभाव आढळतो

२) प्रसिदध तीर्थक्षेत्राचा अभाव

ज्या प्रमाणे पाटण तालुक्यातील, चाफळला २०१२ मध्ये शासनाने तीर्थक्षेत्राचा व वर्ग दर्जा देवून पाठबळ दिले. त्यासाठी माजी बांधकाम मंत्री विक्रमसिंह पाटणकर यांनी सातत्यपूर्ण प्रयत्न केले तसे प्रयत्न कराड तालुक्यात राजकीय लोकांच्याकडून झालेले दिसून येत नाहीत त्या बाबतीत मात्र उदासीनता आढळून येते

चाफळ हे महाराष्ट्रातील प्रसिद्ध तीर्थक्षेत्र असल्याने व या परिसरात चाफळ माजगाव व शिंगवाडी ही मारुतीची देवस्थाने असल्याने अनेक लोक या स्थळांना भेटी देतात. शाळा, महाविद्यालयाच्या सहली आयोजीत केल्या जातात. परिणाम ही स्थळे प्रसिद्धीस आलेली पहावयास मिळतात. अभ्यास भेटीच्या वेळी घेतलेल्या माहितीमध्ये असे दिसून आले की परिसरातील प्राथमिक शाळा सोडल्यास व जे लोक ११. मारुतीचे दर्शन घेण्यासाठी येतात असे लोक सोडल्यास इतर सहली या भागात येत नाहीत.

3) विकेंद्रीकरण

कराड तालुक्यातील मारुतीची मंदिरे ही वेगवेगळया भागात विखुरलेली दिसून येतात. जशी पाटण तालुकयात एकमेकांच्या जवळ आढळतात तशी ती आढळून येत नाहीत तसेच या भागात नैसर्गिक सौदर्याचा अभाव आढळतो.

४) ग्रामदेवतेला महत्वः

कराड तालुकयात मसूर शहापूर आणि उंब्रज गावात समर्थ रामदास स्वामीनी मंदिराची स्थापना करून त्यांचा नावलौकिक वाढवला. त्यानी प्रसिध्दीस आणले. परंतू गावातील लोक या मारुतीच्या मंदिरांना तेवढे श्रध्देने पाहताना दिसून येत नाहीत. उलट वर्गणी देणग्या काढून ग्रामदेवतांची मंदिरे सजवलेली दिसतात. या मारुतीच्या मंदिरांना वतन मिळत असल्याने त्याकडे दुर्लक्ष केले जाते मात्र पाटण तालुक्यातील लोक जेवढे ग्राम देवतेला महत्व देतात तेवढेच महत्व मारुती मंदीरांना दिलेले दिसून येते

5) सुविधांचा अभाव

बसण्यासाठी प्रशस्त जागा, वाहनतळ, हॉटेल यांसारख्या सुविधांचा मसूर, उंब्रज व शहापूर भागात अभाव आढळतो त्यामुळे ही मारुतीची मंदिरे दुर्लक्षित झाल्याची दिसून येतात शनिवार हा मारुतीचा वार असल्याने स्थानिक लोक त्या दिवसी दर्शनाला येतात.

उपाय

कराड तालुक्यातील या मंदिराच्या प्रसिद्धीसाठी वाहनतळ व्यवस्था, बसण्यासाठी प्रशस्त जागा, प्रशस्त जागेत मंदिराची उभारणी, हॉटेल सुविधा, स्वच्छता गृह यासारख्या सुविधांची निर्मिती विकास केल्यास भविष्यात चाफळ या परिसरातील मारुती मंदिराप्रमाणे या भागात भाविक सहली यांची गर्दी वाढेल.

निष्कर्ष

समर्थ रामदास स्वामी यांनी लोकांचा अध्यात्मिक विकास घडून यावा त्यांनी एकत्रीत यावे. या उद्देशातून ११. मारुती मंदीराची स्थापना केली. अध्यात्मिक विकास ही एक काळाची गरज होवून बसलेली आहे कारण अध्यात्मिक विकासामुळे व्यक्तीला जिवनातील समस्यांना कशा प्रकारे सामोरे गेले पाहीजे त्यासाठी कोणती शक्ती युक्ती वापरही पाहीजे याची समज मिळते व्यक्ती सकारात्मक होते. प्रयत्न करू लगले त्यांच्यामध्ये नैतिक मुल्यांचा विकास होतो त्यादृष्टीने या मारुती मंदिराचा अभ्यास महत्वाचा वाटतो त्यासाठी सर्व ठिकांणाचा विकास होवून त्याला अध्यात्माची जोड मिळावी.

संदर्भ

1) डॉ दुर्गा दिक्षित (२००९) डायमंड महाराष्ट्र संस्कृतीकोश, डायमंड पब्लीकेशन पुणे
2) पं. महादेवशास्त्री जोशी (२००५) भारतीय संस्कृतीकोश, अनमोल प्रकाशन पुणे
3) Satara.gor.in. https://www.satory.gov.in
4) Wikipedia https://mr.wikipedia.org
5) https://www.zpsatera.gov.in
6) iiab me http://medbox.llab.me
7) Wikipedia https://en.wikipedia. org
8) ramdasswomi.org https://www.ramdas swami.org

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(VIII)| January- 2026

Original Article

नारी विमर्श तथा हिंदी उपन्यास

डॉ.अजयकुमार कृष्णा कांबळे
अध्यक्ष,हिंदी विभाग,वाणिज्य एवं विज्ञान महाविद्यालय, कोवाड तहसिल-चंदगड,जिला-कोल्हापुर
Email: ajaykumaroct1971@gmail.com

Manuscript ID:
JRD -2026-180136
ISSN: 2230-9578
Volume 18
Issue 1(VIII)
Pp 151-153
January 2026

सारांश :

नारी विमर्श आधुनिक हिंदी साहित्य का एक महत्वपूर्ण वैचारिक आयाम है, जिसमें स्त्री की सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक और मनोवैज्ञानिक स्थिति का विश्लेषण किया जाता है। हिंदी उपन्यासों में नारी पात्रों के माध्यम से पितृसत्तात्मक व्यवस्था, लैंगिक असमानता, स्त्री-स्वतंत्रता, पहचान और अधिकारों जैसे मुद्दों को प्रमुखता से प्रस्तुत किया गया है। प्रारंभिक उपन्यासों में जहाँ स्त्री को परंपरागत भूमिकाओं तक सीमित दिखाया गया, वहीं समकालीन उपन्यासों में स्त्री की आत्मचेतना, संघर्ष और सशक्तिकरण के विविध रूप उभरकर सामने आए हैं। इस प्रकार नारी विमर्श हिंदी उपन्यासों को केवल साहित्यिक अभिव्यक्ति ही नहीं, बल्कि सामाजिक परिवर्तन और वैचारिक जागरूकता का माध्यम भी बनाता है।

मुख्यशब्द: *नारी विमर्श, हिंदी उपन्यास, स्त्री सशक्तिकरण, लैंगिक असमानता, पितृसत्ता, स्त्री चेतना, सामाजिक परिवर्तन, आधुनिक हिंदी साहित्य, स्त्री अधिकार, साहित्यिक आलोचना।*

Submitted: 14 Dec. 2025
Revised: 24 Dec. 2025
Accepted: 14 Jan.2026
Published: 31 Jan. 2026

प्रस्तावना:

हिंदी साहित्य में महिला साहित्यकारों का योगदान महत्वपूर्ण रहा है|महिला लेखिकाओं ने स्त्री जीवन की विभिन्न समस्याओं पर प्रकाश डाला है|पहले महिलाओं का जीवन चूल्हे-चौके में ही बँधकर रह गया था|संविधान के द्वारा प्रदान किए अधिकारों के कारण महिलाएँ धडले से स्वयं पर हुए अन्याय पर आवाज उठाने लगी हैं |उन्होने अपनी पीडा, संत्रास, तडप, और वेदना को मुखर करते हुए अपनी घुटन, तणाव एवं रोष को उजागर किया है|महिला लेखन को आलोचकों ने एक विशेष श्रेणी में रखा है वह है 'नारी विमर्श`|सभी लेखिकाओं ने इस धारा को आगे ले जाने का पूरा प्रयास किया है तथा उन्हे सफलता भी काफी बडी मात्रा में मिली है|नारी विमर्श महिलाओं के अस्तित्व की पहचान कराती है|स्त्री को समाज ने जितने खंडों, उपखंडों मे बाँटा है उस विभाजन के विरोध में एक समग्र पहचान है|शक्ति का बोध और सत्ता का रहस्य जानने की आकुलता हे स्त्रीवाद| इसी के परिणामस्वरूप स्त्री की नियति में बदलाव आया है|पितृसत्ताक समाज की मान्यताएँ एवं पक्षपाती व्यवहार का महिलाओं ने विरोध किया है|कुछ महिला लेखिकाओं ने अपने उपन्यासों के द्वारा नारी विमर्श को नये सिरे से वाणी देने की कोशिश की है|हिंदी साहित्य की ख्यातनाम रचनाकार चंद्रकांता ने नारी विमर्श के स्वरूप पर प्रकाश डालते हुए लिखा है,"स्त्री-विमर्श को बृहत्तर अर्थों में पारिभाषित करना चाहे तो वह घर- परिवार, समाज-नीति , और राष्ट्र नीति में नारी की अस्मिता अधिकार और उन अधिकारों के लिए संघर्ष चेतना से जुडी संवाद की संकल्पना है|

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
डॉ. अजयकुमार कृष्णा कांबळे, अध्यक्ष, हिंदी विभाग, वाणिज्य एवं विज्ञान महाविद्यालय, कोवाड तहसिल-चंदगड, जिला-कोल्हापुर

How to cite this article:
कांबळे, अजयकुमार. कृष्णा. (2026). नारी विमर्श तथा हिंदी उपन्यास. Journal of Research and Development, 18(1(VIII)), 151–153. https://doi.org/10.5281/zenodo.18753046

Quick Response Code:
Website:
https://jrdrvb.org/
DOI:
10.5281/zenodo.18753046
OPEN ACCESS

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(VIII)| January- 2026

वहाँ सामाजिक, धार्मिक अंध रुढियों में दबी स्त्री की आहें-कराहें ही नहीं बल्कि शोषक व्यवस्था के विरुद्ध उसका आक्रोश, विद्रोह भी है, साथ ही स्त्री की गरिमापूर्ण सशक्त छवि गढने की मुहीम भी|"1 यहाँ स्पष्ट होता है कि स्त्री विमर्श अर्थात घर-परिवार, समाज-नीति और राष्ट्रनीति में नारी की अस्मिता और अधिकारों के लिए संघर्ष चेतना से जुडी संकल्पना कही जा सकती है|इसके द्वारा महिलाओं की शोषक व्यवस्था के खिलाफ सशक्त, गरिमापूर्ण तथा विद्रोही प्रतिमा बनाने की मुहीम मानी जा सकती है|स्वयं पर हुए अन्याय एवं अत्याचार के खिलाफ नारी ने सक्षमता से विद्रोह करने का साहस दिखाया है यही से नारी विमर्श का आरंभ देखा जा सकता है|

'विजन' उपन्यास में डॉ. आभा ने शादी के पश्चात अपने ससुराल के लोगों के साथ रहन-सहन, रूढियों, परंपराओं के साथ तालमेल बिठाने का पूरा प्रयास किया था लेकिन अंत में मुकुल के साथ उसका ब्याहता जीवन टूटने के कगार पर खडा होता है|डॉ. आभा कहती है,"मानती हूँ तमाम स्त्रियाँ मार खाते- खाते जीवनयापन करती रहती है मगर मुकुल न तो तुम उन पतियों जैसे जाहिल थे , न मैं ही उन पत्नियों जैसी लाचार..... मैं तुम्हारे उस खूँखार पौरुष पुरुषार्थ को झेल नहीं पाई|,"2 यहाँ लेखिका मैत्रेयी पुष्पा जी ने आभा के व्यवहार के द्वारा यह स्पष्ट करने का प्रयास किया है कि नारी को हमारे समाज में शोषित रहना पडा है|उसे शोषित रखने की कोशिश में व्यवस्था जुट जाती है लेकिन वह व्यवस्था से टकराते हुए शोषण से मुक्त होने का प्रयास करती प्रतीत होती है| स्त्री-पुरुष समाज के दो हिस्से हैं लेकिन व्यवस्था के नाम पर, लिंग के आधारपर नारी को उसके अधिकारों से सदा वंचित रखा जाता है|समाज की ऐसी दकियानुसी असमानताओं के खिलाफ मैत्रेयी पुष्पा के 'झूला नट' उपन्यास की शीलो समान अधिकार पाने के लिए संघर्ष करती हुई दृष्टव्य होती है-शीलो काकी जी से कहती है,"ऐं काकी जी पुलीसिया बेटा की बछिया की पात खा ली? पूछा नहीं कि बरकटो (बालकटी) ब्याही है या रखैल? बेटों के चलते रस्म-रीत भूलकर बहुओं की पीठों के लिए कोडे लिए फिरती हो तुम बूढी जनी|,"3 स्त्री पुरुष लिंग भेद एवं समान अधिकार के प्रति सचेत शीलो पुरुष वर्चस्व के साँचे में ढली हुई औरतों के खिलाफ संघर्ष करने वाली चेतित महिला के रूप में उपस्थित होती है| नारी विभिन्न क्षेत्र में सभी जिम्मेदारीयाँ निभाते हुए उँचे-उँचे पदों को सँ भालने लगी है| उच्च प्रशासनिक अधिकारी, कुलपति आदि पदों को उसने प्राप्त किया है|'विजन' उपन्यास में नायिका नेहा अपने पति से उनकी कोई बात खटकने पर खुलकर विरोध करती है कहती है,"अजय, कहूँ या न कहूँ? न कहूँ तो छटपटाहट बढेगी, कहूँ तो गुस्ताखी होगी|तुम अपने पापा से यह बात जुबानी कहना कि मरीजों को ठगने का यह तरीका खासा घिस- पिट गया है|ठगाई की दुनिया में कुछ नया ईजाद हुआ ही होगा, करें कोशिश अपनाने की|ही इज अ सर्जन और अ बूचर|"4 वर्तमान में नारी पुरुषों के कंधे से कंधा मिलाकर, पुरुषों के बराबरी के स्तर पर काम करने लगी है|उसकी नजर में जो गलत है उसे नकारने की तथा उसके खिलाफ आवाज उठाने की कोशिश करते है नारी संघर्षशील बन गई है|

स्वतंत्रता प्राप्ति के पश्चात शिक्षा के प्रचार-प्रसार तथा नारीमुक्ति आंदोलन के फलस्वरूप नारी जीवन में बदलाव होने लगा है|परंपरागत बंधनों एवं पाबंदियों को वह ठुकराने लगी है|डॉ.हेमंतकुमार पानेरी के मतानुसार,"परंपरागत ग्राहस्थ एवं पातिव्रत के परिवेश में कुंठित नारी उच्च शिक्षा और नारी स्वातंत्र्य के प्रभाव में स्वच्छंद जीवन की ओर अग्रसर हुई है|परंपरागत अबला ने परिवर्तन के परिवेश में सबला बनकर पुरुष के समक्ष अपने स्वतंत्र अस्तित्व की घोषणा की|"5. यहाँ स्पष्ट किया जा सकता है कि परंपरागत रूप से मिला हुआ ग्राहस्थ एवं पातिव्रत के दबाव के तले दबी एवं कुंठित नारी उच्च शिक्षा पाकर, आजादी पाकर स्वच्छंद जीवन की ओर बढती दुष्टव्य होती है|पारंपारिक रूप में अवला जैसी प्रतिमा को तहस नहसकर सबल बनकर पुरुष के सम्मुख नारी अपने अलग तथा स्वतंत्र अस्तित्व का ऐलान करती प्रतीत होती है|

उषा प्रियंवदा के उपन्यास 'भया कबीर उदास' में उन्होने नारी का विकसित रूप में चित्रण किया है|नायिका लिली अपनी मृत्यू को पराजित करती हुई नारीशक्ति के साथ ही मनुष्य की जीवनशक्ति पर भी विजय प्राप्त करती है|निरंतर मानसिक संघर्ष को झेलती हुई लिली स्वयं को दिलासा देती हुई संघर्ष के लिए आमादा हो जाती है|कॅन्सर की बीमारी से बीमार लिली बीते वर्षों को भूला देना चाहती है तथा स्वतंत्र रूप मे जिना चाहती है|भय, कुंठा तथा संत्रास को त्यागकर वह जिंदगी पर जीत हासिल कर जीने के लिए तैयार हो जाती है उसे लगता है,"जब हर मानव शरीर का यही अंत है तो फिर मरने से डर क्यों? यह भी जीवनयात्रा का अंत मात्र है| पर इस यात्रा को कभी उसने खुश होकर नहीं संपन्न किया | हमेशा अनमने भाव से बिना किसी खुशी और चाव को झेलती गई|पर अब उसके मन में कोई उद्विग्नता, कोई ऊहापोह नहीं बचा है|"6 यहाँ स्पष्ट होता है कि मानव का शरीर कभी ना कभी तो नष्ट होनेवाला ही है तो डरने से कोई लाभ नहीं होता|जीवन मार्ग पर चलते समय खुश होकर यात्रा संपन्न कराने से यात्रा का आनंद मिलता है|नाराजगी या अनचाहे भाव मन में लेकर यात्रा की जाए तो उसका कोई आनंद मन को नहीं होता| वर्तमान नारी अपनी जिजीविषा के बलबूते पर इस प्रकार के आजाद खयाल एवं विचारों का स्वागत करते दृष्टिगोचर होती है|

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(VIII)| January- 2026

मध्यकाल से नारी के रूप में परिवर्तन हो रहा है| उसकाल की अनेक महिलाओं ने अपने संघर्षशील होने का परिचय दिया है|डॉ. दयानंद तिवारी लिखते है,"नारी का जुझारूपन और संघर्षशील रूप मध्यकाल से ही विद्यमान है| मध्यकाल में मीराबाई, सहजोबाई, जनाबाई, रहामी, अक्कमहादेवी, सुलेसनकवा, गंगासती, रतनबाई, आतुकरी मौला तथा बहिणाबाई आदि भारतवर्ष की वे नारियाँ हैं, जिन्होने स्त्रियों के प्रति समाज की अवधारणा का विरोध किया|चौंद्रबोती नामक महिला ने बांगला स्वाभिमानी और राम को कमजोर पति तथा डरपोक बेटा कहा है| चौंद्रबोती ने न केवल पीडित जनता का समर्थन किया बल्कि अल्लाउद्दीन खिलजी के शासन काल मे लगाए गए नाजायज करों का भी विरोध किया| 18 वी-19वी सदी में दुर्गावती, चाँदबिबी, राणी चेनम्मा, लक्ष्मीबाई, जीनत महल, अवंतिकाबाई, ईश्वरी कुमारी, तेजाबाई महिलाएँ हैं, जो रानियाँ थी लेकिन आत्मसमान के लिए संघर्ष में कूद पडी|मध्यकाल की नारियों का जो जुझारूपन और संघर्षशील रूप था वर्तमान के कथा साहित्य मे भी विद्यमान है"7 नारी का जुझारूपन एवं संघर्षशील व्यक्तित्व मध्यकाल से ही नजर आता है | मध्यकाल तथा परवर्ती काल में नारियों ने अपने प्रति समाज की अवधारणा का विरोध किया है | यह महिलाएँ अपने क्षेत्र में सफल होने के अपने बावजूद आत्मसन्मान की रक्षा करते हुए दृष्टिगोचर होती हैं | मध्यकाल की नारियों का संघर्षशील रूप वर्तमान नारियों के साहित्य में भी नजर आता है|

निष्कर्ष:

हिंदी साहित्य में महिला लेखिकाओं ने महिलाओं के जीवन को केंद्र मानकर स्त्री जीवन की विभिन्न समस्याओं पर प्रकाश डाला है| महिलाओं ने चुल्हे-चौके से निकलकर संविधान प्रदत्त अधिकारों के कारण स्वयं पर हुए अन्याय के खिलाफ आवाज उठाकर प्रतिरोध किया है| अपनी पीडा, संत्रास, तडप तथा वेदना आदि को मुखर करते हुए रोष को उजागर किया है| नारी विमर्श को नये सिरे से लेखिकाओं ने वाणी दी है| नारी की अस्मिता और अधिकारों के लिए संघर्ष चेतना से जुडी संवाद की संकल्पना कही जा सकती है| महिलाओं की शोषण व्यवस्था के खिलाफ सशक्त, गरिमापूर्ण तथा विद्रोही प्रतिमा बनाने की मुहीम मानी जा सकती है| व्यवस्था से सीधा टकराते हुए शोषण से मुक्त होने का प्रयास महिलाएँ करती दृष्ट्व्य होती हैं| लिंगभेद एवं समान अधिकारों के प्रति सचेत होकर पुरुष वर्चस्व के तले दबी औरतों को चेतित करने का प्रयास महिलाएँ कर रही है| गलत बातों को नकारने की कोशिश करते हुए नारी संघर्षशील बन चुकी है| पारंपारिक अबला इस प्रतिमा को तोडकर सबला बनकर पुरुष के सम्मुख अपने अलग अस्तित्व का ऐलान कर रही है| वर्तमान नारी अपनी जिजीविषा के बलबूते पर आजाद विचारों का स्वागत कर रही है| मध्यकाल से ही नारी के रूप में परिवर्तन हो रहा है| नारी का जुझारूपन और संघर्षशील रूप मध्यकाल से ही विद्यमान है जो नारियों के वर्तमान विद्रोह का परिचायक है|

संदर्भ ग्रंथ सूची:

1. संपा- आजकल, मार्च 2018, पृष्ठ-17|
2. मैत्रेयी पुष्पा-विजन, वाणी प्रकाशन, नई दिल्ली, प्रथम संस्करण-2002,पृष्ठ-137 |
3. मैत्रेयी पुष्पा-झूला नट, राजकमल प्रकाशन, नई दिल्ली, प्रथम संस्करण-2002, पृष्ठ-80|
4. मैत्रेयी पुष्पा-विजन, वाणी प्रकाशन, नई दिल्ली, प्रथम संस्करण-2002,पृष्ठ-109 |
5. डॉ. हेमंतकुमार पानेरी-स्वातंत्र्योत्तर हिंदी उपन्यास: मूल्य संक्रमण, पृष्ठ 74|
6. उषा प्रियंवदा -भया कबीर उदास, राजकमल प्रकाशन, नई दिल्ली, प्रथम संस्करण-2007,पृष्ठ-178 |
7. डॉ. दयानंद तिवारी-चित्रा मुदगल के कथा-साहित्य का समाजशास्त्र, लोकवाणी संस्थान, शाहदरा, नई दिल्ली, प्रथम संस्करण-2012,पृष्ठ-163|

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(VIII)| January- 2026

Original Article

डॉ. गोरख बनसोडे की 'हिंदी दलित कविता' किताब की समीक्षा

रूपाली सखाराम कांबळे
सहाय्यक प्राध्यापक, हिंदी विभाग, सरदार बाबासाहेब माने महाविद्यालय, रहिमतपुर तह. कोरेगांव जि. सातारा महाराष्ट्र
Email: Kamblerupali2626@gmail.com

Manuscript ID:
JRD -2026-180137
ISSN: 2230-9578
Volume 18
Issue 1(VIII)
Pp 154-158
January 2026
Submitted: 14 Dec. 2025
Revised: 24 Dec. 2025
Accepted: 14 Jan.2026
Published: 31 Jan. 2026

सारांश :

प्राचीन काल से भारतीय समाज व्यवस्था में दलित वर्ग उपेक्षित रहा है। आर्थिक, सामाजिक, राजनीतिक, धार्मिक एवं साहित्यिक क्षेत्र में उन्हे कहीं भी स्थान नहीं दिया गया है । शास्त्र, ग्रंथ, पुराण का आधार लेकर दलित वर्ग को शूद्र अच्युत अस्पृश्य कहकर माना गया। सैकडो वर्ष से भारतीय समाज दलित वर्ग का शोषण करता रहा। शिक्षा और सुधार के सभी रास्ते उनके लिये बंद किये गये थे। इस दर्दनाक स्थिती से दलित वर्ग को शोषण से बाहर निकालने के लिए अनेक प्रयत्न किए।

भारतीय समाज में सर्व प्रथम चार्वाक, शंबूक,गौतम बुद्ध, भगवान महावीर आदि ने अपने प्रबोधन द्वारा अपने धर्म में प्रवेश दिया और उनके जीवन का अंधकार दूर करने का प्रयास किया। मध्यकाल में संत रविदास,संत कबीर, गुरुनानक आदी संत कबीर ने अपने भक्तिमार्ग के माध्यम से समानता का संदेश देकर समाज प्रबोधन करने का प्रयास किया। आधुनिक काल में समाज प्रबोधन के लिए महात्मा ज्योतिबा फुले,पेरियर राम स्वामी, डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर आदी अनेक समाज सुधारक तथा सामाजिक संस्थाओ के प्रखर आंदोलन के कारण वर्ण व्यवस्था का प्रभाव पर्याप्त मात्रा में कम हुआ। मराठी दलित साहित्य की प्रसिद्धी के बाद हिंदी, कन्नड, गुजराती आदी भारतीय भाषाओ में भी दलित साहित्य लेखन की परीपाठी प्रारंभ हुई। हिंदी में मोहनदास नेमिशराय,जयप्रकाश कदम, डॉ.पुरुषोत्तम सत्यप्रेमी, मनोज सोनकर, रमनिका गुप्ता,डॉ.सुशीला टाकभोरे, एन.आर .सागर, मलखान सिंह, रमेशचंद्र जलौनिया ,ओमप्रकाश वाल्मिकि, माताप्रसाद, डॉ.कालिचरण स्नेही, डॉ.धर्मवीर, डॉ. एन्. सिंह आदि।

आधुनिक काल में प्रेमचंद, निराला, नागार्जुन, धुमिल, से लेकर वर्तमान युग में जयशंकर कर्दम, मोहनदास न नैमिशराय, ओम प्रकाश वाल्मीकि आदी लेखक दलित साहित्य लिख रहे है ।

मुख्यशब्द: हिंदी दलित कविता, दलित चेतना, सामाजिक न्याय, जाति-व्यवस्था, शोषण और प्रतिरोध, दलित अस्मिता, साहित्य और समाज

प्रस्तावना:

सन 1914 में आचार्य महावीर प्रसाद द्विवेदी के संपादन में प्रकाशित पत्रिका सरस्वती में हिरा की अच्युत की शिकायत कविता से हिंदी की पहिली दलित कविता मानी जाती है। कवी हिराडोम अपने अच्युत पण की विशेषता स्पष्ट करते हुए कविता में लिखते है:

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
रूपाली सखाराम कांबळे, सहाय्यक प्राध्यापक, हिंदी विभाग, सरदार बाबासाहेब माने महाविद्यालय, रहिमतपुर तह. कोरेगांव जि. सातारा महाराष्ट्र

How to cite this article:
कांबळे, रूपाली. सखाराम. (2026). डॉ. गोरख बनसोडे की 'हिंदी दलित कविता' किताब की समीक्षा. Journal of Research and Development, 18(1(VIII)), 154–158. https://doi.org/10.5281/zenodo.18753079

Quick Response Code:
Website: https://jrdrvb.org/
DOI: 10.5281/zenodo.18753079
OPEN ACCESS

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(VIII)| January- 2026

"हमनी के राती दिन दुखवा भोगत बानी, हमनी के सहेबे से मिनती सुनाईबि।
हमनी के दुःख भगवानओ न देखताजे हमनी के कबले कलेसवा उठाईबि।"

यहा से लेकर आज के समय तक अनेक कवि दलित जीवन संबंधी कविता लिख रहे है। भारतीय साहित्य भारतीय समाज व्यवस्था का दर्पण है । अर्थात साहित्य और समाज जीवन का परस्पर संबंध होने के कारण दोनो एक-दूसरे के पूरक है। दलित समाज भारतीय समाज जीवन का एक अभिन्नं अंग है । वर्णव्यवस्था आज के भारतीय जीवन को प्रभावित कर रही है। आज उसी अमानवीय व्यवस्था का विरोध हो रहा है । समाज की जहरीली जाती विषमता को उध्वस्त करने वाला दलित साहित्य आज की उपलब्धी है।

डॉ. गोरख निळोबा बनसोडे: लेखक परिचय

डॉ. गोरख बनसोडे जी का जन्म 26 जून 1971 को महाराष्ट्र के पुणे जिले के बारामती के होळ गांव में हुआ है।उनकी शिक्षा: एम. ए., बी. एड., पीएच.डी., नेट(हिंदी) हुई है। अब वे सरदार बाबासाहेब माने महाविद्यालय में हिंदी विभाग प्रमुख तथा प्राध्यापक के रूप में कार्यरत हैं।

इस किताब के साथ आंबेडकरवादी साहित्य:

एक चिंतन यह किताब प्रकाशित हुई है। और भारतीय दलित साहित्य यह किताब संपादित की है। इसके साथ उन्होंने विविध पत्र-पत्रिकाओं में शोध आलेख प्रकाशित किए है। लुंबिनी संघ, सातारा इस सामाजिक सेवाभावी संस्था के माध्यम से प्रतिवर्ष भगवान बुद्ध, छत्रपति शिवाजी महाराज, महात्मा ज्योतिबा फुले, सावित्रीबाई फुले, राजर्षी शाहू महाराज, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आदि महापुरुष तथा समाजसुधारको के जीवन कार्य का प्रचार - प्रसार करने के लिए शिक्षा संस्थाओं में विविध प्रतियोगिताएं लेते है। विविध राज्यस्तरीय तथा राष्ट्रीय सेमिनार, आंतरराष्ट्रीय सेमिनार, कार्यशाला, राष्ट्रीय परिषदों में सहभाग़ लिया है। सामाजिक एवम अनुसंधात्मक कार्य के लिए उन्हें विविध पुरस्कार एवं सम्मान प्राप्त हुए है।

1. मानदेशी साहित्य मेळावा मुंबई 'जागृत समाजमित्र भारतरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर सम्मान' 1999
2. राष्ट्रीय साहित्य कला और संस्कृति परिषद हल्दीघाटी राजस्थान 'शिक्षा भूषण राष्ट्रीय सम्मान' 2013
3. भारतीय दलित साहित्य अकादमी दिल्ली 'डॉ. आंबेडकर फेलोशीप राष्ट्रीय सम्मान' 2013
4. विक्रमशिला हिंदी विद्यापीठ भागलपुर (बिहार) 'विद्यासागर' पुरस्कार 2013
5. भारतीय दलित साहित्य अकादमी दिल्ली 'महात्मा ज्योतिबा फुले फेलोशिप राष्ट्रीय सन्मान' 2014
6. बंधुत्व प्रतिष्ठान, सातारा समाजभूषण पुरस्कार प्रदान 2020
7. शिक्षक हितकारिणी संघटना, पुणे समाज शिक्षक गौरव पुरस्कार 2021
8. यशोदा पवार स्मृतिदिन संयोजन समिती संविधान मित्र पुरस्कार 2021
9. जागतिक आंबेडकरवादी साहित्य महामंडळ, नागपूर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर राष्ट्रीय जीवनगौरव पुरस्कार 2022
10. बोधिसत्व बाबासाहेब टुडे मासिक शोध पत्रिका लखनऊ उत्तर प्रदेश डॉ. माताप्रसाद साहित्य सृजन सन्मान 2022

दलित शब्द अर्थ स्वरूप एवं परिभाषा:

भारतीय संस्कृती पुरातन एवं प्राचीन है । प्राचीन काल से भारतीय समाज का विभाजन वर्णव्यवस्था के अनुसार चार वर्णो में हुआ है । ब्राह्मण अध्ययन अध्यापन करता रहा। क्षत्रियने देश की रक्षा की जिम्मेदारी ली । वैश्य पशुपालन खेती तथा व्यवसाय करणे लगे। और शूद्र को इन तिनों वर्णो की सेवा के लिए रखा जिससे शूद्र का इन तीन वर्णो के माध्यम से आर्थिक सामाजिक शैक्षिक एवं सांस्कृतिक शोषण हुआ। शारीरिक और मानसिक रूप से भी उसे दबाया गया। इसी शुद्र को बाद में दलित कहा गया।

दलित शब्द की उत्पत्ती:

भारत में दलित व्यवस्था प्राचीन है। लेकिन दलित शब्द का प्रयोग आधुनिक है। दलित शब्द को लेकर साहित्य के क्षेत्र में काफी विवाद तथा चर्चा हो रही है। रचनाकार, समीक्षक भारतीय संदर्भ में जातीगत व्यवस्था के अर्थ में दलित शब्द का प्रयोग करते है । प्राचीन काल में जिस वर्ग को शूद्र माना जाता था उसे वर्तमान में दलित कहा गया है । महात्मा गांधी ने दलितो को हरिजन कहकर उनके प्रति सहानुभूती जताई है। हरिजन शब्द के बारे में माता प्रताप प्रसाद लिखते है, हरिजन जाती व्यवस्था में ऐतिहासिक अन्याय की चेतना को सुवर्ण दृष्टिकोन से व्यक्त करणे वाला शब्द है। डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर ने स्वयं हरिजन शब्द का विरोध किया है।

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(VIII)| January- 2026

दलित शब्द का अर्थ:

दलित शब्द आज प्रायः शूद्र, अतिशूद्र, चांडाल, मेहतर, हरिजन, गिरीजन, आदिवासी आदि अछूत जातीय के लिए रुढ़ हो गया है। फिर भी विभिन्न विद्वानोने दलित शब्द के अर्थ मतभेद है दलित जातीवाचक शब्द है या स्थितीवाचक है? दलित कोन? इन प्रश्न के अनेक साहित्य को समीक्षकोने चिंतन किया है। इसके आधार पर दलित शब्द का संकुचित और व्यापक अर्थ यह है कि, प्राचीन काल से शूद्र तथा आधुनिक काल में निम्न माने जाने वाली कनिष्ठ जाती के लिए किया जाता है। दलित शब्द से हिंदू जाती व्यवस्था का बोध होता है। चमार, मेहतर, भंगी जैसे जाती को यह शब्द अपने निकटतम कर लेता है। जिने सदियो से अस्पृश्य या अच्युत कहा गया है । दलित शब्द गरीब पीडित शोषित तक सीमित हो जाता है। डॉ. विवेक कुमार कहते है, दलित शब्द का अर्थ गरीब एवं शोषित है। वर्णव्यवस्था के कारण जिन पर हजारो साल अन्याय, अत्याचार हुआ ऐसे अस्पृश्य को दलित कहा गया है । गव्हर्मेंट ऍक्ट के अनुसार उन्हे शेड्युल कास्ट कहा गया है। वर्णन तथा जातीभेद के अर्थ बोध तथा अपनी अपनी मान्यता के आधार पर दलित शब्द का अर्थ स्पर्श किया गया है। जो जाती इस अर्थ तक सीमित है।

दलित शब्द का स्वरूप

वर्णव्यवस्था से शूद्र शब्द बना और जातीव्यवस्था से दलित शब्द का विकास हुआ । दलित शब्द की उत्पत्ती "दल" धातू से हुई है। जिसका अर्थ हे, शोषण करना । इस धातू का यह कर्मणी भूतकाल वाचक धातू साधित विशेषण है। दलित प्रारंभ में जाती तक ही सीमित था, लेकिन अब उसका वर्ग के रूप में विकास हुआ है । जिसे अनुसूचित जाती, जमाती, बौद्ध, नव बौद्ध, अस्पृश्य, अत्यंज दास, हरिजन ,शूद्र ,भंगी, चमार, अच्युत आदी जातीवाचक नामो से सूचित किया जाता था। उसे पिछडा ,शोषित ,रोंदा हुआ, विकसित मजदूर, गरीब, किसान, भूमिहीन, श्रमजीवी, विधवा, वेश्या, नारी उतपीडित, तिरस्कार, बेजुबान इंसान,आदि सभी उपेक्षित सर्वहारा वर्ग को दलित कहा है। दलित शब्द पिछडे या शोषित वर्ग का सूचक बन गया है। दलित शब्द का प्रयोग सन 1999 के मराठी भाषा में प्रथम बार दिखाई देता है।

कुछ हिंदी साहित्य में दलित कविता प्रस्तुत की गई है वे निम्ननुसार:

"छू छू कर या नाक मूंदकर जो की बढाया भरम
प्राण नहीं सुधरा तो कोरा बैठे धोओ धरम।"

जातिवाद उत्पन्न करता दलितो को निम्न जाती का अस्पृश्य अच्युत कहकर नाक बाउ सिकुना यह सच्चा धर्म नही है। अगर हिंदू लोग से ही धर्म मानते है तो यह उनका भ्रम है। अर्थात जाती व्यवस्था गलत प्रथा है। जिसके कारण दलितो के साथ अमानवीय व्यवहार होता है।

आज दलित कविता में आशावाद और भविष्य के प्रगति के संकेत दिखाई देते हैं।

"हमनी के राती दिन दुखवा भोगत बानी, हमनी के सहेबे से मिनती सुनाईबि।
हमनी के दुःख भगवानओ न देखताजे हमनी के कबले कलेसवा उठाईबि।"

इस कविता के संदर्भ में डॉ. राम विलास शर्मा का मंतव्य है, अच्युतो के सबसे बडे उत्पीडक जमीनदार थे। जो खेतों में मेहनत करा के घरो में आराम से होते थे गाव के सर्वहारा समुदायिकी वर्ग चेतना यहा पहली बार साफ -साफ प्रतिबिंबित हुई है।

"अबला जीवन हाय तुम्हारी यही कहानी आचल मे है दूध और आखो मे पानी।"

भारतीय विषम व्यवस्था ने नारी को अबला, असहाय, कमजोर, निर्बल, पीडित शोषित, बनाया है आखों में वेदना दुख तथा यही भारतीय नारीका परिचय रहा है। नारी की याचना को विशद करते हुए जयप्रकाश कदम कहते है। शताब्दी ह्रदय तक भारतीय समाज में नारी घर की चार दिवारो के अंदर बंद कमरो की सजावट और पुरुष की भोग्या बनी रही। पुरुष ने जैसे चाहा उसको भोगा, उसका क्रय विक्रय तक किया। सही अर्थ में नारी पर शताब्दी से अमानवी अत्याचार होते रहे है। अबला और बंदिनी ये विशेषताये उसके याचना जीवन को चित्रित करती है।

"वह तोडती पत्थर देखा उसे मैने इलाहाबाद के पत पर व तोडती पत्थर।"

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(VIII)| January- 2026

चुल्हा- चोका बच्चो की और ध्यान देना आदि के साथ नारी को खेती के काम और परिवार के उदरनिर्वाह के लिए पत्थर तोडणे का काम भी करना पडता है। जिस नारी को अबला मानकर कमजोर कहा है फिर भी उसे मेहनत का काम करने के लिए मजबूर किया गया है।

आर्थिक और सामाजिक शोषण से मुक्ती होने से सच्ची सामाजिक समता स्थापित होगी।

"मेरे हृदय मे उहापोह, मेरे मस्तीक मे उद्वेलन ।
मेरे प्राणो मे उज्वलन, मेरी चेतना का मुक्ती के लिये विद्रोह।"

प्राचीन काल से ही दलित वर्ग मुक्ती के लिये विद्रोह करता आया है। मनुष्य किसी के बंधन में तथा पारतंत्र में होता है तो उसका मन मस्तीष्क सदैव मुक्त होने के लिए झटपटाता है । फिर भी मुक्त होने पर व्यवस्था के प्रति विद्रोह करता है । अर्थात विद्रोह के बिना मनुष्य की मुक्ती नहीं और परिवर्तन भी नहीं।

दलित विद्रोह के बारे में डॉ. सगरे कहते है की प्रस्थापित कालबाह्य, अन्यायपूर्ण तत्त्व, विचार, व्यवस्था के खिलाफ अपनी अस्वीकृति व्यक्त करना विद्रोह है।

"पीठ पर लादे वह, जब तक जाता है,
हातो को पाव को, छोड बैठ जाता है।"

मेहनत परिश्रम करने वाले दिन दलित वर्ग की व्यथा स्पष्ट हुई है वैसे ही आधुनिक मनुष्य जीवन में हर दिन समस्या का सामना कर रहा है। मजदूर की तरह आज का कर्मचारी कारखाने में शोषण के कारण चिंतित है। कवी मदन वाचायन ओ मेरे हमसफर कविता में इस प्रकार प्रकाश डालते है कि,

"ओ मेरे हमसफर! ओ मेरे हमसफर,
तुमने मेरे रुदय मे अंधकार भर दिया
मेरी आखो की उषा छिनली,
मेरा हसमुख रुदय संध्या के रंगीन बादलों की तरह धीरे धीरे फिका पडता पडता काला हो गया है।"
वर्ण से होगा नहीं त्राण कर्म से मनुज का कल्याण जन्म से निश्चित न होगा वर्ण।"

बौद्धिक आंदोलन के साथ जीवन की यथार्थता का इमानदारी के साथ अंकन यह नहीं कविता की महत्वपूर्ण विशेषता है।

"जातीपाती का भेद न सब की इच्छा पूर्ण विशेष हो तब होगा संतोष मुझे जब ऐसा मेरा देश हो।"

स्वतंत्रता के बाद भारत देश जात-पात के भेद से रहित हो ऐसा आशावाद कवीने व्यक्त किया है। कवी को अपने देश पर नाज होगा यहा कवी ने देश की विषम व्यवस्था की बया वह स्थिति को अप्रत्यक्ष रूप से चित्रित किया है। आधुनिक काल में मनुष्य का जीवन बहुत ही सस्ता हो गया है। कभी कुवर नारायण गिद्ध की बस्ती मे कविता लिखते है ।

"गन्दी दिवार पर गिद्धों की बस्ती
खाने को मिलती है लाश यहा सस्ती।"

गरीबी पूजीवादी व्यवस्था, अभावग्रस्तता, मूल्यहीन जीवन आदि व्यवस्था में मनुष्य का जीवन अर्थहीन तथा किडे- मकोडो जैसा बना है । कवी कीर्तन चौधरी सर्वेस्वरदयाल सक्सेना, कैलास वाजपेयी आदी ने इस पर सोचा है।

निष्कर्ष:

दलित साहित्य मानव मुक्ती और व्यवस्था परिवर्तन का साहित्य है। आदर्श साहित्यकृती तथा श्रेष्ठ रचना निर्मिती उसका उद्देश्य नही है। भारतीय संविधान के स्वतंत्रता, समता, बंधुता, न्याय इन तत्व का साहित्य के माध्यम से प्रचार -प्रसार करना और देश में निर्माण हो । शेकडो वर्षो की विषम व्यवस्था नष्ट करके समानता पूर्ण समाज रचना निर्माण करणे दलित साहित्य का और दलित रचनाकारों का प्रधान उद्देश्य है । इसलिये साहित्य के सौंदर्यशास्त्र या शिल्प से उनका कुछ लेना देना नही है। उनका भाव ही उनके साहित्य का सौंदर्य है। वास्तव रूप में कहा जाये तो भाषाशैली प्रतीबिंब आदि सौंदर्यशास्त्र के तत्व उनके लिये कोई मायने नही रखते। दलित रचनाकारों के साहित्य के अगर कोई महत्वपूर्ण तत्व है तो ये है। विद्रोह और नाकार यही वे शिल्प तत्व है जो भाव भी है और शिल्प भी।

दलित साहित्य ने भारतीय साहित्य तथा पारंपारिक साहित्य शिल्प के तत्व को नकार कर उनका कठोरता से विरोध किया है फिर भी अनुसंधान करते समय परंपरागत साहित्य का आधार लेकर देखने पर मालूम पडता है की, दलित साहित्य में थोडे बहुत अंश में

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(VIII)| January- 2026

साहित्यिक तत्व विद्यमान है । दलित साहित्य का अनुसंधान या मूल्यांकन पारंपरिक रूप में करना भी ठीक नहीं होगा, क्योंकि दलित साहित्य में पारंपारिक तत्व अगर दिखाई भी देते है तो वे रचनाकारो ने लाई नहीं है,या उन्हे थोडे बहुत अंश में लाना उनका उद्देश भी नही है । वे यह हे तो संयोग अवश है। दलित कविता की भाषा तथा शब्द अलग ही है। दलित साहित्य की तरफ सर्वधर्म समभाव का साहित्य है । उसमें राष्ट्रीय ही नहीं विश्व बंधुता का भाव भी है इसलिये दलित कविता में तत्सम,तद्भव, देशी तथा विदेशी भाषा के शब्द के साथ प्रतीक बिंब शैली तथा मिथक योजना का भी प्रयोग हुआ है।

संदर्भ:

1. डॉ. गोरख बनसोडे, 'हिंदी दलित कविता', पूजा पब्लिकेशन कानपुर, प्रथम प्रकाशन 2023 पृ 9
2. वही पृ संख्या 9
3. वही पृ संख्या 10
4. वही पृ संख्या 11
5. वही पृ संख्या 12
6. वही पृ संख्या 13
7. वही पृ संख्या 14
8. वही पृ संख्या 16
9. वही पृ संख्या 24
10. वही पृ संख्या 25
11. वही पृ संख्या 26
12. वही पृ संख्या 28
13. वही पृ संख्या 30
14. वही पृ संख्या 31
15. वही पृ संख्या 355
16. डॉ भरत धोंडीराम सगरे, इक्कीसवीं सदी का दलित साहित्य, पूजा प्रकाशन कानपुर प्रथम संस्करण 2014
17. डॉ. भरत सगरे, दलित साहित्य शोध एवं दिशा, ग्रंथविशेष प्रतिष्ठान प्रकाशन, एरंडवणे पुणे, प्रथम संस्करण दत्तजयंती 10 दिसंबर 2011

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(VIII)| January- 2026

Original Article

समकालीन हिंदी गजलों में चित्रित सामाजिक चेतना

राबन खुदाबक्ष मुल्ला[1], मुखत्यार शेख[2]
[1]हिंदी विभागाध्यक्षा, कला व वाणिज्य महाविद्यालय, पुसेगांव
[2]हिंदी विभागाध्यक्ष, ए.शि.प्र.सं.संचलित कला महाविद्यालय बिडकीन
Email: halloraban@gmail.com

Manuscript ID:
JRD -2026-180138
ISSN: 2230-9578
Volume 18
Issue 1(VIII)
Pp 159-163
January 2026

सारांश :

समकालीन हिंदी ग़ज़लों में सामाजिक चेतना का स्वर अत्यंत प्रखर एवं यथार्थपरक रूप में उभरता है। आधुनिक ग़ज़लकारों ने अपनी रचनाओं के माध्यम से समाज में व्याप्त विषमताओं, अन्याय, भ्रष्टाचार, बेरोज़गारी, गरीबी, सांप्रदायिकता, स्त्री-विमर्श और मानवीय संवेदनाओं के क्षरण को सशक्त अभिव्यक्ति दी है। परंपरागत प्रेम और सौंदर्यबोध से आगे बढ़कर समकालीन हिंदी ग़ज़ल सामाजिक संघर्ष, आम आदमी की पीड़ा और लोकतांत्रिक मूल्यों की रक्षा का माध्यम बन गई है। इनमें प्रतिरोध, व्यंग्य और करुणा के स्वर स्पष्ट रूप से दिखाई देते हैं। इस प्रकार समकालीन हिंदी ग़ज़लें न केवल साहित्यिक अभिव्यक्ति हैं, बल्कि सामाजिक परिवर्तन की चेतना को जाग्रत करने वाला सशक्त साहित्यिक दस्तावेज़ भी हैं।

बीज शब्द: *समाज, समकालीन , समस्या,चित्रण, कवि आदि ।*

प्रस्तावना:

समकालीन का अर्थ है काल विशेष के प्रति जागरण का भाव । इसका दूसरा अर्थ है वर्तमान समय से । समकालीन का समय सातवें,आठवें,एवं नवे दशक का है । 'समाज' शब्द का प्रयोग व्यक्तियों के समूह के अर्थ में होता है । "दूसरे शब्दों में कहा जाए तो किसी संगठित या असंगठित समूह को समाज कहते हैं । समाजशास्त्र में व्यक्ति के बीच पाए जानेवाले सामाजिक संबंधों के आधार पर निर्मित व्यवस्था को 'समाज' कहा गया है । साहित्यकार का समाज से अन्योन्याश्रित संबंध है क्योंकि वह एक सामाजिक प्राणी है । इसलिए उसके समाज की जो परिस्थितियाँ होती है, उनसे वह प्रभावित होता है और अपनी रचनाओं में उन्हीं को व्यक्त करता है ।" समाज कई इकाइयों और वर्गों में बटा है । लेकिन समाज की एक व्यवस्था होती है। इसमें समानता और भिन्नता पाई जाती है । समाज में सहयोग और संघर्ष की भावना पाई जाती है । समाज केवल मनुष्य तक सीमित नहीं है । " सन 1960 के बाद देश के सामाजिक जीवन में मुख्यतः व्यक्ति के जीवन में विभिन्न कारणों से आत्मपीडन, विसंगति, मानसिक तनाव, आत्म-निर्वासन टूटन, उब के कारण हमारे समाज के परिवार में बिखराव की स्थिति पाई जाती है ।" समकालीन गजलकारों अपनी रचनाओं में इस सामाजिक परिवेश को यथार्थ के साथ चित्रित किया है ।

Submitted: 14 Dec. 2025
Revised: 24 Dec. 2025
Accepted: 14 Jan.2026
Published: 31 Jan. 2026

विषय का महत्व

आज भारतीय नारी बंधनों से बाहर निकलने को विवश है। इसलिए उसके व्यवहार और संबंधों में बदलाव आ गया है । आज अर्थ स्त्री-पुरुष संबंधों का मापदंड बन गया है । दोनों के बीच जो सुख-शांति एवं तनाव है उसका यथार्थ चित्रण गजलकारों ने किया है। साथ ही समकालीन गजल में माता-पिता तथा उनके संतानों के बीच संबंध का यथार्थ चित्रण मिलता है। माता-पिता का संतान से संबंध इसके अंतर्गत आ सकते हैं। आज बड़ों के प्रति असम्मान और उदंडता उनका स्वाभाव बनता जा रहा है । माता-पिता के अलगाव से बच्चे परेशान हैं ।

Quick Response Code:

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
राबन खुदाबक्ष मुल्ला, हिंदी विभागाध्यक्षा, कला व वाणिज्य महाविद्यालय, पुसेगांव

How to cite this article:
मुल्ला, राबन. खुदाबक्ष., & शेख, मुखत्यार. (2026). समकालीन हिंदी गजलों में चित्रित सामाजिक चेतना. Journal of Research and Development, 18(1(VIII)), 159–163. https://doi.org/10.5281/zenodo.18753154

Website: https://jrdrvb.org/
DOI: 10.5281/zenodo.18753154
OPEN ACCESS

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(VIII)| January- 2026

व्यक्ति के जीवन में सामाजिक विषमताओं का कारण परिवार, उनके व्दारा प्रदत्त वातावरण और व्यक्ति विशेष के मूल में हैं। एक ही घर में रहते हुए भी स्त्री-पुरुष के बीच अजनबीपन, छटपटाहट और तड़प आ गई है।

वर्तमान समय में शिक्षा नई पीढ़ी का मार्गदर्शन करने की अपेक्षा दिशाहीन जीवन के भटकाव को जन्म दे रही है। शिक्षक का लक्ष्य समाज का निर्माण नहीं वह वर्तमान की चकाचौंध की मायाजाल में दायित्वहीन हो गया है। आज के शिक्षक को सत्ता एवं व्यवस्था के सामने अपनी ईमानदारी एवं आदर्श बेचने पड़ते हैं। विद्यार्थियों की हर मांग से उसे समझौता करना पड़ता है। इसतरह दापंत्य जीवन और समाज में शिक्षा व्यवस्था का चित्रण की तरह ऐसे कई बिंदुओं का विश्लेषण तथा विवेचन करने की आज स्वस्थ समाजरचना के लिए आवश्यक बन गया है। इसलिए इस शोधपत्र के माध्यम से समकालीन सामाजिक चेतना को विविध समस्याओं के साथ उजागर करते हुए प्रस्तुत करने का प्रयास किया है।

समकालीन हिंदी गजलों में चित्रित सामाजिक चेतना

हिंदी कविता के क्षेत्र में ग़ज़ल का एक महत्त्वपूर्ण स्थान रहा है। गहन भावानुभूति, विस्तृत एवं व्यापक विचार को कम से कम शब्दों में कलात्मक गरिमा प्रदान करते हुए प्रभावशाली ढंग और विविध लयों के साथ सहज रूप में प्रस्तुत करने के गुण के कारण यह लोकप्रिय हुई है। प्रस्तुत शोधपत्र में समकालीन ग़ज़लकार दुष्यन्तकुमार, जहीर कुरेशी, गोपालदास सक्सेना 'नीरज', ज्ञानप्रकाश विवेक,, अदम गोंडवी,चंद्रसेन विराट, कुँअर बेचैन, गिरिराजशरण अग्रवाल और ओमप्रकाश यति आदि की रचनाओं के आधार पर सामाजिक चेतना का विश्लेषण-विवेचन हम निम्न प्रकार से कर सकते हैं

हिंदी गजल के प्रमुख हस्ताक्षर दुष्यंतकुमार का नाम आता है। इनकी गजलों में समाज की विभिन्न समस्याओं का यथार्थ चित्रण हुआ है। इनके ग़ज़लों में अन्याय,अत्याचार,आक्रोश,शोषण, पराजय, दैन्य,उत्पीड़न, और दुर्व्यवस्था की प्रखर अभिव्यक्ति है। आज समज में कुछ ऐसी स्थितियाँ पैदा हो गई है कि मनुष्य संबंधहीनऔर आत्मकेंद्री हो गया है। इस प्रवृत्ति को वे इसतरह व्यक्त करते हैं-

" इस शहर में तो कोई बारात हो या वारदात , अब किसी भी बात पर खुलती नहीं है खिड़कियाँ।"

भारतीय समाज की आर्थिक विषमता को चित्रित करते हुए देश की खोखली बातों पर दुष्यंत जी व्यंग्य कसते हैं-

"कल नुमाइश में मिला वो चीथड़े पहने हुए,मैंने पूछा नाम तो बोला कि हिंदुस्तान है।"
मुझमें रहते हैं करोड़ों लोग चुप कैसे रहूँ,हर गजल अब सल्तनत के नाम एक बयां है।"

समाज में अन्याय अत्याचार के विरुद्ध लोग आवाज नहीं उठाते। दुष्यंत कुमार समाज के ऐसे वर्ग को पहचानते हैं जो खून बहाने की स्थिति में तटस्थ रहकर केवल दर्शक बनकर तमाशा देखते रहते हैं। इसके प्रति उनमें कोई आक्रोश नहीं व्यक्त होता है आपस में वे लोग केवल कहा सुनी करते हैं ऐसे लोगों पर वे व्यंग्य करते हैं –

"यहां तो सिर्फ गूंगे और बहरे लोग बसते हैं। खुदा जाने यहां पर किस तरह जलसा हुआ होगा।"

आठवे दशक के जहीर कुरेशी का हिंदी गजलकारों में एक महत्वपूर्ण नाम है। इनकी गजलों में आम आदमी की पीड़ा, सामाजिक अन्याय,नारी अत्याचार, जीवन मूल्यों तथा राजनीतिक स्वार्थपरता का चित्रण मिलता है। इन्होंने अपने 'एक टुकड़ा धूप' गजल संग्रह में मानव की मानवीय स्वार्थी आत्मकेंद्री तथा संवेदनाहीन लोगों की प्रवृत्ति को उजागर किया है। वर्तमान युग में लोगों के मन में दूसरों के लिए अपनापन सहानुभूति दिखाई नहीं देती है। स्वार्थ पूर्ति हेतु मानवता का लोप हो रहा है। जहीर कुरैशी ने अपने इन विचारों को व्यक्त करते हुए लिखते हैं-

"भ्रू हत्याएं सड़क पर है ,स्तब्ध मुद्राएं सड़क पर है, मंदिरों में जम गए दानव,देव प्रतिमाएं सड़क पर है।

आज समाज में नारी का शारीरिक मानसिक एवं आर्थिक स्तर पर शोषण हो रहा है। नारी कई अत्याचारों की शिकार हो रही है। दहेज के नाम पर आज भी उसे जलाया जा रहा है। नारी जीवन की पीड़ा तथा उसके शोषण को व्यक्त करते हुए कवि कहता है -

"कल सती होकर जली थी, आज पति के हाथ, बन गई जीवित जलाने की प्रथा औरत।
धीरे-धीरे वह कुशल नृत्यांगना बन ही गई,वक्त ने उस एक औरत को नचाया है बहुत।"

जहीर कुरैशी ने वर्तमान जीवन की विविध समस्याओं को चित्रित करने का प्रयास किया है। तकनीकी क्षेत्र में आयी प्रगति के कारण मशीने एवं यंत्रों के आने से उच्च शिक्षित होने पर भी आज युवा वर्ग बेरोजगार है, इसे व्यक्त करते हुए कवि कहता है-

"खूब पढ़ लिखकर भी जिनको काम मिल पाए नहीं, सबसे पहले वह युवा घर में समस्या बन गए।"

औद्योगिक प्रगति के कारण आज महानगर में भौतिक विकास हो रहा है। ऊंची इमारतें प्रशांत सड़कों के निर्माण के कारण कई समस्याएं आ गई है। सामान्य आदमी के जमीनें,घर हाथीआयी जा रही है। 'बोलता है बीज भी' इस ग़ज़ल संग्रह में कुरेशी इसे व्यक्त करते हैं -

" गगनचुंबी इमारत उठ रही है,पच्चीसों झुग्गियों की जान लेकर।

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(VIII)| January- 2026

इस प्रकार इनकी गजलों में सामाजिक चिंतन की प्रखर अभिव्यक्ति लक्षित होती है। आज भ्रष्टाचार ने समाज को नासूर बनाया है सामान्य कर्मचारियों से लेकर नेता मंत्री महोदय तक रिश्वतखोरी चलती है प्रतिभावान की कोई कीमत नहीं है जैसे कवि कहता है

"मैं चुन लिया गया था सिफारिश बगैर ही, लेकिन किसी ने आ के नतीजा बदल दिया ।"

इसतरह जहीर की शायरी समाज की टूटन,पीड़ा और स्थिति को दर्शाती है ।

गोपालदास सक्सेना कवि नीरज के गजलों में भारतवर्ष की आर्थिक, सामाजिक स्थिति, व्यक्ति की पीड़ा, मानवीय प्रेम और सांप्रदायिक सद्भाव आदि विविध विषयों की अभिव्यक्ति मिलती है। भारतीय समाज में गरीबी का चित्रण करते हुए लिखते हैं-

"तुम समझ जाओगे क्या चीज है भारत माता, तुमने बेटी किसी निर्धन की देखी है ।"

वर्तमान समय में मनुष्य स्वार्थी और आत्मकेंद्री बन गया है। समाज में प्रेम त्याग भाईचारा विश्वास आदि बातें लुप्त हो रही है। झूठ का बोलबाला है । लोग कहते कुछ है और करते कुछ है। केवल इंसान होने का भाव जताते हैं। इस बात के लिए नीरज लिखते हैं-

"इंसानियत के गज से जब नापा गया जनाब,जिनका बड़ा था कद वही बौना बना रहा ।"

नीरज अपनी गजलों के माध्यम से समाज में सद्भाव लाने की कोशिश करते हैं।

"काश ऐसी भी मोहब्बत हो, कभी इस देश में,मेरे घर उपवास हो, जब तेरे घर रमजान हो ।"

समाज में लुप्त हो रही मानवीयता के कारण आज व्यक्ति और समाज अपसंस्कृति की ओर जा रहा है। रेप, हत्या, डाके आदि आम बात बन गई है। अमानुष अत्याचार हो रहे हैं। बाजारवाद के कारण मानवता, सभ्यता नैतिकता का लोप हो गया है । इस बात को स्पष्ट करते हुए लिखते हैं-

"तितलियां फूलों का लगता था जहां पर मेला,प्यार का गांव वो बारूद का दफ्तर निकला ।"
जब भी इस शहर में कचरे से मैं बाहर निकला,मेरे स्वागत को हर एक जेब से खंजर निकला ।"

इस तरह इनकी गजलें समाज में व्याप्त विचित्र स्थितियां दर्शाती है ।

अदम गोंडवी हिंदी समकालीन गजलकारों में से एक है । इनके गजलों का मुख्य स्वर राजनीतिक विद्रूपता और व्यवस्था के प्रति आक्रोश की भावना रही है। भ्रष्ट और स्वार्थी राजनेता की कथनी और करनी में अंतर है । आजादी के कितने वर्षों बाद थी सामान्य व्यक्ति की हत्या आवश्यक जरूर को पूरा नहीं किया गया। उनकी हालत बुरी है ।रोटी कपड़ा और मकान की समस्याएं सुलझ नहीं रही है । अन्याय और शोषण जब अति हो जाता है, तब जनता के पास व्यवस्था में परिवर्तन लाने के लिए बगावत करना ही उचित होता है।वे कहते हैं -

"जब सियासत हो गई है, पूंजीपतियों की रखैल,आम जनता को बगावत का खुला अधिकार है ।"

जनवादी कवि गरीबी आर्थिक विषमता एवं महंगाई का चित्रण अपने गजलों में करता है। बढ़ती महंगाई और आर्थिक अभाव कारण व्यक्ति अपनी जीवनावश्यक वस्तुएं भी खरीद नहीं पाता । समाज में व्याप्त आर्थिक विषमता का चित्रण करते हुए लिखते हैं-

"तुम्हारे वास्ते बारिश खुशी की बात सही, हमारे छत के लिए इम्तिहान होता है।
लपेटिए इसे रखिए या काटते रहिए गरीब आदमी कपड़े का थान होता है।"

कवि अमीरी और गरीबी का वर्णन करते हुए वह बताता है कि

"तुम्हारी मेज चांदी की तुम्हारे जाम सोने के,यहां जुम्मन के घर में आज भी फूटी रकाबी है।

इस तरह अदम गोंडवी समाज की तमाम समस्याओं के लिए राजनीतिक व्यवस्था को ही दोषी मानते हैं।

कुँअर बेचैन का गजल साहित्य में उल्लेखनीय स्थान है।इनकी गजलों में चिंतन के विविध आयाम परिलक्षित होते हैं।आज समाज में बेईमानी झूठ,फरेब,विश्वास आदि का ही बोलबाला है।समाज में नैतिकता के मापदंड बदल गए हैं । सच्चाई ईमानदारी विश्वास सब कागज पर रह गए हैं । निजी स्वार्थ के लिए लोग सहजता से बेईमानी करते हैं । जैसे;

"ईमान बदल देते हैं तारीख की तरह,इक झूठ का इतिहास है मेरी गली के लोग ।"

वे कहते हैं, कैसा समाज है राह चलते आदमी को लूटा जाता है,मारा जाता है।आम आदमी के जीवन में दुख ही अधिक है।दो वक्त की रोटी के लिए वह तरसता है।इस पर कवि व्यंग्य करता है-

"यह हमको नचाता है इशारों पर रात दिन,यारों हमारा पेट मदारी की तरह है ।"

वे कहते हैं भारतीय समाज में नारी को हमेशा गौण स्थान रहा है।नारी केवल भोग की वस्तु न होकर उसका भी एक स्वतंत्र अस्तित्व है-

"वह बीवी ही नहीं मां है बहन है और बेटी है ।
यह किसने कह दिया औरत तो बिस्तर का खिलौना है ।"

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(VIII)| January- 2026

इस तरह कुंवर बेचैन जी ने गजलों में सामाजिक समस्याओं का चित्रण किया है ।

चंद्रसेन विराट की हिंदी गजलों के विकास में महत्वपूर्ण भूमिका रही है।उनकी गजलों में समाज के विविध प्रश्नों को दर्शाया है।वह अपनी गजलों में महानगर की त्रासदी को व्यक्त करते हैं । भ्रष्टाचार तथा आतंकवाद के कारण देश में दंगे फ़साद, बमस्फोट, आगजनी हत्याएं हो जाती है । परिणामत: समाज में भय का वातावरण छा जाता है । वे कहते हैं आतंकवाद के कारण चारों ओर सन्नाटा छा जाता है-

"आतंक इस कदर की कोई बोलता नहीं,
खामोश खड़े पेड़ पर डोलता नहीं।
सहमा हुआ परिंदा भी पर तोलता नहीं ।"

मानवता प्रेम सद्भाव सत्य ईमानदारी विश्वास संवेदना आदि सामाजिक मूल्यों का पतन होने से समाज की स्थिति बिगड़ती गई है। इसे व्यक्त करते हुए चंद्रसेन विराट कहते हैं -

"सख्त बीमार है बस्ती,बहुत लाचार है बस्ती,बिकाऊ है यहां सब कुछ,खुला बाजार है बस्ती ।"

आज स्वार्थ के कारण सभी रिश्तो में दरार और टूटन की स्थिति आ गई है।रिश्तो का होना उनके लिए कोई महत्व नहीं रखता है। इस बात को कवि अपने शब्दों में कहता है-

"लोग कपड़ों को बदलते जैसे,वैसे रिश्तो को बदल देते हैं ।"

इस प्रकार उनकी गजलों में समसामयिक बोध का यथार्थ चित्रण मिलता है ।

गिरिराजशरण अग्रवाल एक लोकप्रिय गजलकार है । उनके अनुसार समाज में झूठ फरेब,बेईमानी धोखा और दगाबाजी आदि बातें आम हो गई है। किसे मित्र कहे, किसे दुश्मन, किस पर विश्वास करें, किस पर नहीं। क्योंकि हमें अपना ही धोखा दे जाता है। इस पर व्यंग्य करते हुए अग्रवाल जी के लिखते हैं -

"कहने को सब वे मित्र मगर थे,ना पूछिए,किस-किस की आस्तीन में खंजर नहीं मिला ।"

आज सामाजिक वातावरण विषाक्त हो गया है। आतंकवाद के कारण देश की अखंडता में बाधाएं निर्माण हो गई है । आपसी सद्भाव नष्ट हो गया है। कवि के शब्दों में-

"किस कदर लगाओ का खंजर करीला हो गया,जातियां बटने लगी घर-घर कबीला हो गया ।"

स्वस्थ समाज के लिए बनी घातक परिस्थितियों है। वे कहते हैं हमें बुराई को त्याग कर अपनापन भाईचारा देश विकास में सहयोग देना है-

"फूलों की चर्चा करो, गुलजार की चर्चा करो,नफरत बढ़ने लगी है,प्यार की चर्चा करो।"

इस प्रकार गिरिराज शरण अग्रवाल की गजलें हमें जीवन में संघर्ष करने के लिए प्रेरित करती है। ओमप्रकाश की गजलों में जीवन के विविध अनुभवों की अभिव्यक्ति मिलती है -
स्त्री भ्रूण हत्याएं हो रही है । बेटे और बेटी में फर्क किया जाता है । समाज में आज भी नारी असुरक्षित है वह बलात्कार और शोषण की शिकार है । नारी पर होने वाले अत्याचार के बारे में लिखते हैं -

"हंसी खामोश हो जाती है खुशी खतरे में पड़ जाती है,,यहां हर रात कोई दामिनी खतरे में पड़ती है ।"

आज समाज में अर्थ ही सब कुछ है।लोग पैसों के लिए रिश्तो को भूला देते हैं। इसके हवस में मनुष्य की मानवीयता नष्ट हो चुकी है। इसलिए कवि कहता है -

"छीन लेगी नेकिया ,ईमान को ले जाएगी, भूख दौलत की कहां इंसान को ले जाएगी ।"

मां-बाप अपनी जमा पूंजी संतान की पढ़ाई लिखाई में खर्च करते हैं।उच्च शिक्षा प्राप्त कर वे अपना देश परिवार छोड़कर धन कमाने के लिए विदेश जाते हैं। वृद्ध की समस्या को स्पष्ट करते हुए कवि कहता है -

"वहां पर देश में तो खेलते हैं,डॉलरों में सब यहां मां-बाप की मिट्टी उठाने कौन आएगा ।"

निष्कर्ष :

समकालीन ग़ज़लें हमें जीवन में संघर्ष करने हेतु प्रेरित करती है । इनकी ग़ज़लों में आज की सच्चाई, चेतना, सामाजिक विसंगतियाँ और समस्याएँ ,सामाजिक व आर्थिक विषमता,आम आदमी की विवशता,नारी अत्याचार,सामाजिक अनाचार,भ्रष्टाचार, मानवी जीवनमूल्यों का पतन ,रिश्ते-नातें , समाज में व्याप्त वेदना और निराशा,गरीबी, नैतिक पतन आदि कई सामाजिक विषयों को दृष्टिगोचर करती है । इसप्रकार समकालीन ग़ज़लकारों ने अपनी ग़ज़लों में सामाजिक चिंतन को अभिव्यक्त किया है

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(VIII)| January- 2026

संदर्भ ग्रंथसूची:

1. समकालीन हिंदी नाटकों में सामाजिक चेतना – डॉ.कार्सन रावत
2. हिंदी ग़ज़ल के नवरत्न – डॉ.मधु खराटे
3. समकालीन साहित्य और समीक्षा – डॉ.बेचन
4. नवीनतम हिंदी ग़ज़लें – रोहिताश्व अस्थाना
5. ग़ज़लकार दुष्यंतकुमार – डॉ. अविनाश वसंतराव कासांडे

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(VIII)| January- 2026

Original Article

लोककथांतील नैतिक आणि सांस्कृतिक मूल्ये

डॉ. कोकिळा हनुमंत चांगण
शरदचंद्र पवार महाविद्यालय लोणंद
Email: kokilachangan1980@gmail.com

Manuscript ID:
JRD -2026-180139
ISSN: 2230-9578
Volume 18
Issue 1(VIII)
Pp 164-169
January 2026
Submitted: 14 Dec. 2025
Revised: 24 Dec. 2025
Accepted: 14 Jan.2026
Published: 31 Jan. 2026

सारांश :

पूर्वी माणूस समूहाने निसर्गाच्या सानिध्यात राहत होता. निसर्गाविषयी तो पूर्ण ज्ञानी नव्हता. बऱ्याच गोष्टीं त्याला जाणून घ्यायच्या होत्या. निसर्गाकिडून ज्या काही गोष्टी त्याच्या अस्तित्वासाठी सहाय्यक होत्या त्याविषयी तो कृतज्ञ होता. ज्या गोष्टी त्याच्या मनात भयप्रधान करणाऱ्या होत्या त्याविषयी जाणून घेण्याची कुतूहलता, जिज्ञासा त्याच्या मनात होती. या निसर्गप्रतीच्या श्रद्धेच्या, कृतज्ञतेच्या, भीतीच्या भावनांतून निसर्गविषयक कथांची निर्मिती झाली असे निसर्गरूपकवादी संप्रदाय मानतो. तर निसर्गातील याच गोष्टींना अवास्तव कल्पनांनी त्याने रूपकांचे स्वरूप दिले आणि दैवत कथांची निर्मिती झाली असे भ्रांत कल्पनावादी संप्रदाय मानतो. समूहाने वावरत असताना या समूहाचे जीवन सुखकर आणि प्रगतशील व्हावे यासाठी निसर्ग, प्राणी, पक्षी, नद्या, डोंगर, झाडे यांच्या माध्यमातून त्याने अशा काही कथा केल्या ज्यातून हा लोकसमूह एकसंधपणे राहून, लोकसमूह अंतर्गत व्यवहार सुरळीत करून प्रगती ही करेल. या कथांनी समाजाला नैतिक बोध देण्याचे काम केले. लोककथांचे जे प्रकार आहेत दैवतकथा, निसर्गविषयक दैवतकथा, देवांच्या जन्माविषयीच्या दैवतकथा, भक्तांसाठी देव प्रकटल्याच्या दैवतकथा, देवांच्या चमत्कार विषयक दैवतकथा, अपराधाला दंड देणाऱ्या दैवतकथा, भक्ताच्या परीक्षेच्या दैवतकथा, तसेच प्राणी पक्षांच्या कथा, ग्रह, तारे, नक्षत्र यांविषयीच्या कथा, विनोदी कथा, अद्‌भुतरम्य कथा. यातील काही कथा अगदी प्राचीन काळापासून लिपीबद्ध झाल्याचे दुर्गा भागवत यांनी सांगितले आहे. तर काही आजही मौखिक परंपरेने जपल्या आहेत. काही काळाच्या ओघात नष्ट झाले असण्याची शक्यता आहे. रामायण महाभारतातील कथांचा आजही समाजमनावरती एक चांगला संस्कार म्हणून प्रचंड मोठा प्रभाव आहे. तसेच इसापनीती, हितोपदेश, वेताळ पंचविशी, सिंहासन बत्तीशी अशा कथांचे बाल मनावर आजही संस्करण होत आहे त्याचा उद्देश हाच आहे की पुढील पिढी नीतिमान घडावी या पिढीने आपली सांस्कृतीक मूल्ये जपावीत. या कथा संख्येने खूप आहेत. तसेच त्यांचे स्वरूप व प्रकारही विविध आहेत. असे असले तरीही या सर्व कथांमागे एक समान धागा आहे आणि तो म्हणजे लोकसमूह एकसंधपणे सुरळीतपणे पुढे जात राहो यासाठी योग्य मार्गदर्शन करणे; या समूहाला एक स्वतःची जीवनपद्धती देणे. म्हणजेच त्या समूहाची एक संस्कृती निर्माण करणे होय. ही जीवनपद्धती प्रगत व आदर्शवत व्हावी म्हणून सांस्कृतिक मूल्ये ठरवून त्यांचे जतन व संवर्धन करणे होय.

सूचक शब्द: *नितिमत्ता, संस्कार, इमान, माणूसकी, न्याय, एकी, परोपकार, बंधुत्व*

प्रस्तावना:

गोष्ट सांगण्याची आणि ऐकण्याची आपल्याकडे एक परंपरा आहे. गोष्ट म्हणजेच लोककथा या भारतीय लोककथा प्राचीन काळापासून धार्मिक ग्रंथात वेदवाङ्मयात तसेच विविध धर्मांच्या ग्रंथांमध्ये लिपीबद्ध झालेल्या आहेत. तसेच पाश्चिमात्य लोकांनीही या कथा लिपीबद्ध केल्या आहेत.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
डॉ. कोकिळा हनुमंत चांगण, शरदचंद्र पवार महाविद्यालय लोणंद

How to cite this article:
चांगण, कोकिळा. हनुमंत. (2026). लोककथांतील नैतिक आणि सांस्कृतिक मूल्ये. Journal of Research and Development, 18(1(VIII)), 164–169. https://doi.org/10.5281/zenodo.18753219

Quick Response Code:
Website: https://jrdrvb.org/
DOI: 10.5281/zenodo.18753219

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(VIII)| January- 2026

लोककथांची निर्मिती कधी झाली असावी, कशी झाली असावी, का झाली असावी या प्रश्नांची उत्तरे अभ्यासकांनी शोधण्याचा प्रयत्न केला आहे. लोककथा निर्मितीच्या वेगवेगळ्या उपपत्ती वेगवेगळ्या संप्रदायांनी मांडलेल्या आहेत. "दैवतकथांच्या अभ्यासकांनी दैवतकथांमागे काहीतरी हेतू असतो, त्यात कोणतातरी गर्भितार्थ असतो असे म्हटले आहे. तो हेतू म्हणजे बोध करणे जो त्या समूहाच्या उपयोगाचा किंवा हिताचा असतो, असे हेतुकथावादी संप्रदाय मानतो."१ लोककथेची निर्मिती ही मानव जातीच्या निर्मिती बरोबर झाली असावी असेही काही अभ्यासकांचे म्हणने आहे. लोककथेची निर्मिती कशी झाली असावी याविषयी डॉक्टर सत्येंद्र यांच्यासारख्या अभ्यासकांनी कथा निर्मितीच्या काही अवस्था मांडलेल्या आहेत. तर लोककथा का निर्माण झाली असावी याविषयीही अभ्यासकांनी ऊहापोह केलेला आहे. निसर्गाप्रतीचे भय, श्रद्धा, निसर्गाप्रतीची कृतज्ञता व्यक्त करणे, मानव समूहाला बोध देणे, जिज्ञासा, मनोरंजन, नैतिक बोध देणे, संस्कृतीची माहिती देणे आणि संस्कृती जतन करणे अशी कारणे लोककथा निर्मितीच्या मागे असल्याचे अभ्यासकांच्या मतमतांतरावरून लक्षात येते. लोकसाहित्याचे पाश्चात्य अभ्यासक बेनफे यांनी पंचतंत्राच्या आधारे लोककथा एके ठिकाणी जन्माला येतात आणि त्यांचा इतरत्र प्रसार होतो हे सिद्ध केले.

पाश्चात्य लोकसाहित्य अभ्यासक डॉ. विटरनीटझ यांच्या मते जगभरातील अद्भुत कथा, कल्पित कथा मग त्या युरोपातल्या असो की आफ्रिकेतल्या असो; सर्व कथा वाङ्मयावर भारतीय कथांचा ठसा उमटलेला आहे. मराठी लोकसाहित्य अभ्यासक दुर्गा भागवत यांनी प्राचीन काळापासून ग्रंथनिविष्ठ झालेल्या भारतीय कथांचे तीन प्रकार केले आहेत. पहिल्या प्रकारात त्यांनी धार्मिक ग्रंथात व रामायण-महाभारतासारख्या ग्रंथात मूळ कथेच्या अनुषंगाने किंवा बोधरूपाने ग्रंथीत केलेल्या कथांचा समावेश केला आहे. वेदवाङ्मयात, पाली त्रिपिटकात, जैन चूर्णी आणि पुराणात या अनेक कथा आढळतात. या सर्व कथांचा समावेश त्यांनी पहिल्या प्रकारात केला आहे. तर दुसरा प्रकार त्यांनी स्वतंत्र कथासंग्रहांचा केला आहे. ज्यामध्ये बौद्ध जातके, जैन कथाकोश, प्रबंधकोश, पंचतंत्रे, कथासरितसागर, वेताळपंचवीशी, सिंहासनबत्तिशी, शुकबहात्तरी, हितोपदेश वगैरे कथा वांग्मयाचा समावेश या प्रकारात होतो. तिसऱ्या प्रकारात त्यांनी दंडीचे दशकुमार चरित, बाणाची कादंबरी, सुबंधुची वासवदत्ता ही उदाहरणे आहेत. ऋग्वेदापासून ते बाणापर्यंत सुमारे तीन हजार वर्षांचा कालखंड या वाङ्मयाने व्यापलेला आहे. म्हणजेच लोककथा या अगदी प्राचीन काळापासून प्रचंड स्वरूपात निर्माण झाल्याचे आपल्या लक्षात येते. दुर्गा भागवतांनी या कथांचे तीन प्रकार मानले असले तरी या तीनही प्रकारात एक समान तत्व आहे आणि ते म्हणजे लोकांना बोध करणे.

लोककथा:

"लोककथा: पारंपरिक सांस्कृतिक आशय असलेली व मौखिक परंपरेने जतन केली जाणारी कथा म्हणजे लोककथा होय."२ लोककथा या समूहासाठी सांगितल्या जातात आणि समूहाने ऐकल्या जातात. पुराणातील कथा असो, कीर्तनातील कथा असो किंवा महिला वर्गातील व्रतवैकल्याची कहाणी-कथा असो सांगणारा एक असला तरी श्रोतुवर्ग हा एक पेक्षा निश्चितच जास्त असतो. त्यामुळे लोककथा ही समूह मनावर परिणाम करते. आताची लिखित कथा ही वाचकाएवढीच मर्यादित व्यक्तीनिष्ठ असते तर लोककथाही या उलट समूहनिष्ठ असतात. जगभरात पसरलेल्या कथा बघितल्या तर एका कथाबीजातून अनेक कथा निर्माण झाल्याचे लक्षात येते आणि त्या फक्त पसरत गेल्याचे अभ्यासकांचे मत आहे.

नैतिक मूल्ये:

नैतिक मूल्य ही स्वतःबरोबर इतरांच्या समाजाच्या किंवा एकंदर सृष्टीच्या हिताचा विचार करणारी असतात. व्यक्ती पेक्षा समष्टीच्या हिताचा विचार करणारी नैतिक मूल्य ही तत्वं आहेत. "जे उत्तम आहे सदगुणांना पोषक आहे स्वतःला तसेच दुसऱ्यांनाही जे उपकारक आहे सृष्टीच्या नियमांना हानिकारक नाही असे जे काही कर्म असते ते नैतिक आहे असे साधारणपणे मानले जाते."३ समाजव्यवस्था सुरळीत चालण्यासाठी आचारविचारांची अलिखित नियमावली म्हणजे मानवी मूल्य. तर समाज व्यवस्थेत संघर्षाच्या काळात, परीक्षेच्या काळात योग्य आणि इतरांच्या तसेच संपूर्ण समाजाच्या हिताचे आचारविचार विषयक तत्व म्हणजे नैतिक मूल्य होय.

सांस्कृतिक मूल्ये:

सांस्कृतिक मूल्ये बघण्यापूर्वी संस्कृती म्हणजे काय ते समजून घेतले पाहिजे. संस्कृती म्हणजे एखाद्या समाजाची जीवनपद्धती, रुढीपरंपरा, चालीरीती, सण-उत्सव, कला, साहित्य, भाषा, आचार-विचार इ गोष्टी होय. द. ता. भोसले यांनी संस्कृतीची ओळख करून देताना म्हटले आहे की, "आपले जीवन अधिक सुखी, आकर्षक, समृद्ध, निरामय, निकोप, मूल्याधिष्ठित होण्यासाठी व त्यातही पुन्हा

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(VIII)| January- 2026

श्रमाची बचत होण्यासाठी केलेली धडपड केलेली नवनिर्मिती म्हणजे संस्कृती होय."४ संस्कृतीच्या व्याख्येवरून लक्षात येते की संस्कृती ही मानवी जीवन पद्धती आहे. ती वेगवेगळ्या लोकसमुदायांमध्ये देश काल परिस्थितीनुरूप वेगवेगळी असू शकते. तर सांस्कृतिक मूल्य ही या जीवनपद्धतीतून निर्माण झालेली आदर्शवत तत्वे आहेत. भारतात आपल्यापेक्षा वयाने मोठ्या असणाऱ्या व्यक्तींच्या पायांना स्पर्श करून त्यांच्या विषयीचा आदर व्यक्त केला जातो. तर पाश्चात्त्य देशांमध्ये हस्तांदोलन केले जाते. दोन्ही संस्कृती वेगवेगळ्या आहेत परंतु आदर करणे हे सांस्कृतिक मूल्य एकच आहे.

आदर, आपलेपणा, कुटुंबप्रेम, सामाजिक बांधिलकी, सहकार्याची भावना, दातृत्व, परंपरांचा मान, समता, एकता ही सांस्कृतिक मूल्यांची उदाहरणे आहेत. ती व्यक्तीच्या वर्तनातून व्यक्त होतात. तर नैतिक मूल्य ही व्यक्तीनिष्ठ व सार्वत्रिक असतात. नैतिक मूल्ये ही स्थिर असतात ती कधीही बदलत नाहीत तर सांस्कृतीक मूल्ये ही परिवर्तनशील असतात आणि त्यांच्या या परिवर्तनातच त्यांचे अस्तित्वही असते. सांस्कृतिक मूल्ये ही समाजनिष्ठ असतात.

उद्दिष्ट्ये:

- लोककथा म्हणजे काय ते समजून घेणे.
- नैतिक मूल्य म्हणजे काय ते माहीत करून घेणे.
- सांस्कृतिक मूल्य म्हणजे काय ते समजून घेणे.
- लोककथांतील नैतिक मूल्यांचा शोध घेणे.
- लोककथांतील सांस्कृतिक मूल्यांचा शोध घेणे.

पूर्वसूरिंचा मागोवा:

पाश्चात्त्य अभ्यासिका श्रीमती बर्न, राॅबर्ट रेडफिल्ड, इमर्सन, डॉ. सत्येंद्र, डॉ. कृष्णदेव उपाध्याय, डॉ. प्रभाकर मांडे, दुर्गा भागवत, कमलाबाई देशपांडे, सरोजिनी बाबर, रा. चिं. ढेरे, गंगाधर मोरजे, शरद व्यवहारे, रामचंद्र देखणे, डॉ तारा भवाळकर, अरुणा ढेरे, द. ता भोसले, डॉ. विश्वनाथ शिंदे या तज्ञ अभ्यासकांनी लोकसाहित्य लोकसंस्कृती यांचा अभ्यास करून लोक साहित्याची व लोक संस्कृतीचे महत्त्व आपल्या ग्रंथांमधून विशद केले आहे.

संशोधनाचे महत्त्व:

वेगवेगळ्या समूहाची सांस्कृतिक मूल्ये ही जरी वेगवेगळी असली तरी नैतिक मूल्ये ही एकच असतात. विज्ञान आणि तांत्रिक प्रगतीमुळे जग आज एकदम जवळ आलेले आहे त्यामुळे लोकांच्यातील संपर्क आणि परस्पर देवाणघेवाण सहज सोपी होऊन वाढलेली आहे. यामध्ये संस्कृतीची ही देवाणघेवाण होत आहे. परंतु प्रत्येक लोकसमूह वेगवेगळ्या भौगोलिक स्थानी वेगवेगळ्या भौगोलिक वातावरणात राहत आहे. त्यामुळे प्रत्येकाची संस्कृती ही वेगवेगळी आहे. भारतीय संस्कृती ही अध्यात्मवादी आहे तर पश्चिमात्य संस्कृती ही भौतिकवादी आहे. या भौतिकवादी संस्कृतीचा संपूर्ण जगावर प्रभाव वाढत असल्याचे दिसत आहे. भौतिकवादी संस्कृतीच्या प्रभावामुळे जगात श्रेष्ठ असा नावलौकिक असणाऱ्या भारतीय संस्कृतीचा हळूहळू ऱ्हास होताना दिसत आहे. साहजिकच सांस्कृतिक मूल्ये यांचीही घसरण होत आहे. भारतीय संस्कृतीचा थोर वारसा टिकवण्यासाठी आपली ही संस्कृती जतन करणे गरजेचे आहे. साहजिकच सांस्कृतिक मूल्ये ही जतन करणे गरजेचे आहे.

भौतिक प्रगती बरोबर लोकांचे भौतिक सुविधांचे आकर्षण वाढले आहे. भौतिक मालमत्ता हे प्रतिष्ठेचे समजले जात आहे. अति हव्यासापोटी तो निसर्गावरती अतिक्रमण तर करत आहेच परंतु तो मानव जातीचा ही विचार करत नाही आणि इथूनच नैतिक मूल्यांच्या पडझडीला सुरुवात होते. व्यक्तीच्या मनातील प्रचंड वाढलेला स्वार्थ आणि महत्त्वाकांक्षा यामुळे त्याने त्याचेच अस्तित्व धोक्यात आणले आहे. म्हणूनच आपल्या सांस्कृतिक मूल्यांच्या आणि नैतिक मूल्यांच्या जतन आणि संवर्धनाची गरज निर्माण झाली आहे.

परिपूर्ण मांडणी:

लोककथा ही ज्यावेळेस ऐकवली जाते तेव्हा श्रोते हे स्वीकाराच्या मानसिकतेने ऐकत असतात. रात्री चांदण्यात सांगितलेली गोष्ट असो किंवा एखाद्या पंडिताने व्यासपीठावरून सांगितलेली भागवत कथा असो लोक तेवढ्याच श्रद्धेने आणि आदराने ती कथा ऐकतात. त्यामुळे या लोककथांतून समाजाला बोध करणे नैतिकता शिकवणे संस्कृतीची आठवण करून देणे सहज शक्य झाले आहे. हे

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(VIII)| January- 2026

जाणूनच समाजात या कथा सांगण्याची परंपराच निर्माण झाली आहे. अगदी व्रतवैकल्यांमध्ये सांगितल्या जाणाऱ्या कथाही आपल्या संस्कृतीची माहिती करून तर देतातच त्याबरोबरच आपल्याला सांस्कृतिक मूल्ये आणि नैतिक मूल्ये जतन करण्याचा संदेशही देतात.

निसर्गविषयक लोककथांतील नैतिक व सांस्कृतिक मूल्ये:

या लोककथांतील निसर्गातील घटक हे पात्र असतात. चंद्र, सूर्य, तारे, ग्रह, नक्षत्र, पाऊस, डोंगर, झाडे अशा निसर्गातील घटकांना कथेचे नायक म्हणून स्थान दिले जाते. सूर्य हा पृथ्वीवरील जीवजंतूंच्या अस्तित्वाचा मुख्य आधार आहे. त्याच्यामुळे पिके येतात; वनस्पती, वृक्ष, सर्वच सजीवांच्या अस्तित्वासाठी सूर्याची उष्णता आवश्यक आहे. फार प्राचीन काळापासून सूर्य देव मानला जातो आणि त्याची उपासना केली जाते. मराठी संस्कृतीमध्ये विशेषतः रथसप्तमीला सूर्य देवाचा जन्म समजला जातो व त्याची उपासना केली जाते. आदित्यराणूबाई ही सूर्याचे महत्त्व सांगणारी कहाणी आजही महिला एकत्र बसून वाचतात. चंद्रालाही देव मानले जाते आणि त्याला ओवाळण्याची परंपरा महाराष्ट्रात आहे. सूर्य जसा सर्व सजीवांच्या अस्तित्वाला कारणीभूत आहे तसेच चंद्राचे चांदणे हे सजीवांच्या आरोग्यासाठी चांगले आहे असे समजले जाते. विशेषता कोजागिरी पौर्णिमा याविषयी ओळखली जाते. कोजागिरी पौर्णिमा या दिवशी अनेक ठिकाणी उत्सव यात्राही असतात. आकाशात दिसणारा ध्रुव हा तारा एका राजाचा राजकुमार होता आणि त्याने भगवान विष्णूची तपश्चर्या केली म्हणून त्याला अवकाशातले अढळ स्थान प्राप्त झाले अशी कथा आहे या कथांतून मानवी मनावरती हा प्रभाव आहे, की जो चांगले वर्तन करतो त्याला निसर्ग त्याचे चांगले फळ देतो. डोंगर, नद्या, जंगले यामध्ये देवांचे अस्तित्व असते असे समजले जाते. त्यांची पूजा केली जाते. त्याविषयीच्याही स्थानिक लोककथा अनेक आहेत ज्या आजही मौखिक स्वरूपातच त्या त्या ठिकाणी ऐकायला मिळतात. हि मानवाची निसर्गाप्रतीची कृतज्ञता आहे जी कथाकहाण्यातून, पूजा-उपासना यांच्या माध्यमातून व्यक्त केली जाते. वड, उंबर, पिंपळ, तुळस यांची पूजा केली जाते. तुळस, हरळी, आघाडा, माका, कडूनिंब, तरवड, बेल, चंदन, आपटा अशा अनेक वनस्पतीं विविध धार्मिक विधींमध्ये पूजेसाठी वापरल्या जात असल्याचे आपण आजही बघत आहोत. या वनस्पतींमध्ये औषधी गुण आहेत त्याचा मानवाला फायदा होतो. म्हणूनच कदाचित पूर्वीच्या विद्वान लोकांनी या गोष्टींना धार्मिक स्वरूप देऊन कथा कहाण्यांच्या माध्यमातून समाजमनावर त्यांचे महत्त्व प्रतिबिंबित केले आहे. गोवर्धन कथा आणि त्याची पूजा हा या कृतज्ञतेचाच एक भाग आहे. तसेच पृथ्वीला माता व आभाळाला, पावसाला पिता, तर महिला चंद्राला, नागोबाला भाऊ मानतात. याविषयीही लोककथा आहेत. मानव निसर्गाबरोबर आपलेपणाचे नाते जोडतो यातून त्याची निसर्गाप्रतिची कृतज्ञतेबरोबर संवेदनशीलता दिसते.

दैवत कथांतील नैतिक आणि सांस्कृतिक मूल्ये:

दैवत कथांमधून देव मूळ ठिकाणापासून आपल्या भक्तांच्या पाठीमागे आल्याच्या महाराष्ट्रात अनेक कथा आहेत. देव हा देवत्व पदाला पोहोचतो तो म्हणजे लोकसमूहासाठी त्याने केलेल्या चांगल्या कृत्यामुळे. देव हे सगळीकडे फिरत असलेले आणि जे लोक सज्जन आहेत त्यांना मदत करणारे संकटातून सोडवणारे असतात असे त्यांचे लोककथांतून वर्णन आलेले दिसते. देव भक्तांच्या भक्तीवर प्रसन्न होऊन दूरवरून येणाऱ्या भक्तांच्या पाठीमागे येतात आणि ज्या ठिकाणी भक्त पाठीमागे वळून देवाला बघतो त्या ठिकाणीच देव गुप्त होतो, अशा आशयाच्या अनेक कथा आहेत. यातून भक्तांची देवाप्रतीची एकनिष्ठ भक्ती लक्षात येतेच, पण त्याबरोबरच त्याच्यात संयम असणे गरजेचे आहे हेही लक्षात येते. तसेच भक्तांच्या चांगुलपणामुळे त्याच्यावर प्रसन्न होणाऱ्या आणि दुष्टांना दंड देणाऱ्या अनेक दैवतकथा महाराष्ट्रात आढळतात. महाराष्ट्रात विठ्ठल हा भक्तांच्या भक्तीवर प्रसन्न होऊन त्यांची संकटातून सोडवणूक करताना दिसतो. तसेच खंडोबा, बिरोबा, भैरोबा, सिद्धनाथ असे पितृदेव आणि अंबाबाई, तुळजाभवानी, रेणुका, यल्लमा अशा मातृदेवता ही 'दुष्टांना दंड देतात व भक्तांचे रक्षण करतात' अशा लोककथा आजही सांगितल्या जातात. यात भक्तांच्या भक्तीची परिक्षा घेणाऱ्या कथांची संख्या जास्त आहे. या कथा समाजाला चांगले वर्तन करण्यासाठी प्रेरित करतात. नेहमी खरे बोलावे, सत्याने वागावे, इतरांना त्रास देऊ नये, दीनदुबळयांना मदत करावी, चुकीला माफी करावी अशा अनेक नैतिक मूल्यांचा संस्कार या कथांतून समाजमनावर होतो. या देवतांच्या जत्रा-यात्रा, सण, उत्सव होतात. या कार्यक्रमातून सर्व लोक एकत्र येतात. यावेळी आपापसातले हेवेदावे, रागद्वेष बाजूला ठेवून सर्वजण आनंदाने एकत्र येऊन एकाच कुटुंबातील आहोत या भावनेने कार्यक्रम पार पाडतात. दैवत कथा या समाजमनावर नैतिक मूल्यांचे संस्कार तर करतातच त्याबरोबरच सामाजिक एकोपा निर्माण करण्यासाठी आणि टिकवण्यासाठीही महत्त्वाची भूमिका बजावतात.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(VIII)| January- 2026

रामायण महाभारतातील कथांतील नैतिक आणि सांस्कृतिक मूल्ये:

रामायण आणि महाभारत हे दोन्ही महाकाव्य समाजाला सांस्कृतिक मूल्यांची आणि नैतिक मूल्यांची शिकवण देणारी खूप मोठी भांडारे आहेत. राजाने प्रजेविषयी कोणती कर्तव्य केली पाहिजेत, राज्य कसे चालवले पाहिजे, राजा आणि प्रजा यांच्यातील संबंध कसे असले पाहिजेत, कौटुंबिक नात्यांमधले संबंध कसे असले पाहिजेत, गुरु शिष्य यांच्यातील संबंध कसा असला पाहिजे, संन्याशी किंवा ऋषी यांचे जीवन कसे असले पाहिजे अशा अनेक गोष्टींमधून आदर्श संस्कृती, आदर्श सांस्कृतिक मूल्यांची आणि नैतिक मूल्यांची जपणूक कशी केली पाहिजे हे लक्षात येते. त्याचबरोबर कोणते वर्तन चुकीचे आहे हेही समजते. रामायणात वडिलांच्या आज्ञेचे पालन करणे हे एक कर्तव्य रामाने पूर्ण केले त्यामुळे घराचे कौटुंबिक सौख्य ही अबाधित राहिले. वनवासात असणाऱ्या रामाला भरत भेटायला गेल्यानंतर प्रभू राम भरताला राज्य आदर्श पद्धतीने कसे चालवावे याचे मार्गदर्शन करतात. “राघवा मसलत हे राजांच्या विजयाचे मूळ आहे. तेव्हा श्रेष्ठ मंत्री आणि नीतिशास्त्रज्ञ अमात्य यांसह तुझ्या सल्लामसलती अगदी गुप्तपणे चालत असतात ना? वेळी अवेळी झोपू नये, पहाटेच्या वेळी राज्यासाठी अर्थप्राप्तीच्या उपायांविषयी चिंतन करावे, मंत्रिमंडळाचा सल्ला घेऊन राज्यकारभार करावा, महत्त्वाच्या गोष्टी गुप्त रहाव्यात, शुद्ध आचार विचार असणाऱ्या विद्वान व विचारवान लोकांना मंत्रिपदावर ठेवावे त्यांच्या सल्ल्याने राज्यकारभार करावा.” ४. आज्ञाधारक मुलगा राम, नितांत बंधूप्रेम असणारे भरत आणि लक्ष्मण, एकवचनी एकपत्नी राम, पतीव्रता सीता, स्वामीनिष्ठ हनुमान, सहकार्य करणारे मित्र सुग्रीव, बिभिषण ही सर्व पात्रे सांस्कृतिक आणि नैतिक मूल्य जपणारी उदाहरणे आहेत. सीतेचे सापडलेले दागिने रामाने लक्ष्मणाला दाखवल्यानंतर लक्ष्मण रामाला म्हणतो की मी यातील केयुर आणि कुंडले (कानातले दागिने) मातेची आहेत की नाहीत हे ओळखू शकत नाही पण मी नुपूर (जोडवी-पायातील दागिने) ओळखू शकतो. यावरून लक्ष्मणाने नैतिक आणि सांस्कृतिक दोन्ही मूल्ये जपल्याचे लक्षात येते. तो वहिनी सीतेला मोठ्या भावाची पत्नी म्हणून मातेचे स्थान देतो, त्याची नजर सीतेसमोर आल्यावर खाली असते, यातून त्याची नम्रता, आदर ही नैतिक मूल्य दिसतात तर तो दररोज आपल्या वहिनीच्या पाया पडतो (त्यावेळी त्याने सीतेची पायातील जोडवी बघितलेली असतात). हे त्याने सांस्कृतिक मूल्य जपल्याचे आदर्श उदाहरण दिसते. याउलट महाभारतात पराकोटीचा स्वार्थ, राग, द्वेष, कटकारस्थाने यांमुळे नैतिक आणि सांस्कृतिक मूल्ये पायदळी तुडवल्याने विनाश ओढवल्याची कथा आहे. महाभारतात विदुरानेही धृतराष्ट्राला नीतिविषयक उपदेश केला आहे जो विदुरनीती म्हणून प्रसिद्ध आहे. त्याने आचरण, तत्त्वज्ञान, धर्म, बुद्धी, विद्या, सत्यनिष्ठा, गृहस्थधर्म, समाजशास्त्र, नागरिकशास्त्र, निर्दोष व मृदूभाषा अश्या अनेक विषयांची चर्चा केली आहे. पण धृतराष्ट्राने तो न ऐकता विदुरनितीच्या उलटा कणिकने दिलेला कूटनीतीचा सल्ला आचरणात आणला. परिणामी त्याचे सर्व पुत्र मारले गेले. याउलट धर्माने आचरण करणारा युधिष्ठिर आपल्या भावांसोबत नैतिक मूल्यांचे पालन करत सत्यमार्गाने चालतो, परिणामी विजयप्राप्ती त्याला मिळते. प्रेम, करुणा, सहानुभूती, आदर, सहकार्य, बंधुता, सहिष्णुता, प्रामाणिकपणा, सत्यनिष्ठा, न्याय, जबाबदारी इ. नैतिक मूल्ये या कथांतून बघायला मिळतात. दारात आलेल्या अतिथींचा सन्मान **‘अतिथी देवो भव:’** या नात्याने करने ही भारतीय परंपरा आहे. सीता दारात आलेल्या अतिथीला लक्ष्मण रेषा ओलांडून भिक्षा देते. तर वनवासात असताना दुर्वास ऋषींनी जेवण मागितल्याची कथा द्रोपदीची थाळी म्हणून प्रसिद्ध आहे. दारात आलेल्या अतिथींचा सन्मान करण्याची ही परंपरा इतरही अनेक लोककथांमधून दिसते. वडिलधाऱ्यांचा आदर करणे, सण-उत्सव साजरे करणे, परंपरांचा सन्मान इ. सांस्कृतिक मूल्ये ही बघायला मिळतात.

इसापनीती, पंचतंत्र कथांतील नैतिक आणि सांस्कृतिक मूल्ये:

प्राचीन ग्रीसमध्ये होऊन गेलेल्या 'इसाप' नावाच्या एका हुशार गुलामाने सांगितलेल्या या लोककथांमधून समाजाला बोध दिला आहे. या कथा पशू-पक्षी, प्राणी आणि मानवांच्या काल्पनिक पात्रांद्वारे मानवी स्वभाव, नीतिमत्ता आणि व्यावहारिक शहाणपणा शिकवतात. प्रत्येक कथेच्या शेवटी एक नैतिक धडा किंवा उपदेश दिला आहे, जो जीवनाकडे पाहण्याची नवीन दृष्टी देतो. मराठी लोककथा ही महाराष्ट्राच्या समृद्ध सांस्कृतिक वारशाची मौखिक परंपरा आहे. या लोककथांमधून पिढ्यानपिढ्या प्रामाणिकपणा (लाकूडतोड्या), चातुर्य आणि धैर्य (सिंह आणि कोल्हा, सिंह आणि उंदीर), दयाळूपणा आणि न्याय (शिबीराजा) यांसारखी नैतिक मूल्ये जपत असल्याचे लक्षात येते. या कथांमधून सामाजिक एकोपा (कबूतर आणि दाणे, चार बैलांची कथा), कौटुंबिक जबाबदारी (मुंगी आणि टोळ), श्रमप्रतिष्ठा (शेतातील धन), यांचे महत्त्व अधोरेखित केले जाते, जे समाजाला नीतिमान जगण्याची प्रेरणा देतात. भारतीय संस्कृतीत कुटुंबव्यवस्था व विवाह संस्था यांना अनन्यसाधारण महत्त्व आहे. कुटुंबसंस्थेत पती पत्नी हे दोघे मुख्य असतात. त्या दोघांमध्ये सामंजस्य, विश्वास, निष्ठा, प्रेम, आपलेपणा या गोष्टी महत्त्वाच्या असतात. काही कारणांनी किंवा कामासाठी पतीला पत्नीपासून दूर जावे लागते. अशावेळी समाजातील काही दृष्ट प्रवृत्ती तिला अनैतिक मार्गाने जाण्यास भाग पाडतात; अशा प्रवृत्तीना सामोरे जाऊन आपले

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(VIII)| January- 2026

आचरण नैतिक ठेवावे याविषयी 'शुकबहात्तरी' या कथासंग्रहातील शुकाने म्हणजे पोपटाने मैनेला सांगितलेल्या नैतिक बोध देणाऱ्या कथा सांगितलेल्या आहेत. स्त्रीने स्वतःचे शील सांभाळण्यासाठी पातिव्रत्य सिद्ध करण्यासाठी खूप मोठ्या दिव्यातून ती गेल्याच्या लोककथा आहेत. डॉ. गंगाधर मोरजे म्हणतात, "खरे तसे म्हणायला गेले तर लोककथा म्हणजे काही सांस्कृतिक संदर्भांनी भरलेली एक ललित शब्दसंहिता असते."६

समारोप:

या लोककथांनी समाजमनावर न्याय, धर्म, नीति यांचे संस्कार केले. तसेच कठिण प्रसंगीही विवेक जागा ठेवून योग्य निर्णय घेण्याची क्षमता निर्माण केली. कितीही संकटे आली तरीही नीतिमत्तेने वागणराच जिंकतो आणि कितीही यशस्वी आहे असे वाटणारा अनैतिक व्यक्तीचा विनाशच होतो हे या कथा सांगतात. त्याचा परिणाम एक सुसंस्कृत समाज निर्माण होण्यात होतो. मराठी लोककथांतून सांस्कृतिक मूल्ये, कौटुंबिक आणि सामाजिक मूल्ये जपण्यासाठी प्रेरित केल्याचे दिसते. या कथांतून संयुक्त कुटुंब पद्धतीमुळे, मोठ्यांचा मान, आणि सामाजिक एकोपा राखणे यावर भर दिला जातो. या कथा केवळ समाजाचे मनोरंजन करण्याचे काम करत नाहीत, तर समाजाला निकोप, सुसंस्कृत आणि नैतिक बनवण्यासाठी एक महत्त्वाची भूमिका पार पाडत आहेत.

निष्कर्ष:

- लोककथा या केवळ मनोरंजनाचे साधन नसून समाजाच्या जडणघडणीतील प्रभावी माध्यम आहेत. त्या समाजातील परंपरा, आचार-विचार, श्रद्धा आणि जीवनमूल्ये यांचे संवर्धन व संक्रमण करतात.
- नैतिक मूल्ये समाजजीवनाच्या उन्नयनासाठी अत्यावश्यक घटक आहेत. लोककथांमधून प्रामाणिकपणा, कर्तव्यनिष्ठा, सहकार्य, त्याग, न्यायबुद्धी यांसारखी मूल्ये प्रभावीपणे रुजवली जातात.
- सांस्कृतिक मूल्ये म्हणजे एखाद्या समाजाच्या परंपरा, रूढी, श्रद्धा, सण-उत्सव, लोकपरंपरा आणि जीवनपद्धती यांत प्रतिबिंबित होणारी वैशिष्ट्ये होत. लोककथांमधून या सांस्कृतिक मूल्यांचे जतन व प्रसारण होत असल्याचे स्पष्ट होते.
- लोककथांचा अभ्यास केल्यास त्यामधील नैतिक मूल्यांचा ठळकपणे प्रत्यय येतो. कथा पात्रांच्या कृती व प्रसंगांद्वारे योग्य-अयोग्य याचे भान निर्माण केले जाते.
- लोककथांमध्ये सांस्कृतिक मूल्यांचे सशक्त दर्शन घडते. स्थानिक परंपरा, सामाजिक संबंध, धार्मिक आस्था आणि लोकजीवनातील संस्कार यांचे प्रतिबिंब कथांमधून दिसून येते.

संदर्भ:

१) लोकसाहित्याचे स्वरूप, मांडे प्रभाकर, गोदावरी प्रकाशन, औरंगाबाद; चौथी आवृत्ती २०००, पृ. क्र. १०३
२) https://marathivishwakosh.org/18018/ लोकसाहित्य लोकसंस्कृती, डॉ. भवाळकर तारा, लोककथा – मराठी विश्वकोश प्रकाशन, मराठी विश्वकोश प्रथमावृत्ती ४ जुलै, २०१९
३) प्राचीन भारतीय विद्या भाग सात, डॉ. पांडे सुरुची, संस्कृत संस्कृती संशोधिका ज्ञान प्रबोधिनी संशोधन संस्था पुणे, प्रथम आवृत्ती २२ डिसेंबर २००७ पृ. क्र. १३७
४) लोकसंस्कृती स्वरूप आणि विशेष, भोसले द. ता., पद्मगंधा प्रकाशन, एरंडवन, पुणे, प्रथमावृती २७ मे २००४, पृ. क्र. ११.
५) डॉ. पांडे सुरुची, उनि, पृ. क्र. १३८
६) लोकसाहित्य सिद्धांत आणि रचना प्रकारबंध, डॉ. मोरजे गंगाधर, पद्मगंधा प्रकाशन, एरंडवन, पुणे, प्रथमावृती -फेब्रुवारी २००२, पृ. क्र. ७३

Journal of Research and Development

A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(VIII)| January- 2026

Original Article

दलित हिंदी कविता की अभिव्यक्ति: संघर्ष और प्रतिरोध

राहुल भिवा हातागळे[1], डॉ. प्रोफेसर विठ्ठल वजीर[2]

[1]शोधार्थी, विश्वविद्यालय डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा, विश्वविद्यालय संभाजीनगर महाराष्ट्र

[2]शोध-निर्देशक, विश्वविद्यालय डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा, विश्वविद्यालय संभाजीनगर महाराष्ट्र

Email: rahulhatgale84@gmail.com

Manuscript ID:
JRD -2026-180140
ISSN: 2230-9578

Volume 18
Issue 1(VIII)
Pp 170-172
January 2026

सारांश :

दलित हिंदी कविता भारतीय साहित्य में एक वैकल्पिक, प्रतिरोधात्मक और विमर्शात्मक हस्तक्षेप है। यह कविता सामाजिक असमानता, जातिगत उत्पीड़न और सांस्कृतिक वर्चस्व के विरुद्ध संघर्ष की साहित्यिक अभिव्यक्ति है। प्रस्तुत आलेख में दलित हिंदी कविता के संघर्ष–बोध और प्रतिरोध–चेतना का विश्लेषण किया गया है। यह अध्ययन दर्शाता है कि दलित कविता केवल पीड़ा–वर्णन तक सीमित नहीं, बल्कि सामाजिक संरचनाओं को विघटित करने वाली वैचारिक प्रक्रिया है। कविता के माध्यम से दलित समाज आत्मसम्मान, अस्मिता और लोकतांत्रिक अधिकारों की पुनर्परिभाषा करता है।

मुख्यशब्द: *दलित कविता, संघर्ष, प्रतिरोध, अस्मिता, सामाजिक न्याय*

प्रस्तावना:

हिंदी साहित्य की परंपरा लंबे समय तक सवर्ण–केन्द्रित दृष्टि से संचालित रही है। इस साहित्य में दलित जीवन की उपस्थिति या तो अनुपस्थित रही या सहानुभूति के दायरे में सीमित कर दी गई। बीसवीं शताब्दी के उत्तरार्ध में दलित आंदोलन के प्रभाव से दलित साहित्य का उदय हुआ, जिसमें कविता सबसे मुखर विधा बनकर सामने आई।

Submitted: 14 Dec. 2025
Revised: 24 Dec. 2025
Accepted: 14 Jan.2026
Published: 31 Jan. 2026

दलित हिंदी कविता का महत्व इस तथ्य में निहित है कि यह साहित्यिक सौंदर्य से अधिक सामाजिक यथार्थ को केंद्र में रखती है। यह कविता केवल 'कहती' नहीं, बल्कि 'प्रश्न करती' और 'चुनौती देती' है।

"जो सदियों से कुचला गया
वही अब इतिहास लिखेगा।" — ओमप्रकाश वाल्मीकि
"हमारी कविता करुणा नहीं
प्रतिकार की घोषणा है।" — कंवल भारती

दलित हिंदी कविता की वैचारिक पृष्ठभूमि

दलित कविता की वैचारिक संरचना डॉ. भीमराव आंबेडकर के चिंतन से निर्मित होती है। आंबेडकर का सामाजिक दर्शन—समता, स्वतंत्रता और बंधुत्व—दलित कविता की आत्मा है। यह कविता ब्राह्मणवादी सांस्कृतिक वर्चस्व के विरुद्ध बौद्धिक विद्रोह है।

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:

राहुल भिवा हातागळे, शोधार्थी, विश्वविद्यालय डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा, विश्वविद्यालय संभाजीनगर महाराष्ट्र

How to cite this article:

हातागळे, राहुल. भिवा., & वजीर. विठ्ठल. (2026). दलित हिंदी कविता की अभिव्यक्ति: संघर्ष और प्रतिरोध. Journal of Research and Development, 18(1(VIII)), 170–172. https://doi.org/10.5281/zenodo.19043472

Quick Response Code:

Website:
https://jrdrvb.org/
DOI:
10.5281/zenodo.19043472
OPEN ACCESS

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(VIII)| January- 2026

यहाँ संघर्ष केवल आर्थिक या सामाजिक नहीं, बल्कि वैचारिक है। दलित कविता वर्ण–व्यवस्था की वैधता पर प्रश्न उठाती है और मनुस्मृति–आधारित नैतिकता को अस्वीकार करती है।

"मैं मनु का विधान नहीं मानता
क्योंकि वह मेरी गुलामी का शास्त्र है।" — श्यौराज सिंह 'बेचैन'
"मेरी कविता आंबेडकर की संतान है
जो बराबरी माँगती है, भीख नहीं।" — अजय नवेरिया

संघर्ष की अवधारणा: ऐतिहासिक और सामाजिक परिप्रेक्ष्य

दलित कविता का संघर्ष–बोध ऐतिहासिक है। यह संघर्ष केवल वर्तमान की पीड़ा नहीं, बल्कि सदियों की संचित यातना का प्रतिफल है। दलित कवि अपने अनुभव को इतिहास की निरंतरता में रखकर देखता है।

यह संघर्ष तीन स्तरों पर दिखाई देता है-

1)सामाजिक बहिष्कार के विरुद्ध

2)सांस्कृतिक अपमान के विरुद्ध

3)मानसिक गुलामी के विरुद्ध

"मेरी पीठ पर पड़े निशान
इतिहास की स्याही हैं।" — ओमप्रकाश वाल्मीकि
"हम लड़ते हैं रोटी के लिए भी
और सम्मान के लिए भी।" — कंवल भारती

प्रतिरोध की भाषा और काव्य–शिल्प

दलित कविता की भाषा शिष्ट, अलंकृत और लाक्षणिक होने के बजाय सीधी, कठोर और अनुभव–सत्य से युक्त होती है। यह भाषा जानबूझकर साहित्यिक अभिजात्य को तोड़ती है।

प्रतिरोध यहाँ केवल विषय में नहीं, बल्कि भाषिक संरचना में भी निहित है। दलित कविता शुद्धतावादी भाषा–मानदंडों को अस्वीकार करती है।

"मेरी भाषा में गाली है
क्योंकि मेरी ज़िंदगी में जख्म हैं।" — धर्मवीर
"यह कविता नहीं
व्यवस्था के मुँह पर तमाचा है।" — श्यौराज सिंह 'बेचैन'

दलित कविता और अस्मिता का प्रश्न

दलित कविता अस्मिता–निर्माण की प्रक्रिया है। यह 'मैं कौन हूँ' के प्रश्न का उत्तर खोजती है। दलित कवि स्वयं को इतिहास के हाशिये से केंद्र में लाने का प्रयास करता है। यह कविता दया या सहानुभूति की अपेक्षा अधिकार की भाषा बोलती है।

"मुझे पहचान नहीं चाहिए
मुझे मेरा हक चाहिए।" — अजय नवेरिया
"मैं नीच नहीं हूँ
मुझे नीच कहा गया है।" — ओमप्रकाश वाल्मीकि

दलित स्त्री कविता: दोहरा प्रतिरोध

दलित स्त्री कविता जाति और लिंग—दोनों के विरुद्ध संघर्ष की कविता है। यह पितृसत्ता और जातिवाद की संयुक्त संरचना पर प्रहार करती है। दलित स्त्री कवयित्री अनुभव को आत्मकथा की तरह प्रस्तुत करती हैं, जो इसे और अधिक प्रामाणिक बनाता है।

"मेरी देह पर

दोहरे पहरे हैं।” — सुशीला टाकभौरे

“मैं औरत हूँ
इसलिए शोषित
और दलित हूँ
इसलिए उपेक्षित।” — कावेरी

मुख्यधारा के साहित्य से टकराव

दलित कविता मुख्यधारा के साहित्यिक मूल्यों को चुनौती देती है। यह सौंदर्य, कल्पना और रस की परंपरागत अवधारणाओं का पुनर्मूल्यांकन करती है। दलित कवि के लिए सौंदर्य का अर्थ है—समानता और न्याय।

“तुम्हारा सौंदर्य
मेरी पीड़ा पर टिका है।” — कंवल भारती

“जिस साहित्य में मैं नहीं
वह मेरा साहित्य नहीं।” — ओमप्रकाश वाल्मीकि

समकालीन संदर्भ में दलित कविता

आज की दलित कविता सत्ता, राजनीति, मीडिया और वैश्वीकरण के नए रूपों पर भी सवाल उठाती है। यह कविता अब केवल पीड़ा नहीं, बल्कि वैचारिक हस्तक्षेप है। डिजिटल माध्यमों ने दलित कविता को व्यापक मंच दिया है।

“अब आवाज़ को
मंच की ज़रूरत नहीं।” — समकालीन दलित कवि

“कविता अब आंदोलन है।” — अजय नवेरिया

निष्कर्ष

दलित हिंदी कविता संघर्ष और प्रतिरोध की जीवंत साहित्यिक परंपरा है। यह कविता न केवल सामाजिक अन्याय का दस्तावेज़ है, बल्कि परिवर्तन की चेतना भी है। इसका महत्व साहित्य से आगे बढ़कर सामाजिक पुनर्निर्माण में निहित है। दलित कविता लोकतंत्र की आत्मा को साहित्यिक भाषा प्रदान करती है।

संदर्भ ग्रंथ सूची

1. वाल्मीकि, ओमप्रकाश – दलित साहित्य का सौंदर्यशास्त्र, राधाकृष्ण प्रकाशन, नई दिल्ली, 2001, पृ. 45–70
2. भारती, कंवल – दलित कविता की वैचारिकी, वाणी प्रकाशन, नई दिल्ली, 1998, पृ. 30–55
3. टाकभौरे, सुशीला – शब्दों के पार, राजकमल प्रकाशन, नई दिल्ली, 2004, पृ. 15–35
4. आंबेडकर, बी.आर. – जाति का विनाश, समता प्रकाशन, दिल्ली, 2010, पृ. 1–60
5. नवेरिया, अजय – प्रतिरोध की संस्कृति, साहित्य भवन, इलाहाबाद, 2012, पृ. 65–95
6. कुमार, धर्मवीर – दलित विमर्श और हिंदी साहित्य, लोकभारती प्रकाशन, इलाहाबाद, 2006, पृ. 50–80
7. चौहान, श्यौराज सिंह ‘बेचैन’ – अस्मिता की कविता, आधार प्रकाशन, पंचकूला, 2008, पृ. 40–70
8. यादव, राजेन्द्र – हाशिये का विमर्श, राधाकृष्ण प्रकाशन, नई दिल्ली, 2003, पृ. 85–110
9. गौतम, प्रमोद – दलित साहित्य: संघर्ष और चेतना, नेशनल पब्लिशिंग हाउस, दिल्ली, 2015, पृ. 25–55
10. सिंह, रामविलास – साहित्य और समाज, राजकमल प्रकाशन, नई दिल्ली, 1995, पृ. 120–150

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(VIII)| January- 2026

Original Article

२१व्या शतकातील साहित्य प्रवाह आणि सांस्कृतिक बदल : समकालीन परामर्श

आत्माराम तुकाराम चिमकर
मराठी विभाग प्रमुख, दादासाहेब दि.शं.पाटील कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, एरंडोल, ता. एरंडोल जि. जळगाव
Email: chimbatma@gmail.com

Manuscript ID:
JRD -2026-180141
ISSN: 2230-9578
Volume 18
Issue 1(VIII)
Pp 173-177
January 2026

सारांश :

आजच्या माहिती तंत्रज्ञानाच्या वेगवान युगात मानवी जीवन गतिमान झाले असून साहित्य वाचनाची सवयही बदलत आहे. वाचनालयात प्रत्यक्ष जाऊन वाचण्याऐवजी लोक ऑनलाइन वर्तमानपत्रे, ई-नियतकालिके, ब्लॉग, ई-पुस्तके आणि ई-लायब्ररीचा अधिक वापर करतात. साहित्य हे मानवी भावना, अर्थ व कल्पना व्यक्त करणाऱ्या कलाकृतींचे माध्यम असून संस्कृती ही जीवनाला चांगले बनविणारी मूल्यव्यवस्था आहे. काळानुसार साहित्य आणि संस्कृती परस्पर प्रभावाने बदलत गेली आहेत. वैदिक काळापासून संतपरंपरेपर्यंत समाजप्रबोधन करणारे साहित्य निर्माण झाले, स्वराज्यकाळात शाहिरी कविता व बखर वाङ्मय उदयास आले; स्वातंत्र्यपूर्व काळात सुधारकांनी विचारजागृती केली. आधुनिक काळात पाश्चात्त्य प्रभाव, प्रसारमाध्यमे व डिजिटल जीवनशैलीमुळे मूल्यसंस्कारांवर परिणाम दिसतो. म्हणून २१व्या शतकात सांस्कृतिक संशोधनासाठी संकलन, जतन, दस्तऐवजीकरण आणि डिजिटल माध्यमांचे चिकित्सक विश्लेषण आवश्यक ठरते.

महत्त्वाचे शब्द: *२१वे शतक, समकालीन साहित्य, साहित्य प्रवाह, सांस्कृतिक बदल, जागतिकीकरण, आधुनिकता आणि उत्तरआधुनिकता*

Submitted: 15 Dec. 2025
Revised: 25 Dec. 2025
Accepted: 15 Jan.2026
Published: 31 Jan. 2026

प्रास्ताविक:

माहिती तंत्रज्ञानाच्या प्रगतीमुळे आज मानवी जीवन अतिशय गतिमान झाले आहे. या धावपळीच्या युगात प्रत्यक्ष वाचनालयात जाऊन साहित्य वाचन करणे अनेकांना कठीण झाले आहे. हीच गरज ओळखून माहिती तंत्रज्ञानाच्या मदतीने वाचकांना त्यांच्या सवडीनुसार साहित्य उपलब्ध करून देण्यात आले आहे. आज ऑनलाइन वर्तमानपत्रे, नियतकालिके, ब्लॉग, ई-पुस्तके आणि ई-लायब्ररी यांसारख्या माध्यमांतून साहित्य मोठ्या प्रमाणात उपलब्ध आहे. तसेच व्हॉट्सॲप आणि फेसबुकच्या वाढत्या वापरामुळे या समाजमाध्यमांवरही दर्जेदार साहित्याची निर्मिती होऊ लागली आहे.

'साहित्य' म्हणजे अशा लिखित किंवा मौखिक कलाकृती, ज्या अर्थ, भावना आणि कल्पना व्यक्त करण्यासाठी भाषेचा प्रभावी वापर करतात. यामध्ये कविता, कादंबरी, निबंध, नाटके आणि सृजनशील लेखनाच्या विविध प्रकारांचा समावेश होतो.

'संस्कृती' हा शब्द 'संस्कृत' या शब्दावरून आला असून त्याचा अर्थ 'चांगले करणे' किंवा 'संस्कारित करणे' असा होतो. मानवाच्या समग्र अंतर्बाह्य जीवनाच्या उन्नत अवस्थेला 'संस्कृती' असे संबोधले जाते. निसर्ग म्हणजे 'प्रकृती', निसर्गात होणारा विकार म्हणजे 'विकृती' आणि प्रकृतीचे विकृतीत रूपांतर होऊ नये म्हणून त्यावर केलेले योग्य संस्कार म्हणजे 'संस्कृती' होय.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
आत्माराम तुकाराम चिमकर, मराठी विभाग प्रमुख, दादासाहेब दि. शं. पाटील कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, एरंडोल, ता. एरंडोल जि. जळगाव

How to cite this article:
चिमकर, आत्माराम. तुकाराम. (2026). २१व्या शतकातील साहित्य प्रवाह आणि सांस्कृतिक बदल: समकालीन परामर्श. Journal of Research and Development, 18(1(VIII)), 173–177. https://doi.org/10.5281/zenodo.19043737

Quick Response Code:
Website: https://jrdrvb.org/
DOI: 10.5281/zenodo.19043737

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(VIII)| January- 2026

शोधनिबंध विषयाचे महत्त्व:

उदयोन्मुख साहित्य आणि बदलती संस्कृती हा विषय आजच्या काळात अत्यंत महत्त्वाचा आहे, कारण माहिती तंत्रज्ञान, प्रसारमाध्यमे आणि जागतिकीकरणामुळे समाजजीवन झपाट्याने बदलत आहे. साहित्य हे समाजाचे प्रतिबिंब असल्याने संस्कृतीतील परिवर्तनाचे परिणाम साहित्यावर स्पष्ट दिसतात. ऑनलाइन वाचन, सोशल मीडिया लेखन, ई-पुस्तके यांमुळे साहित्यनिर्मिती व वाचकांची अभिरुचीही बदलली आहे. परंपरा, मूल्यसंस्कार, नातेसंबंध आणि जीवनशैली यांमध्ये होणारे बदल समजून घेण्यासाठी या विषयाचा चिकित्सक अभ्यास आवश्यक ठरतो. त्यामुळे साहित्य-संस्कृती यांचा परस्परसंबंध समकालीन दृष्टीने अभ्यासणे संशोधनासाठी उपयुक्त आहे.

संस्कृती हा मानवी जीवनातील अतिशय महत्त्वाचा घटक आहे. तसेच साहित्य हे मानवी जीवनानुभवांचे, जीवनमूल्यांचे एक छायांकन असते. म्हणून मानवी जीवनाच्या विकासाच्या टप्प्यांकडे मागे वळून बघता बदललेल्या संस्कृती व साहित्याचा चिकित्सक दृष्टीने अभ्यास करणे महत्त्वाचे ठरते

उद्दिष्टे:

१) उदयोन्मुख साहित्य व बदलती संस्कृती या संकल्पना जाणून घेणे.
२) कालानुक्रमे साहित्यात होणारा बदल जाणून घेणे.
३) कालानुक्रमे संस्कृतीत होणारा बदल जाणून घेणे.

गृहितके:

१) बदलत्या काळानुसार साहित्य बदललेले आहे.
२) बदलत्या काळानुसार संस्कृती बदललेली आहे.
३) संस्कृती व साहित्य ह्या परस्पर पूरक संकल्पना आहेत.

संस्कृती:

इंग्रजीत Culture हा शब्द संस्कृतीसाठी वापरला जातो. संस्कृती हा शब्द व्यापक अर्थाने वापरला जात असल्याने त्याची सर्वसमावेशक व्याख्या करणे कठीण काम आहे. परंतु काही प्रमाण मानलेल्या व्याख्या पुढीलप्रमाणे पाहू,

तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री जोशी :

"मनुष्य व्यक्तिशः व समुदायश: जी जीवन पद्धती निर्माण करतो आणि जीवन साफल्यार्थ स्वतःवर व बाह्य विश्वावर संस्कार करून जे आविष्कार करतो ती पद्धती वा तो अविष्कार संस्कृती होय."[१]

ही तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री जोशी यांची व्याख्या प्रमाण मानली जाते. मात्र इतिहासाच्या दृष्टीने पाहता या व्याख्येत स्थलकालाची दखल घेतलेली दिसत नाही.

डॉ. इरावती कर्वे :

"संस्कारपूर्ण व संस्कारमय जीवन जगण्याची देशकालविशिष्ट रीत म्हणजे संस्कृती."[२]

प.पू. पांडुरंग शास्त्री आठवले :

"संस्कृती म्हणजे विचार प्रणाली, जीवन प्रणाली, आणि उपासना भक्तीप्रणाली."[३]

थोडक्यात संस्कृती या संस्कृत शब्दाचा अर्थ 'चांगले करणे' असा होतो. धर्मासह समग्र अंतर्बाह्य जीवनाच्या उन्नत अवस्थेसाठी संस्कृती हा शब्द वापरला जातो.प्रकृती म्हणजे निसर्ग, विकृती म्हणजे निसर्गात होणारा विकार आणि संस्कृती म्हणजे प्रकृतीत विकार होऊ नये म्हणून त्यावर करायचा संस्कार.

साहित्य:

साहित्य हा शब्द इंग्रजीतील Literature तसेच संस्कृत व मराठीतील रुढ वाड्.मय या अर्थाने वापरला जातो. साहित्य हा शब्द सर्वसमावेशक आहे वाड्.मय म्हणजे "जे जे वाणीमय आहे ते म्हणजे साहित्य."[४] सारस्वत, वाड्.मय, साहित्य हे एकमेकांना पर्यायी शब्द म्हणून वापरले जातात.

साहित्य म्हणजे लिखित किंवा बोलल्या गेलेल्या कलाकृतींचा संदर्भ आहे जे अर्थ, भावना आणि कल्पना व्यक्त करण्यासाठी भाषेचा वापर करतात. यात कविता, कादंबरी, निबंध, नाटके आणि सर्जनशील लेखनाचे इतर प्रकार समाविष्ट असू शकतात

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(VIII)| January- 2026

उदयोन्मुख साहित्य आणि बदलती संस्कृती:

बदलती संस्कृती आणि साहित्य यांचा परामर्श घेताना प्रामुख्याने कालखंडाचा आधार घेऊन, होत गेलेला बदल लक्षात येईल. भारतात सर्वात पहिले 'वैदिक संस्कृती' उदयास आली. वैदिक संस्कृतीच्या प्रभावामुळे भारतीय संस्कृतीचे महान गौरव ग्रंथ निर्माण झाले. त्यात श्रीमद्भगवद्गीता, रामायण, महाभारत, वेद, उपनिषद इत्यादी अनेक साहित्यकृतीतून आपल्या संस्कृतीचे दर्शन घडते. त्यानंतर सिंधू संस्कृती, हडप्पा संस्कृती, मोहंजोदडो संस्कृती आणि आर्यांच्या आगमनानंतर आर्य व द्रविड संस्कृती उदयास आल्या. या संस्कृतींचे वर्णन करणारे अनेक ऐतिहासिक ग्रंथ, वैचारिक ग्रंथ निर्माण झाले.

परकीय आक्रमणानंतर इस्लाम संस्कृतीचा परिणाम काही प्रमाणात हिंदू संस्कृतीवर पडलेला आहे. हिंदू, मुस्लिम, यांच्यात संघर्ष झाले; मात्र समाजाच्या पातळीवर समन्वयाची प्रक्रिया चालू राहिली. कला, संगीत, साहित्य, शिल्प, तत्वज्ञान, धर्म या सर्वच क्षेत्रात देवाण-घेवाण झाली. या समन्वयातून एकतेची भावना अधोरेखित करणारी भारतीय संस्कृती निर्माण झाली.

बाराव्या, तेराव्या व चौदाव्या शतकाचा विचार करता त्या कालखंडात अनेक प्रकारच्या चालीरीती, रुढी,परंपरा यामध्ये समाज अडकून पडलेला दिसतो. त्याचवेळी अनेक संत महाराष्ट्रात होऊन गेले. संत ज्ञानेश्वर, संत निवृत्तीनाथ, संत नामदेव, संत तुकाराम संत एकनाथ तसेच याचवेळी महानुभव संप्रदायातील चक्रधर स्वामी, गोविंद प्रभू, महदंबा, माइंभट या सर्व संतांनी तत्कालीन समाजाला रूढी परंपरांतून बाहेर काढण्यासाठी साहित्य निर्मिती केली आणि साहित्यातून समाज प्रबोधन केले. तसेच तत्कालीन समाजाला अध्यात्मिक मार्गाला जोडले. संतांनी भजन, किर्तन, अभंग गौळणींतून नाम महात्म्य, सत्य, अहिंसा, भूतदया, अंधश्रद्धा निर्मूलन, ढोंगीपणा, बुवाबाजी यांवर प्रहार केला. यामुळे समाजात वारीला जाणे, मोठ्या व्यक्तींना आदराने रामराम करणे, गरजूंना मदत करणे, कृतज्ञता व्यक्त करणे ही संस्कृती निर्माण झाली.

पंधरा ते अठराव्या शतकात वामन पंडित, रघुनाथ पंडित, श्रीधर, मोरोपंत, राम जोशी, अनंत फंदी होणाजी बाळा इत्यादी अनेक पंडित कवींनी साहित्य निर्मिती केली स्वराज्याच्या काळात काव्य क्षेत्रात 'शाहिरी कविते'चा उदय झाला. तसेच गद्याच्या प्रांतात 'बखर' वाङ्.मय हा नवा साहित्यप्रकार जन्माला आला कृष्णाजी सभासद, चिटणीस, चित्रगुप्त, वाकेनवीस इत्यादी अनेक बखरकारांनी छत्रपती शिवाजी महाराज, छत्रपती संभाजी महाराज, शिवकालीन लढायांचे तसेच भोसले वंशाचे वर्णन करणाऱ्या बखरी लिहून आपल्या शूरवीर, पराक्रमी राजांच्या शौर्याचे वर्णन बखरीतून केले. आपल्यावर होणाऱ्या अन्यायाविरुद्ध लोक संघटित होऊ लागले. स्वराज्य निष्ठेसाठी प्रसंगी प्राणाहुती देणारे, प्राण हातावर घेऊन काळालाही बदलायला लावणारे. एकनिष्ठ मावळे निर्माण झाले.

"१८२० ते १८७० पर्यंतचा पन्नास वर्षांचा मराठी वाङ्मयाचा काळ हा आधुनिक मराठी वाङ्मयाच्या पूर्वतयारीचा काळ होय. इ.स. १८७५ पासून मराठी साहित्याला आधुनिकता प्राप्त झाली."[५] चिपळूणकरांची निबंधमाला, हरिभाऊंच्या कथा, कादंबऱ्या केशवसुतांच्या कविता, किर्लोस्करांची नाटके हे मराठी साहित्याच्या आधुनिकतेचे पहिले उन्मेश आहेत.स्वातंत्र्य पूर्वीचा काळ म्हणजे प्रबोधनाचा काळ या काळात चिपळूणकर, म. फुले, लोकहितवादी, लो. टिळक, आगरकर, डॉ.आंबेडकर इत्यादी अनेक समाजसुधारकांनी वैचारिक निबंध, लेख, नियतकालिकांतून लेखन करून समाज प्रबोधन केले. समता, स्वातंत्र्य, बंधुता, विवेक, ज्ञाननिष्ठा या मूल्यांचा आग्रह धरून ती साहित्यातून मांडलेली व जनतेमध्ये अस्मिता निर्माण केली.

इंग्रजांच्या आगमनानंतर इंग्रजांची संस्कृती आणि साहित्याचा प्रभाव भारतीय साहित्य व संस्कृतीवर पडलेला दिसतो. विशेषता इंग्रजी नाटकांचा प्रभाव मराठी नाटकांवर दिसून येतो तसेच इंग्रजीचे सॉनेट मराठीत सुनीत म्हणून तर जपानी रुबाया हा प्रकार मराठी काव्यात आला.इंग्रजांच्या आगमनानंतर सतीप्रथा, बालविवाह, केशवपण पद्धती बंद झाली. पुनर्विवाहाला मान्यता मिळाली. त्यामुळे स्त्रियांना आपले हक्क समजले. अन्यायाविरुद्ध लढण्याची हिंमत निर्माण झाली.या सर्व गोष्टींचे पडसाद साहित्यात उमटले.

न.चि.केळकर, वा.म.जोशी, ना.सि.फडके, खांडेकर, अत्रे, बालकवी, गोविंदाग्रज, कुसुमाग्रज, विंदा करंदीकर, भालचंद्र नेमाडे इत्यादी अनेक साहित्यिकांनी कथा, कविता, कादंबरी, नाटक यांतून तत्कालीन समाजाचे चित्रण केले. “१९६० नंतर ग्रामीण व ललित साहित्याचा उदय झाला. अज्ञान व अन्यायाने ग्रासलेल्या जनतेला पुरोगामी विचारांतून बाहेर काढण्यासाठी नवप्रेरणा व नवविचारांचे रणशिंग फुंकले. ग.ल. ठोकळ, र.वा. दिघे, गो.नी. दांडेकर, शंकरराव खरात, आनंद यादव, रा. रं. बोराडे, रणजीत देसाई इत्यादी अनेक

ग्रामीण लेखकांनी बदलत्या ग्रामीण संस्कृतीचे ग्रामीण भागातील हालअपेष्टांचे वर्णन आपल्या साहित्यातून केले."[६] साहित्याने पाश्चात्य जीवनमूल्यांचा जसा मनोमन अवलंब केला, तसे साहित्यप्रकारही पाश्चात्यांचे स्वीकारले. म्हणजे आशय आणि अभिव्यक्तीच्या अंगाने आधुनिक मराठी साहित्य पाश्चात संस्कृतीला वाट पुसत पुढे जाऊ लागले. या गडबडीत आपल्या मराठी समाजाच्या देशी परंपरा साहित्यातून मागे पडू लागल्या.

मराठी ग्रामीण संस्कृतीमध्ये यंत्रांच्या आगमनामुळे अनेक श्रमाची कामे सोईची झाली. समाधानी असलेला मनुष्य जास्त उत्पन्नाच्या मागे धावू लागला. त्यामुळे माणूस माणसापासून दुरावत जाऊन जास्तीत जास्त उत्पन्न मिळवण्याच्या स्पर्धेला लागला. पडिक रानमाळ,बांध, टेकडी, जंगल, डोंगरदऱ्या तोडून शेती होऊ लागली. देसी बियाण्यांच्या ऐवजी हायब्रीड बियाणांचा वापर होऊ लागला.

नारायण सुर्वे नामदेव ढसाळ केशव मेश्राम, दया पवार, निंबाळकर, डॉ. आंबेडकर, अर्जुन डांगळे इत्यादी अनेक लेखकांनी दलित समाजावर होणारा अन्याय व अत्याचाराला आपल्या लेखनातून वाचा फोडणी. १९८० च्या सुमारास स्त्रीवादी साहित्याची पहाट झाली. शिक्षणातून स्त्रियांना त्यांच्या हक्कांची जाणीव झाल्याने, त्या लेखनातून आपले विचार, मत व्यक्त करू लागल्या. ज्योती लांजेवार, मालती बेडेकर, शांता शेळके, गिरजाबाई केळकर, इंदिरा संत इत्यादी अनेक लेखिकांनी आपल्या साहित्यातून स्त्री संवेदनांना, अन्यायाला, अत्याचाराला वाचा फोडली.

"विज्ञान तंत्रज्ञानाच्या प्रगतीमुळे आज खेडोपाडी प्रत्येक घरात दूरदर्शन, भ्रमणध्वनी यासारख्या साधनांमुळे मनुष्याला एका ठिकाणी बसून जगभरातील माहिती मिळू लागली. माणूस या साधनांच्या इतका आहारी गेला की, आज 'अतिथी देवो भव', 'मातृ-पितृ देवो भव', मोठ्यांविषयीचा आदर, 'परस्त्री मातेसमान' या आपल्या सांस्कृतिक मूल्यांना पायदळी तुडवल्याचे दिसते आहे."[७] पूर्वी पहाटे उठून सडा-रांगोळी करणारी स्त्री, व्यायाम करणारे,काकड आरती, भूपाळी म्हणणारे, दारोदार फिरणारे पिंगुळ, वासुदेव,बेलदार पहाटचाऱ्याला जाणारे, पहाटे कामाला मार्गस्थ होणारे असे सारेच आज अंथरुणात बसून तासंतास भ्रमणध्वनी वर संदेशांची देवाण-घेवाण करताना दिसतात. लवकर झोपून लवकर उठणे ही संस्कृती नष्ट होऊन, रात्री बारा- एक पर्यंत भ्रमणध्वनी, संगणक, दूरदर्शन बघून सकाळी सूर्य माथ्यावर येईपर्यंत झोपणारी संस्कृती उदयाला आली आहे. याचेच प्रतिबिंब साहित्यातही उमटलेले दिसते. सरोजिनी बाबर, दुर्गा भागवत, रा.चि. ढेरे, अनिल सहस्त्रबुद्धे, प्रभाकर मांडे यांसारख्या अनेक लेखकांनी पाश्चात्य संस्कृतींचे अतिक्रमण लक्षात घेऊन लोकसंस्कृतीचे संवर्धन करण्यासाठी लोकसाहित्याची निर्मिती केली. लोकगीते, लोककला, लोककथा, लोकपरंपरा लोकसाहित्यातून जतन करण्याचा प्रयत्न केला.

प्रसारमाध्यमांच्या प्रभावामुळे आधुनिकीकरणाच्या नावाखाली जगात महान असलेल्या भारतीय संस्कृतीला मागे पाडून पाश्चात्त्य संस्कृती पाय रोवू पहाते आहे. परकर पोलक्यातील मुली जीन्समध्ये दिसू लागल्या. हात, पाय, गळा, नाक आणि कानातील अलंकार बाजूला पडले, नऊवारीतल्या स्त्रीया विविध प्रकारच्या झग्यांमध्ये दिसू लागल्या. याउलट मुले केस वाढवून बुच्ची घालू लागले, हातात विविध प्रकारचे कंगन, कानातले, गळयात विविध प्रकारच्या माळा घालू लागले. बापाची चप्पल मुलाला यायला लागली की बापाचा व्यवहार, कामकाज मुले सांभाळायची, पण आजची तरुण पिढी मात्र चौका-चौकात उभी राहून मुलींची छेड काढत, बिडी-सिगारेट, वेगवेगळया प्रकारची वाईन हे फॅशन म्हणून घेत आहेत. मंदिरांच्या ओट्यावर, पारावर आज खुशालीच्या चौकशी ऐवजी पत्त्यांचा डाव मांडला जातो आहे. लहान मुलांना सांभाळायला पाळणा घरात दिले जाते, तर वृद्धा आई-वडिलांना वृद्धाश्रमात पाठवले जाते आहे. या सर्व व्यवहारांचा, बेलगामी संस्कारांचा ठसा साहित्यात उमटलेला दिसतो आहे.

निष्कर्ष :

१. काळ जसजसा बदलत जातो, तसतसे समाजजीवनातही नवनवे परिवर्तन घडत राहते आणि त्याचा थेट परिणाम संस्कृती व साहित्यात दिसून येतो. समाज, साहित्य, कला, तत्त्वज्ञान आणि या सर्वांचा पाया असलेली संस्कृती ही एक चिरंतन प्रक्रिया असून ती सतत विकसित होत राहते. म्हणूनच संस्कृती आणि साहित्य ही स्थिर नसून कालानुरूप बदलणारी, पुढे जाणारी आणि नव्या संदर्भांशी समरस होत जाणारी प्रवाही व्यवस्था आहे.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(VIII)| January- 2026

२. सांस्कृतिक मूल्ये काही बाबतीत चिरंतन असतात, तर काही बाबतीत ती काळाच्या गरजेनुसार बदलत राहतात. भारतीय संस्कृती ही मूलतः समन्वयावर आधारित असल्यामुळे तिच्यामध्ये अनेक विविध परंपरा, विचारधारा आणि जीवनपद्धती सामावल्या आहेत. त्यामुळेच भारतीय संस्कृती सर्वसमावेशक, बहुविधतेला स्वीकारणारी आणि समन्वयशील बनलेली दिसून येते.

३. 'साहित्य' हे समाजजीवनाचा 'आरसा' मानले जाते, कारण समाजात घडणाऱ्या घटना, बदलते विचारप्रवाह, मूल्यव्यवस्था आणि जीवनशैली यांचे प्रतिबिंब साहित्यात उमटत असते.

४. संस्कृतीत घडणारे परिवर्तन साहित्याच्या विषय, भाषा, शैली आणि दृष्टिकोनात प्रतिबिंबित होताना दिसते. म्हणून साहित्य हे केवळ मनोरंजनाचे माध्यम न राहता समाजातील बदलांची नोंद घेणारे आणि त्या बदलांचे विश्लेषण करणारे प्रभावी साधन ठरते.

५. 'संस्कृती' हा शब्द संस्कृत भाषेतील असून त्याचा अर्थ 'चांगले करणे' किंवा 'उन्नत करणे' असा होतो. धर्मासह मानवाच्या अंतर्बाह्य जीवनाचा सर्वांगीण विकास साधण्यासाठी 'संस्कृती' हा शब्द वापरला जातो.

६. प्रकृती म्हणजे निसर्ग, विकृती म्हणजे निसर्गात होणारा दोष अथवा विकार, आणि संस्कृती म्हणजे त्या प्रकृतीमध्ये विकार होऊ नये म्हणून केले जाणारे संस्कार. म्हणजेच संस्कृती ही माणसाच्या विचारांना, वर्तनाला आणि जीवनपद्धतीला सुसंस्कारित करून उन्नत करण्याची प्रक्रिया आहे.

७. संस्कृती ही कालसापेक्ष व परिवर्तनीय आहे; म्हणून बदलत्या काळानुसार साहित्यही सतत बदलत गेले आहे. विविध समाज-संस्कृतींच्या परस्पर संपर्कातून अनेक संस्कृती एकत्र येऊन एक संमिश्र संस्कृती घडून आलेली दिसते.

८. 'कालाय तस्मै नमः' ही म्हण काळाच्या महत्त्वाची जाणीव करून देते, कारण काळाशी जुळवून न घेतल्यास कालबाह्य होण्याचा धोका निर्माण होतो. त्यामुळे संस्कृती व साहित्य यांचे संवर्धन करायचे असेल, तर काळाच्या गरजेनुसार आवश्यक ते परिवर्तन स्वीकारणे अत्यंत गरजेचे ठरते.

९. आज जरी अनेक परकीय संस्कृतींचा प्रभाव पडलेला असला, तरीही भारतीय संस्कृतीने आपली मूलभूत वैशिष्ट्ये टिकवून ठेवली असून ती आजही जगातील श्रेष्ठ संस्कृतींपैकी एक मानली जाते.

संदर्भ ग्रंथ:

१. भागवत दुर्गा, लोकसाहित्याची रूपरेखा, वरदा प्रकाशन, पुणे, १९५६, पृ. क्र. २२

२. तत्रैव, पृ. क्र. २२

३. तत्रैव, पृ. क्र. २३

४. यादव आनंद, मराठी साहित्य समाज आणि संस्कृती, मेहता पब्लिकेशन हाऊस, पुणे, २००२, पृ. क्र. ११

५. भागवत, दुर्गा. संस्कृतिसंचित (संपा. मीना वैष्णमपायन), शब्द पब्लिकेशन, मुंबई, २०१५, पृ. क्र. २१२

६. लोकहितवादी (गोपाळ हरी देशमुख), लोकहितवादींची शतपत्रे (संपा. डॉ. पु. ग. सहस्त्रबुद्धे), कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे, २००७, पृ. क्र. ७६

७. यादव आनंद, मराठी साहित्य समाज आणि संस्कृती, मेहता पब्लिकेशन हाऊस, पुणे, २००२, पृ. क्र. १०३

८. https://mr.m.wikisource.org

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(VIII)| January- 2026

Original Article

बळी आणि 'वारूळ' या कादंबरीतून चित्रित झालेला मातंग समाज

सारिका मारोती दळवी
संशोधक विद्यार्थी, मराठी भाषा व वाङमय विभाग, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, छत्रपती संभाजीनगर
Email: Dalvisarika94@gmail.com

Manuscript ID:
JRD -2026-180142
ISSN: 2230-9578
Volume 18
Issue 1(VIII)
Pp 178-180
January 2026

सारांश :
मराठी साहित्यात दलित समाजाच्या जीवनाचे वास्तववादी चित्रण अनेक कादंबऱ्यांमधून आढळते. 'बळी' आणि 'वारूळ' या कादंबऱ्यांमध्ये मातंग समाजाचे सामाजिक, आर्थिक आणि सांस्कृतिक जीवन प्रभावीपणे मांडलेले दिसते. या कादंबऱ्यांमध्ये मातंग समाजावर होणारे अन्याय, अस्पृश्यता, गरिबी, सामाजिक बहिष्कार आणि संघर्षमय जीवनाचे वास्तव चित्रित केले आहे. परंपरागत जातिव्यवस्थेमुळे मातंग समाजाला भोगाव्या लागणाऱ्या यातना तसेच शिक्षण, स्वाभिमान आणि सामाजिक परिवर्तनासाठी त्यांचा चाललेला संघर्षही या कादंबऱ्यांतून स्पष्टपणे दिसून येतो. लेखकाने ग्रामीण समाजरचना, सत्ताकेंद्रे आणि जातीय विषमता यांचे सूक्ष्म निरीक्षण करून मातंग समाजाच्या वेदना व आशा-आकांक्षा प्रभावीपणे व्यक्त केल्या आहेत. त्यामुळे या कादंबऱ्या मातंग समाजाच्या वास्तवाचे आणि त्यांच्या सामाजिक स्थितीचे अभ्यासपूर्ण दर्शन घडवतात.
मुख्यशब्द: *मातंग समाज, दलित साहित्य, बळी कादंबरी, वारूळ कादंबरी, जातिव्यवस्था, सामाजिक विषमता, ग्रामीण समाजरचना, सामाजिक संघर्ष, दलित जीवन.*

Submitted: 15 Dec. 2025
Revised: 25 Dec. 2025
Accepted: 15 Jan.2026
Published: 31 Jan. 2026

प्रास्ताविक:

मराठी साहित्याला कथनात्मक साहित्याची दिर्घ परंपरा लाभली आहे. या परंपरेचा विचार करता मराठीमध्ये सुरुवातीच्या कालखंडाच्या मराठीत जे लेखन झाले त्या लेखनाचे योगदान मोलाचे आहे.

मातंग समाज हा एक समाज व्यवस्थेचा अत्यंत तळागाळातील जाती व्यवस्थेतील मागास,उपेक्षित असा 'जातसमूह 'आहे. मराठी साहित्यामध्ये मातंग समाजाची वास्तविकता चित्रण,विद्रोह यामुळे दलित लेखकांनी त्यांच्या लेखनातून नव्या जाणीवा शोषण जुलूम अत्याचार अंधश्रद्धा या उपासमार इत्यादी बाबींवर प्रकाश टाकण्याचा प्रयत्न केला आहे. मानवी व्यवहारांमध्ये वारंवार येणारी नामुष्की, संघर्ष, महार, मांग, ढोर, चांभार, गारुडी, भटक्या- विमुक्त आदिवासी जमाती यासारख्या समाजातील कनिष्ठ, शूद्र मानला गेलेला वर्ग पशुपातळीवरचे जीवन, भूक, दारिद्रय, अज्ञान अशा या मराठी साहित्यामध्ये बाबाराव मुसळे आणि विभावरी शिरूरकर या दोन दलित लेखकांनी व्यक्ती, कुटुंब, समाजदेश असा हा प्रवास यात अधोरेखीत केला आहे.

या समाजाचे गाव कुसाबाहेरचे विश्व, त्यांच्यावर लादलेली अन्यायकारक बंधने जाचक अटी, गावकी व बलुतेदारीची कामे, त्यांना मिळणारी हीन वागणूक या पार्श्वभूमीवर दलित समाजात जागृती घडवून आणणारे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, शाहू महाराज, वि.रा. शिंदे, सयाजीराव गायकवाड, महात्मा फुले, अण्णाभाऊ साठे यांच्या विचार कार्य,शिक्षणाचा प्रसार यामुळे आत्मभान प्राप्त झालेला दलित वर्ग इत्यादी विषय मराठी साहित्या मध्ये येतात.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
सारिका मारोती दळवी, संशोधक विद्यार्थी, मराठी भाषा व वाङमय विभाग, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, छत्रपती संभाजीनगर

How to cite this article:
दळवी, सारिका. मारोती. (2026). बळी आणि 'वारूळ' या कादंबरीतून चित्रित झालेला मातंग समाज. Journal of Research and Development, 18(1(VIII)), 178–180. https://doi.org/10.5281/zenodo.19043856

Quick Response Code:
Website:
https://jrdrvb.org/
DOI:
10.5281/zenodo.19043856

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(VIII)| January- 2026

'बळी' विभावरी शिरूरकर:

विभावरी शिरूरकर यांची बळी या कादंबरीने समाजातल्या तळागाळातल्या उपेक्षित अशा घटकांकडे वाचकाचे लक्ष वेधून घेणारी कादंबरी ही महत्त्वपूर्ण ठरते मांग गारुडी समाजाच्या जीवनावर गुन्हेगार म्हणून आधारित ही कादंबरी आहे. विभावरी शिरूरकर यांनी विरलेले स्वप्न, हिंदोळयावर, कळयांचे निश्वास, बळी, जाई, या दोघांचे-विश्व आणि इतर अनेक मराठी साहित्यामध्ये त्यांनी मोठ्या प्रमाणात लेखन केलेले आपल्या दिसून येते. तसेच बळी ही पुरुष नायकाच्या अस्पृश्य समाजातला गुन्हेगार समजल्या गेलेल्या 'मांग गारुडी' समाजावर विभावरी शिरूरकर यांनी लेखन केलेल आहे.

1)बळी मधील मातंग समाज

बळी हा या कादंबरीचा मुख्य नायक आबा हा आहे. या कादंबरीत गुन्हेगार समजल्या जाणाऱ्या मांग गारुडी समाजाच्या जीवनाचे चित्रण विभावरी शिरूरकर यांनी रेखाटले आहे. जन्म:ताच मांगगारुडी या जातीजमातीमध्ये गुन्हेगार म्हणून इंग्रज सरकार लोकांनी या भटक्या विमुक्त लोकांना क्रिमिनल ट्राईब सेंटलमेंटमध्ये जबरदस्तीने नेऊन त्यांना शिक्षा देण्यासं प्रवृत्त करतात.

समाजात त्यांना समाजव्यवस्थेने वेळोवेळी जातीविषयी मानसिक त्रास तसेच चोरी- दरोडेखोरीचे आळ नेहमी आबा च्या वाट्याला आलेला दिसतो. महात्मा गांधीजीचा प्रभाव आबावर झालेला असतो. तसेच महात्मा गांधीजीच्या विचारांचा प्रभावही वस्तीमध्ये पडलेला दिसतो. "सुशिक्षित, सुसंस्कारीत गांधींवादी युवक म्हणजे आबा हा आपली स्वतःची जात विसरून पाहतो परंतु समाजव्यवस्था त्याला त्याची जात विसरायला तयार नसते, आबा कितीही पांढरंपेशा वागत असला, किंवा चांगला राहतं असला तरी त्याच्या जन्मासोबत आलेला गुन्हेगारीचा कलंक पुसला जात नाहीअशा या जातीची पाळेमुळे जन्मता:च त्याच्या नशिबी लिहिलेली असते." आबा तुरुंगाच्या बाहेर आला तेव्हा त्याला वाटले होते, आपल्या जातीचे लोक जमतील आपली पाठ थोपटतील पण तो तुरुंगाबाहेर आला तेव्हा त्याचे स्वागत करायला कुणी नव्हते. त्याच्या मनात पुन: धुमाकूळ सुरू झाला. "जात ही मुळात कायमची नष्ट व्हावी या उद्देशाने याचा विचार डोक्यामध्ये घुमत राहतात म्हणून तो चळवळीमध्ये आंदोलनामध्ये सदैव झगडत असतो व समाजातल्या वाईट गोष्टी केलेल्या कृत्याला सोडून देण्याचा प्रयत्न करतो परंतु समाज त्याला कधीच त्याचं कौतुक न करता कायम त्याची चेष्टा केली जाते या समाजातून नेहमी गुन्हेगार म्हणूनच ओळखला जातो. समाजामध्ये आबाचे विचार कार्य प्रामाणिकपणा एकनिष्ठता हेच त्याला कारणीभूत होतात. त्या समाजाला पुढे आणण्याचे काम करतो तोच समाज बांधव त्याचा घात करतात व 'भिवादादा 'आबाच्या डोक्यामध्ये दगड घालून त्याला कायमचं ठार मारून टाकतो शेवटी याच समाजाने आबाचा बळी घेतला जातो.

2) बाबाराव मुसळे: वारूळ

बाबाराव मुसळे कथा कादंबरीकार आणि कवी म्हणून महाराष्ट्रात त्यांची अलौकीक ख्याती आहे. तसेच हे विदर्भात वाशिम जिल्ह्यातील 'ब्रह्म' या गावचे रहिवासी असून त्यांनी 'मोहरलेला चंद्र 'झिंगू लखू लखू 'हे कथासंग्रह लिहिले. बाबाराव मुसळे यांनी कादंबरीकार म्हणून मराठी साहित्यात मोठे परिचित स्थान आहे. बाबाराव मुसळे यांनी ' हाल्या हाल्या दूध दे ' पखाल अशा विविध कादंबऱ्याही तसेच कथासंग्रह लिहिले आहेत. 'वारूळ' ही 2004 साली प्रकाशित झालेली कादंबरी आहे.

वारूळ: मधला मातंग समाज :

स्वातंत्र्यपूर्व आणि स्वातंत्र्योत्तर काळातील मातंग समाजाच्या दोन पिढ्यांचा इतिहास या वारूळ कादंबरीत मांडलेला आहे. बौद्ध कुणबी, मातंग बौद्ध,मातंग- कुणबी असे जाती-जातीमधील संघर्ष या कादंबरीचा मुख्य हेतू आहे.महाराष्ट्रातील प्रारंभिक रीतीने आलेले व्यवसाय जाती-जातीतील हेवे, दावे, राजकारण, गावकी, भावकीतील भांडणे, चळवळीतील वाद. असे अनेक घटनाचे पडसाद या 'वारूळ' कादंबरीत आहे. 1947 ते 1987 पर्यंतच्या कालखंडातील अडाणी असलेली पहिली पिढी नंतर स्वातंत्र झाल्यानंतर दुसरी आणि उच्च शिक्षण घेऊन फुले, शाहू, आंबेडकर यांचे विचार समाजापर्यंत पेलण्याचे काम ही दुसरी पिढी असा हा पिढ्यांन पिढ्यांचा लेखाजोखा या 'वारूळ' कादंबरीत रेखाटलेला आहे.

व्यक्ती, कुटुंब, समाज, देश असा हा प्रवास या तीस वर्षात मातंग समाजामध्ये झालेली स्थित्यंतरे साकारणे या कादंबरीचा मुख्य हेतू आहे. तसेच पहिली पिढी ही मातंग समाजाची ही गावातल्या उष्ट्या पाष्टावर जगणारी व त्यांना नेमून दिलेली कामे यावर अवलंबून राहत असे अडाणी असल्यामुळे त्यांच्याविरुद्ध जाऊन लढण्याचे बळ त्यांच्यात नसल्यामुळे जे ते येईल ते काम निमुटपणे करत राहायचे त्याचे गावातून व्यवस्थेकडून शोषण झाले तरी त्याची त्यांना जाणीव त्यांना झालेली नाही आणि त्यांच्या सभोवताली राहत असलेल्या महार समाज हा डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विचारांची ज्योत घेऊन परंपरागत आलेली गुलामीची कामे लाथाडून देऊन स्वाभिमानांने जगत आलेला महार समाज ही यात दिसतो. हा समाज प्रत्येक सवर्णाशी संघर्ष करताना दिसतो त्यांच्यावर गावातल्या लोकांनी बहिष्कार टाकला तरी तो मागे फिरत नाही सरशेवटी कुणब्यांनाच माघार घ्यायला लावणारा हा समाज भाग पाडतो मात्र मातंग समाजातील येसाजीची पिढी ही गोष्टी ला धैर्य दाखवत नाही डॉ.बाबासाहेबांचे विचार हे त्यांना मुळात मान्य नाही म्हणून डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर हे फक्त महाराचेच आहेत असा हा गैरसमज येसाजिच्या पिढीमध्ये निर्माण होतो व ती पिढी तो स्विकारायाला तयार नाही. बाबाराव मुसळे म्हणतात की " मांगवाड्यातल्या प्रत्येक मांगाची वाजवण्याच्या गावटीच्या कामाशिवाय या कधी शेतातली

किंवा इतर कामे करूनच पाहिली नाहीत. शिळया पात्यावर, उष्टा पाष्ठ्यावर जगायची सवय झालेल्या या मंडळींना समाजाला कष्ट करायचे म्हटले की,अंगावर काटे उभे राहतात बरं दुसरं काही व्यवसाय नोकरी करायची तर शिक्षणाच्या नावानं बोंबाबोंब "अशा प्रकारे मातंग समाजाची अवस्था व त्यांच्या मागासलेपणाची उदाहरणे बाबाराव मुसळे यांनी चित्रित केले आहे. बाबाराव मुसळे यांनी मातंग समाजाच्या सुधारणे बाबत घडवणारी पिढी जात आलेले परंपरागत व्यवसाय राहणीमान बोलीभाषा चालीरीती मांगाची बोलली जाणारी गुप्त बोलीभाषा मांगवाड्यातल समाज, जीवन, संवाद, राजकारण यांच्या सभोवतालचा परिसर त्यांनी बारकाईने रेखाटलेला आहे. "वारूळ" ही मातंग समाजाच्या व्यथेची कहाणी आहे." तसेच दै. लोकसत्ताच्या पूरवणी अंकात वारूळ परीक्षण करताना प्रा.अजय देशपांडे म्हणतात की, अंधकारात पडणाऱ्या धडपडणाऱ्या मातंगाच्या दुर्लक्षित आयुष्याचा लेखाजोगा या कादंबरीत मांडलेला आहे मातंग समाजाच्या परिवर्तनाचा सामाजिक दस्तऐवज म्हणून वारूळ कादंबरीचा उल्लेख करता येतो " अशा या मातंग समाजाबद्दलची झालेली पिळवणूक व मातंग समाजात झालेला बदल हाच या कादंबरीचा मुख्यभाग म्हणता येईल. अशाप्रकारे बाबाराव मुसळे यांची ‘वारूळ’ आणि विभावरी शिरूरकर यांची बळी या दोन्हीही कादंबरीमध्ये मातंग समाजाचे दुःख दारिद्र्य अस्पृश्यतेचे दाहक अनुभव सवर्णा कडून होणारे शोषण समाजाची बोलीभाषा जात व्यवसाय ग्रामीण भागातील मातंग समाजाचे सर्वांगीण चित्रण या साहित्यात उमटते.

संदर्भग्रंथ :

1) गायकवाड शरद, मातंग समाज : साहित्य आणि संस्कृती, स्नेहवर्धन प्रकाशन, पुणे. 2015
2) शिरूरकर विभावरी, बळी, देशमुख आणि कंपनी प्रकाशन, पुणे.2016
3) मुसळे बाबाराव, वारूळ, साकेत प्रकाशन, औरंगाबाद. 2004
4) कसाब मारुती, मातंग : इतिहास आणि संस्कृती, बीज प्रकाशन, बुलढाणा. 2020
5) आत्रे. त्रिंबक, गावगाडा, सरिता प्रकाशन, पुणे.

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(VIII)| January- 2026

Original Article

आदिवासी कविता में पर्यावरण चिंतन

डॉ चांदणी लक्ष्मण पंचांगे
प्राध्यापक, यशवंतराव चव्हाण कला वाणिज्य एवं विज्ञान महाविद्यालय, सिल्लोड जि छत्रपती संभाजी नगर
Email: chandani1099@gmail.com

Manuscript ID:
JRD -2026-180143
ISSN: 2230-9578
Volume 18
Issue 1(VIII)
Pp 181-184
January 2026

सारांश :

आदिवासी समुदाय सदियों से प्रकृति के नजदीक रहा है। आदिवासी समाज का रिश्ता प्रकृति से जितना गहरा है, उतना किसी और समाज का नहीं। आदिवासी साहित्यकारों ने अपने काव्य में केवल प्रकृति की व्यथा नहीं कहते बल्कि वह मनुष्य की आत्मालोचन भी करते हैं। आदिवासी कविता में पर्यावरण चिंतन एक महत्वपूर्ण और अनिवार्य विमर्श के रूप में उभरकर सामने आया है। आधुनिकता के दौर में प्रकृति का दोहन हो रहा है।इसका प्रभाव संपूर्ण जीवसृष्टी पर हो रहा है। आदिवासी कविता में पर्यावरण चेतना मुलभूत जीवन दृष्टि के रूप में विद्यमान है। आदिवासी समाज प्रकृति को केवल भौतिक संसाधन नहीं , बल्कि जीवन संस्कृति, आस्था और अस्तित्व का आधार मानते हैं। जंगल,पहाड़ नदी, पशु और भूमि आदिवासी जीवन के अभिन्न अंग है। आदिवासी कविताओं में पर्यावरण संकट केवल प्रकृति का संकट नहीं बल्कि आदिवासी अस्मिता, संस्कृति और जीवन के विनाश का प्रश्न बनकर उभरा है। प्रस्तुत शोध आलेख में आदिवासी कविता में निहित प्राकृतिक संसाधनों के शोषण का विरोध और पर्यावरण विनाश आदि का विश्लेषण करता है।

मुख्यशब्द: *आदिवासी कविता, पर्यावरण चिंतन, प्रकृति और आदिवासी जीवन, आदिवासी साहित्य, पारिस्थितिकी (Ecology), जल-जंगल-जमीन, प्रकृति संरक्षण, पारंपरिक ज्ञान, सांस्कृतिक पहचान*

Submitted: 15 Dec. 2025
Revised: 25 Dec. 2025
Accepted: 15 Jan.2026
Published: 31 Jan. 2026

प्रास्ताविक:

हिंदी साहित्य में आदिवासी साहित्य महत्वपूर्ण स्थान रखता है। आदिवासी साहित्य में आदिवासी जीवन और दर्शन को केंद्र में लाकर साहित्य जगत को नयी दिशा दी है। आदिवासी कविता में पर्यावरण चेतना की एक सशक्त और मौलिक अभिव्यक्ति मिलती है। आदिवासी समाज का जीवन जंगल,नदी, पहाड़, पशु-पक्षी और ऋतुचक्र के साथ सह अस्तित्व पर आधारित है। आदिवासियों के लिए जंगल केवल रोजगार का साधन नहीं, बल्कि जीवन का आधार और सांस्कृतिक पहचान बनकर उभरकर सामने आता है।गीताश्री उरांव कहती है की,"किसी भी समाज के पास जीने का अपना दर्शन होता है। इसी तरह से हमारे जो विभिन्न आदिवासी समुदाय है उनमें धरती और इस सृष्टि के हर संजीव और निर्जीव को देखने का अपना-अपना नजरिया है। विश्व दृष्टि कौन है। हमारे पुरखों ने भी जीने का एक तरीका खोजा था धरती ,नदी, पहाड़ और जंगल ,जमीन की यात्रा करते हुए चिड़ियों के साथ रहते हुए। पशुओं के साथ रहते हुए। इसे देखें और अनदेखे जगत और सृष्टि के साथ रहते हुए। उन्होंने अपनी यात्रा से अच्छी तरह से समझ लिया था जीन है तो खुद से पहले जल जंगल और जमीन के बारे में सोचना होगा।"1 आदिवासी कवियों ने अपनी कविता में पर्यावरण को लेकर दुनिया को उजागर करने वाली चेतना संपन्न कविताएं लिखी है। जिसमें निर्मला पुतुल, जसिंता केरकेट्टा, रामदयाल मुंडा, अनुज लुगुन, वंदना टेटे,ग्रेस कुजूर, ओली मिंज, सरोज केरकेट्टा ,महादेव टोम्पो, आदि। आदिवासी कवि महादेव टोप्पो कहता हैं –

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
डॉ चांदणी लक्ष्मण पंचांगे, प्राध्यापक, यशवंतराव चव्हाण कला वाणिज्य एवं विज्ञान महाविद्यालय, सिल्लोड जि छत्रपती संभाजी नगर

How to cite this article:
पंचांगे, चांदणी. लक्ष्मण. (2026). आदिवासी कविता में पर्यावरण चिंतन. Journal of Research and Development, 18(1(VIII)), 181–184. https://doi.org/10.5281/zenodo.19043922

Quick Response Code:
Website: https://jrdrvb.org/
DOI: 10.5281/zenodo.19043922
OPEN ACCESS

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(VIII)| January- 2026

"पहाड़ो, जंगलों को देखने के
संकीर्ण नजरिए को तुम्हारे
देता रहूंगा मैं चुनौती
लिखकर,बोल कर

आगे कवि कहता है –

"चाहता हूं झारखंड के गांवों तक टहलना
टूटे -फूटे शब्दों में
लिखता हूं कविता
शहरों में दिकू बने घरों से दूर
आदिवासी कुनबे की कराना चाहता हूं सैर
इसलिए,
टूटी-फूट शब्दों में लिखता हूं कविता"2

आधुनिक युग विज्ञान और प्रौद्योगिकी का युग है। इस आधुनिकीकरण की प्रक्रिया में प्रकृति को उपभोग की वस्तु बना दिया है। शहरीकरण और बाजारवाद की दुनिया ने पर्यावरण संतुलन पर गहरा आघात पहुंचाया है। इस पर्यावरण असंतुलन ने केवल प्रकृति को नुकसान नहीं पहुंचाया बल्कि आदिवासी समाज को जंगलों और जमीन से बेदखल कर दिया।विस्थापन की पीड़ा उठाता आदिवासी समाज दर दर भटकता नज़र आ रहा है। आदिवासी कविता प्रकृति के साथ आदिवासी समाज का दुःख दर्द भी बयान करती है। आदिवासी कविता में कवियों ने अन्याय और शोषण के विरुद्ध आवाज उठाई है। वे नहीं चाहते ऐसा विकास जो लालच में आकर प्राकृतिक संसाधन को नष्ट करे। खड़िया भाषा का कवि ग्लैडसन डुंगडुंग 'हमें नहीं चाहिए तुम्हारा रंगीन चश्मा ' कविता में कहते है कि -

"हमें नहीं चाहिए तुम्हारी विकास नीति,
जो दूसरों का हक छीनने का,
पाठ पढाती है,
हमें नहीं चाहिए तुम्हारी आर्थिक तरक्की,
जो पूंजीपतियों का
लालची पेट भरती है
प्रकृति का सौदा करती है "3

आज ग्लोबल वार्मिंग का संकट ऐसे सामने आ रहा है। जिससे बचने के लिए वैज्ञानिकों भी कोई उपाय नहीं सूझ रहा है। आदिवासी कविता आदिवासी दर्शन और प्रकृति के साथ जीना सिखाती है। प्रकृति उतना ही उपयोग करो जितना जीवन के लिए जरूरी है। लालच के लिए प्रकृति को नष्ट नहीं करें। यह संदेश आदिवासी कवि अपनी कविताओं में देते हैं की ।मनुष्य के लोभ लालच के कारण प्रकृति बच नहीं पाएगी।इसका परिणाम सम्पूर्ण मानवजाति पर होगा। इसलिए कुडुख भाषा के कवि ओलीं मिंज जी लिखते है कि -

"पेड़ - पौधों को रौंदकर
जंगली - जानवरों की खाल पर
पक्षियों के पंखों को टांककर
नि: संदेह आदमी
संपूर्ण मानव के लिए
एक खुबसूरत कफन बना रहा है "4

आधुनिक विकास परियोजना के कारण जंगल की कटाई, नदियों का प्रदुषण और आदिवासी समाज का विस्थापन हुआ। आदिवासी कविता में मनुष्य अपने स्वार्थ के लिए प्रकृति के साथ खिलवाड़ कर रहा है। ग्रेस कुजूर अपनी कविता में कहती हैं -

"आज तुम
अपने ही स्वार्थ के लिए
पर्वतों के पत्थर
तोड रहे हैं
बारूदी गंध से
जीवन मरोड़ रहे हो"5

कोयला या पत्थर के खदानों के कारण भयंकर विस्फोटो से तोड़े जा रहा है पहाड़ और उनकी जगह उठाते हुए मिट्टी पत्थर के नए पहाड़ों को खड़ा होते देखकर ग्रेस कुजूर आहत होकर पूछती हैं -

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(VIII)| January- 2026

क्या तुमने देखा है कभी पर्वत को रोते हुए ,
आगे सवाल भी करती हैं
"तुमने अवश्य सुना होगा ,एक वृक्ष की जगह लगाओ दूसरा वृक्ष ,
क्या कभी सुना है, एक पर्वत के बदले लगाओ दूसरा पर्वत "6 (कलम को तीर होने दो ,सम्पा . रमणीक गुप्ता पृ .162)

आज विश्व स्तर पर पर्यावरण को कैसे बचाया जाए यह चिंता का विषय है लेकिन आज से कितने वर्ष पूर्व ही आदिवासी समाज अपने पर्यावरण को लेकर कितना जागरूक था। यह उनका इतिहास और साहित्य बताता है । कोई भी देश पर्यावरण संतुलन के बिना सतत विकास लक्ष्य को प्राप्त नहीं कर सकता। भारत में वायु प्रदूषण,जल प्रदूषण, कचरा तथा प्राकृतिक पर्यावरण का प्रदूषण जैसे अनेक पर्यावरणीय समस्याएं विद्यमान है। आदिवासी कविता इस पीड़ा को तीव्र संवेदना के साथ व्यक्त करती है। कविताओं में उजड़े हुए गाँव, सूखती नदियाँ और कटते जंगल केवल दृश्य नहीं, बल्कि टूटते जीवन-सपने हैं। यह कविता प्रश्न उठाती है कि विकास की कीमत क्यों हमेशा आदिवासी समाज और प्रकृति को चुकानी पड़ती है।आदिवासी कवयित्री जसिंता केरकेट्टा अपनी कविता में लिखती हैं —

"नन्ही पीढ़ी दौड़ी हम आ गए बाजार,
क्या-क्या लेना है? कुछ नहीं लगा पूछने लगी
दुकानदार
भैया! थोड़ी बारिश, थोड़ी गीली मीठी, एक बोतल नदी,
वह डिब्बा बंद पहाड़ उधर दीवार पर टंगी एक प्रकृति भी दे दो "7

कविता यह चेतावनी देती है कि यदि मनुष्य ने प्रकृति का संरक्षण नहीं किया, तो आने वाली पीढ़ियों को प्रकृति केवल संग्रहालयों, बोतलों और चित्रों में ही मिलेगी।प्राकृतिक आधारित संस्कृति और जीवन आदिवासियों की विशेषताएं हैं।देश भर में जंगल वही बचे हुए हैं जहां आदिवासियों की रिहायश है इस संदर्भ में रामदयाल मुंडा की कविता का उल्लेख करना आवश्यक प्रतीत होता है जिसका शीर्षक है - कथन शालवन के अंतिम शाल का

"हमसे मिलने वाले कंदमूल फुल सबके हैं। जड़ी बूटियां वल्कल पत्तियां सबकी है। वर्षा के पानी से पहाड़ पर उतरने वाले उर्वरा शक्ति भी सबकी है। जंगल प्रकृति का नियामक है। जंगल का आदमी जानता है।कि मैं उसी का विस्तार हूं। उसकी अष्टि का समष्टि रूप। वह जानता है कि जंगल को नष्ट करना खुद को नष्ट करना है।"8

आदिवासी कविता साहित्य को मानवीय संवेदना से जोड़ती है। यह कविता समाज को पर्यावरण के प्रति जागरूक बनाती है और नैतिक जिम्मेदारी का बोध कराती है।चेतावनी कविता में रामदयाल मुंडा कवि कहता है-"नदी और आग से, मत कीजिए नादानी, एक मरती है पानी से, दूसरी बिन पानी"9 मनुष्य की स्वार्थी प्रवृत्ति और प्रकृति के अंधाधुंध दोहन पर तीखा प्रहार करती आदिवासी कविता है। पानी, हवा, पहाड़ और धरती ने जीवन को संभव बनाया, वही आज मानव की लालसा के कारण नष्ट हो रहे हैं। भविष्य में शुद्ध पानी के लिए संघर्ष करना पड़ेगा—यह वर्तमान की सबसे बड़ी चेतावनी है। क्या मनुष्य ने कभी सोचा है कि करोड़ों वर्षों में बने पर्वतों को उसने पल-भर में तोड़ डाला। हवाएँ, जो कभी जीवनदायिनी थीं, अब धूल-कचरे और प्रदूषण से भर गई हैं। मनुष्य का विवेक इतना कुंद हो गया है कि वह स्वयं अपनी साँसों को ही दूषित कर रहा है। यदि मनुष्य ने समय रहते अपनी विनाशकारी प्रवृत्तियों को नहीं रोका, तो उसका ही अस्तित्व संकट में पड़ जाएगा। प्रकृति का संरक्षण ही मानव जीवन की रक्षा है।संपूर्ण मनुष्य जाति को सचेत करती हुई। आदिवासी कवियित्री ग्रेस क्रूजर" हे समय के पहरेदारों!"कविता में लिखती हैं-एक बूंद पानी के लिए, तड़प तड़प जाएंगे हमारे पीढ़ियां, इसलिए मैं सच कहती हूं,...... ना छेड़ो प्रकृति को, अन्यथा यह प्रकृति एक दिन मांगेंगे हमसे तुमसे अपनी तरुणाई का, एक-एक क्षण और करेगी भयंकर बगावत और तब ना तुम होंगे ना होंगे '10

आदिवासी कविता में पर्यावरण चेतना केवल काव्यात्मक विषय नहीं, बल्कि एक समग्र जीवन-दर्शन है। यह कविता मनुष्य और प्रकृति के बीच संतुलन, सम्मान और सहअस्तित्व की आवश्यकता को रेखांकित करती है। आधुनिक पर्यावरण संकट के समाधान के लिए आदिवासी कविता में निहित दृष्टि अत्यंत उपयोगी और प्रेरणादायक है।कवि अनुज लुगून अपनी कविता "मै गीत गाना चाहता हु "मे लिखते है –

'मैं उस फसल का सम्मान चाहता हूं
जिसकी जड़ों में हमारी जड़े हैं
उसकी टहनियां में लौटते पंछियों को घोसला लौटना चाहता हूं
जिनके तिनकों में हमारा घर है
उसे धरती के लिए बलिदान चाहता हूं
जिसने अपनी देह पर पेड़ के उगने पर कभी आपत्ति नहीं की
नदियों को कभी दुखी नहीं किया
और जिसने हमें सिखाया '11

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-18, Issue-1(VIII)| January- 2026

इस कविता के माध्यम से कवि पर्यावरण के प्रति गहरी संवेदनशीलता और नैतिक जिम्मेदारी का बोध कराता है। फसल, जड़ें, पक्षी, पेड़ और नदियाँ—ये सभी प्रतीक मनुष्य और प्रकृति के अटूट संबंध को उजागर करते हैं। कविता यह स्पष्ट करती है कि प्रकृति का संरक्षण केवल आवश्यकता नहीं, बल्कि मानव अस्तित्व की शर्त है।

कवि ऐसी जीवन-दृष्टि का समर्थन करता है जिसमें धरती के प्रति त्याग, सह-अस्तित्व और संतुलन की भावना हो। नदियों को दुखी न करना और पेड़ों को अपनी देह पर उगने देना इस बात का संकेत है कि सच्चा विकास वही है जो प्रकृति को क्षति पहुँचाए बिना आगे बढ़े।

निष्कर्षतः यह कहा जा सकता है कि आदिवासी कविता में पर्यावरण चिंतन केवल प्रकृति-प्रेम की भावनात्मक अभिव्यक्ति नहीं है, बल्कि यह एक समग्र और वैकल्पिक जीवन-दर्शन प्रस्तुत करती है। आदिवासी समाज की जीवन-प्रणाली प्रकृति के साथ सहजीवन, संतुलन और सम्मान पर आधारित रही है, जिसका सशक्त प्रतिबिंब उनकी कविता में दिखाई देता है। आदिवासी कवि प्रकृति को उपभोग की वस्तु न मानकर जीवन का आधार और सांस्कृतिक पहचान के रूप में स्वीकार करता है।आधुनिक विकास के नाम पर हो रहे पर्यावरण शोषण, वनों की कटाई, खनन और विस्थापन की पीड़ा आदिवासी कविता में तीखे प्रतिरोध के रूप में उभरती है। यह कविता न केवल शोषणकारी व्यवस्था पर प्रश्न उठाती है, बल्कि मनुष्य को उसकी नैतिक जिम्मेदारियों का भी बोध कराती है। लोकसंस्कृति, मिथक, स्त्री और प्रकृति के अंतर्संबंध के माध्यम से आदिवासी कविता पर्यावरण चेतना को गहराई और व्यापकता प्रदान करती है।वर्तमान वैश्विक पर्यावरण संकट के संदर्भ में आदिवासी कविता की दृष्टि अत्यंत प्रासंगिक है। यह कविता सतत विकास, संयम और सहअस्तित्व का संदेश देती है। इस प्रकार आदिवासी कविता पर्यावरण संरक्षण की दिशा में साहित्यिक और वैचारिक दोनों स्तरों पर महत्वपूर्ण योगदान देती है।

संदर्भ

1 आदिवासी जीवन दर्शन सम्पा . वंदना टेटे पृ . 8
2 .कलम को तीर होने दो ,सम्पा रमणीक गुप्ता पृ .128
3 कलम को तीर होने दो, सम्पा. रमणीक गुप्ता पृ .261
4 कलम को तीर होने दो, सम्पा. रमणीक गुप्ता पृ .162
5 कलम को तीर होने दो, सम्पा. रमणीक गुप्ता पृ .162
6 कलम को तीर होने दो, सम्पा. रमणीक गुप्ता पृ .162
7 www hindavi .com
8 आदिवासी जीवन दर्शन सम्पा . वंदना टेटे पृ . 83
9 कलम को तीर होने दो, सम्पा. रमणीक गुप्ता पृ .37
10 कलम को तीर होने दो, सम्पा. रमणीक गुप्ता पृ .107
11 कलम को तीर होने दो, सम्पा. रमणीक गुप्ता पृ .62